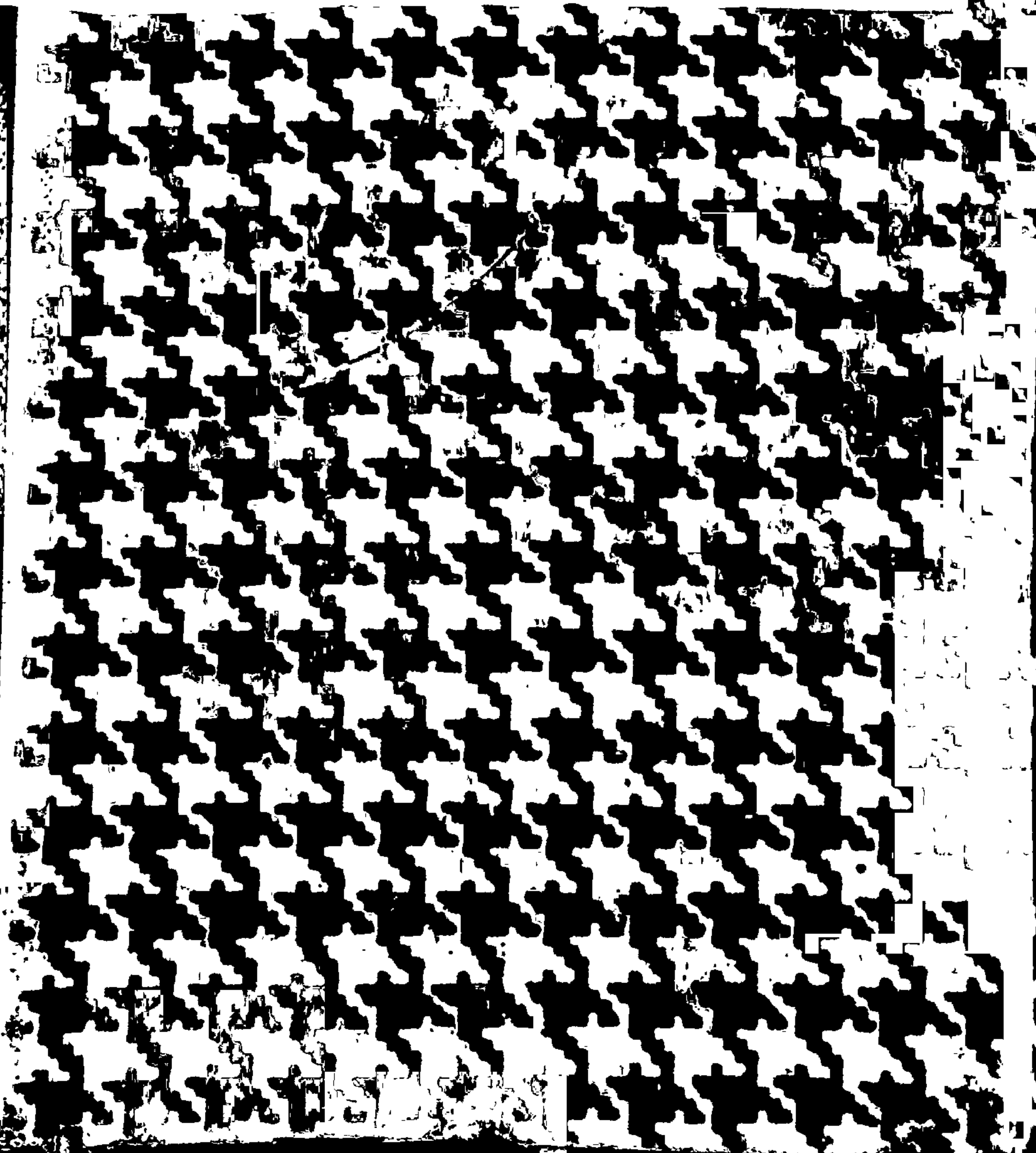

विंचूकर धराव्याचा
इतिहास.

इशकपाही केवलं.

विंचूरकर घराण्याचा

इतिहास.

हा ग्रंथ

अनेक जुने लेख, कागदपत्र, दाखले

आणि कांहीं इंग्रजी ग्रंथ

यांच्या आधाराने

हरी रघुनाथ गाडगीळ

निसबत विंचूरचे चीफ

यांनीं तयार करून

पुणे येथे

“पुणेवैभव” छापखान्यांत छापविला.

—०—

आगस्ट सन १८८३ इसवी.

(सन १८६७ च्या २५ व्या आकटाप्रमाणे हा ग्रंथ रजिस्टर केला आहे.)
(या ग्रंथासंबंधी सर्व हक्क ग्रंथकर्त्याने आपल्याकडे ठेविले आहेत.)

समर्पणपत्र-

श्रीमंत राजमान्य राजश्री रघुनाथराव विठ्ठल उर्फ
अंणासाहेब विंचूरकर, उमदेतुलमुलक बाहादूर,
कंपानियन ऑफ धि मोस्ट एक्झालटेड ऑर्डर ऑ-
फ धि स्टार ऑफ इन्डिया, विंचूर संस्थानचे मालिक.
स्वामींचे सेवेशी.

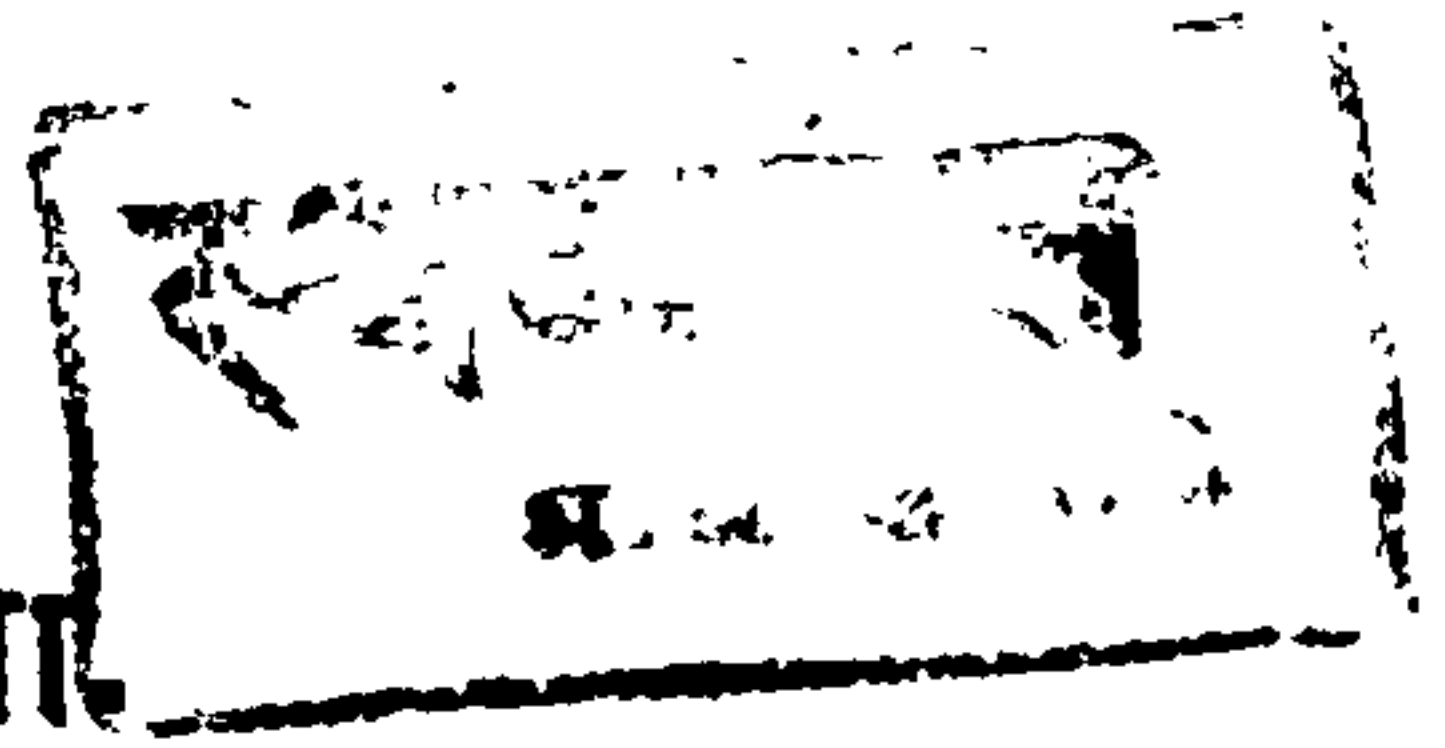
कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंतीविशेष. मी मोठ्या परिश्रमाने
अनेक पुस्तके व आपले दफतरांतलि कित्येक कागदपत्र व दाखले यांचे
आधाराने आपले थोर वनामांकित घराण्याचा इतिहास जमवून त्यांत
आपले संस्थानचे मुळ संपादक विठ्ठल शिवदेव यांजपासून आप-
ल्यांपर्यंत प्रत्येक पिढींत ज्या पुरुषास सरदारी प्राप्त झाली त्या पुरुषाचे
कारकिर्दीतील पृथक वृत्तांत दाखल केला आहे. हा इतिहास
तयार झाल्यापर ह्याची लोकांत प्रसिद्धी करण्यास्तव मी आपली
परवानगी मागीतली. ती देण्याची आपण मेहेरवानगी के-
ल्याने मी आपला फार आभारी झालों आहे.

विशेष सौजन्यता, मनाचा थोरपणा, विद्वत्ता, देशपर्याटना-
पासून—प्राप्त झालेली माहितगारी, परोपकारबुद्धी, क्षमाशिळता,
राजनिष्ठा वगैरे अनेक सद्गुणांचा संग्रह आपले ठिकाणी प्रकाशीत
आहे, त्यामुळे माझे अंतर्कर्णांत आपल्यांविषयी मान्यताबुद्धी ब-
हुत दिवसांपासून वस्तीकरून आहे. त्यांचे सार्थक मानून मी हा
ग्रंथ आपल्यांस परमादराने नजर करीत आहे. याचा आपण स्विकार
करावा अशी आपल्यांस माझी अंतःकर्ण पूर्वक प्रार्थना आहे.
बहुतकाय लिहिणें; सेवेशी श्रुत होय: हि विज्ञापना.

पुणे. तारीख १ माहे
आगस्ट सन १८८३ इ.स.वी.

आपले पदरचा
हरी रघुनाथ गाडगीळ,
इंग्रजी व मराठी कारकून.

प्रस्तावना

अति प्राचीन कालापासून या भरतखंडास “ आर्यावर्त ” अशी संज्ञा असून यांत मुख्यत्वेकरून उंच वर्णाचे लोकांत संस्कृत भाषा चालू होती व हे लोक सुशिक्षित, विद्वान, ज्ञानसंपन्न व पराक्रमीं असे असून यांत नानाप्रकारचे प्रतापी योद्धे, प्रख्यात ग्रंथकार व कवी असे होऊन गेले. त्या ग्रंथकारांपैकींच पाणिनी, अमरसिंह व कालिदास हे होत. पाणिनी यानें जें व्याकरणशास्त्र कोलें ते अद्यापी अपूर्व व अप्रतीम आहे. अमरसिंह याचे ग्रंथांपैकीं अमरकोश अद्यापी कायम असून तो संस्कृत अभ्यास करण्याचे कामीं पुष्कळ उपयोगी पडतो. कालिदास यानें ज्या कविता, काव्ये, नाटके वगैरे ग्रंथ केले ते सर्वमान्य असून संस्कृत विद्यार्थ्यांस त्यांपासून संस्कृत भाषेचे चांगलें परिज्ञान होतें.

जरी त्याकालीं हा देश स्वसत्ताक्रांत असून मोठा बलाढ्य होता, तरी ह्यांत पुढें अनेक घालमेली झाल्या, त्यामुळें हा दुर्बल होऊन याची स्थिति अगदीं निकृष्ट झाली. त्यासंबंधीं हकीकत पुढें थोडक्यांत लिहितों.

सुमारे २५०० वर्षांपूर्वी या देशांत गया येथें बुध नांवाचा एक शास्त्रवेत्ता महापुरुष उत्पन्न झाला. त्यानें आपले विद्वत्तेचे जोरानें संपूर्ण ब्रह्मवृंदास जिंकून, अहिंसाधर्म चालू केला. त्यामुळें मुळचा वेदप्रणीत आर्यधर्म माजीपडून उत्तरोत्तर नष्ट झाल्या सारखा झाला. त्याचवेळेस बौध्यधर्मानुयायी राजे यांनीं आर्यधर्माचे वेत्ते ब्राह्मण यांचा अत्यंत छल करून त्यांचे पुस्तकांचा नाश केला. त्यामुळें त्यांस वस्तीतून निधून अरण्यांत दरीकंदरीं राहणें भाग पडलें. हा नवीन दयाधर्म सुमारे ६०० वर्षे चालला. या कालाचे शेवटीं यवन जातीचा सिकंदर नामक बादशाहा पश्चिमेकडून मुलुक काबीज करित येत असून तो भरतखंडावर स्वांरी करणार अशी खबर या देशांतील चंद्रगुप्त नांवाचा आर्य बादशाहा (माहाराजा-भिराज) याजकडे आल्यावरून त्यानें व त्याचे ताब्यांतील अनेक

क्षत्रिय राजे यांनी अहिंसाधर्म सोडून देऊन आपले पूर्वजांचा जो वेदप्रणीतधर्म तो पुनः स्विकारिला, कारण, बौध्यधर्मात हिंसा-करण्याची ह्मणजे कोणताही जीव मारण्याची मनाई केलेली असून आर्यधर्मात लढाईत तरवार करून मरूनजाणें हें मोठ्या पुरुषार्थाचे कृत्य धरिलेलें होतें. अणखी, निकरानेंविकट लढाई करून जय मिळविल्या शिवाय उद्धवलेल्या परचक्राचें निवारण होण्याचा संभव मुळींच नव्हता.

त्याआलीकडे ह्मणजे सुमारे १९०० वर्षांपूर्वी या देशावर प्रथम हूण लोक व मागाहून पार्शी लोकांचा राजा यांनी सरासरी १००-१२५ वर्षांचे अंतरानें निर्निराळ्या स्वांन्याकरून पुष्कळ नासधूस केली; परंतु क्षत्रिय लोकांचे भीतीमुळे त्यांस स्वदेशास परतजाणें भागपडलें. त्याआलीकडे ह्मणजे सुमारे ८०० वर्षांपूर्वी मुसलमान लोकांनी तर ती गोष्ट शिखरासच नेऊन पोहोंचविली, कारण, त्यांनी या देशांत अंमल करून आपली बादशाहत स्थापन केली; आणि लक्षावधी हिंदू * लोक कत्तलकरून हजारों मनुष्ये जवरीनें बाटविलीं; आणि त्यांची कित्येक मोठ मोठालीं शहरे लुटून तीं जमीनदोस्त करून टाकिलीं; आणि शेंकडो देवालये व मूर्ती फोडून, त्या देवालयांचे ठिकाणावर मसजिदी स्थापन केल्या. त्याचप्रमाणें हिंदूंची जीं हजारों पुस्तके त्यांचे हातीं लागलीं त्यांचाही त्यांनी नाश केला. त्यामुळे हिंदुस्थानांतील प्राचीन विद्या व कलाकौशल्ये यांवरील अमोलिक ग्रंथ व इतिहास नष्ट होऊन प्राचीन सुधारणूकेचा मागमोस सुद्धां राहिला नाहीं. इतकीं अनुचित कृत्ये केल्यावर देखील त्या लोकांनी स्वस्थपणें राज्य केलें असें नाहीं. हिंदू लोकांवर इतका जुलूम चालविला

* भरतखंडावर मुसलमान लोकांची पहिली स्वारी होण्यापूर्वी भरतखंडवासी लोकांस, “ आर्य ” अशी संज्ञा होती; परंतु मुसलमान लोक त्यांस “ हिंदू ” व भरतखंडास “ हिंदुस्तान ” असें ह्मणूं लागले, कारण, जे मुसलमान लोक प्रथम भरतखंडावर हल्ला करण्यास आले त्यांचा वर्ण गोरा होता व आर्य लोक व याजपक्षां काळे होते; आणखी, आर्य भाषेत “ हिंदू ” या शब्दाचा अर्थ काळा व “ हिंदुस्तान ” या शब्दाचा अर्थ काळेलोकांचादेश असा होतो. कालेंकरून फारशी शब्द “ स्थान ” हा बदलून त्याचे ऐवजीं हिंदूलोकहे संस्कृत शब्द “ स्थान ” याचा उपयोग करूं लागले.

कीं, ते अत्यंत त्रस्त होऊन त्यांचे मुखांनीं “ त्राही भगवान त्राही भगवान ! ” असे उद्गार सर्वकाळ निघू लागले. याप्रमाणें हिंदू लोकांची स्थिति झाल्यानें त्यांचे पुढील संतत्तीस सुशिक्षा न मिळून ती उत्तरोत्तर अज्ञानांधःकारांत बुडाली. मुसलमानलोकांचें राज्य या देशांत सुमारे ६०० वर्षे चालल्यामुळे प्राचीनकालीं जें हिंदुस्थान विद्वत्ता व ज्ञानसंपत्ती यांचे मुख्य अगर होतें त्याचे स्वरूप अगदीं बदलून त्याची स्थिती प्राचीनकाळीं कशी होती याची सुद्धां माहिती बुडाली.

परंतु ईश्वरेच्छेनें आलिकडे सुमारे २५० वर्षे झालीं असतील, मराठे लोकांचा उदय होऊन, दक्षिणेत शिवाजी भोसले, बाजीराव बछाळपेशवे व त्यांचे चिरंजीव रघुनाथराव पेशवे, मल्हारराव होळकर विठलशिवदेव, माहादजी शिंदे, वगैरे कित्येक पराक्रमी वीर उत्पन्न झाले. त्यांनीं तरवार गाजवून मुसलमान लोकांचें प्राबल्य मोडून टाकिलें, आणि आर्यधर्माचें रक्षण करून प्राचीन विद्यावृद्धीस उत्तेजन दिलें. त्यामुळे ब्राह्मणजातीमध्ये संस्कृत भाषेच्या ग्रंथांचा अभ्यास वाढून काशी वगैरे क्षेत्रें व पुणे वगैरे शहरें यांत हजारों वैदिक, शास्त्री, जोतिषी, पुराणीक वगैरे तयार झाले व अणखी ही पुष्कळ विद्वान तयार झाले असते; परंतु यादेशांत मराठे लोकांचे वर्चस्व व राज्य चौरकाळ चालावें अशी परमेश्वराची इच्छा नव्हती सें दिसतें. त्याचें कारण पुढें लिहितों.

दक्षिणेत मराठ्यांचा उदय होण्याचे सुमारास इंग्लंड देशांतून व्यापारी लोकांची एक कंपनी (मंडळी) हिंदुस्थानांत येऊन तिनें दिल्ली येथील मोघल बादशाहाचे परवानगीनें सूरत, मुंबई, मद्रास, कलकत्ता, वगैरे ठिकाणीं विलायती मालाच्या कोळ्या बांधून व्यापार चालविला होता. हिंदुस्थानांतील राजे यांचे आपसांतील कलहामुळे उत्तरोत्तर त्या व्यापारी लोकांस राज्यकारस्थानांत शिरण्यास सवड झाल्यावरून त्यांनीं प्रथम बंगाल सुभ्याचा नबाब यास पदच्युत केलें, आणि त्याचे गादीवर आपले तर्फेचा नवा नबाब बसवून त्याचे रक्षणाकरितां पुष्कळ कवायती फौज ठेविली. त्या संघीस दिल्लीचे बादशाहाची सत्ता अगदीं कमी झाली असल्यामुळे बंगालचे नबाबास पदच्युत केल्याबद्दल परदेशी व्यापारी

क्षत्रिय राजे यांनीं अहिंसाधर्म सोडून देऊन आपले पूर्वजांचा जो वेदप्रणीतधर्म तो पुनः स्विकारिला, कारण, बौध्यधर्मात हिंसा-करण्याची ह्मणजे कोणताही जीव मारण्याची मनाई केलेली असून आर्यधर्मात लढाईत तरवार करून मरूनजाणें हें मोठ्या पुरुषार्थाचे कृत्य धरिलेंलें होतें. अणखी, निकरानेंविकट लढाई करून जय मिळविल्या शिवाय उद्धवलेल्या परचक्राचें निवारण होण्याचा संभव मुळींच नव्हता.

त्याआलीकडे ह्मणजे सुमारे १९०० वर्षांपूर्वी या देशावर प्रथम हूण लोक व मागाहून पार्शी लोकांचा राजा यांनीं सरासरी १००—१२५ वर्षांचे अंतरानें निर्निराळ्या स्वांन्याकरून पुष्कळ नासधूस केली; परंतु क्षत्रिय लोकांचे भीतीमुळे त्यांस स्वदेशास परतजाणें भागपडलें. त्याआलीकडे ह्मणजे सुमारे ८०० वर्षांपूर्वी मुसलमान लोकांनीं तर ती गोष्ट शिखरासच नेऊन पोहोंचविली, कारण, त्यांनीं या देशांत अंमल करून आपली बादशाहत स्थापन केली; आणि लक्षावधी हिंदू * लोक कत्तलकरून हजारों मनुष्ये जवरीनें बाटविलीं; आणि त्यांची कित्येक मोठ मोठालीं शहरे लुटून तीं जमीनदोस्त करून टाकिलीं; आणि शेंकडो देवालयें व मूर्ती फोडून, त्या देवालयांचे ठिकाणावर मस्जिदी स्थापन केल्या. त्याचप्रमाणें हिंदूंची जीं हजारों पुस्तके त्यांचे हातीं लागलीं त्यांचाही त्यांनीं नाश केला. त्यामुळे हिंदुस्थानांतील प्राचीन विद्या व कलाकौशल्यें यांवरील अमोलिक ग्रंथ व इतिहास नष्ट होऊन प्राचीन सुधारणूकेचा मागमोस सुद्धां राहिला नाहीं. इतकीं अनुचित कृत्ये केल्यावर देखील त्या लोकांनीं स्वस्थपणें राज्य केलें असें नाहीं. हिंदू लोकांवर इतका जुलूम चालविला

* भरतखंडावर मुसलमान लोकांची पहिली स्वारी होण्यापूर्वी भरतखंडवासी लोकांस, “ आर्य ” अशी संज्ञा होती; परंतु मुसलमान लोक त्यांस “ हिंदू ” व भरतखंडास “ हिंदुस्तान ” असें ह्मणूं लागले, कारण, जे मुसलमान लोक प्रथम भरतखंडावर हल्ला करण्यास आले त्यांचा वर्ण गोरा होता व आर्य लोक व त्यांजोपक्षां काळे होते; आणखी, आर्यी भाषेत “ हिंदू ” या शब्दाचा अर्थ काळा व “ हिंदुस्तान ” या शब्दाचा अर्थ काळेलोकांचादेश असा होतो. कालेंकरून फारशी शब्द “ स्थान ” हा बदलून त्याचे ऐवजीं हिंदूलोकहे संस्कृत शब्द “ स्थान ” याचा उपयोग करूं लागले.

कीं, ते अत्यंत त्रस्त होऊन त्यांचे मुखांनीं “ त्राही भगवान त्राही भगवान ! ” असे उद्गार सर्वकाळ निघू लागले. याप्रमाणें हिंदू लोकांची स्थिति झाल्यानें त्यांचे पुढील संततीस सुशिक्षा न मिळून ती उत्तरोत्तर अज्ञानांधःकारांत बुडाली. मुसलमानलोकांचें राज्य या देशांत सुमारे ६०० वर्षे चालल्यामुळे प्राचीनकालीं जें हिंदुस्थान विद्वत्ता व ज्ञानसंपत्ती यांचे मुख्य अगर होतें त्याचे स्वरूप अगदीं बदलून त्याची स्थिती प्राचीनकाळां कशी होती याची सुद्धां माहिती बुडाली.

परंतु ईश्वरेच्छेन आलिकडे सुमारे २५० वर्षे झालीं असतील, मराठे लोकांचा उदय होऊन, दक्षिणेत शिवाजी भोसले, बाजीराव बछ्ठाळपेशवे व त्यांचे चिरंजीव रघुनाथराव पेशवे, मल्हारराव होळकर विठ्ठलशिवदेव, माहादजी शिंदे, वगैरे कित्येक पराक्रमी वीर उत्पन्न झाले. त्यांनीं तरवार गाजवून मुसलमान लोकांचें प्राबल्य मोडून टाकिलें, आणि आर्यधर्माचें रक्षण करून प्राचीन विद्यावृद्धीस उत्तेजन दिलें. त्यामुळे ब्राह्मणजातीमध्ये संस्कृत भाषेच्या ग्रंथांचा अभ्यास वाढून काशी वगैरे क्षेत्रें व पुणे वगैरे शहरें यांत हजारों वैदिक, शास्त्री, जोतिषी, पुराणीक वगैरे तयार झाले व अणखी ही पुष्कळ विद्वान तयार झाले असते; परंतु यादेशांत मराठे लोकांचे वर्चस्व व राज्य चीरकाळ चालावें अशी परमेश्वराची इच्छा नव्हती सें दिसतें. त्याचें कारण पुढें लिहितों.

दक्षिणेत मराठ्यांचा उदय होण्याचे सुमारास इंग्लंड देशांतून व्यापारी लोकांची एक कंपनी (मंडळी) हिंदुस्थानांत येऊन तिनें दिल्ली येथील मोघल बादशाहाचे परवानगीनें सूरत, मुंबई, मद्रास, कलकत्ता, वगैरे ठिकाणीं विलायती मालाच्या कोळ्या बांधून व्यापार चालविला होता. हिंदुस्थानांतील राजे यांचे आपसांतील कलहामुळे उत्तरोत्तर त्या व्यापारी लोकांस राज्यकारस्थानांत शिरण्यास सवड झाल्यावरून त्यांनीं प्रथम बंगाल सुभ्याचा नबाब यास पदच्युत केलें, आणि त्याचे गादीवर आपले तर्फेचा नवा नबाब बसवून त्याचे रक्षणाकरितां पुष्कळ कवायती फौज ठेविली. त्या संघीस दिल्लीचे बादशाहाची सत्ता अगदीं कमी झाली असल्यामुळे बंगालचे नबाबास पदच्युत केल्याबद्दल परदेशी व्यापारी

मंडळीचे पारिपत्य करण्याचें सामर्थ्य त्यांचें आंगी राहिलें नव्हतें. त्या कारणानें त्याकंपनीची सत्ता दिवसानदिवस अधिक वाढून त्या लोकांनीं कर्नाटकांत टिपू सुलतान याचें राज्य बुडविलें आणि मागाहून पुणें येथील पेशव्यांचें राज्य ही नष्ट करून टाकिलें. तेणेंकरून उत्तरोत्तर संपूर्ण हिंदुस्थानांत त्यांचें प्राबल्य होऊन तेथें ते सार्वभौम राज्य करूं लागले. ते लोक जरी आचारसंपन्न नव्हते तरी त्यांचे अंगी कित्येक सद्गुण होते. त्यां पैकीं विद्या व कलाकौसल्ये यांस उत्तेजन देणें, ज्ञानाचा प्रसार करून आपली प्रजा सुशिक्षित करणें, इनसाफ्कर्णें आणि व्यवहारांतलीं सर्व गोष्टी निर्वधानें चालविणें, या मुख्य गोष्टी होत्या. दक्षिणेंत स्थिरस्थावर झाल्यावर त्या लोकांनीं जागोजाग शाळा स्थापून आपले रयतेस विद्यादान करण्याचा क्रम सुरू केल्यामुळें उत्तरोत्तर विद्येचा फैलाव होऊन हाल्लीं या देशांत पुष्कळ लोक विद्वान झाले आहेत. त्यांनीं जगाचे प्राचीन व आर्वाचीन इतिहास, निर्निराळे योद्धे व विद्वान पुरूष यांची चरित्रें, राजेरजवाडे यांच्या घराण्यांचे इतिहास वगैरे नानाप्रकारचे ग्रंथ छापून प्रसिद्ध केले आहेत. ते वाचिल्यानें मनास आवंद वाटते। इतकेंच नाहीं, तर, व्यवहारांत सुद्धां वाचणाराची अक्कल वाढत्ये.

खालीसहीकरणारा हा बहुत वर्षे विंचूरचे चीफ यांचे पदरीं आहे. त्याजकडे त्या चिफांचे इंग्रजी पत्रव्यवहाराचें काम आहे. त्या कामाचें संबंधानें त्यास विंचूर संस्थानचे दफतरांत पेशवाई व इंग्रजी अमलांतील मराठी कागदपत्र पाहाण्याचा पुष्कळ वेळा प्रसंग येतो. त्यावरून पेशवाई अमलांत विंचूर येथील दौलतीचे मूळसंपादक विठ्ठल शिवदेव यांनीं शिंदे, होळकर व इतर प्रख्यात सरदार यांच्याच प्रमाणें तरवार गाजवून दक्षिणेंत व उत्तर हिंदुस्थानांत मोठी कीर्ती संपादन केली होती असें त्यास पक्कें माहित झालें आहे.

आलिकडे नूतन विद्वान लोकांनीं पुष्कळ मराठी ग्रंथ छापून प्रसिद्ध केले आहेत असें वरलिहिलेंच आहे. त्यांपैकीं कित्येक चरित्रें खालीसहीकरणाराचे वाचण्यांत आलीं आहेत; परंतु त्यांत विंचूर येथील दौलतीचे मूळसंपादक यांचे चरित्र किंवा

त्यांचे घराण्याचा इतिहास त्यास कोठे ही आढळला नाही. सबब इतर चरित्रे व इतिहास याचप्रमाणे त्यांचे चरित्र किंवा त्यांचे घराण्याचा इतिहास छापून लोकांत प्रसिद्ध करणे अवश्य आहे असे त्यास वाटल्यावरून त्याने त्या कार्याकरितां दाखले वगैरे सामोघीची जमवाजमव चालविली. त्याजवळ ग्रांटडफ साहेबांनीं पुर्वी मराठ्यांचा इंग्रजी इतिहास केला त्याची छापील प्रत होतीच. शिवाय, त्याने हिंदुस्थानचा इंग्रजी इतिहास, मराठीबखरा, वगैरे बरेच सामान पैदा केले; परंतु तेवढ्याच सामोघीने आपण योजिलेले चरित्र किंवा समग्र इतिहास आपल्यास उत्तमप्रकारे तयार करितां येईल असे त्यास वाटले नाही. सबब त्याने आपले मालिक श्रीमंत राजमान्य राजश्री अणासाहेब विचूरकर यांस आपला हेतु कळवून विचूरसंस्थानचे दफतरांतील कागदपत्राची मदत देण्याची मेहेरवानगी करण्याविषयी त्यांस विनंती केली. ती विनंती विचूरकरमूसूफ यांनीं मान्यकरून त्यास लागतील ते कागदपत्र आपले दफतरांतून घेण्याची उदारमनांने परवानगी दिली. त्यावरून त्याने त्यांच्या दफतरांत तपास चालविला. तेव्हां त्यास त्या घराण्याची एक जुनी बखर, पेशजी त्यांनीं [विचूरचे चिफ यांनीं] इंग्रज सरकारांत आपले घराण्यासंबंधी जी एक कैफियत गुजराविली होती तिची नकल, विठ्ठलशिवदेव यांस पेशव्यांकडून सफरेत गेलेलीं पत्रे, यादी, व जमाखर्चाचे कागद, येणेंप्रमाणें दाखले मिळाले. शिवाय, त्याने त्या संस्थानांतील पुरातन माहितगार लोकांकडून तोंडची माहिती ही मिळविली. नंतर त्याने त्या सर्व दाखल्यांचे व माहितीचे आधाराने विचूरकर यांचे घराण्याचा इतिहास लिहिण्यास आरंभ केला, आणि सरासरी दीडवर्षपर्यंत मेहेनत केल्यावर इश्वरकृपेने हाछी तो इतिहास तयार झाला आहे.

या इतिहासाची भाषा व लिहिण्याची पद्धत कारकूनी म्हणजे दरबारी असल्यामुळे नूतन अभ्यासी यांस यांतील कितीएक शब्द समजणार नाहीत असे संभवते. याकरितां ज्या ठिकाणी खाली सहीकरणारास असे शब्द समयविशेषी घालणे उचित वाटले त्या ठिकाणी त्याने टीप करून त्या ठिपेंत किंवा कौस करून

त्या कौसांत त्या शब्दांचें अर्थ लिहिले आहेत व त्याखेरीज त्यानें या ग्रंथास दरवारी शब्दांचा एक लाहानसा कोश जोडून त्यांत असे शब्द अर्थां सुद्धां विल्हेवारीनें लिहिले आहेत. हा इतिहास वाचोत असतां वाचणारांस एकादे शब्दाचा अर्थ समजलानाहीं तर त्यांनीं तो शब्द त्या कोशांत पाहावा, म्हणजे त्याचा अर्थ त्यांस तेथें कळून येईल.

आलिकडे नवीन मराठी ग्रंथ पुष्कळ होत असून मराठी वर्तमानपत्रें ही पुष्कळ चालू झाली आहेत. त्यांत मराठी शब्दांची अक्षरें लिहिण्याची पद्धत पडली आहे ती प्रथम एकाचें लिहिलेलें पाहून त्याप्रमाणें दुसऱ्यानें ल्याहावें अशा प्रकारची आहे. याची उदाहरणे अशीं कीं पठाणलोकांचे देशास “आफघानस्तान” असें नांव आहे. त्या लोकांचे भाषेंत “ण” हें अक्षर मुळींच नाही. असें असतां, हाछीं त्या शब्दाचे ऐवजीं नवीन मराठी ग्रंथांत व वर्तमानपत्रांत “आफगाणिस्थान” असा शब्द आढळतो. या अपभ्रंशाचें कारण असें दिसतें कीं प्रथम कोणी आफगाणिस्थान असें चुकून लिहिलें असेल व तें पाहून दुसऱ्यानें व तिसऱ्यानें तसेंच लिहिलें असेल, कांकी, दुसऱ्यांचे पाहून लिहिण्याची आपले लोकांस संवयच आहे. याचप्रमाणें फारसी भाषेंत “वकूफ” म्हणजे ज्ञान किंवा अक्ल असा शब्द आहे. त्या पासून “बेवकूफ” म्हणजे अज्ञान किंवा मूर्ख असा शब्द झालेला आहे. परंतु “बेवकूफ” असें न लिहितां लोक हाछीं त्याचे ऐवजीं “बेकूब” असें बोलूं व लिहूं लागले आहेत. सारांश, मुळशब्दांची माहिती करून न घेता केवळ दुसऱ्याचे तोंडांनें ऐकून त्या अजमासानें लोक कांहीं तरी बोलतात व लिहितात अशी उदाहरणें शेंकडों आहेत; परंतु स्थलसंकोचास्तव वर दोनच दाखविली आहेत.

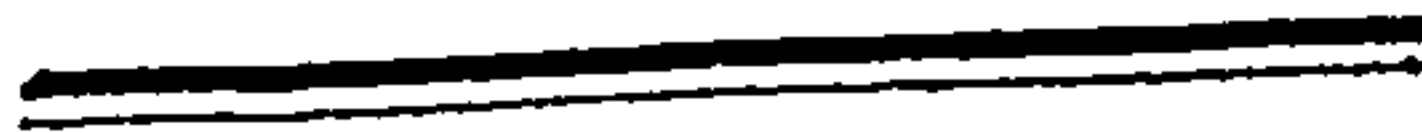
खालीं सहीकरणारानें थोडा फारसीचा अभ्यास केला असून त्याचा लखनौ शहरात कित्येक विद्वान व दरवारी फारसीनवासां बरोबर सहवास झाला आहे. त्यायोगानें मराठी भाषेंत येणाऱ्या बहुतेक फारसी शब्दांचा चांगला शोध करून ते शब्द शुद्धरीतीने लिहिण्यास तो समर्थ झाला आहे. त्यानें हाछीं तयार केलेले विचूरकर

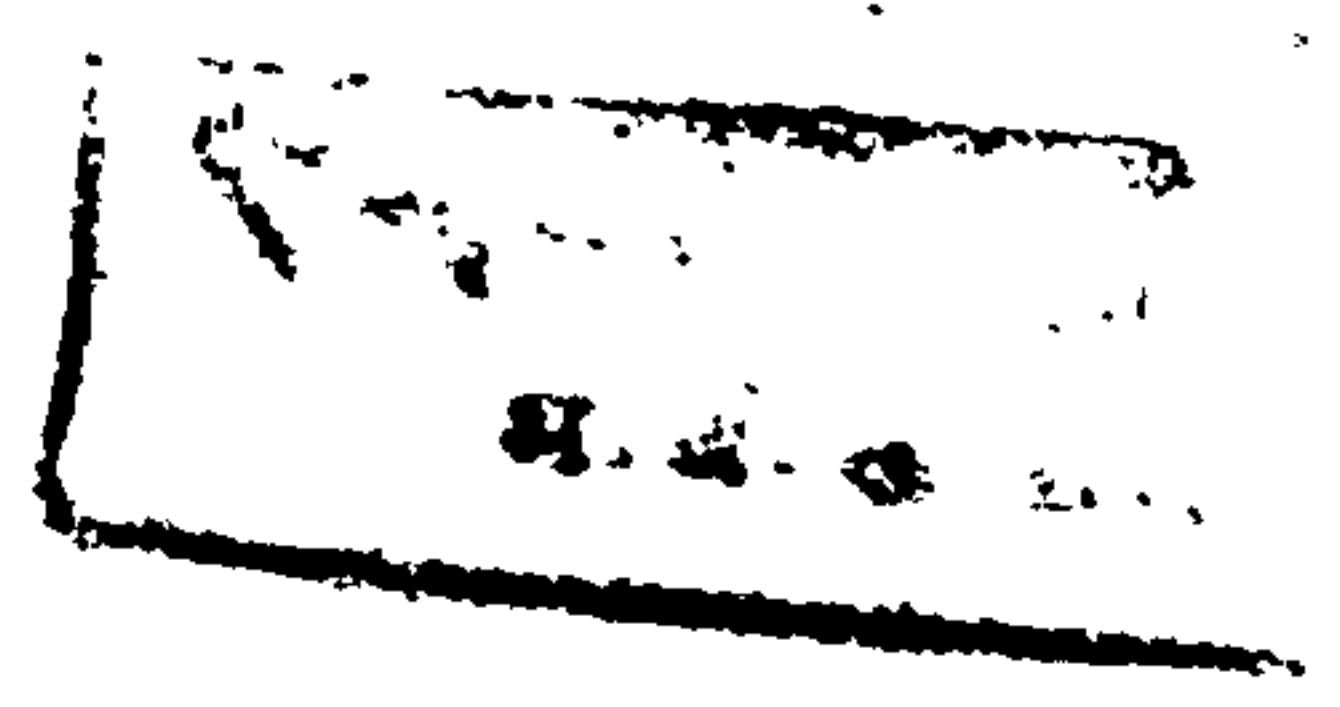
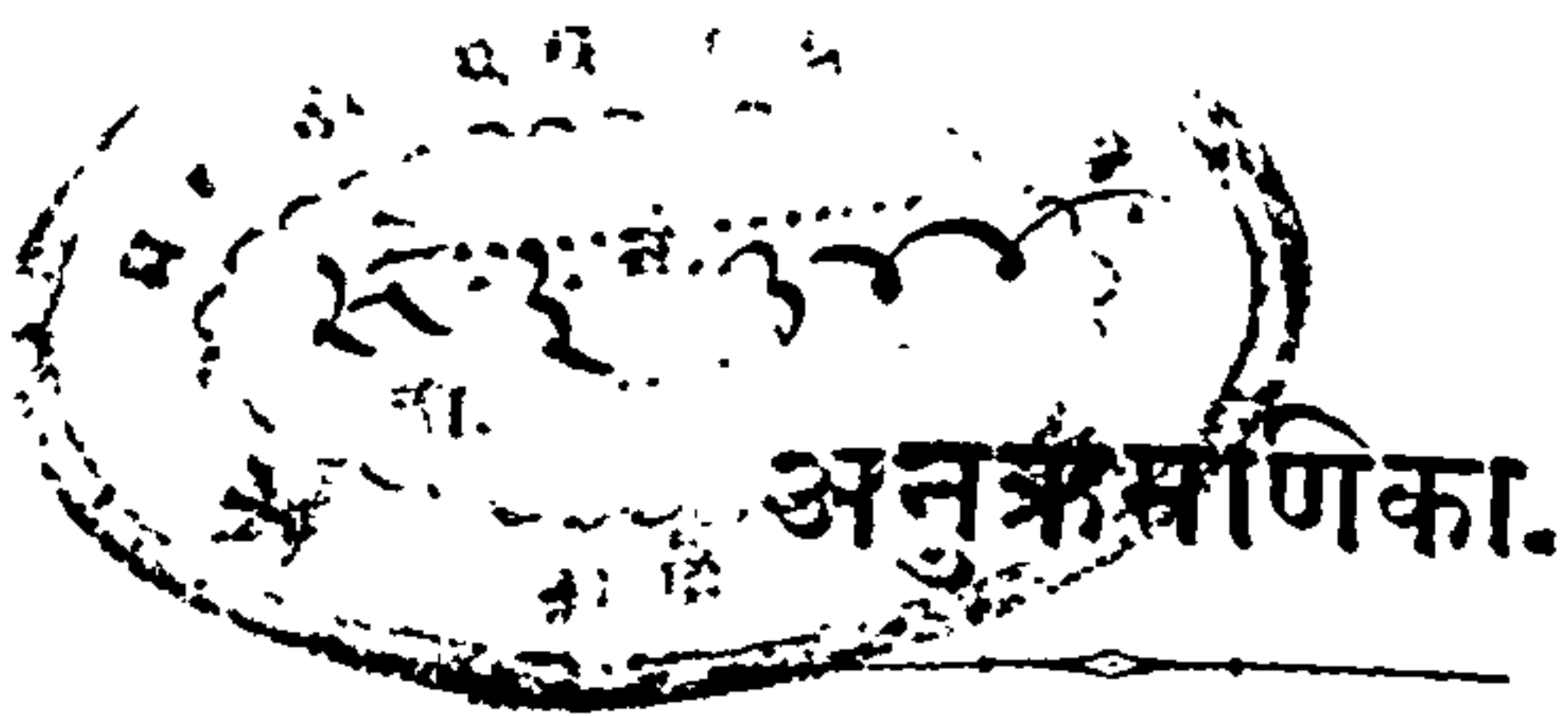
घराण्याचे इतिहासांत जे दरवारी शब्द घातले आहेत ते चांगले माहितीनं घातले आहेत. त्यांविषयीं वाचणारांस कांहीं शंका येतील तर त्यांनीं त्यास विचारावें. ह्मणजे तो यथाशक्ती त्यांचे समाधान करील.

खालीं सहीकरणारा हा केवळ एक इंग्रजी रायटर व मराठी कारकून आहे नवीन ग्रंथ रचण्याचा हा त्यास प्रथमच प्रसंग आहे सदरू इतिहास जरी त्यानें आपले मत्ते बिचूक तयार केला आहे, तरी यात कदांचित अशुद्धें, वैगुण्यें, व दोष असतीलच, कारण, ज्याचे दोष त्यास कळून येत नाहींत, व चुकतनाहीं असा जगांत सर्वज्ञ परमेश्वरा शिवाय दुसरा कोणीच नाही. या करितां सूज्ञ वाचकांस त्याची विनयकपूर्वक अशी प्रार्थना आहे कीं यांत कांहीं अशुद्धें, वैगुण्यें, अगर दोष आढळतील तर त्यांनीं त्यांबद्दल त्यास थोरमनानें क्षमा करावी.

हरी रघुनाथ गाढगीळ.

भाग १

विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर यांचे चरित्र.

प्रकरण १.

विषयक्रम.

	पृष्ठ.
१ विठ्ठल शिवदेव यांचा मुळचा वृत्तांत.	.... १

प्रकरण २.

२ दाउदखाना बरोबर लढाई, त्याचा मोड व कत्तल.	.... ९
३ नृसिंहपूर येथील श्रीनृसिंहाचे देवालयाचा जिर्णोद्धार... १०	
४ दयावाहादर याजबरोबर लढाई, त्याचा मोड व कत्तल... ११	
५ गढे मंडळावरील स्वांरी.	.... ११
६ फर्खाबादचा नवाब फतेखान बंगप याजवर हल्ला व त्याचा मोड.	.... ११
७ वसईचे किल्ल्याचा वेढा व त्यांत अंमल.	.... १२
८ नासिरजंगाबरोबर लढाई व तह.	.... १५

प्रकरण ३.

९ नागपूरचे रघोजी भोसल्यावर हल्ला व त्याचा मोड..... १७	
१० नंदाजी दरेकर याची कत्तल व पेशव्यांचा विंचूर गांवांत अंमल.	.... १८
११ शाहूमाहाराजांचा मृत्यू व पेशव्यांचे स्वतंत्र राज्याची स्थापना.	.... १९
१२ राघोबादादांची गुजराथेंतील स्वांरी.	.... २०
१३ अहमदाबाद शहर व किल्ला यांचे सर होणे.	.... २१
१४ राघोबादादायांची उत्तर हिंदुस्थानांतील स्वांरी, कुभेरीच्या किल्ल्याचा वेढा व भरतपूरचे जाट राजाचा मोड.	.... २२

१५ ग्वालेहेरचे किल्ल्याचा वेढा व त्याचें सर होणें.	.... २३
१६ सावनुरावरील स्वांरी व तेथील नवाबाचा मोड.	.... २९

प्रकरण ४.

१७ राघोबादादांची उत्तर हिंदुस्थानांतील दुसरी स्वांरी.	.... ३२
१८ दिल्लीचे बादशाहाचा वजीर मीरषाबुद्दिन याजकडून त्यांस बोलावणें.	.... ३४
१९ नजीबउद्दौला रोहिलासरदार यास दिल्लीहून काढून देण्याचे कामगिरीवर विठ्ठलशिवदेव यांची योजना व तेथून त्यासरदाराचे पलायन.	.... ३४
२० सदर्हू कामगिरी बजाविल्याबद्दल विठ्ठलशिवदेव यांस बादशाहाकडून बक्षिसी.	.... ३४
२१ राघोबादादांची पंजाबावरील स्वांरी व त्या प्रदेशांत त्यांचा अंमल.	.... ३५
२२ माहाराष्ट्र देशाची त्याकालची स्थिती.	.... ३६

प्रकरण ५.

२३ पानिपतची लढाई, मराठ्यांचा मोड व त्याचा परिणाम.	.... ३९
२४ बाळाजीबाजीराव पेशवे यांचा मृत्यू.	.... ४९

प्रकरण ६.

२५ माधवराव बछ्ठाळ यांस पेशवाईची वस्त्रें.	.... ५०
२६ उत्तरहिंदुस्थानांतील मुलकांचा बंदोबस्त करण्याचे कामावर विठ्ठलशिवदेव यांची योजना.	.... ५०
२७ राघोबादादा व माधवराव पेशवे यांचा बेबनाव.	.... ५३
२८ विठ्ठलशिवदेव यांचें पुण्यास परत येणें.	.... ५४
२९ त्यांस कैद करण्याचा बेत.	.... ५४
३० विठ्ठलराव यांचें वाफगावास निघून जाणें.	.... ५४
३१ राघोबादादांचे विंचुरास निघून जाणें.	.... ५४
३२ विंचूर येथें राघोबादादांची पुण्यावर स्वांरी करण्याची तयारी.	.... ५५

- ३३ राघोबादादा व सरदार लोक यां मध्ये कराराची यादी... ५६
- ३४ त्यांचे मदतीस निजामांकडून मुरादखान नांवाचा सर-
दार आला. ५९
- ३९ राघोबादादांचा पुण्यावर कूच.... ५९
- ४० राघोबादादा व माधवराव यांची लढाई व माधवराव
यांचा मोड. ५९
- ४१ पटवर्धन वगैरे सरदार नाखुष होऊन हैदराबादेस नि-
घून गेले. ६०
- ४२ राघोबादादांनी मिरजेचा किछा घेऊन त्यांत लूट केली.... ६१
- ४३ राघोबादादांच्या अनुचित वर्तनामुळे रामचंद्रराव जा-
धव वगैरे सरदार नाखुष होऊन निजामांकडे मिळाले.... ६१
- ४४ निजामांची पुण्यावर घढाई. ६२
- ४५ राघोबादादांनी हैदराबादेवर जाऊन त्याचे कोटा बाहेर-
चे वस्तिपासून खंडणी घेतली.... ६३
- ४६ निजामांनी पुणे शहरांचा कांहीं भाग लुटिला, कांहीं
जाळून टाकिला व कित्येक लोकांपासून पैसा घेतला.... ६४
- ४७ निजामांचा औरंगाबादेकडे कूच. ६४
- ४८ राघोबादादा व माधवराव यांचा समेट..... ६५
- ४९ पटवर्धन वगैरे सरदार पेशव्यांकडे परत आले. ६५
- ५० जानोजी भोसले यांस राघोबादादांनी आपलेसें करून
घेतले..... ६५
- ५१ विठ्ठल सुंदर याजरोबर राक्षस भुवनाजवळ लढाई व
राघोबादादांचा मोड. ६६
- ५२ माधवराव पेशवे यांजकडून फौजेची उटावणी, विठ्ठल
सुंदर याची कत्तल व मोघल फौजेचा मोड व दुर्दशा. ६७
- ५३ निजामांचा पाठलाग व मोड..... ६८
- ५४ निजामांचा पेशवे यांजबरोबर तह. ६९
- ५५ माधवराव पेशवे यांजकडून मराठे सरदारांस नक्त ने-
मणुकांचे ऐवजीं मुलकांच्या पृथक सनदा.... ७०
- ५६ विठ्ठल शिवदेव यांचा गोटा लुटण्याविषयीं माधवराव

पेशवे यांचा बेत व तो बेत रहीतकरण्याविषयीं मल्हा-	
रराव होळकर यांचा त्यांस बुद्धिवाद.....	....७१
५७ हैदरअली वरील स्वांरी.....	....७४
५८ विठ्ठल शिवदेव यांचा विशेष पराक्रम.....	....७७
५९ हैदरअलीचा मोड व त्याचा पेशव्यावरोवर तह.	७८

प्रकरण ७.

६० माधवराव पेशवे यांची नागपुरावर चढाई....	....७९
६१ राघोबादादांची उत्तर हिंदुस्थांनातील स्वांरी.	....८०
६२ गोहदचा वेढा....	....८०
६३ मल्हाराव होळकर यांचा मृत्यू.	....८३
६४ गोहदचे राण्यावरोवर तह....	....८४
६५ मरहूम होळकरांचे नातू मालोजी होळकर यांस स-	
रदारीची वस्त्रे.....	....८४
६३ दादासाहेबांचे दक्षिणेस परतयेणे.	....८४
६६ विठ्ठल शिवदेव यांची बेरामी व मृत्यू.	८६
६८ विठ्ठल शिवदेव यांचे कुटुंबाचे माणसांची हकीकत....	८६
६९ त्यांचे पदरचे लोक व त्यांचे दौलतीची व्यवस्था.	....८८
७० त्यांची धर्म कृत्ये.	....९४

भाग २.

शिवाजी विठ्ठल विंचूरकर यांचे चरित्र.

७१ वाडिलांचे मरणाने झालेल्या दुःखाबद्दल शिवाजी विठ्ठल	
यांचे पेशवे यांजकडून समाधान.	....१०२
७२ गणेश कृष्ण बिनीवाले, शिवाजी विठ्ठल, वगैरे सरदार	
यांची उत्तर हिंदुस्थानांत रवानगी.	....१०३
७३ त्यांची रोहिल खंडावरील चढाई व त्या प्रदेशाची	
धुळधाणी.	१०३
७४ माधवराव पेशवे यांचा अकाल मृत्यू व त्यांचे बंधू	

नारायणराव बल्लाळ यांस पेशवाईचीं वस्त्रें.	.... १०४
७५ नारायणराव पेशवे यांचा खून.	.... १०४
७६ माधवराव नारायण यांचे नांवांनै राज्यकारभार चा- लू झाला.	.... १०४
७७ माहादजी शिंदे यांची जयपुरावरील स्वांरी व त्यां- चा मोड.	.... १०९
७८ शिवाजी विठ्ठल यांजकडून जयपूरचे केशरिया लो- कांवर हल्ला, त्या लोकांचा मोड व जयपूरचे दरवाजा पर्यंत त्यांची कत्तल.	.... १०७।८
७९ गुलामकादर नांवाच्या रोहिले सरदारावर माहादजी शिंदे यांची स्वांरी, व त्या सरदादाराचा वध.	.... १०९
८० आलमगीर बादशाहाची तख्तावर पुनः स्थापना व त्याचा दगाबाज व फितुरी पुत्र बेदरबख्त याचावध.	१०९
८१ शिंदे यांस व त्यांचे मार्फत पेशवे यांस खिताब वगै- रेची देदेनगी व शिवाजी विठ्ठल यांचे वडीलांस मिळालेल्या खिताबाचें कायम होणें.	.... ११०
८२ पेशवे यांचे हुकुमावरून ग्वाल्हेरचा किल्ला व त्या खालचा मुलुक शिवाजी विठ्ठल यांजकडून निघून शिंद्यांचे ताब्यांत गेला.	.... ११०
८३ शिवाजी विठ्ठल यांचे लष्कराची मथुरा येथे छाव- णी झाली.	.... ११०
८४ शिवाजी विठ्ठल यांचे दक्षिणेस परत येणे व मृत्यू.	.... ११२
८५ त्यांचे कुटुंबाचे मनुष्यांची हकीकत व त्यांची धर्मकृत्ये.	११२

खंडेराव विठ्ठल विंचूरकर यांचे चरित्र.

८६ खंडेराव विठ्ठल यांस सरदारीची वस्त्रें.	.... १२०
८७ पेशवे व निजाम यांमध्ये बेबनाव.	.... १२१
८८ खर्ज्याची लढाई.	.... १२३
८९ निजामाचा मोड व त्यांचा पेशव्या बरोबर तह.	१२४
९० खंडेराव विठ्ठल यांचा मृत्यू.	.... १२७

नरसिंह खंडेराव विंचूरकर यांचे चरित्र.

९१ नरसिंह खंडेराव यांस सरदारीची वस्त्रे....	.... १३०
९२ त्यांस शिक्षण.....	.... १३१
९३ सवाईमाधवराव यांचा आकाल मृत्यू.	.... १३२
९४ बाजीराव रघुनाथ यांस पेशवाईची वस्त्रे..	.... १३३
९५ तुकोजी होळकर यांचा मृत्यू व त्यांचे पुत्र विठूजी यांस देहांत शिक्षेचा ठराव.	.... १३५
९६ विठूजी होळकर यांचे जीवाचे रक्षणाकरितां नरसिंह खंडेराव यांची पेशव्यांजवळ रद्दबदली.	.... १३६
९७ विठूजी होळकर यांचा अधोर मृत्यू.	.... १३७
९८ आपले प्रीयबंधूस जीवे मारविल्याबद्दल दौलतराव शिंदे यांचा सूड घेण्यासाठीं यशवंतराव होळकर यांची तयारी.....	.... १३८
९९ होळकर व शिंदे यांचे युद्ध..	.... १३८
१०० होळकर यांची पुण्यावर चढाई.	.... १३९
१०१ घोंडोपंत गडबोले यांचा मोड.	.... १४१
१०२ अहमदखानाचा मोड व मृत्यू.	.... १४३
१०३ फणशे यांजकडून विंचूरकर बांचे विंचूर येथील वा- ज्याचा आगीने नाश.	.... १४४
१०४ फौजेनिर्शा नरसिंह खंडेराव यांचे पुण्यास पोहोचणे.	.... १४४
१०५ यशवंतराव होळकर व पेशवे यांची पुण्यानजीक मोठीलढाई.	.... १४५
११० पेशव्यांकडील एकत्र जमलेल्या फौजेचा मोड.	.... १४७
१११ बाजीराव पेशवे यांचे पुणे सोडून निघून जाणे.	.... १४९
११२ नरसिंह खंडेराव यांस इंग्रजी फौजेचे मदतीने होळ- कर यांचे परीपत्य कर्ण्यास्तव पुण्यास जाण्याविषयीं- पेशव्यांचा हुकूम.	.... १५२
११३ चतुरसिंग भोसले यांचा मोड.	.... १५२
११४ मिरजयेथे नरसिंहराव व वेलेस्ली साहेब यांची भेट व उभयसरदारांचा पुण्याकडे कूच.	.... १५३

- ११५ यशवंतराव होळकर नुकतेच पुणे शहर लुटून तेथून निघून गेले होते. १५३
- ११६ बाजीराव पेशवे यांचा इंग्रजांबरोबर वसई येथे तह जाल्यावर त्यांचे पुण्यास परत येणे, व होळकरांचे पाठलागार्थ वेलेंस्ली साहेबांची रवानगी. १५३
- ११७ खानदेशांतील पेंढारी लोकांचे दंगे मोडण्याचे कामीं कर्नल वालेस साहेबांस मदत करण्यास्तव नरसिंह-राव यांची रवानगी. १५३
- ११८ खानदेशांतील पेंढारी व इतर दंगेवाले यांचे पारिपत्य व त्या प्रांताची आबादी. १५४
- ११९ नरसिंहराव यांचा अकालमृत्यू.. .... १५५
- १२० त्यांचे मानीस्वभावासंबंधी गोष्टी. १५८

विठ्ठलराव नरसिंह विंचूरकर यांचे चरित्र.

- १२१ नरसिंह खंडेराव यांचे स्त्राचे मांडीवर दत्तक देववि-
ण्याविषयी विंचूरचे कारभारी यांचा उद्योग. १६०
- १२२ विठ्ठलराव यांचे दत्तविधान..... .... १६३
- १२३ पेंढारी लोकांचा बंदोबस्त करण्याचे कामीं कर्नल
वालेस साहेबांस मदत करण्यास्तव विठ्ठलराव नरसिंह
यांची नेमणूक व त्यांचा कूच. १६७
- १२४ दादेखान नांवाचा पेंढारी सरदार पकडला जाऊन
त्याची पुण्यास रवानगी. १६८
- १२५ शूर्पकर्ण नांवाचे बंडवाल्याचा वध व विठ्ठलराव यांस
शावासुकी. १६८
- १२६ पेंढार्यांचा दंगा मोडण्याचे कामांत इंग्रजकामदारांस
चांगली मदत केल्याबद्दल विठ्ठलराव यांची वाहवा. १७०
- १२७ गंगथडीतील भिळ लोकांचा बंदोबस्त केल्याबद्दल
विठ्ठलराव यांस पेशव्यांकडून बक्षिसी..... १७१

- १२८ शिंद्यांचे कामदार व दतियावाले राजे यांनी विठ्ठल-
रावांचे उत्तर हिंदुस्थानांतील मुलुक बळकाविले
होते ते त्यांस परत मिळाले.... १७२
- १२९ पेंढारी लोकांनी पुनः केलेला दंगा मोडण्याचे कामी
जनरल स्मिथ साहेबांस मदत कर्ण्यस्तव विठ्ठलराव
यांचा कूच. १७३
- १३० भिछ, रामोशी, कैकाडी वगैरे हलक्या जातीचे लो-
कांचे दंग्याचा बंदोबस्त. १७५
- १३१ आपले उत्तर हिंदुस्थानांतील मुलकांबद्दल आपणास
इंग्रज सरकारांकडून जाहागीरीची सनद मिळावी
ह्मणून विठ्ठलरावांचा उद्योग.... १७६
- १३२ बाजीरावपेशवे व इंग्रज लोक यांचे युद्ध.... १७६
- १३३ बाजीराव पेशवे यांचें पुण्याहून निघूनजाणें. १८०
- १३४ इंग्रज लोकांचा पुणेशहरांत अंमल. १८१
- १३५ कोरेगांव येथील लढाई. १८१
- १३६ आष्टें येथील लढाई व बापूगोखले यांचा मृत्यू.... १८२।८३
- १३७ आदम साहेबांकडून बाजीराव पेशवे यांचामोड.... १८३
- १३८ इंग्रज सरकाराबरोबर ठराव कर्ण्याविषयी बाजीराव
यांचा उद्योग..... १८४
- १३९ मालकम् साहेबांकडून आलेल्या ठरावाचेयादींतील
शर्ती.... १८६
- १४० बाजीरावपेशवे मालकम् साहेबांचे स्वाधीन झाले. १८८
- १४१ बाजीराव यांची ब्रह्मावर्तस रवानगी.... १८८
- १४२ बाजीराव यांजबरोबरचा लवाजमा. १८८
- १४३ बाजीराव यांजबरोबर जे सरदार गेले त्यांच्या तैनाती. १९०
- १४४ त्यांजबरोबरचे लोकांस इंग्रज सरकाराकडून पेनशनें
मिळूं लागलीं त्यांच्या पृथक रकमा. .... १९०।१९१
- १४५ विठ्ठलराव विचूरकर यांस जातीचीजाहागीर चा-
लविण्याबद्दल मालकम् साहेबांचे वचन.... १९३
- १४६ बाजीराव यांजबरोबर जे सरदार नर्मदेपर्यंत गेले
होते त्यांचे स्थितीचा विचार. १९४

१४७	विठलराव विंचुरकर यांचे स्थितीचा विचार.	....	१९५
१४८	विठलराव हे विंचूरास परत आले व त्यांचे वाडे व जंगम मिळकत यांवरील जप्त्या उठल्या.	....	१९६
१४९	एलफिन्स्टन्साहेबांकडून विठलराव यांची खातर.....	१९६	
१५०	मालकमसाहेबांकडून एलफिन्स्टन्साहेबांस आलेली पत्रे.	१९७	
१५१	एलफिन्स्टन्साहेबांचे सरंजामपटाचा उतारा.	....	२०३
१५२	एलफिन्स्टन्साहेबांकडून विठलराव यांची वडिलार्जित देण्याचे पेचांतून मुक्तता.	....	२०७
१५३	विठलराव यांस दोन कुरणें बक्षिस मिळाली.	....	२०७
१५४	त्यांस दोन गांव ताहयात मिळाले.	....	२०९
१५५	आपली उत्तर हिंदुस्थानांतील वडिलोपार्जित इनामें प- रत मिळण्यास्तव एलफिन्स्टन्साहेब गव्हरनर यांचे मार्फत गव्हरगर जनरल यांस विठलरावांचा अर्ज व त्यांस नामंजुरीचा जबाब.	....	२१०
१५६	जनरल स्मिथ बांचा दाखला...	....	२१४
१५७	सदरु इनामें सुटण्याबद्दल मालकम साहेब गव्हरनर यांचे मार्फत विठलराव यांकडून गव्हरनर जनरल यांस दुसरा अर्ज व त्यांस नाकबुलीचा जबाब.	....	२१८
१५८	विठलराव यांकडून ग्वाल्हेरचे शिर्दे व रेसिडेंट यांकडे वकिलांची रवानगी....	....	२१९
१५९	विठलराव यांचा मृत्यू.	....	२२०
१६०	त्यांचे कुटुंबाचे माणसांची इकीकत.	....	२२१
१६१	त्यांची धर्मकृत्ये....	....	२२२
१६२	लोकांबरोबर त्यांचा स्नेहसंबंध होता त्याविषयी गोष्टी.	२२४	

भाग ३.

रघुनाथराव विठल विंचुरकर यांचा वृत्तांत.

प्रकरण १

१६३	रघुनाराव यांचा जन्म.	....	२२७
१६४	त्यांचे मातुश्रीचा देहांत.	....	२२७

१६६	त्यांचे नांव पहिल्या प्रतिच्या सरदारांचे पटांत दाख- ल झाले.	....	....	....	.... २२८
१६६	त्यांचे मीजीबंधन व लग्न.	....	....	....	.... २२८
१६७	त्यांचे वडिलांचा देहांत.	....	....	....	.... २२८
१६८	वडिलांचे मरणाने त्यांस झालेल्या दुःखाबद्दल त्यांचे सरकाराकडून सांत्वन.	....	....	....	.... २२८
१६९	त्यांचे नांवाने वडिलानित मिळकती चालविण्याबद्दल सरकारचा ठराव....	....	....	....	.... २२९
१७०	त्यांचे पुरातन कारभारी हेच त्यांचे संस्थानचे कारभारावर कायम झाले....	....	....	....	.... २३१
१७१	त्यांचा विद्याभ्यास.	....	....	....	.... २३२
१७२	त्यांचे दुःखदायक स्थितीची कारणे.	....	....	....	.... २३३
१७३	त्यांनी आपली सर्व स्थिती एजेंटसाहेबांस कळविली.	२३६			
१७४	विंचूर संस्थानचे कारभारावर ढमढेरे यांची योजना....	२३७			
१७५	त्यांचे सापत्न बंधू व मातुश्री यांचे मुजान्या बद्दल सरकारचा ठराव.	....	....	....	.... २३७
१७६	बंधूशी समेट होण्याबद्दल त्यांचा यत्न व त्याचे साफल्य	....	....	....	.... २३९।४०
१७७	ढमढेरे कारभारी यांजकडून सरकारास रिपोर्ट.	....	२४१		
१७८	रघुनाथराव यांस मुख्त्यारी मिळाली...	....	२४२		
१७९	सन १८४२ इसवीचे रूल. (कानू).	....	....	२४३	
१८०	रघुनाथराव यांनी आपले सरंजामाबद्दल पुरावा हाजिर केला.	....	....	....	.... २४५
१८१	पार्टिजर साहेबांची गोष्ट.	....	....	....	.... २४५
१८२	रघुनाथराव यांचे उत्तर हिंदुस्थानचे यात्रेस प्रयाण व परत येणे.	....	....	....	.... २४८।४९
१८३	त्यांचे बंधू कृष्णराव यांची सदरअमिनीचे कामावर योजना.	....	....	....	.... २४९
१८४	त्यांचे बंधू माधवराव यांजकडे त्यांचे संस्थानचे का- रभाराची सोंप.	....	....	....	.... २५०

- १८४ रघुनाथराव यांनी कागदपत्र मिळविण्याचे कामांत
इनाम कमिटीस मदत केल्याबद्दल त्यांजवर सरकार
रची खुषमर्जी. ....
- १८६ त्यांजकडे कोंपरगांव येथील देवाचे संस्थान व ना-
नजगांव यांच्या वाहिवाटी सरकाराने दिल्या. २९२
- १८७ विंचूरचे कोर्टांत इनसाफाचे काम उत्तमप्रकारे चा-
लत असल्याबद्दल व रघुनाथराव यांनी विद्यावृद्धीस
उत्तेजन दिल्याबद्दल सरकारची खुषमर्जी. २९३
- १८८ वार्षिक दरबारांत स्वतः हाजीर होण्याची रघुनाथ
राव यांस माफी. २९४
- १८९ उत्तर हिंस्थानांत पळटणी शिपाई लोकांचा दंगा.... २९४
- १९० अज्ञा प्रसंगी सरकार फर्मावितील ती नौकरी बजावि-
ण्यास आपण सिद्ध असण्याविषयी रघुनाथराव या-
जकडून सरकारास विनंती व त्याबद्दल सरकारची
खुषमर्जी. २९५
- १९१ धिल वगैरे बंडवाले लोकांचे बंड मोडण्याचे कामांत
रघुनाथराव यांनी सरकारचे कामगारांस मदत
केल्याबद्दल सरकारची खुषमर्जी. २९६
- १९२ मलिकामाआझमा यांचे सरकारचा जाहिरनामा. २९८
- १९३ रघुनाथराव यांचे कनिष्ठ बंधू माधवराव यांची काय-
दे कौन्सिलांत नेमणूक... .... २९९
- १९४ माधवराव यांची वतन कमिशनरचे हुद्यावर नेमणूक.. ३००
- १९५ माधवराव यांची कायदे कौन्सिलांत पुनःनेमणूक.. ३०१
- १९६ माधवराव यांचे नांव सरकाराने पहिल्या प्रतीचे सर-
दारांचे पटांत घातले. ३०२
- १९७ माधवराव यांची अक्कलकोटचे संस्थानावर नेमणूक.... ३०४
- १९८ गव्हरनर सर बार्टल फ्रीयर यांचा पुणे येथे बडा दरबार. ३०४
- १९९ गव्हरनरमौसूफ खांस तसबीर नजर कर्ण्यास्तव दरबार. ३०८
- २०० लवादमार्फत स्थावर मिळकतीच्या बंधूंमध्ये वांटण्या. ३०९

२०१	माधवराव यांजकदून अक्कलकोट येथील कामाचा राजीनामा.....	....	....	.... २७२
२०२	राजधर्माचे पुस्तक.	....	....	.... २७२
२०३	रघुनाथराव व माऊ शिंदे यांच्या परस्पर मेजवान्या. २७३			
२०४	डचुक ऑफ इंडिबरो यांचे मुंबईस आगमन. २७५			
२०५	रघुनाथराव यांची सापत्न मातुश्री लक्ष्मीबाईसाहेब यांचा मृत्यू....	....	....	.... २७७
२०६	लार्ड नार्थब्रुक यांचे मुंबईस आगमन व त्यांचा मनमाड येथे सत्कार....	....	....	.... २८०
२०७	माहाराज तुकोजीराव होळकर यांचा मनमाड येथे सत्कार व त्यांस विचूर येथे मेजवानी.....			.... २८१
२०८	युवराज प्रिन्स आफ वेल्स यांचे हिंदुस्थानांत आगमन. २८४			
२०९	दक्षिणेंत व दक्षिणहिंदुस्थानांत मयंकर दुष्काळ. ... २८७			
२१०	मलिका माआझमा यांनी " केसरेहिंद " अशी पदवी धारण केल्याबद्दल दिल्ली येथे बादशाही ब-डा दरबार.....	....	....	.... २८२
२११	कृष्णरावबापूसाहेब यांचा मृत्यू.	....	....	.... २९८
२१२	होळकर माहाराज यांचे विचूर येथे पुनरागमन. २९३			
२१३	रघुनाथराव यांची पत्नी श्रीमंत सौभाग्यावती जानकी बाईसाहेब यांचा मृत्यू व रघुनाथराव यांचे मन प्रपंचातून उठणे	....	....	.... २९५
२१४	रघुनाथराव यांचे मन प्रपंचातून उठण्यास दुसरें वि-शेष कारण....	....	....	.... २९६
२१५	या ग्रंथाचे शेवटी ग्रंथकर्त्याच्या चार ओळी. २९६			.... ३०५

विचूरकर घराण्याचा इतिहास.

भाग पहिला.

२५५

मूळपुरुष विठ्ठल शिवदेव विचूरकर यांचे चरित्र.

प्रकरण १

विठ्ठल शिवदेव हे ऋग्वेदी ब्राम्हण असून त्यांचे मूळचे उपनांव दाणी असे होते. पुढे ते विचुरास राहू लागल्यापासून लोक त्यांस विचूरकर असे म्हणू लागले. विचुरास राहाण्याचे कारण वाचकांस पुढे चरित्रांत कळून येईल.

सुमारे दोनशे वर्षांपूर्वी सासवड येथील दाणीपणाचे वतन विचूरकर यांचे पूर्वजांकडे चालत होते. त्यावतनाचे काम त्या काळीं इतकेच होते कीं, दाण्याने भरलेली गाडी, बैल किंवा तडू येईल ते दाणीने टिपून घेऊन दफतरांत ठेवावे. त्याबद्दल त्याचा हक्क झटला तर त्याने दरगोणसि एक एक ओंजळभर धान्य घेत जावे इतकाच होता. त्यावतनासंबंधीं दोनशे वर्षांपूर्वीचे जुने लेख विचूरकरांचे दफतरीं आहेत त्यावरून वरील गोष्ट सिद्ध होते. या वतनावरूनच प्रथम त्यांचे दाणी असे उपनांव पडले असावे असे दिसते. या उपन्ना खेरीज प्राचीन काळापासून सासवड येथे त्यांच्या इनामी व मिराशी बागाईत अशा जमिनी होत्या; त्यांचे उपन्न हाल्ली त्यांचे वंशज उपभोगीत आहेत. *

वरसांगितलेले दाणीपणाचे वतनाचा उपभोगकरणारा यास दोन पुत्र झाले. तेव्हां शास्त्राप्रमाणे वतनाचा निर्मेनिम विभाग झाला. वडील विभागदाराचा वंश हाल्ली सासवड येथे कायम् असून तो तेथील इनामी व मिराशी जमिनी उपभोगीत आहे

* विचूरकर यांचे दफतर.

असें वर लिहिलेंच आहे. धाकटे विभागदाराचे वंशांत विठ्ठल शिवदेव ह्मणजे ज्या पुरुषाचा इतिहास आम्ही लिहीत आहो तो पुरुष सन १६९५ इसवी सालीं सालवड येथें जन्मला. वडील घराण्यांत मालेगांव आणि नाशिक येथील राजेबाहादर यांचे मूळपुरुष नारो-शंकर हे जन्मले. विठ्ठल शिवदेव जिवंत होते तोंपर्यंत तीन दिवसांचा सुयेर सुतक धरण्याची उभय शाखांमध्ये परस्पर वहिवाट होती. पुढें पिढ्या तुटल्या. हक्कदारांनीं वतनसंबंधीं उत्पन्न घेऊनये असा कायदा इंग्रजसरकारानें सन १८४० इसवीचे सुमारास केला. त्यापूर्वीं वरील दोन्ही शाखांच्या पुरुषांनीं सासवडचे वतनाचा उपभोग निर्वेधपणें केला होता. पुढें कायद्याचे मनाईमुळे उभय शाखांतील पुरुषांस उत्पन्नाचे मानानें व कायद्यांतील अर्थाप्रमाणें रोखे देण्यात आले. पुढें रोख्यांत लिहिलेल्या रकमा सरकारानें वतनदार यांस रोख दिल्यामुळे त्यांस व्याज भरण्याची जरूर राहिली नाही. * त्या वेळेपासून सासवडचे सदहू वतन अगदीं बुडालें.

वर लिहिलेले धाकटे शाखेचे वंशांतील शिवाजीपंत यांस तीन पुत्र होते. वडील आबुराव शिवदेव, मधले त्रिंबक शिवदेव, आणि कनिष्ठ विठ्ठल शिवदेव. विठ्ठल शिवदेव हेच काय ते विंचूरकर यांचे दौलतीचे भूळसंपादक असून त्यांस जातीची जाहागीर मिळाल्यावर त्यांनी वडील बंधू आबुराव यांचे वंशाचे गुजान्यास आपले जाहागिरीपैकी धोंडें म्हणून गांव दिला. त्या गांवाचा क-माल आकार रुपये १, ६६९०४ आहे. तो गांव हाल्लीं वडील वंशाकडे चालत आहे. मधले बंधू त्रिंबकराव यांचे गुजान्यास त्यांनीं आपले फौज सरंजामापैकीं निंबगांव ह्मणून एक गांव दिला; परंतु पुढें तो गांव फौज सरंजामाबरोबर इंग्रज सरकारानें खालसा केला. यास्तव विठ्ठल शिवदेव यांजपासून पुढें चवथे पुरुष विठ्ठलराव नरसिंह ऊर्फ तात्यासाहेब यांनीं आपले जात सरंजामापैकीं भोजे मानोरी हा गांव त्या मधल्या भावाचे वंशास दिला. त्या

गांवचा कमाल आकार रु. २,२४० आहे. तो गांव त्रिंबकरावांचे वंशज हाल्लीं उपभोगीत आहेत.*

विठ्ठल शिवदेव यांचे वडील शिवाजीपंत यांचे घरची मुळची स्थिति साधारण होती. त्यांचे आबुराव आणि त्रिंबकराव हे दोघे पुत्र शाहाणे असून त्याच उभयतांनीं प्रापंचाचें ओझें संभाळिले होतें; परंतु कनिष्ठ पुत्र विठ्ठलराव यांजपासून प्रापंचास कोणत्याच प्रकारची मदत होत नसे, कारण, त्यांस मुळापासून तालीम करणें व घोड्यावर बसणें यांचा मनस्वी शौक होता. विठ्ठलरावांनीं आपली शरीरसंपत्ती अशी वाढविली होती कीं, त्यांच्या इतका जोरदार पुरुष आसपास कोणीही नव्हता. त्यांनीं घोड्यावरबसणें व कसरत करणें या दोन गोष्टींचा अभ्यास रात्रंदिवस चालविला असतां, उभयतां वडील बंधू हे त्यांस वाईटसाईट बोलून फारच त्रास देत असत. ते त्यांस म्हणत कीं, “तू उगीच जोर काढून व मलखांबावर उड्या मारून आयुष्य मात्र व्यर्थ घालवितोस ! त्यांपेक्षां कोणाची तरी चाकरी केलीस तर पोटभर खाशील, व कदाचित् तुझें लग्न ही होईल. ” अशा प्रकारें उभयतां बंधूंकडून विठ्ठलरावांस वारंवार तसदी होत होती.

एके दिवशीं असा प्रकार झाला कीं, विठ्ठलरावांचे वडील त्यांस असें बोलले कीं, “ तूं घरांत निरुद्योगी बसून दुसऱ्याचे कमाईवर उपजीविका करतोस; त्यांपेक्षां मरतास तर बरें होतें ! तुझे बंधू मिळवितात आणि तूं आयते खाऊन उनाडासारखा फिरतोस याची तुला लाज म्हणून वाटतच नाहीं काय. ? आणि असेंच वर्तन पुढेंही ठेवणें असेल तर तूं घरांत राहूनको, निघून जा. हे शब्द विठ्ठलरावांस विषतुल्य वाटून त्यांच्या मनांत विरभी-उत्पन्न झाली; आणि त्या वीरभीचे भरांत वडील, मातुशी आणि उभयतां वडील बंधू यांस नमस्कारकरून ते घरांतून बाहेर निघून गेले. ते साताऱ्यानजीक तीन कोसांवर कृष्णा नदीचे तीरीं मळें

झणून गांव आहे तेथे गेले. त्या मठे गांवांत आमृतस्वामी म्हणून रामउपासक व ब्रह्मचारी असे मोठे सिद्ध पुरुष होते. विठ्ठलराव यांनी त्यांचे दर्शन घेतले, आणि कांहीं दिवस त्यांची सेवा एकनिष्ठेने केल्यानंतर स्वामींनी त्यांजवर कृपा केली. पुढे स्वामी तीर्थयात्रेस गेल्यावर त्यांचे मठांत पावनबावा म्हणून त्यांचे मुख्य शिष्य होते त्यांजवळ विठ्ठलराव हे राहिले. त्यांनी बावांच्या मठांतील कामकाज करावे आणि ते भजन करू लागले. झणजे त्यांस साथ करावी. असा क्रम कांहीं दिवस चालला. त्या योगेकरून पुढे विठ्ठलराव यांजवर पावनबावांची ही कृपा झाली. याप्रमाणे विठ्ठलराव हे पावनबावांची सेवा करीत असतां, तो सत्समागमरूपी वृक्ष फलद्रूप झाला. विठ्ठलराव यांची बुद्धी थोर होऊन त्यांच्या आंगी सत्कीर्ति मिळविण्याजोगे सामर्थ्य आले. थोरांचा महिमा अगाध आहे. त्यांचे सहवासने काय म्हणून होणार नाही. ? मनुष्यास थोरपणा येण्यास व त्याचे हातून अद्भुत पराक्रम घडण्यास सत्पुरुषांचे कृपेवांचून उत्तम साधन म्हणून दुसरे कोणतेच नाही. शिवाजीमाहाराज यांस रामदास स्वामींचा प्रसाद किती उपयोगी पडला. ? त्याचप्रमाणे धावडसीचे माहापुरुषापासून थोरले बाजीराव यांस स्वराज्य स्थापन करण्याचा बीजमंत्र मिळून त्यांनी महत्कृत्ये केलीं आणि त्यांची सुकीर्ति दिगांतरीं गेली. तात्पर्य, प्रत्येक व्यक्तीकडून अलौकिक पराक्रम घडण्यास सत्पुरुषांचा प्रसादच कारणिभूत होतो हे निर्विवाद आहे.

वरलिहिलेले मठे गांवांत एक प्रतिष्ठित गृहस्थ राहात असून ते सातान्यास शाहुमाहाराजांचे पदरीं बक्षिगिरीचे कामावर होते. त्यांनी पावनबावांचा अनुग्रह घेतला होता त्यामुळे बावांच्या मठांत त्यांचे येणे जाणे वारंवार होतहोते. बावांनी एके दिवशीं बक्षी यांस सांगितले कीं, “ मजजवळ विठोबा सासवडकर आहे. हा प्रामाणिक असून अत्यंत मेहनती ही आहे. यास तुम्ही आपले जवळ ठेवून घेऊन याची सातान्यास कोठे तरी सोय करून द्यावी.”

त्यांचा मूळचा वृत्तांत.

५

ही अज्ञा बक्षी यांनीं मान्य केली आणि विठ्ठलराव यांस आपले बरोबर सातान्यास नेऊन आपले घरीं ठेविले. तेथें विठ्ठलराव हे मुख्यत्वेकरून बक्षी यांचे घोड्यांची देखरेख करीत, व त्याखेरीज किरकोळ कामें ही करून त्यांचे पंक्तीस भोजन करीत असत.

शाहूमाहाराज यांस शिकारीचा मनस्वी शौक होता. पकेदिवशीं माहाराजांची स्वारी शिकारीस निघाली असतां विठ्ठलराव यांनीं ही स्वारीबरोबर जाण्याचा बेत केला. नंतर बक्षी यांचे पागेंतील एक घोडा बसावयास घेऊन ते स्वारींतील बारगिरांत मिश्र झाले. स्वारी कृष्णातीरीं गेल्यावर माहाराजांचे स्वारांनीं रानांत एका रानडुकरास घेरा घालून त्यासभोंवतें कडें केलें, आणि त्या डुकरास पळून जाण्यास अगदींच मार्ग ठेविला नाहीं. डुकर पळून जाण्यासाठीं हिकडून तिकडे व तिकडून हिकडे मुसांड्या मारूं लागला; परंतु त्यास कोठेही रस्ता मिळेना. शेवटीं तो चवताळला आणि कडें फोडून जाण्यासाठीं मुसांडी मारून पळत असतां, विठ्ठलरावांस असें वाटलें कीं डुकर हातचा जातो; सबब त्यांनीं घोड्यावरून तात्काळ उडी टाकिली आणि धांवतजाऊन डुकरास दोन्ही पायांत जोरानें दाबून धरिलें, व दोन हातांनीं त्याचे कान धरून त्याचे पळूनजाणें बंद केलें. अशा रीतीनें कैद्याप्रमाणें धरून ठेविलेल्या डुकरावर शाहूमाहाराज हे घोडा टाकीत धांवून आले आणि त्यांनीं त्यास भाला मारून तात्काळ ठार केलें.

विठ्ठलराव यांची विलक्षण शक्ति व अनिवार्य धैर्य पाहून माहाराजांस साश्चर्य संतोष वाटला. तेव्हां त्यांनीं विठ्ठलरावांस विचारिले कीं, “तुम्ही कोण, कोठील राहणार, व येथें येण्याचें कारण काय. ?” या प्रश्नांवरून विठ्ठलराव यांनीं शाहूमाहाराजांस आपली सर्व स्थीति कळविली; आणि शेवटीं “सरकारचे बक्षी यांचें घरीं मीं भोजन करून निर्वाह करितों.” असें देखील सांगितलें. तें ऐकून माहाराजांनीं त्याच वेळेस विठ्ठलराव यांस बसण्यास सरकारी पागेंतील एक घोडा देऊन बारगिराचे पटांत त्यांचें नांव दाखल करवून त्यांस सदोदित हुजूर राहण्याची आज्ञा केली. ही गोष्ट सन १७१५

इ० सालीं झालीं. हाच काय तो विठ्ठलराव यांस प्रथम राजाश्रय मिळाला. परंतु शिंदेहोळकरवगैरे मराठे सरदार आणि फडकेपटवर्धनवगैरे ब्राम्हण सरदार हे जसे पेशव्यांचे चाकर म्हणवीत असत तसे विंचूरकर हे पेशव्यांचे चाकर नसून जुने सरदारांप्रमाणे हे माहाराजांजे पदरचे होते असे उघड दिसते.

ज्या विंचूरकरांचे संस्थानावर पेशवाईत सहस्रावधी माणसांचा उदरनिर्वाह चालत होता त्या विंचूरकरांस आपल्या पोषणासाठीं प्रथम वक्षी यांचे आश्रयावर अवलंबून राहणे भाग पडलें ! बहुतेक प्रख्यात पुरुषांची मूळस्थिती पाहिली तर हाच प्रकार आढळून येईल. श्रीमंत घराण्यांत उत्पन्न होऊन द्रव्याची व सुखाची सदा रेलचेल, अशा प्रकारच्या स्थितींत वाढून पुढे मोठ्या योग्यतेस चढलेले पुरुष वरच्या मानाने फारच कमी यांत संशय नाही. प्रत्येक मनुष्यास केव्हां तरी दुसऱ्याच्या टेंक्याची गरज लागते. प्रत्येकांने आपले पराक्रमावरच भरंवसा ठेवून चालवें ही गोष्ट जरी खरी आहे, तरी बाळपणीं मातेच्या संरक्षणावांचून मुलांचे झणून चालावयाचेंच नाही. त्याचप्रमाणे थोर पुरुषांचा उदयकाळ येईतोपर्यंत त्यांस दुसऱ्यांचे साह्य घ्यावेंच लागतें; आणि त्या प्रसंगीं जर दुसऱ्यांकडून त्यांस योग्य मदत न झाली तर ज्या पुरुषापासून पुढे शेकडों पुरुषांस साह्य मिळावयाचें तो पुरुष समान्य पुरुषाप्रमाणे जागचे जागीं अप्रसिद्ध राहील.

पुढे कितीएक शिकारीचे प्रसंगांत आणि राजकीय कामांत माहाराजांनीं विठ्ठलराव यांचे धैर्य व चातुर्य पाहील्यावर त्यांनीं त्यांस दाहा घोड्यांची शिलेदारी देऊन हमेषा जवळ राहाण्याची आज्ञा केली. त्या वेळेस विठ्ठल शिवदेव यांचे वय एकवीस वर्षांचे होते. विठ्ठलराव यांस शिलेदारी मिळाल्यावर त्यांनीं आपलें लग्न केलें. त्यांची पत्नी वाईजवळील केंजळगांवाचे कुळकर्ण्याची कन्या होती. तिचे नांव त्यांनीं रखमावाई असें ठेविलें.*

* विंचूरकर यांचे दफतरांतील जुनी बखर.

मुंबई बेटानजिक जंजिरा झणून एक बेट आहे. तेथे सन १७२० इ. सालीं सिद्दी साद नांवाचा नबाब अंमल करित होता. त्यानें दक्षिण कोंकणांत आतिशय धामधूम केली. त्यांचे पारिपत्य करण्यासाठीं शाहूमाहाराज यांनीं बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांचे धाकटे पुत्र चिमाजीआपा यांस त्याजवर पाठवून विठ्ठल शिवदेव हे एक मोठे बाहादर शिलेदार झणून त्यांचे तेनातीस दिले. चिमाजीआपा हे सिद्दी साद याचे छावणीजवळ पोहोचतांच लढाई सुरू झाली. त्या लढाईत विठ्ठल शिवदेव हे आपली कीर्ती व्हावी म्हणून अत्यंत उत्कंठित असतां, त्यांनीं खुद्द सिद्दी साद याजवर त्वेषाने हल्ला केला. त्या हल्ल्यांतच त्यांनीं त्या नबाबास कत्तलकरून त्याचे फौजेचा भगदीं मोड केला आणि त्याचे पुष्कळ घोडे हस्तगत करून आपले गोटांत आणिले.

या विजयाचा सविस्तर मजकूर चिमाजीआपा यांनीं माहाराजांस लेखीं कळविल्यावरून माहाराज फार खुष झाले; आणि त्यांनीं कोंकणांत चिमाजीआपांस असा हुकूम पाठविला कीं, “पेशव्यांचे निशाण पूर्वापासून भगवे आहे त्यास आतां जरीपटका लावावा; तसेंच विठ्ठल शिवदेव यांनीं आपल्या बाहादुरीनें सिद्दीपासून जे घोडे हिसकावून घेतले आहेत त्यांजवर स्वारांची नेमणूक करून त्या स्वारांची सरदारी विठ्ठल शिवदेव यांसच द्यावी.” पुढे चिमाजीआपा हे साताऱ्यास आल्यावर त्यांनीं माहाराजांस लढाईची सर्व हकीकत कळविली. विठ्ठल शिवदेव यांजवर माहाराजांची मर्जी खुष होऊन त्यांनीं त्यांस पेशव्यांच्या मुलुकांमितीत हमेधा राहण्याविषयीं हुकूम केला. त्या दिवसापासून विठ्ठल शिवदेव हे पेशव्यांचे तेनातीस राहू लागले. *

सन १७२० इसवीचे आक्टोबर माहिण्यांत एक विशेष गोष्ट घडून आली. ती अशी कीं, सातारचे मुख्य प्रधान बाळाजी वि-

* विचूरकर यांचे दफतरातील जुनी बखर.

श्वनाथ हे मरण पावले. त्यांच्यामार्गे त्यांचे वडील पुत्र बाजीराव यांस पंतप्रधानाचे हुद्यावर कायम करूनये असे प्रतिनिधी व अष्ट-प्रधान मंडळीचे क्षणें होतें, कारण राजमंडळांत कोंकणस्थ ब्राह्मण नसावा अशी त्या मंडळीची इच्छा होती. या हरकती-मुळेंच कांहीं दिवस पर्यंत बाजीरावबहाळ यांस पेशवाईचीं वर्खे देणें तहकूब राहिलें होतें. तथापि शाहूमाहाराज यांनीं प्रधानमंडळीची जात्याभिमानजन्य हरकत न ऐकतां प्रधानाचे अंगीं चातुर्य आणि शूरत्व हे गुण असावयाचे ते बाजीराव यांचे अंगीं आहेत असे पाहून सन १७२२ इसवीचे आरंभीं त्यांस पेशवाईचीं वर्खे दिली. *

प्रकरण २.

थोरले बाजीराव साहेब यांच्या कारकीर्दींत
विठ्ठल शिवदेव यांनीं केलेला पराक्रम.

सन १७१३ इसवी सालीं माळव्याचा सुभेदार आजिमुल्लाखान यांनें आपला सरदार दाऊदखान यास बाजीरावसाहेब पेशवे यांजवर पाठविलें असतां, खानदेशांत बऱ्हाणपुरानजिक त्या उभयतांची गाठपडून लढाई झाली, तींत विठ्ठल शिवदेव हे बाजीरावसाहेब पेशवे यांजवरोबर होते. त्यांनीं दाऊदखान याचा अगदीं मोड करून त्यास कत्तलकेलें; आणि त्याच्या फौजेची दाणादाण करून पूर्ण जय मिळविला. †

सन १७२४ इसवी सालीं बाजीरावसाहेब दिल्लीस गेले, त्या वेळेस ही विठ्ठल शिवदेव त्यांजवरोबर होते. त्यांनीं त्या स्वां-रींत दरएक वेळेस आघाडीची शिपाईगिरी केली, म्हणून त्यांस बाजीरावसाहेबांनीं फौज वाढविण्याचा हुकूम दिला.

* ग्राहफसाहेबांनीं केलेला मराठ्यांचा इतिहास.

† विचूरचे दफतर

श्रीनृसिंहाचे देवालयाचा जीर्णोध्धार.

९

वर पहिले प्रकरणांत मरढे येथिल अमृतस्वामी तीर्थयात्रा करण्यास गेले असं लिहिलं आहे. ते यात्रा करितकरीत नीरा व भीमा ह्यांचे संगमतीर्थी नृसिंहपूर म्हणून क्षेत्र आहे तेथे आले. नृसिंहाचे देवालय उभय नद्यांचे चिमट्यांत असून जीर्ण दशेस आलं होतं; शिवाय, त्यानद्यांचे उदकाचे धक्याने दोन्हीबाजूंस त्यादेवालयाचा पाया पुष्कळ खचला होता. त्याचा जीर्णोद्धार लवकर झालानाहीं तर तें शेवटीं लयास जाईल असं त्यांस वाटलं. स्वामी पुढें सर्व तीर्थयात्रा करून दाहा-बारा वर्षांनीं मरढे गांवास परत आले. त्यासंधीस विठ्ठलशिवदेव यांचा उत्कर्ष झाला असून त्यांस सरदारी मिळाली होती आणि ते पेशवे बाजीराव व त्यांचे बंधू चिमाजीआप्पा यांजबरोबर परराज्यावरील स्वाग्यांत तरवार गाजवीत होते. स्वामी मरढ्यास परत आल्याची खबर त्यांस कळतांच ते त्यांचे दर्शनास गेले, आणि त्यांचे चरणांवर मस्तक ठेउन उठल्यावर सद्गुरू कृपेनें आपला उत्कर्ष झाला होता त्या संबंधीं त्यांनीं सर्व हकीकत त्यांस निवेदन करून विज्ञापना केली. ते म्हणाले, “माहाराज ! मी जन्मास येऊन जें कर्तव्य तें केलें. इतउत्तर चरणा संनिध राहून सेवा करण्याची आज्ञा मला द्यावी. ” हें ऐकून स्वामी बोलले कीं, “अद्यापि तुझे हातांनीं मोठमोठालीं कृत्ये व्हावयाचीं आहेत. याकरितां तूं पेशव्यांचे संनिध राहून त्यांची एकनिष्ठेनें सेवा कर, आणि नीतीनें वागून गाई ब्राह्मणांचें रक्षण कर. ” नंतर भाषणाचा ओघ तीर्थयात्रेकडे वळला. त्यांत स्वामींनीं नृसिंहपूर येथील मुख्य देवाचे देवालय उभय नद्यांचे प्रवाहानीं अगदीं जीर्ण दशेस आलं आहे असे त्यांस सांगून आज्ञा केली कीं, “तो देव तुझा कुलस्वामी आहे, याकरितां तूं त्या मंदिराचा जीर्णोद्धार कर. ” विठ्ठलराव यांस ती आज्ञा शिरसाबंध्य होती; परंतु त्यांनीं विनंती केली कीं, “माहाराज ! मी गरीब आहे. एवढे मोठे महत्कृत्य माझ्या हातांनीं कसें घडेल ? ” स्वामींच्या मुखातून अशीच अक्षरें निघालीं कीं, “श्रीराम तुझ्याच

हातांनीं तें काम करवील. ” त्या आशीर्वचनाप्रमाणें विठ्ठलराव यांनीं पुढें कांहीं कालानें तें देवालय बहुत पैसा खर्च करून उंच व अधिक प्रशस्त व पक्क्या दगडांचें आणि मजबूत असें बांधिलें.

पुढें स्वल्प कालांतच अमृतस्वामी यांचें मरढें येथें निरयाण झालें. त्यांचा मठ व एकांतांत बसण्याची गुहा अद्यापपर्यंत मरढें येथें कायम राहिली आहे; शिवाय, कृष्णेच्या कांठां त्यांचें पक्कें बांधीव वृंदावन ही आहे. पुढें अमृतस्वामींच्या गादीवर त्यांचे मुख्य शिष्य पावनबाबा हे बसले. त्यांचा वंश अद्यापपर्यंत त्यासंस्थानांत कायम आहे. *

सन १७३० इ० सालीं चिमाजीआपा यांची फौज माळव्यांत गेली होती, त्या वेळेस विठ्ठल शिवदेव हे त्याफौजेबरोबर होते. दिल्लीचे बादशाहाकडून माळव्याचे सूभ्यावर दयाबाहादूर नांवाचे सरदाराची नुकतीच नेमणूक झाली होती. त्या सुभेदारानें चौथ व सरदेशमुखी यांचा वसूलकरण्यास पेशव्यांस हरकत केली; त्यावरून दयाबाहादूर याशीं एक लढाई करण्याचा बेत झाला. त्या लढाईत विठ्ठलशिवदेव यांनीं आपलें काम मोठ्याशौर्यानें व निर्भयपणानें बजावून दयाबाहादूर याचे फौजेची अगदीं दाणादाण केली आणि शेवटीं त्यास कत्तल करून पूर्ण जय मिळविला. †

सन १७३१ इसवी सालीं सयाजी गुजर यांस पेशव्यांनीं गढे-मंडळावर पाठवीलें. त्यावेळेस गुजर यांजबरोबर विठ्ठल शिवदेव यांस जाण्याची आज्ञा झाली. त्यालढाईत विठ्ठल शिवदेव यांनीं तरवार गाजवून तो किल्ला सर केला. ही सर्व हकीकत गुजर यांनीं पेशव्यांस कळविल्यावर त्यांची मर्जी खुष होऊन त्यांनीं विठ्ठल शिवदेव यांस एकपृथक् टोळीचे सरदार केलें. या वेळेपर्यंत विठ्ठल शिवदेव यांस सातान्याहूनच तैनात मिळत होती. पुढें सन १७३३ इ० सालापासून ती पेशवे यांजकडून मिळू लागली.

* विंचूरचे दफतगांतील जुना बखर.

† विंचूरकर यांची कैफियत.

वसईचे किल्यावरील मोहीम

सन १७३३ इसवी सालीं फरखाबादचा नबाब फत्तेखाने बंगष याची नेमणूक दिल्लीचे बादशाहाकडून माळव्याचे सुभ्यावर झाली. तेव्हां त्याने बुंदेलखंडावर स्वांरी करून छत्रपूरचे राजास संकटांत घातले. त्यामुळे छत्रपूरचाराजा छत्रसाल यास बाजीरावसाहेब पेशवे यांची मदत मागणे भाग पडले. * त्या राजाने बाजीरावसाहेबांस मोठ्या मिन्नतवारीने पत्र लिहिले कीं, “ माझ्या राज्याचे संरक्षण करावे. ” बाजीरावसाहेब त्यावेळेस माळव्यांत होते. त्यांनीं मोठ्या पिताबीने कूच करून बंगष याजवर छापा मारीला. तेव्हां बंगष याच्या फौजेची धूळधाणी होऊन त्यास त्या प्रांतांतून पळून जावे लागले. त्या हल्ल्यांत विठ्ठल शिवदेव हे पेशव्यांच्या उजवे बाजूस असून त्यांनीं पेशव्यांवरोबर आपले काम मोठ्या बाहादुरीने बजाविले. †

सन १७३९ इसवी सालीं चिमाजीआपा यांनीं वसईचा किल्ला सर करण्याची कामगिरी आपल्याकडे घेतली. त्यास्वांरींत त्यांजबरोबर विठ्ठल शिवदेव होते. त्यावेळेस वसई आणि तिचे आसपासचे गांव यांची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली होती. पोर्तुगीज लोकांनीं समुद्रकिनाऱ्यावरील पुष्कळ गांवे बाटविलीं असून धर्माचे बाबदींत त्यांनीं हिंदू लोकांवर पराकाष्ठेचा जुलूम चालविला होता. सर्व कोंकणप्रांत फिरंगाणाचा करून सोडावा असा त्या लोकांनीं घाट घातला होता. या गोष्टीची चिन्हे त्या प्रांतीं गेले असतां अद्यापी दिसून येतात. त्यांनीं ठाण्याचे आसपासचीं पुष्कळ गांवे बाटविल्यामुळे हाल्लीं तिकडे किरिस्तांव लोकांची वस्ती पुष्कळ वाढली आहे. असा; पोर्तुगीज लोकांच्या ताब्यातून वसईचा किल्ला घेण्यासाठीं ज्यावेळेस चिमाजीआपा यांनीं लढाई सुरू केली, त्या वेळेस त्यांजबरोबर मुख्य सरदार म्हटले म्हणजे मल्हारराव होळकर, राणोजी शिंदे,

* हा सविस्तर वृत्तांत ‘ श्रमिता बाजीराव बल्लाळ पेशवे यांचे चरित्रांत ’ रावसाहेब नागेशराव विनायक बापट यांनीं उत्कृष्टरितीने लिहिला आहे.

† विंचूरचे दफतरांतील जुनी बखर.

विठ्ठल शिवदेव, शंकराजी नारायण, मानाजी आंग्रे, व खंडोजी मानकर हे होते. कांहीं दिवस लढाई चालल्यानंतर पोर्तुगीज लोकांचे किल्लेदाराने विनंती केली कीं, “जंजिन्याचे सिद्दीबरोबर जसा तुमचा करार झाला आहे, तसा करार आम्हांबरोबर कराल तर आम्ही आसपासचा मुलुक सोडून देतो.” परंतु ती गोष्ट चिमाजीआपा यांचे मनास आलीनाहीं, कारण, त्यांस असे वाटले कीं, असा मजबूत किल्ला शत्रूचे हातीं असतां आपण तेथून निघूनगेलों तर ते लोक दिलेला मुलुक सहज परत घेतील. याकरितां किल्ला सर केल्याशिवाय परत जाणें प्रशस्त नव्हे. मग लढाई पुनः झपाट्याने चालू झाली. चिमाजीआपा यांचे मनांत बरसात सुरू होण्यापूर्वी कसेंही करून किल्ला सरकरावा असें होतें. सबब त्यांनीं अनेकप्रकारे यत्न चालविला. तो असा कीं, मैदानांत जागोजाग मोर्चे बांधिले आणि किल्यावरील तोफांचा मारा चुकवून, एका मोर्च्यातून दुसऱ्या मोर्च्यास जाण्याकरितां सलाबतकूचा (झणजे जमीन खणून आंतून नागमोडीच्या आकाराचा रस्ता) तयार केला. किल्यावरून त्यांजवर तोफा व गरनाळा यांचा वर्षाव सदोदित होत असे. त्यांमुळे लोक बहुत मरत. किल्यांत तोफा पुष्कळ होत्या; परंतु मराठ्यांनीं आपले मोर्च्यांत त्यांहीपेक्षां मोठ्या तोफा व गरनाळा लावून शत्रूच्या तोफा बंद केल्या आणि किल्याचे तटास तोफेच्या गोळ्यांनीं हल्ला पोहोचविण्यासारखा रस्ता केला. परंतु पोर्तुगीज लोकांनीं आपल्या सर्व तोफांचा भडिमार त्या एकाच ठिकाणावर केल्यामुळे मराठ्यांस आंत शिरतां आलेनाहीं. नंतर फेब्रुवारीचे १७ वे तारिखेस मराठ्यांनीं किल्ल्यास पूर्ण वेढा दिला. तत्रापि तीन महिने पर्यंत किल्ला हातीं आला नाहीं. दोहींकडील युद्धनिपुणतेची कमाल झाली. मराठ्यांच्या गुर शिपायांनीं होती तितकी पराकाष्ठा करून पाहिली; पण सर्व व्यर्थझाली. शेवटीं त्यांनीं किल्यास पांचठिकाणीं सुरंग लाविले. त्यांपैकीं दोन उडाले; तेणेंकरून तटाम मोठें खिंडार पडलें. त्यावाटेनें

किल्यांत शिरण्याकरितां मराठे जवळ गेले; परंतु दुर्दैवेंकरून त्या वेळेस तटाचा तिसरा सुरंग उडाला; तेणेंकरून पुष्कळ लोक पडले, व पोर्तुगीज लोकांनीं तीसवी साधून गोळ्यांचा एकसारखा भाडिमार चालविला; बंदुकांचा मारा तर असा केला कीं, त्या वेळेस मराठ्यांस मार्गें हटणें भाग पडलें. ते मार्गें हटतांच पोर्तुगीज लोकांनीं त्याखिंडारांत तात्काळ दगड रचून तो मार्ग बंद करून टाकिला. तटाचा एक सुरंग मात्र उडणें राहिला होता. तो उडविण्याचे कामे मल्हारराव होळकरांनीं पत्करिलें होतें. त्या सुरंगास त्यांनीं बत्ती दिली त्या वेळेस तो चांगला उडून किल्याचा अर्धा बुरूज कोसळून पडला. नंतर मराठ्यांनी पुनः हल्ला केला; परंतु पोर्तुगीज लोकांनीं मातीच्या टोपल्या भिंतीसारख्या रचिल्या आणि त्यांजवर तोफा लावून याही वेळेस मराठ्यांचा हल्ला फिरविला. तत्रापि, पोर्तुगीज लोकांजवळ दारूगोळा फार थोडा शिलक राहिला असून खाण्यापिण्याचे पदार्थ तर संपतच आले होते. त्या धारणामुळे कसा तरी उराव करून आपले जीव जगवावे म्हणून त्या लोकांनीं कांहीं शर्तींनीं किष्ठा स्वाधीन करून देण्याविषयीं पेशव्यांशीं बोलणें लाविलें. तें बोलणें मान्य झाल्यावर पोर्तुगीज लोक आपल्या मुलावाळांनिशी जाहाजांत बसून निघून गेले. नंतर मराठे लोकांनीं किल्यांत प्रवेश केला. या लढाईत पोर्तुगीज लोकांकडील मेलेले व जखमी मिळून आठशांहून जास्त झाले नाहींत, कारण ते युद्धाचे कामांत बरेच कूशल असून शिवाय किल्याच्या आश्रयानें लढत होते. मराठे लोकांकडे माणसांचें नुकसान पांच हजारांवर झालें. *

हा जय झाल्यावर पुढें कोंकणप्रांत निर्वेध ताब्यांत येण्याकरितां विठ्ठल शिवदेव यांनीं बरोबर एक जैय्यद फौज घेऊन समुद्रकिनाऱ्यावरील साष्टी, कल्याण, वगैरे ठिकाणांवर हल्ले केले आणि पोर्तुगीज लोकांशीं लढाया करून तीं सर्व ठिकाणें काबीज

केली; आणि पोर्तुगीज लोकांस हांकूनदेऊन सर्व कोंकण प्रांतांक पेशव्यांचा अंमल बसाविला. *

सन १७४० इसवी सालीं बाजीरावसाहेब उदेपूर, जयपूर, बंदी, कोटा वगैरे ठिकाणचे रजपूत राजांबरोबर गुप्त स्नेह करून सर्वांच्या ऐक्यानें उत्तर हिंदुस्थानांतील मोघलांची सत्ता अजीबाद नाहींशी करण्याची मसलत करण्याकरितां त्या प्रांतीं गेले. त्याही वेळेस विठ्ठल शिवदेव हे त्यांबरोबर होते. बाजीराव साहेब साता-
ज्याहून निघाले ते सत्तावीसाव्या दिवशीं हिंदुस्थानांत धन्नापन्ना यास जाऊन पोहोचले. या सत्तावीस दिवसांत त्यांनीं घोड्यावरचें खोगीर देखील उतरिलें नाहीं. वरसांगितलेल्या रजपूत राजां पैकीं विशेषेकरून छत्रपूरचा राजा छत्रसाल हा नुकताच मरण पावला असून त्याचे दोन पुत्र जगदेव व हरदेसा भसे होते; त्यांबरोबर बाजीराव साहेबांचा विशेष स्नेह जडला. या दोन राजांचे वडिलावर बाजीरावसाहेब यांनीं सन १७३३ इसवी सालीं वंगण यास बुंदेलखंडांतून हाकून देण्याचे कामांत महदुपकार केले होते, ते त्या उभयता बंधूंनीं स्मरून, आपल्या पित्यानें बाजीराव साहेबांसाठीं जो तेहतीस लक्षांचा मुलुक ठेविला होता तो त्यांचे स्वाधीन केला आणि परस्परांनीं परस्परांस साह्य करण्याच्या शपथा करून करारमाना केला. त्यांतील शर्ति येणेंप्रमाणें:—

१. त्या उभयतां बंधूंनीं यमुना आणि चमेल यांचे पलीकडचा मुलुक खेरीज करून बाकी सर्व मुलुकांवरील स्वाय्यांत बाजीराव साहेबांबरोबर जाऊन आपल्याबरोबरच्या फौजेच्या मानानें सर्व लुटींत आणि जिंकलेले मुलुकांत वांटणीदार व्हांवें.

२. बाजीरावसाहेब दक्षिणेंतील युद्धांत गुंतले म्हणजे त्यांबंधूंनीं बुंदेलखंडाचा किमानपक्ष दोन महिनेपर्यंत तरी बचाव करावा.

बाजीरावसाहेबांचा मृत्यू व नानासाहेबांस वस्त्रें. १५.

३. छत्रसाल राजे यांनीं बाजीरावसाहेब यांस पुत्राप्रमाणें मानिलें होतें ह्मणून बाजीरावसाहेबांनीं त्यांच्या त्या दोन पुत्रांचें बंधुप्रमाणें रक्षण करावें.

या वेळेस निजाम-उल-मुल्काचा पुत्र नासिरजंग हा औरंगाबा-देजवळ थोड्या फौजेनिशीं होता. तीखबर बाजीराव यांस लागल्यावरून त्यांनीं तेथें मोठ्या त्वरेनें येऊन त्या राजपुत्रास एकाएकीं घेरिलें. परंतु त्यास वेळेवर कुमक आल्यामुळें मोठी लढाई झाली. त्या लढाईत विठ्ठल शिवदेव यांनीं शूरत्वाची कमाल केली. शेवटीं मुंगीपैठण येथें तह ठरला. त्यांत निजामांनीं पेशव्यांस तर्मदेच्या काठीं दोन माहाल व चांदवड परगण्यांतील कांहीं गांव जाहागीर दिले. पैकीं चांदवड माहालांतील गांव पेशव्यांनीं विठ्ठल शिवदेव यांचे पागेचे खर्चाकडे लावून दिले.

नंतर बाजीराव साहेब पुनः हिंदुस्थानांत जाण्यास निघाले; परंतु तर्मदेच्या काठीं एकाएकीं त्यांची प्रकृति बिघडून ता. २८ एप्रिल सन १८४० इसवी रोजीं त्यांस देवाज्ञा झाली.

सन १७४१ इ० सालीं बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब यांस शाहूमाहाराजांनीं पेशवाईचीं वस्त्रें दिलीं. पण मध्यंतरीं नानासाहेब यांस तीं वस्त्रें देऊंनयेत अशी नागपूरचे रघोजी भोसल्यांनीं माहाराजांस भीड घातली होती. त्यांनीं माहाराजांस गुप्तपणें असे सांगितलें होतें कीं, “ येथें बापूजीनाईक बारामतीकर ह्मणून एक मराठे श्रीमंत गृहस्थ आहेत; त्यांस पेशवाईचीं वस्त्रें दिलीं तर ते आपणांस पुष्कळ पैसा देतील. ” पण दाखविलेली लालूच तुच्छ मानून छत्रपतींनीं नानासाहेबांसच मुख्य प्रधानकेलें. *

प्रकरण ३.

बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब यांचे कार्कादीत
विठ्ठल शिवदेव यांनी केलेला पराक्रम.

सन १७४३ इसवी सालीं नागपूरचे रघोजी भोंसल्यांचे सेना-
पती भास्करपंत हे बंगालप्रांत सर करण्याचे इराद्यानें मुर्शदाबा-
देकडे कूच करून त्या प्रांतांत लूट करूं लागले असतां, त्या प्रांता-
चा बादशाही सुभेदार अलिमर्दाखान् यानें त्यांजवर पुष्कळवेळा
हल्ले करून त्यांचे मोड केले; परंतु ते पुनःपुनः येऊन मुलुक लुटूं
लागले. त्यामुळे त्यासुभेदारास पुष्कळ खर्च येऊन त्यास दिल्लीचे
बादशाहास पाठविण्यास त्या प्रांतांतिल काळीचे वसुला पैकीं कांहीं
च ऐबज राहात नसे. ह्या गोष्टीचा इतला त्यानें बादशाहास केला.
याचसंधीस बाळाजी बाजीराव पेशवे हे बादशाहापाशी माळ-
व्याची सनद मागत होते. त्यांस बादशाहानें असें कळविलें कीं
बंगाल सुभ्यांत जाऊन नागपूरचे जे मराठे तेथें लूट करितात त्यांस
हाकून दिलें असतां तुम्हास त्या सुभ्याचे एक वर्षाचे वसुलाची
चवथाई वक्षिस देण्यांत येईल व त्याशिवाय माळव्याची
सनद ही देण्यांत येईल. नागपूरचे रघोजीभोंसले यांनीं पूर्वीं
सन १७४१ इ० सालीं पेशव्यास पेशवाईचीं वस्त्रे देऊनये असा
शाहू महाराजांस आग्रह केला होता; त्यामुळे त्यांजविषयीं पेशव्यांचे
मनांत शत्रुभाव होताच; तशांत त्यांस (भोंसल्यांस) बंगाल्यां-
तून हाकून देण्याविषयीं पेशव्यांस बादशाहाची सूचना झाली, तेणें करून
त्यांस भोंसल्यावर स्वारी करण्यास योग्यकारण होऊन त्यांनीं
साठ हजार फौजेनिशीं प्रयागावरून बंगाल्यांत कूच केला. या
स्वारींत नाना साहेब पेशव्यांवरोबर विठ्ठल शिवदेव हे होते. पे-
शव्यांनीं भोंसल्यांस बंगालचे दक्षिणेकडील सरहद्दीवर गांठून त्यांचे
फौजेवर झपाट्यानें हल्ला केला, आणि त्यांचा मोड करून त्यांस

बंगाल्या बाहेर हाकून लाविलें. * नंतर पेशवे नाना साहेब यांनीं कटक प्रांतांत शिरून तेथें अमल केला आणि भोसले यांचे गोंडवण वगैरे प्रांतांपासून खंडण्या घेऊन ते माळव्यास परत आले. या संपूर्ण मोहिमेंत विठ्ठल शिवदेव यांनीं आघाडीच्या कामगिन्या बजाविल्या असून मुख्यत्वेकरून त्यांच्याच बाहादुरीमुळे पेशव्यांचा हरएक लढाईत जय झाला. सबब नानासाहेब यांस दिल्लीचे बादशाहाकडून माळव्याची सनद मिळून त्यांत त्यांचा अमल पूर्णरीतीनें वसल्यानंतर त्यांनीं विठ्ठलशिवदेव यांस उत्तर हिंदूस्थानांत फौजेचे खर्चाकरितां अकरा माहाल सरंजाम करून दिले व शिवाय पुणें प्रांतीं रासैं व मांडकी या नावांची दोन गांवे त्यांच्या जात सरंजामास लावून दिली. †

वरलिहिल्याप्रमाणें पेशवे यांजकडून नागपूरचे भोसले यांचा मोड झाला; परंतु तेणें करून त्यांचें पेशव्याशीं वैरवाढून त्यांनीं पुण्यावर स्वांरी करण्याची तयारी चालविली आणि दक्षिणेंत जे कितीएक मराठे सरदार पेशव्यांस प्रतिकूळ होते त्यांस आपले साह्य संकेती करून घेतलें. ह्या प्रमाणें आपसांत लवकरच मोठी लढाई होण्याचा संभव दिसूं लागला; परंतु शाहू महाराज मध्ये पडले आणि त्यांनीं उभयतांस स्वांन्या करण्याकरितां निरनिराळे मुलुक नेमून देऊन पृथक सनदा करून दिल्या; तेणें करून उभयतांचा समेट झाला.

सन १७४४ इ० सालीं विंचूर येथें नंदाजी दरेकर या नांवाच्या एका मराठे पेंढार्यानें दंगा केला होता. तो मोडण्यासाठीं पेशव्यांनीं विठ्ठलशिवदेव यांस पाठविलें असतां, त्यांनीं त्या पेंढार्यावर जाऊन रात्रीं विंचूर येथें त्याजवर छापा घातला; आणि त्यास कत्तलकरून तेथें आपला अंमल चालूकेला. त्या बाहादुरीबद्दल

* ग्रांड डफ कृत मराठ्यांचा इतिहास.

† विंचूरचे दफतरांतील जुनी बखर.

पेशव्यांनीं विठ्ठल शिवदेव यांची मोठी बाहवा करून त्यांचे पतकाचे गु-
जाऱ्यास उत्तर हिंदुस्थानांत पूर्वी जो सरंजाम दिला होता त्यांत
विंचूर हें गांव सामील करून दिलें. ह्याच वेळेस विंचूर गांवचे
पाटीलकीचें वतन ही विठ्ठलशिवदेव यांस वंशपरंपरेनें मिळालें.
त्या वेळेपासून विठ्ठल शिवदेव हे विंचूरयेथें वाडाबांधून राहूं
लागले., व त्याच कारणानें त्यांस विंचूरकर असें लोक ह्मणूं लागले.

पुढें सन १७४९ इसवी सालीं शाहू महाराज आपला सर्व
राज्यकारभार बाळाजी बाजीराव उर्फ नानासाहेब पेशवे यांचे
स्वाधीन करून कैलासवासी झाले. नंतर पेशवे हे पुणें शहर सं-
पूर्ण मराठी राज्याची राजधानी करून तेथें राज्यकारभार चा-
लवूं लागले. तेथें बाजीराव साहेब पेशवे यांनीं शनवारचा वाडा
पूर्वीच कांहींसा बांधिला होता. त्याची नानासाहेब यांनीं पूर्णता
केली आणि पदरच्या बहुतेक सरदारांस व इतर लोकांस निर-
निराळ्या जागा नेमून देऊन तेथें आपले वाडे बांधण्याची त्यांस परवानगी
दिली. विठ्ठल शिवदेव यांसही शनवार पेठेंत श्री ओंकारेश्वराचे देव-
ळाचे दक्षिण बाजूस जागा मिळाल्यावरून त्यांनीं तेथें वाडा बांधिला.
त्यांचा मुक्काम पुण्यांत असला ह्मणजे ते त्यावाड्यांत राहात,
आणि त्यांचे फौजेचा तळ नदीचे उत्तरेकडील किनाऱ्याजवळ पडत
असे. वरलिहिल्याप्रमाणें पेशवे यांकडून सरदार, मानक-
री आणि सावकारलोक यांस पुण्यांत वाडे बांधण्याची परवा-
नगी मिलाल्यावरून तेथें पुष्कळ मोठमोठाले वाडे होऊन वस्ती
झपाट्यानें वाढूं लागली, आणि जेपुणें पूर्वी कसबें म्हणवीत
होतें तेपुणें पुढें शहर म्हणवूं लागलें.

शाहू महाराजांचें दफ्तर त्यांचे चिटणीस ठेवीत असत. त्यांत जमाख-
र्च वगैरे कारकुनी लिहिणें असे. परंतु राज्य दिवसांदिवस वाढत
चाललें असतां, पुढें लिहिणें कसें देवावें हा प्रश्न येऊन पडला.
त्या काळीं लिहिणारे ह्मटले म्हणजे विशेषें करून परभू व शण्वै

गुजराथचे स्वांरीवर राघोबादादांची योजना. १९

हेच असत, कारण, शिवाजीमाहाराजांपासून मुत्सदी, अमलदार आणि कारखानदार परभूच असत, पण त्यांच्या आंगी मोठ्या राज्यास आळा घालण्याचें सामर्थ्य नव्हतें. त्यावेळेस राज्याचा किता काय तो मोघलांचाच होता. याकारितां पेशव्यांनीं दिल्लीहून दोन मुनशी पुण्यास आणविले आणि त्यांपासून मोघलाई पद्धतीचे नमुने लिहून घेववून त्याप्रमाणें राज्याची पद्धत चालू केली. ती अशी कीं, सरसुभे, दरकदार, हुजूरचे दिवाण, फडनधीस, मजमदार, वगैरे हुद्देदार नेमिले, आणि असें ठरविलें कीं मजमदार यांनीं सरसुभे आणि सरदार यांचे दफतरदार नेमावे. पेशवाईंत पुणें, कोंकण, नगरं, खानदेश, गुजराथ, आणि करनाटक हे सरसुभे होते. शिंदे, होळकर, वगैरे सरदार होते. त्यांजपाशीं हुजूरचे दरकदार असत. त्यांचे विद्यमाने हुजुरास हिशेब येतअसत. हुजूर जें मोठें दफतर होतें त्यास “फड” असें म्हणत असत. त्या फडावर कोंकणचे ब्राम्हण लिहिणें शि कून राहूलागले. त्याकाळीं बाळाजी बाजीरावपेशवे यांचें मोडीचें अक्षर उत्तम होतें, म्हणून ते कोंकणस्थ ब्राम्हणांस स्वतः कित्ते घालून देऊन विद्यावृद्धीस उत्तेजन देत असत.

सन १७५२ इ० सालीं नानासाहेब व भाऊसाहेब हे विठ्ठल शिवदेव यांस फौजेसुद्धां बरोबर घेऊन कर्नाटकचे स्वांरीस गेले. प्रथम त्यांनीं श्रीरंगपट्टणास जाऊन तेथील राजापासून खंडणी घेतली. त्या स्वांरींत विठ्ठल शिवदेव यांनीं होळिहोनूर किल्ला मोठ्या जुर्दरीनें सर केला. ही मोहिम करून पेशवे पुण्यास परत आल्यावर सन १७५३ इ० सालीं नानासाहेब पेशवे यांचें मनांत आलें कीं, आपले कनिष्ठ बंधू राघोबादादा यांस प्रांतांतून स्वांरीस पाठवित जावें; म्हणजे त्यांच्या चपल मनांत पराक्रम करण्याची उम्मेद उत्पन्नहोईल, आणि आपणास निष्काळजी राज्यकारभार पाहाण्यास व त्यांत सुधारणा करण्यास ठीकपडेल. नानासाहेब

हे आपल्या वडिलांप्रमाणे मेहेनती नसत असे इतिहासांत सांगितले आहे. राघोवादादा मात्र शूर असून फार चालाख असत. स्वांरींत पंचवीस-तीस कोसांचे मुक्काम करणे हे चापल्य त्यांच्या आंगी सहजीं होतें, ह्या त्यांच्या चंचल वर्तनावरून शिपाई लोक त्यांस “ राघोवा भरारी ” असें ह्मणत असत. असो; नानासाहेबांनीं सखारामबापू यांस राघोवादादांचे कारभारी नेमून विठ्ठल शिवदेव यांस त्यांच्या सर्व फौजेचे आधिपत्य दिलें. याप्रमाणे त्यांनीं योजना करून गुजराथच्या स्वांरीवर राघोवादादांची नेमणूक केली.

राघोवादादांची स्वांरी गुजराथेंत शिरल्यावर प्रथम त्यांनीं सुरतेचे ठाणे मारून तेथें आपला अमल बसविला. नंतर त्यांनीं ठिक-ठिकाणीं ठाणीं बसवून उरपाड माहाल विठ्ठल शिवदेव यांनीं सर केला होता म्हणून त्यामाहालाची वहिवाट त्यांचेच हवालीं केली. परंतु ह्या दुसऱ्या कामांस दिवसगत लागल्यामुळे अहमदाबाद शहर घेण्याचे जें मुख्यकाम तें नेमलेले वेळेवर झालें नाहीं. राघोवादादांचे मदतीसाठीं ताबडतोब जाण्याविषयीं हुन हत्ताजी शिंदे यांस हुकूम लिहून गेला. ही बातमी राघोवादादा यांस कळल्यावर ते व सखारामबापू यांनीं विठ्ठल शिवदेव व नारो शंकर राजेबाहादर यांस बोलवून सांगितले कीं “ शिंदे येण्यापूर्वी अहमदाबाद शहर व किल्ला हस्तगत झाला तर आपला नक्षा राहील; नाहीं तर ते यशाचे वांटेकरी होतील. ” तें ऐकून उभय सरदारांनीं शिंदे येण्यापूर्वी किल्लासुद्धा अहमदाबाद शहर सरकारण्याचा पत्कर घेतला, आणि लागलीच आपापल्या फौजांची तयारी करून किल्ल्यावर चाल केली. हेंवर्तमान मोघल बादशाहाचा सुभेदार जवांमर्दखान बाबी यास कळतांच त्यानें मोठ्या शौर्यानें त्यांचा सामना केला; परंतु त्याचा अगदीं मोड होऊन त्यास पळून जावें लागलें, आणि शेवटीं किल्ला व शहर विठ्ठल

शिवदेव व नारो शंकर यांनीं सरकरून त्यावर पेशव्यांचा झेंडा उभा केला. नंतर जंबामर्दखान याने रघुनाथराव यांशीं तहाचें बोलणें लाविल्यावरून त्यांनीं उदारमनानें त्याजकडे पडून, राधनपूर वगैरे परगणें कायम ठेविलें. * नानासाहेब पेशवे यांचे हुकुमावरून दत्ताजी शिंदे पुष्कळ फौजेनिशी कोंडाई बारींतून रघुनाथराव यांचे मदतीस त्वरेनें चालले होते; परंतु त्यांस त्याज्याचें वर्तमान मार्गात समजल्यावरून ते अहमदाबादेस सावकाशीनें जाऊन पोहोंचले. ह्या मोठ्या जयामुळे संपूर्ण गुजराथेंत पेशव्यांचें तेज पडून त्यांतील राजे रजवाडे यांजवर दरारा बसला. याच वेळेस विठ्ठल शिवदेव यांस रघुनाथराव यांनीं अहमदाबाद येथें सातशें रुपयांच्या दरकी असाम्या करून दिल्या व नारो शंकर राजे बाहादर यांजकडे ही जंबुसर माहालाची वहिवाट सांगितली. ह्या सर्व गोष्टी रघुनाथराव यांनीं नानासाहेब पेशवे यांस लिहून कळविल्यावर त्यांनीं त्यांस उत्तर हिंदुस्थानचे स्वारीस जाण्याविषयीं हुकूम पाठविला. वरलिहिलेल्या मोहिमेत दमाजी गायकवाड हे रघुनाथराव यांजबरोबर होतेच. त्यांजकडे गुजराथ प्रांताचा बंदोबस्त सोंपूनदेऊन रघुनाथराव हे पुढें मेवाडाकडे चालते झाले.

रघुनाथराव उत्तरहिंदुस्थानचे हद्दींत गेल्यावर मल्हारराव होळकरांचे पुत्र खंडेराव हे त्यांस येऊन मिळाले. मग हें संपूर्ण मराठी लष्कर अजमीर प्रांतांत शिरलें. तेथें रघुनाथराव यांनीं चौथ व सरदेशमुखी वसूल केल्यावर ते तेथून खंडण्या घेत घेत भरतपूरचे जाटराजाचा कुंभेरी नांवाचा किल्ला याजजवळ पोहोंचले. जाटराजानें त्यांस खंडणी देण्याचे नाकबूल केल्यावरून रघुनाथराव यांनीं त्या किल्ल्यास वेढा घालून त्याजवर तोंफांचा भडिमार चालविला. या लढाईत खंडेराव होळकर पडले; परंतु शेषटीं जाट राजास पेशव्यांनां खंडणी देणें भागपडलें.

रघुनाथराव यांचा तळ कुंभेरीजवळ असतां, त्यांस दिल्लीचे बादशाहचा वजीर मीरशाबुद्दीन यानें दिल्लीस येण्याविषयीं विनंती लिहिली; त्यावरून ते तिकडे जाऊन संपूर्ण मराठी लष्कराचा तळ त्या शहराजवळ पडला. त्यांतच विठ्ठल शिवदेव यांचे फौजेचा गोठ होता.

कुंभेरीस वेढा असतां विठ्ठल शिवदेव यांची पत्नी रखमाबाई यांस देवाज्ञा झाली. पुढें दिल्लीस स्वारी गेल्यावर वधूचा शोध करण्यास्तव विठ्ठलराव यांनीं कालपी वगैरे ठिकाणीं कारकून रवाना केले. त्यांनीं कालपीसच वधू पाहून लग्नाचा निश्चयकेल्यावर विठ्ठलराव यांनीं सड्या स्वारीनिशीं तेथें जाऊन लग्न केलें. हें लग्न यमुनातीर्ष झाल्याकारणानें या स्त्रीचे नांव यमुनाबाई असें ठेवण्यांत आलें. * नंतर ते दिल्लीस परत जाण्यास निघाले. वाटेनें त्यांचा मुकाम ग्वाल्हेरीजवळ झाला. त्या वेळेस त्यांच्या फौजेतील कांहीं स्वार, कही करण्यास (घोड्यांस घंटी बैरण वगैरे सरजाम मिळविण्यास) गेले असतां त्यांची व जाट राजाचे एके टोळीची गांठ पडून तिनें त्या स्वारांस कही करण्याची मनाई केली. त्यावरून उभयतांची चकमक झडली. तींत विठ्ठलराव यांजकडील कांहीं स्वार मारले जाऊन बाकीचे जाटलोकांनीं धरून नेले. तेस्वार सोडविण्याकरितां विठ्ठलराव यांनीं जाट राजाकडे वकील पाठविला; परंतु त्या वकिलाची आणि राजाची भेट न होतां त्याचे दिवाणाची भेट झाली. उभयतांचें बोलणें झालें त्यांत त्या वकीलास दिवाण म्हणाला कीं, “तुम्हांस कुंभेरीस जय मिळाला त्यामुळें तुम्ही फार चढलां आहांत आणि आम्हांसारख्या शूर जाटांच्या राज्यांत शिरून निर्भयपणें वर्तन करितां हें तुमच्या नाशाचे कारण आहे. तुम्ही ब्राह्मण, शूरत्व हा विषय तुमचा नव्हे! तुमचे मालिक पेशवे यांस आम्ही जाणतो. त्यांचे तुम्ही सरदार आहां. तुम्हांस ही आम्ही ओ-

ळखतो. आतां जर तुम्हांस कैद केलेले स्वांर लोडवावयाचें असतील तर, तुम्हीं आमचे राजधानींत परवानगीवांचून मुक्काम केला त्याबद्दल अगोदर माफी मागा; म्हणजे आमचे राजे तुम्ही ब्राम्हण म्हणून तुम्हांस माफी देतील आणि तुमचे जे स्वांर कैदेत आहेत त्यांस ही सोडूनदेतील. ” हें भाषण ऐकून वकील परत गेला आणि त्यानें सर्व मजकूर विठ्ठलरावांस कळविला. तो ऐकून विठ्ठलराव यांस अत्यंत त्वेष येऊन स्यांजपार्शी जी काय थोडीशी फौज होती तिजवरील हुद्देदारांस त्यांनीं लढाईचे तयारीचा हुकूम केला; आणि आपण ही स्वतः तयार झाले. त्यांची फौज दिल्लीस होती ती त्यांनीं तोफखान्यासहित तेथे बोलाविली; आणि नवीन फौजेची भरतीकरण्यास्तव कलमजारी करून थोड्याच दिवसांत जाटाशी लढाई सुरूकेली आणि दिल्लीची फौज आल्यावर ग्वाल्हेरचे किल्यास वेढा घालून किल्याबाहेर जाण्यायेण्याचे सर्व मार्ग बंद केले आणि मोर्चे बांधून किल्यावर तोफांचा मारा सुरू केला. तो पाहाडी किल्ला बहुत मजबूत असून जाट शिपाईही मोठे कट्टे लढणारे असल्यामुळे दक्षिणी फौजेचा कांहीं इलाज चालेना. लढाईस तीन महिने गुजरल्यावर दिल्लीहून सखारामबापू यांचे सल्यानें राघोबादादा यांजकडून विठ्ठलराव यांस असा हुकूम आला कीं, “जाटाबरोबर लढाई सुरू करण्यास तुम्हीं आज्ञा घेतली नाही व किल्ला कोणते प्रकारचा आहे याचा विचार मनांत न आणितां एकदम लढाई चालूकेली हा वेडेपणा केला आहे. आतां या युद्धास जो खर्च होईल तो तुम्हांस सरकारांतून मिळणार नाही व शेषटीं अपयश येईल त्याबद्दल तुम्हांपासून सरकार सत्तीनें जबाब घेईल. ” हा सर्व मजकूर राघोबादादांनीं पुण्यास नानासाहेब पेशवे यांस ही लिहून पाठविला. विठ्ठलराव यांस हा हुकूम पोहोचला. तथापि धैर्य न सोडितां त्यारांनीं आपल्या फौजेतील सर्व सरदार एकत्र करून ते त्यांस म्हणा-

ले कीं, “अजूनही किल्ला हस्तगत न होईल तर लढाईत मरून जाणें बेहेत्तर आहे; जय झाल्याशिवाय मालिकांस तोंड दाखविणें वाजवी नाही.” त्याजवर आपाजी मुढे बोलले किं, “उदईक बेलाशक हल्ला करावा. मी आघाडीस जातो आणि सुरुंग लावून किल्ल्याचा दरवाजा उडवून देतो. तुम्ही मागेमागे हल्ला करून किल्ला स्वाधीन करून घ्यावा.” याप्रमाणे वेत टरल्यावर विठ्ठलराव यांनीं सूर्योदयापूर्वीं स्नानसंध्या केली आणि आपला कुलस्वामी नरहरी यास नमस्कार करून असा पण केला कीं, “आज मी हा किल्ला सरकरीन किंवा लढाईत आपला प्राण खर्ची घालीन.” नंतर दृढ निश्चयानें बाहेर निघून त्यांनीं हल्लाची सुरुवात केली. दोन प्रहरचे सुमारास आपाजी मुढे हे किल्याचे दरवाज्या जवळ जाऊन पोहोंचले. या विकट समर्थी निकराची लढाई करून जय मिळविला पाहिजे असें जाटांस घाटलें. तेव्हा त्यांनीं किल्याचा दरवाजा एकदम खुला करून हल्लाकरणारे लोकांवर झपाट्याने चाल केली. मराठी फौजेचा ही दृढनिश्चय झालाच होता. त्यामुळे तुमुल रण माजून जाटांनीं मराठ्यांचा हल्ला मागे फिरविला. हें विठ्ठलराव यांनीं मागून पाहिल्यावरून त्यांस अत्यंत त्वेष चढला व त्यांनीं तरवार खेचून झपाट्याने शत्रूवर चाल केली. त्या संधीस बंदुकांचा मारा बंद झाला आणि दोर्हांकडील दळें हातघाईवर येऊन परस्परे मोठा दारुण युद्धसंग्राम झाला. विठ्ठलराव हे स्वतः शत्रूवर तुटून पडले. ते पाहून माहादजी शितोळे, यमाजी रवळेकर आणि मोतीराम * ब्राह्मण, तसेंच सर्व मानकरी, यांनीं घोड्यावरून उड्या टाकून झपाट्याने हल्ला केला आणि ती सर्व गर्दी जाट राज्याच्या घोड्या पर्यंत जाऊन पोहोंचली. तेव्हां माहादजी शितोळे यांनीं पुढें सरसावून त्या राजास घोड्यावरून खाली पाडिलें आणि त्याच संधीस

* हा जातीचा कनौजिया ब्राह्मण असून लढाईत घोड्यावर पाण्याच्या बाळगून विठ्ठलराव यांस ताहान लागेल तेव्हां पाणी पाजित असे.

विठ्ठलराव यांनी त्याचे छातीवर पाय देऊन तरवारीचे एकाच हाताने त्याचे शीर उडविले. त्या दुर्घट रणकंदनांत मराठी फौजेने शेवटीं जाठाचे फौजेची मोठी कत्तल उडवून किल्ला सरकेला आणि तेथे पेशव्यांचा झेंडा उभा करून चांगला बंदोबस्त ठेविला. किल्ल्यावर बाहुटा चढला त्यावेळेस संध्याकाळचा चार घटका दिवस उरला होता. हा मोठा जय झाल्यावर विठ्ठलराव यांनी जखमी झालेल्या वीरांच्या जखमा शिवण्याचा वगैरे बंदोबस्त करून माहादजी शितोळे, यमाजी रवळेकर आणि आपाजी मुढे यांस सोन्याचीं कडीं आणि उंची पोषाग देऊन त्यांची मोठी बडेजाव केली व पेशवे यांस विनंति करून निरंतर चालणारीं इनामें देवविण्याविषयीं त्यांस वचनें दिलीं. त्याप्रमाणेच मोलाराम ब्राम्हण यासही बक्षिस देऊन त्यादिवसापासून त्यास फौजेतील एक हुद्देदार केले. ही सर्व व्यवस्था इकडे चालली असतां, जाट राजाचा पुत्र राजा गिरधर हा कारभारी मंडळीसुद्धां विठ्ठल शिवेदेव यांस शरण आला. तेव्हां विठ्ठलरावांस मोठा संतोष होऊन त्यांनी त्या मुलास आश्वासन दिले आणि ज्या दिवाणाने पूर्वी बेआदबीचीं भाषणे केलीं होती त्यास बोलावून असें विचारिले कीं, “आतां शूरत्व हा ब्राम्हणाचाविषय आहे किंवा कसें. ?” या प्रश्नाने तो कुंठित होऊन स्तब्ध बसला. नंतर ग्वाल्हेरचा किल्ला, ग्वाल्हेर शहर आणि त्याखालचा मुलुक असें विठ्ठलरावांनी आपले मालिक पेशवे यांजकरितां ठेवून घेतले आणि बाकीचे गोहोद संस्थान राजा गिरधर यास बाहाल करून त्यास परत जाण्याची परवानगी दिली; तसेंच नवीन जिकिलेल्या किल्ल्याची व मुलुकाची वहिवाट गोविंद शामराज शिरवळकर यांस सांगून लढाईचे आरंभीं ज्या जाग्यावर तोफा मारण्यासाठीं मोर्चे बांधिले होते, तेथे देऊळ बांधून त्यांत मारुतीची मूर्ती स्थापन केली. ती मूर्ती आद्यापपर्यंत कायम असून तीस “मोर्च्याचा मारुती” असें म्हणतात. याप्रकारे किल्यासह ग्वाल्हेर प्रांत सरकरून विठ्ठल शिवेदेव हे राघो

बादादांचे छावणींत जाऊन मिळाले. नंतर राघोबादादांनीं उत्तर हिंदुस्थान प्रांतांत बंदोबस्त देवण्याकारितां जनकोजी शिंदे यांस ठेवून मल्हारराव होळकर आणि दत्ताजी शिंदे यांस माळव्यांत ठेविलें; व आपण विठ्ठल शिवदेव व इतर सरदार यांसुद्धां पुण्यास परत आले.

विठ्ठल शिवदेव यांनीं सदाशिवरावभाऊंची भेट घेतल्यावर त्यांस ग्वाल्हेरच्या लढाई संबंधी सर्व हकीकत कळवून, “ फौजे बदल बारालक्ष रुपये देण्याचे पेचांत मीं आहे, त्याची मेहेरबानगीनें मिसल लाऊन द्यावी. ” अशी त्यांस विनंती केली. तेव्हां भाऊसाहेब हे त्याबद्दल त्यांस दूषण देऊन म्हणाले कीं, “ आज्ञेवांचून ग्वाल्हेरची मसलत तुझीं कशासाठीं केली. ? आतां हा खर्च तुम्हांस भिळणार नाही. ” विठ्ठल शिवदेव हे कर्जाचे पेंचामुळें फारच उदासीन झाले होते. त्यांतून सदाशिवरावभाऊ जेव्हां असें रागानें बोललें, तेव्हां तर त्यांस फारच वाईट वाटलें. शिवाय भाऊंच्या त्या बोलण्यानें फौजेत बेबंदी होऊन घोटाला होऊं लागला. तें पाहून नानासाहेबांनीं विठ्ठल शिवदेव यांस एकांतीं बोलावून सांगितलें कीं, “ तुम्ही घाबरे होऊं नका; तुमचे मर्जीप्रमाणें देण्याचा फडशा करून टाकूं. ” यावरून असें दिसतें कीं, सदाशिवराव भाऊंचा वचक नानासाहेबांस देखील बाळगावा लागत असे. !

आतां यापूढें कर्नाटकाच्या स्वारीचा वृत्तांत सादर करावयाचा आहे. पण वाचकांची समज बरोबर व्हावी म्हणून कांहीं मजकूर उपोद्घातासारखा येथें लिहितों. सांप्रत आम्ही ज्या काळाचा इतिहास लिहित आहों त्या काळीं संपूर्ण हिंदुस्थानांत अनेक राज्ये असून नवेनवे योद्धे व नवेनवे डोमेदवार ही पुष्कळ उत्पन्न होत होते. त्या वेळेस या देशांत शिपाईगिरीचा धंदा मुख्य होऊन गेला होता. तसेंच प्रत्येक राजास आपला अधिकार व मुलुक वाढविण्याची इच्छा असल्यामुळें जागेजाग राजकारणें होत होती. त्याचप्रमाणें एका राजाचे हक्कास दुसरे राजाकडून कांहीं बाध आला कीं लागलीच त्याजवर स्वारी व्हावयाची. असा क्रम चा-

लत असल्याकारणानें सर्व देशभर हमेषा लढायाच चाललेल्या असत. याच संधीस पेशवे यांनीं कर्नाटकावर स्वांरी केली. त्यास एक क्षुल्लक कारण झालें होतें; पण तेणेंकरून आपल्या हक्कास कमीपणा आला असें पेशव्यांस वाटून त्यांनीं सावनूरचे नवाबावर स्वांरी केली. तें क्षुल्लक कारण असें:—पेंदेचरी येथें फ्रेंच लोकांचा सरदार मान्सीयर बुसी याचे फौजेंत मुजफ्फूरखान नावांचा एक हुद्देदार होता. तो फ्रेंच पलटणीतून चाकरी सोडून सन १७५० इ० चे सुमारास पेशव्यांचे फौजेंत नौकरीस राहिला, व त्यानें कांहीं कवाडती फौज ही तयार केली. पुढें सन १७५१ इ. सालीं पेशव्यांनीं माहादाजीपंत पुरंदरे यांच्या हाताखालीं जी फौज कर्नाटकांत पाठविली त्याच फौजेच्या मदतीस मुजफ्फूरखान यास आपल्या कवाडती फौजेनिशीं पाठविलें. त्याचे ताब्यातील पलटणांच्या कामकाजांत माहादाजीपंत यांनीं कांहीं त्रास दिल्यामुळें त्यास राग येऊन तो पेशव्यांची चाकारी सोडून श्रीरंगपट्टणास गेला; परंतु तेथें त्याची टांकी न लागल्यामुळें पुढें तो सावनूरचे नवाबापाशीं राहिला आणि तेथें कवाडती फौज व तोफखाना तयार करूं लागला. हें वर्तमान नानासाहेब पेशवे यांस समजलें तेव्हां त्यांनीं तो मुसलमानसरदार आपले स्वाधीन करण्याविषयीं सावनूरचे नवाबास पत्र लिहिलें; परंतु त्यानें तो मनुष्य देण्याचें नाकबूल केलें. त्यानाकबुलीस नवाबाचे पुरातन साह्यकर्ते गुत्ती व सुंदुर येथील घोरपडे यांनीं अनुमोदन दिलें. त्यामुळें पेशव्यांस वैषम्य वाटून त्यांनीं मोठी फौज जमा केली. त्या फौजेचे मदतीस जानोजी भोंसले यांनीं दाहाहजार स्वार दिल्यामुळें ती फारच मोठी झाली. पेशव्यांचे फौजेंत मुख्य सरदार होते ते;—स्वतःनानासाहेबपेशवे, सदाशिवरावभाऊ, मल्हारराव होळकर, विठ्ठल शिवदेव व जानोजी भोंसले यांच्या स्वांरावरील सरदार, याप्रमाणें होते. या एकत्र झालेल्या फौजेनें कृष्णानदी उत्तरून प्रथम बागलकोट किल्ला घेतला; मग सावनुरावर

हल्ला करण्यास्तव तीनें पुढें कूचकेला. हैदराबादचा मुख्य वजीर शाहानवाजखान यानें त्या वेळेस कांहीं एका विशेष कारणास्तव पेशव्यांवरोवर गुप्त बोलणें चालविलें होतें. त्यानें पेशव्यांची ही मोठी भयंकर फौज जमलेली पाहून त्याचे मनांत भय उत्पन्न झालें; परंतु त्यानें तें छपवून कृष्णानदीवर देखरेख ठेवण्याकरितां म्हणून एक फौज तयार केली. हें वर्तमान पेशव्यांस कळलें तेव्हां “आमचा इरादा शत्रुत्वाचा नसून मित्रत्वाचा आहे.” असें त्या वजिरास कळविण्याकरितां त्यांनीं त्याजकडे वकील पाठविला. त्या वकिलानें वजिरास असें कळविले कीं, “सावनूरच्या नवाबानें वर्तन उभय राजांशीं झणजे तुमच्याशीं आणि आमच्याशीं शत्रुत्वाचे असून त्याचा अधिकार आतांच न तोडला तर तो संपूर्ण कर्नाटक काबीज करील. यासाठींच त्याजवर स्वांरी केली असून आपणही अशा वेळेस आम्हास (पेशव्यांस) मदत करावी.” त्या वजिरानें वकिलापाशीं मदत देण्याचें कबूल केलें, व मानसियर बुसी याजवरोवर साह्यसंकेत करून जी मरोठ लोकांची फौज सावनूरचे किल्यास वेढा घालीत होती तीस मदत करण्यास्तव त्यास तिकडे पाठवून दिलें.

वरलिहिलेली मदतीची फौज सावनुरापासून पंचवीस कोसांचे अंतरावर दाखल झाली. तेव्हां नानासाहेब पेशवे यांचे मनांत वारंवार अशी गोष्ट येऊं लागली कीं, “आपलेकडून सावनूरच्या नवाबाने पारिपत्य होईना सबब हैदराबादेहून मदतीस्तव फौज आणविली असें लोक म्हणतील; आणि निजामाची मदत घेणें हें कृत्य तरी आपले शिपाईगिरिच्या बाण्यास दूषण लावणारेंच आहे. शिवाय, निजामाची फौज येऊन या युद्धांत कदाचित तिची मदत झालीतर एकंदर लाभांत निजामास वांटा द्यावा लागेल; यासाठीं ती फौज येऊन दाखल होण्यापूर्वीच सावनूर हस्तगत झालें तर फार चांगलें होईल; तर ही कार्यसिद्धि होण्यास काय युक्ति योजावी. ? ” ही गोष्ट नानासाहेबांच्या मनांत घोळत

सावनुरावरील स्वामी.

असतां, त्यांनीं मल्हारराव होळकर यांस बोलावून आपल्या मुत्सदी मंडळींत त्या गोष्टीचा विचार केला. त्या प्रसंगीं होळकर बोलले कीं, “ थोर आणि प्रसंगीं उपयोगीं पडणारेमर्द असे विठ्ठलराव विंचूरकर हे आहेत; पण ग्वाल्हेर सरकारच्या कामीं त्यांचा पैसा खर्च झाला तो त्यांस मिळण्याची गोष्ट तर एकीकडेसच राहिली. ! उलटें, हुकुमाशिवाय जाटाबरोबर लढाई केली हा दोष मात्र त्यांस देण्यांत आला. ! या कारणानें ते उदास आहेत. त्यांस बोलावून त्यांची समजूत केली असतां, ते व मीं मिळून हल्ला करून किल्ला सर करूं. ” हे ऐकतांच नानासाहेब पेशवे यांनीं विठ्ठलराव विंचूरकर यांस बोलावून आणविलें आणि त्यांची बहुत प्रकारें समजूत करून त्यांस अज्ञा केली कीं, “ निजामाची फौज येऊन पोहोचण्यापूर्वी सावनूरचा किल्ला हस्तगत झालापाहिजे. ” ही आज्ञा ऐकून होळकर आणि विठ्ठलराव मोठ्या विरश्मीनें बोलले कीं, “ यश येणें हें सरकारचे पुण्यप्रतापावर आहे. आमचें काम इतकेंच आहे कीं, स्वामिसेवेंत आपली पराकाष्ठा करावी. ती करण्यास आम्ही सिद्ध आहों. ” नंतर श्रीमंतांनीं उभयतांस विडे देऊन रवाना केलें. विठ्ठलराव आपले गोटांत गेल्यावर त्यांनीं आपले सर्व सरदार आणि मानकरी यांस बोलावून दरबार केला आणि पेशव्यांबरोबर आपलें झालेलें भाषण त्यांस कळवून “ उदईक हल्ला करून सावनूर घ्यावयाचें अथवा लढाईत पडून स्वर्गप्राप्ती करावयाची. ” असा आपला दृढ निश्चय सर्वांस सांगितला. त्याजवर सर्व मानकरी व सरदार बोलले कीं, “ आम्ही सर्व आपली शिरे खर्ची घालण्यास तयार आहों; हल्लाची तयारी करावी. ” मग दुजरे दिवशीं पाहाटेस मागील चारघटका रात्रीस तयार असण्याविषयीं होळकर यांस सूचना पाठवून विठ्ठलराव यांनीं निद्रा केली; पण काळजीमुळे निद्रा लागली नाहीं. शेवटीं पहाटेस उठून स्नान झाल्यावर विठ्ठलराव यांनीं कुळस्वामी नरसिंह याची पूजा करून दिवाण मिमणाजी खंडेराव

यांजबरोवर नानासाहेब पेशवे यांस निरोप पाठविला कीं. “ मीं आतां हल्लाचार जाणार; अस्तमानपर्यंत सावनूर हस्तगत करीन, नाहीं तर रगांत पडून स्वर्गास जाईन. ” हा निरोप ऐकून श्रीमंतांस फार संतोष वाटला; आणि विठ्ठलराव यांचे मदतीस जाण्याविषयीं त्यांनीं दुसऱ्या फौजेस हुकूम केला. सूर्योदयापूर्वीच हल्लास आरंभ झाला. इतक्यांत होळकर ही आपली फौज घेऊन हल्लाचांत येऊन मिळाले. या दोन्ही फौजा एकत्र होऊन शत्रूवर एकसारखे हल्लाचार हल्ले चालले असतां, शत्रूकडूनही प्रत्येक हल्लाचा प्रतिकार करण्यांत कसूर झाली नाही. सावनूरचे नबावाकडील फ्रेंच सरदारांचे हाताखालीं शिकलेले अंमलदारांनीं या हल्लाच्या वेळेस मराठी फौजेवर गोळ्यांची पर्जन्यासारखी वृष्टी केली. तथापि ती फौज कच न खातां कोटाचे दरवाज्यापर्यंत मोट्या जुरतीनें जाऊन पोहोचली. नंतर हत्तीच्या गंडस्थळाच्या टकरेनें तो दरवाजा फोडून मराठे शहरांत घुसले. मग विकट लढाईचा प्रसंग आला, तेव्हां विंचूरकर यांच्या पदरेचे कितीएक जवांमर्द लोक पडले. मग विठ्ठलराव सर्व मानकन्यांसुद्धां घोड्यावरून खालीं उतरून शत्रूवर पाण्याच्या लोटाप्रमाणे हल्ला करीत चालले. त्या दारुण रणसंग्रामांत कृष्णा नदीचे कांठावरील पांचवड येथे राहणारे सरजेखान व मत्तेखान या नांवाच्या उभयतां बंधूंनीं पुढे घुसून जाऊन किल्लावरील बाहुटा खालीं पाडिला आणि आपल्या पागोट्यांचे निशाण करून त्या ठिकाणीं चढवून दिले. ते पेशव्यांचे निशाण पाहतांच सावनूरच्या फौजेचे धैर्य अगदीं खचून तिनें पळ काढिला. या लढाईत विठ्ठलराव यांचे खांद्यावर तरवारीची एक जखम लागली. नंतर त्यांनीं ठाणे बसविले आणि चौहीकडे फौजेच्या टोळ्या पाठवून शत्रू नाहीसा केला. तेथे स्थिरस्थावर झाल्यानंतर उभयतां सरदार आपापले गोटांत गेले. पुढे शस्त्रवैद्यानें विठ्ठलराव यांची जखम शिवून तिला योग्य उपचार केले.

सावनूर येथें त्यांचा जय व त्यांस बक्षिसी. ३१

याप्रमाणें अल्पकाळांत अत्यंत मोठा जयप्राप्त झाल्यामुळे नाना-साहेब पेशवे यांस फारच संतोष झाला. त्यांनीं त्याच रात्रीं होळकरांस बरोबर घेऊन ज्या डेऱ्यांत विठ्ठलराव जखमी होते त्या डेऱ्यांत जाऊन त्यांची बहुत खातर केली. तेत्यांस ह्मणाले कीं, “ तुम्ही माझे मोठे रणजीत सरदार आहां यांचें मला फार भूषण वाटतें. तुम्ही कैलासवासी बाजीरावसाहेब यांचे अव्वलीपासून मोठ्या परीश्रमानें नोकरी केली आहे. तुम्ही आमचे दौलतीचे वांटेदार आहां. ” असा गौरव करून विठ्ठलराव यांस ग्वाल्हेर सरकारण्याचे कामीं बारा लक्ष रुपये खर्च झाला होता, त्याबद्दल त्यांनीं त्याच वेळेस बाळाजी गोविंद बुंदेले यांजवर वरात दिली; याशिवाय त्यांनीं विठ्ठलराव यांस चौघडा, जरीपटका, साहेबनौवत, व जरीलगी अशीं राजकीय भूषणें देऊन खेरीज एक उंची पोषाग व पुष्कळ जवाहीर बक्षिस दिले. नंतर विठ्ठलराव यांचे विनंतीवरून त्याच वेळेस माहादजी शितोळे मांजरीकर व आपाजी मुढे (म्हणजे ज्यांनीं ग्वाल्हेरीस जाटांचे युद्धांत मोठें शौर्य केलें होतें ते,) यांस बक्षिसें दिलीं. तीं अशीं:—माहादजी शितोळे यांस कृष्णातिरीं येडुराजवळ मांजरी नांवाचा गांव वंशपरंपरेनें इनाम करून दिला. आपाजी मुढे बारगीर होते, त्यांस पागे करून एक गांव दिला. याप्रमाणें व्यावस्था करून नाना-साहेब पेशव्यांची स्वारी होळकरांसह खासगी डेऱ्यास गेली. विठ्ठलराव हे जरी जखमी होते तरी ते दुसरे दिवशीं तसेच उटले आणि त्यांनीं आपले सरदार व मानकरी यांचा दरबार करून सावनूरचे संग्रामांत ज्यांनीं पराक्रम केले होते त्यांस बक्षिसें देऊन संतोषित केलें. सरजेखान व मत्तेखान (म्हणजे ज्यांनीं किल्ल्यावरचें निशाण पाडून त्याच्या जागीं पातोटाचें निशाण चढविलें होतें) यांस फार मोठ्या किमतीचे पोषाग दिले आणि श्रीमंतांकडून आपल्यास जी जरीलगी मिळाली होती ती त्या उभयतांचे स्वार्धान करून त्यांस पागेचीं बख्शें दिलीं.

पायगुडे आडनांवाचे मानकरी होते त्यांचे स्वाधीन जरीपटका करून त्यांस पोषाग दिला. अशा प्रकारें विठ्ठलराव यांनीं आपल्या फौजेतील शूर व विजयीं पुरुषांचा सन्मान करून त्यांचे आभार मानिले. सरजेखान, मत्तेखान व पायगुडे यांचे वंशज अब्बाप विंचूर संस्थानांत पिढीजादे नौकर झणून राहात आहेत.

याप्रमाणें सावनूरचा नबाब पराजीत झाला असतां, त्यानें पेशव्यांवरोबर तह केला. त्यांतील ठरावाअन्वये पेशव्यांनीं त्यास सावनूरचा किल्ला बाहाल केला आणि त्या नबाबानें त्यांस आपलें संस्थानापैकीं कांहीं मुलुक देऊन त्या स्वांरीचें मुळकारण जो मुजफ्फरखान त्यास आपले नौकरीतून बडतर्फ केलें. नंतर पेशव्यांची स्वांरी जयश्रीनें पुण्यास परत आली. ही गोष्ट सन १७५६ इ० च्या अव्वलीस झाली.

प्रकरण ४.

रघुनाथराव दादासाहेब यांची उत्तर हिंदुस्थानांतील दुसरी स्वांरी.

विठ्ठल शिवदेव यांनीं सन १७५४ इ० सालीं रघुनाथराव पेशवे यांचे परवानगीवांचून ग्वाल्हेरचा किल्ला सरकेल्यामुळे त्यांजवर त्यांची व मुख्य पेशवे नानासाहेब यांची इतराजी झाली होती; परंतु सन १७५५ इ० सालीं त्यांनीं सावनूर येथें जो पराक्रम केला त्यामुळे उभयतांचीही त्यांजवर कमाल मेहेरबानगी झाली. पुढें सन १७५६ इ० चे आखेरीस उत्तरहिंदुस्थानांत मुलुकगिरी करावयाची तिजवर नानासाहेब यांनीं पूर्वाप्रमाणें रघुनाथराव यांचीच योजना केली असतां, त्यांनीं विठ्ठल शिवदेव व मल्हारराव होळकर वगैरे कित्येक सरदार व दिवाण सखाराम बापू बोकील यांस

बरोबर घेऊन माळव्याकडे कुच केला. याही मुलुकगिरींत दादासाहेब यांजबरोबर पन्नास साठ हजार मराठी फौज होती. हें लष्कर प्रथम उज्जनीस गेल्यावर दादासाहेब यांच्या मनांत आलें कीं, विठ्ठल शिवदेव यांनीं दोन वर्षांपूर्वीं जो ग्वाल्हेरचा किल्ला व मुलूख घेतला आहे तो समक्ष राहावा. त्यावरून ते ग्वाल्हेरीस गेले आणि तें शहर व तो किल्ला पाहून व विठ्ठल शिवदेव यांनीं तो घेण्यास्तव जी पराकाष्ठेची मर्दुमी केली होती ती ऐकून त्यांजवर त्यांची पराकाष्ठेची मेहेरबानगी झाली. दादासाहेब यांचे ग्वाल्हेर येथील मुक्कामांत त्यांस दिल्लीचे बादशाहाचा वजीर मिरशाबुद्दीन याजकडून आकस्मात आदरपूर्वक बोलावण्यास वकील आला, त्यावरून ते एक लाख फौजेनिशी दिल्लीस कूच करून गेले. त्या बोलावण्याचें कारण पुढें लिहितों.

सन १७५३ इसवी सालीं आफघानस्थानचा बादशाहा अहमदशाह हा हिंदुस्थानावर स्वारी करण्याचे इराद्यानें एक जबरदस्त फौजेनिशी अटक नदी उतरून आला. त्यास माघारा घालविण्यास दिल्लीचे बादशाहास त्या वेळेस सामर्थ्य नव्हते म्हणून त्यानें लाहोर व मुलतान हे दोन सुभे अहमदशाहा यास देऊन त्याबरोबर तह केला. या दोन सुभ्यांत दिल्लीचे बादशाहाचा मीरमन्नू नांभे जो कामगार होता तो जुना माहीतगार असून अबदालीची ताबेदारी करण्यास राजी झाला, सबब त्या बादशाहानें त्यासच त्या दोन सुभ्यावर कायम ठेविले. पुढें दिल्लीचा वजीर मीरशाबुद्दीन यानें पंजाबास जाऊन अदिनाबेग नांवाच्या ज्या राज्यकारस्थानी पुरुषाचे कारणास्तव पूर्वीं अबदाली यानें त्या मुलुखावर स्वारी केली होती त्या पुरुषास हातीं धरिलें आणि त्याचे मदतीनें दोन्ही सुभ्यांत अंमल करून त्यासच आपल्या तर्फेनें दोन्ही सुभ्यांचा सुभेदार नेमिलें. हें वर्तमान अबदाली बादशाहास समजतांच त्यानें सन १७५५ सालीं बिन हरकत दिल्लीवर येऊन तें व मथुरा अशीं दोन्ही शहरे लुटून पस्त केलीं.

वजीर मीरजाशाबुद्दीन यामध्ये त्या बादशाहास जिकण्याचे सामर्थ्य नव्हतें सवव त्यानें त्याची खुषामद करून माफी मिळविली. तथापि त्या वजीरास आकलून धरावे म्हणून अबदाली बादशाहानें नजीबउद्दौला यांचाव्या रोहिले सरदारास अमीरउलउमराव असा खिताब देऊन दिल्लीचे दरबारांत त्यास मुख्य वजीर नेमिलें, आणि आपण आफघानस्थानास परत गेल्यावर सदर्हू दोन्ही सुभ्यांवर आपलें तर्फेने कामगार पाठवून दिले, परंतु ही व्यवस्था मीरजाबुद्दीन यास न आवडून त्यानें प्रथम नजीबउद्दौला यास दिलीतून हातून देण्याचा निश्चय केला, आणि तो निश्चय शेवटास नेण्यस्तव रघुनाथराव दादासाहेब यास वर लिहिल्याप्रमाणें बोलावणें पाठविलें; तें स्वीकारून दादासाहेब दिल्लीस कूच करून गेले. तेणेंकरून नजीबउद्दौला यास आपले जिवानें रक्षण कसें होईल याविषयीं फिकीर प्राप्त झाली.

ही कामगिरी बजाविण्यास दादासाहेब यांनीं विठ्ठल शिवदेव यांस नेमिलें असतां, त्यांनीं दिल्ली शहर घेऊन मोघल बादशाहाचें मीरजाबुद्दीनाशीं सख्य करून दिलें, आणि नजीबउद्दौलाचेही लष्करावर हल्ला केला; परंतु तो रोहीलखंडास पळून गेला. नजीबउद्दौला मोघल बादशाहा यासही आवडत नव्हता, यामुळे विठ्ठलराव यांजवर बादशाहाची मर्जी प्रसन्न होऊन त्यांनीं त्यांस भर दरबारांत उंची पोषाग, जवांहीर, *मोर्चैलाची जोडी आणि आपले हातांतील तरवार देऊन “राजे उमदेतुलमुल्क बाहादर” असा खिताब दिला. ही तरवार अद्यापपर्यंत विंचूर येथें विठ्ठल शिवदेव यांचे वंशजपाशीं कायम आहे. या खेरीज चांदवड तालुक्यांत

* विठ्ठल शिवदेव यांस बादशाहाकडून मांचेले वाराविण्याचा मान मिळाला; पण हा मान आपले मालिक पेशवे यांस नाहीं, तेव्हां आपण जर तो स्वीकारला तर मालिकांची बेआदबी होईल असें समजून त्या मोर्चैलाचा उपयोग आपण खुद्द न करितां तें मोर्चैल त्यांनीं आपले घोड्यावरील डंक्यास लावून दिलें.

विंचुरसुद्धां पांच गांवें आणि मनमाड परगणे पाटोदे, दहिवड परगणे वाखारी, चाटोरी परगणे नाशिक, आणि करंजी परगणे कुंभारी अशीं नऊ गांवें इनाम देऊन सनद करून दिली; शिवाय विठ्ठलराव दरबारास येतील तेव्हां त्यांस सरदार लोकांत बसण्याची परवानगी दिली.

दादासाहेब पेशवे यांचा तळ दिल्लीजवळ असला पंजाबांत असले झाले की, अवदाली बादशाहाने अदिनाबेग नांवाच्या ज्या मनुष्यास पंजाबावर नेमिले होते त्या मनुष्यावर त्याची इतरांनी होऊन त्याने त्यास पकडण्याकरितां फौज पाठविली. परंतु अदिनाबेगाने शीख लोकांचे मदतीने ती फौज तूर्त मागे हटवून रघुनाथराव याशीं वकीलमार्फत बोलणे लाविले की, “तुम्ही माझे रक्षण करून संपूर्ण पंजाबांत अंमल करावा.” हे बोलणे कबूल करून दादासाहेबांनीं दरोबस्त फौजेनिशीं पंजाबादर दूच केला. परंतु लाहोर येथे जाहानखान नांवाचा जो सरदार अवदालीबादशाहाने ठेविला होता त्याने रघुनाथराव याजवर हत्ता केला. तथापि रघुनाथराव यांनीं त्यांचे कितीएक वेळां मोड करून त्यांस अटक नदी पलीकडे पळून जाणे भाग पाडिले, आणि त्या नदीचे कांठीं भगवा झेंडा उभा करून आपले स्वारांचे घोड्यांस त्या नदीचे पाणी पाजिले. नंतर त्यांनीं मुलतानावर दूच करून तेथील ही दुराणी बादशाहाचे ठाणे मारून टाकिले; मग अदिनाबेग यास मुलतान व लाहोर या दोन सुभ्यांचा सुभेदार करून त्याने रक्षणा करितां पंजाबांत पंचवीस हजार फौज ठेविली. त्याच प्रमाणे लाहोरचे फौजेस मदत करण्यास व रजपूत लोकांपासून खंडण्या वसूल करण्यास जनकोजी सिंदे यांस कांहीं फौजे निशी दिल्ली जवळ ठेविले. आणि माळव्यांत बंदोबस्त राखण्या करितां मल्हारराव होळकर व दत्तोजी सिंदे यांस ठेऊन आपण पुण्याकडे दूच केला. इतक्यांत रजपुतान्यांत कांहीं बरेखडा झाल्याचे वर्तमान आले सबब त्यांनीं तात्काळ तिकडे जाऊन अजून

मीर काबीज केलें. आणि जोधपूर वाल्यापासून खंडणी घ्याव-
याची तिचा ठराव केला. नंतर ते पुण्यास आले. ही गोष्ट
सन १७५८ चे आखेरीस झाली.

दादासाहेब पुण्यास पोहोचले त्या वेळेस त्यांजजवळ रोकड शि-
लक मुळीच नसून उलटे त्यांस ऐशी लाख रुपये कर्ज होतें. त्यांनीं
मुख्य कारभारी सदाशिवराव भाऊ पेशवे यांजकडे त्या स्वारीचा
जो हिशेब गुजराविला, त्यांत कर्जाची रक्कम ऐशी लाख रुपये
होती. ती पाहून ते दादासाहेब यांस रागानें बोलले कीं “ स्वा-
रीस जाऊन द्रव्य कमावून अणावयाचें तें तर एकीकडेसच राहिलें;
उलटे मारीं कर्ज घेऊन आलां हें शाहाणपण कोठचें ? ” त्याजवर
दादा साहेब बोलिले कीं “ कोणतीही गोष्ट प्रत्यक्ष करून पाहिल्या
शिवाय अनुभव येत नाही. स्वारींत कधीं मिळकत होते व कधीं
प्रसंगानुरूप नुकसानही होतें. हालींचे स्वारींत पुष्कळ फौज ठे-
वावी लागली, यामुळें मनश्ची खर्च वाढून कर्ज करावें लागलें, यांत
माझा कांहीं कसूर नाही; परंतु मला कांहीं कळत नाही असें आ-
पणास वाटत असेल तर, मी घरीं बसून लिहिण्याचें काम करितों,
आणि स्वारीवर आपणच जात जावें. ” हेंच बोलणें त्यांनीं खरें
केलें, कारण, त्यांनीं त्यावेळे पामून तरवार म्यान्यांत घालून
लेखणी हातीं धरिली. त्या वेळेपासून असा नेम ठरला कीं,
रघुनाथराव यांनीं पुण्यांत राहून कारभार पाहावा. आणि सदा-
शिवराव यांनीं स्वारीस जात जावें.

आपल्या महाराष्ट्र देशाची स्थिति त्या वेळेस अत्यंत वर्णनीय
होती. बाजीराव साहेबांनीं जो किता एकदा घालून दिला होता,
नोच वळविण्यास सर्व सरदार आणि पदरचे मुत्सही हे नेहेमीं
कंबरा बांधून तयार असत. तो प्रकार असा कीं, पर्जन्य काळ
संपला कीं सर्व सरदार आपापला लढाईचा कडा सरंजाम आणि
शूर शिपाई बरोबर घेऊन पेशव्याचे तळावर येऊन दाखल होत.
मग पेशव्याचा जरीपटका जिकडे फिरेल तिकडे सर्व सैन्यांतील

प्रत्येक शिपाई त्यांची पाठ राखण्यास हातावर शीर घेऊन उभा असत. पेशवे दर साल विजया दशमीच्या मुहूर्ताने ज्या दिशेस जावयाचे असेल त्या दिशेस ढाला देऊन त्याच सुमुहूर्तावर शहरांतून त्यांची स्वारी पुण्यांतील सर्व सरदारांसह बाहेर पडत असे; ही गोष्ट शोधक वाचकांस माहित असेलच. आज हा प्रांत घेतला, उद्यां तो प्रांत घेतला, अशा रोज नव्या खबरा पुण्यास येत. पेशव्यांची स्वारी आज कर्नाटकांत आहे; तेथून उद्यां गुजराथेत जाणार; तेथून माळव्यांत जाणार; तिकडील व्यवस्था झाली कीं, निजामाकडे स्वारी फिरणार ! अशा धारिष्ट्याच्या वार्ता नित्य लोकांच्या कानां पडत ! दिल्ली कोणीकडे ! ग्वाल्हेर कोणीकडे ! बंगाला कोणीकडे ! पण या सर्व ठिकाणीं दक्षिणेचे घोडे जाऊन अटकेचे ही पाणी प्यालें होतें ! भिवरथडीचे घोडे मोठे मेहनती ! आपल्या धन्या बरोबर प्रांतो प्रांतीं फिरतांना त्यांनीं अपला पाय जमिनीस देखील पुरता टेकिला नाहीं ! धन्य त्या घोड्यांची व त्यांच्या धन्यांची ! या मराठ्यांच्या वर्तना वरून कित्येक लोक (गुजराथी, बंगाली इत्यादि) त्यांस लुटारू म्हणत असत; व मुसलमानी बादशाहींतील लोक गनीम म्हणत असत; परंतु वस्तुतः ते केवळ लुटी साठींच देशांतरास जात असत असें नाहीं; तर, स्वराज्य स्थापण्याचे विलक्षण वारे त्यांच्या आंगांत सदोदीत भरलेले असल्यामुळे कोठें अंमल बसविण्यास, कोठें खडणी घेण्यास, कोठें परचक्राच्या कचाट्यांतून एकाद्या राजास सोडविण्यास, अशा अनेक तऱ्हेच्या कारणांनीं त्यांनीं सर्व हिंदुस्थानभर आकांड तांडव केले. त्यामुळे शंभर वर्षांत ह्या भरत खंडामध्ये ब्राम्हणाचा पगडा असा पडला कीं, तो अझूनही आमच्या वैभवाचा नगारा वाजण्यास कारणीभूत झाला आहे ! असो; पेशव्यांनीं कामगारिस्तव निरनिराळ्या देशास सरदार योजिलेले:— सिंदे, होळकर, विंचूरकर, राजेबाहादर; बुंदेले वगैरे हे उत्तर हिंदुस्थानांतील सरदार; या सरदारांनीं उत्तरेस स्वाज्या करून

मुलूक काबीज करावा व खंडण्या ध्याव्या. पटवर्धन, रास्ते, पेठे वगैरे हे कर्नाटकचे सरदार; यांनीं त्याप्रांतीं वसूल वाढवून मुलूख ध्यावा. आणि आंग्रे, धुळप, खानवेलकर, माणकर, बि-वलकर, हे कोकणचे सरदार यांनीं गोव्यापासून सुरते पर्यंत मु-लूख ध्यावा. अशी राज्य व्यवस्था ज्या देळेंस होती त्यादेळेस संपत्ती आमच्या या महाराष्ट्र देशांत पाणी भरित होती यांत नव-ल तें काय ? सालोसाल नवी संपत्ती, नवे जवाहीर, नवे घोडे, नवे हत्ती, नव्या पालख्या, नवे जरतार, नवीं वस्त्रे, नवीं शस्त्रे, इत्यादि अनेक प्रकारचें सामान या महाराष्ट्र देशांत येत असे. या शिवाय नवीन मुलूख दरसाल राज्यांत सामील होत असे, हें वर लिहिल्यावरून लक्षांत येईलच. नारो आपाजी तुळशीबाग-वाले हे पुणे प्रांताचे सुभे; नगरकर हे नगर प्रांताचे सुभे; भवानी शिवराम व पुढें हरी चिंतामण दिक्षीत हे अहमदाबा-सेस गुजराथचे सुभे; रामाजी माहादेव बिवलकर हे ठाण्याचे सुभे; विसाजीपंत लेले हे वसईचे सुभे; परशुराम भाऊ पटवर्धन हे कर्नाटकचे सुभे आणि नारोशंकर राजे बाहादर हे खानदेशचे सुभे, होते. अने महान योद्धे व राज कारणी पुरुष जेथें निपजले त्या सभाग्य देशांची स्थिती काय वर्णावी ! शंभरवर्षांत हा देश केवळ स्वर्गतुल्य बनून गेला होता ! आतां तो सर्व प्रकार जाऊन दसव्याचे दिवशीं नुसतें शस्त्र आणि वारू यांचे पूजनार्थें मात्र काय तें कर्तव्य कोठें कोठें उरलें आहे हें पाहून अत्यंत वाईट वाटतें !

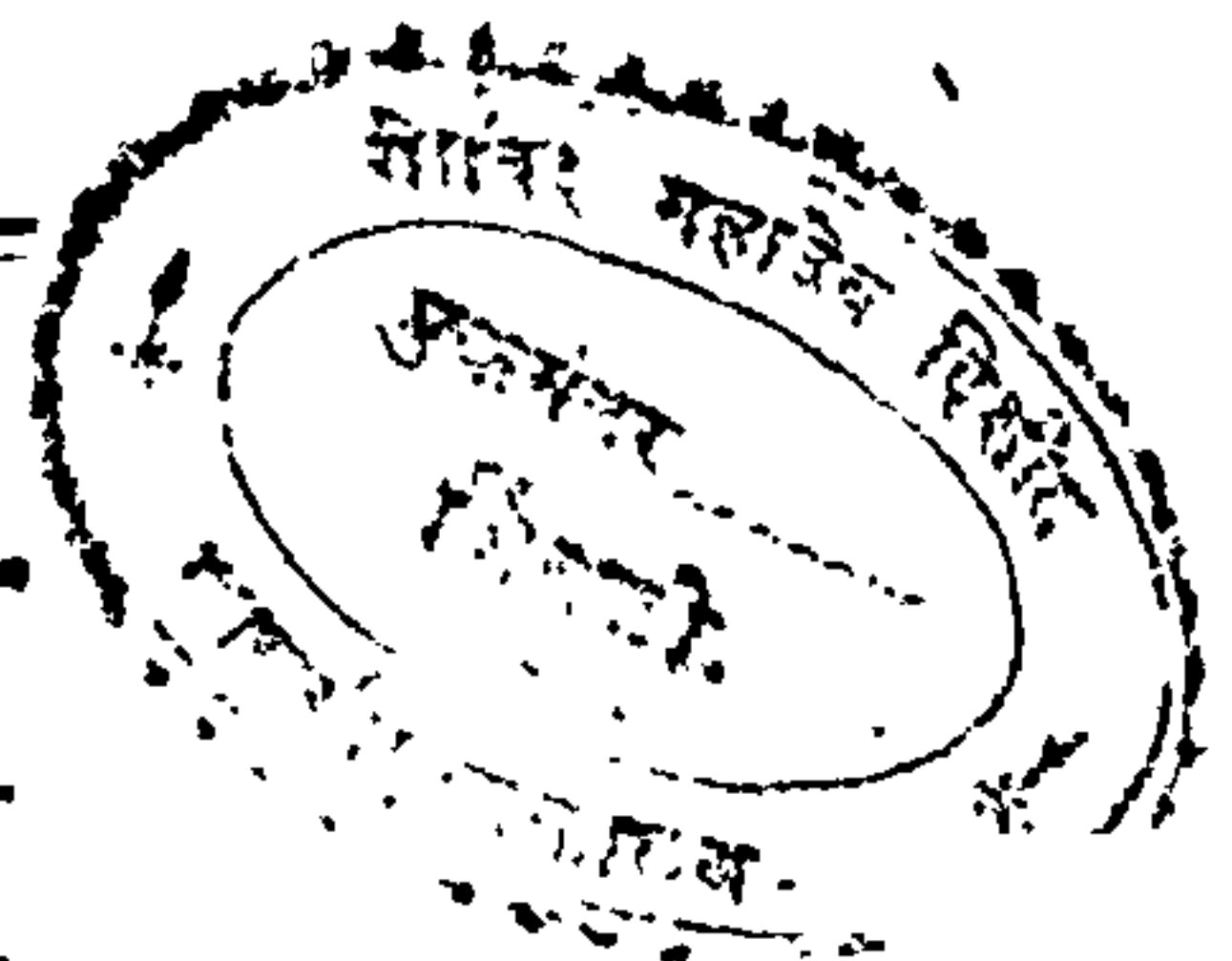
सन १७५९ इसवी सालीं निजामाचे अहमदनगर येथील पठाण किल्लेदारानें पेशव्यांस अनकूल होऊन तेथील किल्ला त्यांचे हवाली केला. हें वर्तमान सलाबतजंग व निजाम अल्ली यांस कळतांच त्यांस अत्यंत संताप येऊन त्यांनीं तो किल्ला पेशव्यांचे हातून हिस-कावून घेण्यास्तव धारूरास पुष्कळ फौज रवाना केली आणि आपण मागाहून सात हजार निवडक फौजे निशीं धारूराकडे कूच केला.

हें वर्तमान पेशवे यांस समजतांच नाना साहेब व भाऊ साहेब यांनीं चाळीस हजार स्वार व पांच हजार कवाईती पायदळ बरोबर घेऊन पुण्य हून कूच केला आणि झपाट्यानें चालून त्या उभयतां नवाबास उदगीर येथें गाठिलें. तेव्हां त्या नवाबांनीं मोठ्या शौर्यानें लढाई करून पेशव्याची बहुतेक कवाईती फौज मारून टाकिली; परंतु पेशव्यास मागून एकाएकीं कुमक आल्यानें नवाबाचा अर्दीं मेळ झाला. मग उभयतां नवाबांनीं पेशव्यांबरोबर बोलणें लावून तह केला. ह्या तहामुळे पेशव्यांनीं पूर्वीं घेतलेला अहमदनगरचा किला व शहर आणि त्या खालचा मुलूख असें त्यांच्या ताब्यांत राहून शिवाय उभयतां नवाब बंधू पासून त्यांस दौलताबाद, शिवनेरी, (जुन्नर) अशेरी, व विजापूर येथील किल्ले व शिवाय ६२ लाख रुपयांचे वार्षिक उत्पन्नाचा मुलूख प्राप्त झाला. हा तह सन १७६० सालीं झाला.

प्रकरण ५ वें.

पानिपतचा लढाई.

उदगीर येथें तह होऊन पेशवे नानासाहेब व भाऊसाहेब पुण्यास येत असतां, त्यांचे लष्कराचा तळ मांजरा नदीचे कांठी होता, तों त्यांस विपरीत वर्तमान कळलें, तें असें कीं “ काबूलचा अवदल्ली बादशाहा यानें हिंदुस्थानावर स्वारी करून लाहोर व मुलतान येथील मराठ्याची ठाणीं मारिलीं; आणि हिंदुस्थानचे मध्य भागांत येऊन होळकर व इतर मराठे सरदार यांचा अगदीं मोड करून टाकिला; दत्ताजी तिंदे व जोतीबा सिंदे हेही त्यांचे ताब्यांत मारले गेले; आणि त्यांचे लष्कर गंगा यमुनेचे अंतर वेदींत

बिन हरकत पोहोचलें. ” उदगीर येथें सहज जय झाल्यामुळें सदाशिवरावभाऊ यांस मोठा गर्व होऊन आपण अजिंक्य योद्धे असें त्यांस वाटूं लागलें हेतें आणि अबदाली बादशाहास जिंकण्यास काय तजविज करावी या बद्दल विचार झाला त्या वेळेस ते म्हणाले कीं मी व विश्वासराव पेशवे यांस उत्तर हिंदुस्थानचे स्वारीवर नेमले असतां आम्ही अहमदशाहास जिंकून अटक नदीपार घालवून देऊं. ” हें त्यांचें बोलणें नानासाहेब पेशवे यांनीं कबूल करून त्या मोहिमेवर जाण्याची तयारी करण्याविषयीं त्यांस हुकूम दिला. त्याप्रमाणें हुजुरातीतील सर्व स्वारांच्या पागा, इब्राहीमखान गारदी याचे हाताखालची दाहा हजार कवाड्डी फौज, दोनशे तोफा, आणि मालिक विश्वासराव पेशवे यासह सदाशिवराव भाऊ यांनीं पुण्याहून कूच केला. त्या वेळेस त्यांजबरोबर बळतंराव मेहेंदळे, षमशेर बाहादर, नारो शंकर राजे बाहादर, विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर, त्रिंबकराव पुरंदरे, शिवाय किती एक मराठे सरदार आपापल्या हाताखालच्या स्वारानिशीं हेतें. हें लष्कर माळव्यांत गेल्यावर त्याचा तळ शिरोज येथें पडला. तेथें यशवंतराव पवार, दमाजी गाईकवाड, मल्हारराव होळकर, जनकोजी शिंदे, गोविंदपंत बुंदेले, अंताजी माणकेश्वरकामरगांवकर वगैरे कित्येक सरदार येऊन त्यांस मिळाले.

पेशव्यांचें लष्कर तेथून निघून ग्वाल्हेरीस पोहोचल्यावर भाऊसाहेब यांनीं अहीरवाडा व खेतवाडा हे प्रांत काबीज केले. त्या वेळेस नरवरवाले राजाकडून कांहीं मगरूरीचें वर्तन झालेलें त्यांचे दृष्टोत्पत्तीस आल्यामुळें ते संस्थान अजी खालसा करण्याचें भाऊसाहेब यांचे मनांत आलें; परंतु विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर यांनीं सक्त रद्दबदली करून त्या संस्थानाचा बचाव केला. तो उपकार समजून नरवरवाले राजानें विठ्ठल शिवदेव यांस सहस्राव तालुका आणि बडे गांव असें इनाम दिलें. त्या दोन्ही उत्पन्नाचा एकंदर आकार सालीना रुपये वीस हजार होता. त्या-

चप्रमाणें विठ्ठल शिवदेव यांनीं सोपूरवाला राजा याचाही वचाव केला. सबब त्या राजानें आपले संस्थानांपैकीं एक तालुका त्यांस इनाम दिला. हीं एकंदर उत्पन्न पुढें सन १८१८ सालीं इंग्रजसरकारानें विठ्ठल शिवदेव यांचे वंशांतील चवथे पुरुषापामून हरण केलीं. सोपूरचे संस्थान मारवाडचे सरहद्दीवर पुष्कर तीर्था जवळ असून तें हाल्लीं सिंदे यांचे राज्यांत सामील झालें आहे.

पेशव्यांचे लष्कर ग्वाल्हेरीहून निघून त्याचा तळ चंबल नदीचे काठीं पडल्यावर मल्हारराव होळकर यांचे दोस्तीमुळे भरतपूरचा जाट राजा सुरजमल हा पुष्कळ फौजेनिशीं येऊन त्या लष्करांत मिळाला. नंतर या मोठ्या फौजेनिशीं भाऊसाहेबांनीं दिल्लीवर जाऊन त्यांत अंमल केला. तेथें पावसाळ्यांत चार महिनेपर्यंत मुक्काम झाल्यावर भाऊसाहेबांनीं अबदाली बादशाहाचे कुंजपुरा येथील ठाण्यावर हल्ला करून त्याची कत्तल केली. ही खबर अबदाली बादशाहास कळताच त्यानें लवकरच यमुना नदी उतरून दिल्लीकडे कूच केला. भाऊसाहेब यांनीं ही दिल्लीहून कूच केला. उभय दळें एकमेकाजवळ आल्यावर लढाई सुरू झाली. तींत अबदालीचा जय झाला. त्याजवर कितीएक लढाया झाल्या; परंतु मराठी फौजेसच मागे हाटावें लागलें. याप्रमाणें हटतां हटतां ते पानिपत गांवाजवळ पोहोंचले. तेथें इब्राहिम्खान गारदी याचे सूचनेवरून भाऊसाहेबांनीं मोर्चे बांधून त्याचे आंत तळ केला. अहमदशाहानेही तेथून चार कोसांवर तळ केला, त्यामुळे वारंवार चकमकी झडूं लागल्या, त्यांत कधीं पेशव्याचा व कधीं अबदालीचा या प्रमाणें जय झाले. शेवटीं तारीख ७ जानेवारी सन १७६१ इसवी रोजीं सकाळीं संपूर्ण मराठी फौज दुराणी फौजेवर चालून जाऊन मोठ्या निकराची लढाई सुरू झाली. तींत अडीच प्रहर दिवसापर्यंत मराठ्यांचा जय झाला; परंतु या सुमारास विश्वासराव पेशवे यांस जखमा

लागून त पडले असतां, भाऊसाहेब यांस शेवटीं जय होण्याची आशा वाटेनाशी झाली. मग ते स्वतः दुराणी फौजेत घुसून दिसेनासे झाले. त्यामुळे मराठी फौज घाबरून चोहीकडे पळून गेली. तिचा पटाण लोकांनीं पाटलाग करून मोठी कत्तल उडविली.

यालढाईत गोविंदपंत बुंदेले व बळवंतराव मेहेंदळे हे मरण पावले. जनकोजी शिंदे, इब्राहिम्खान गारदी व येशवंतराव पवार हे अतिशय जखमी होऊन पडल्यामुळे धरले जाऊन दुराणी लष्करांत मारले गेले. शिवाय बाजार बुणग्यासुद्धां आजमासे दोन लाख मनुष्ये प्राणास मुकलीं. पमसेरबाहादर व दमाजी गार्हकवाड हे जखमी होऊन पडले होते; परंतु ईश्वर इच्छेने रणांतून निवून गेले. पैकीं पमसेरबाहादर हे भरतपुरास गेले, परंतु लागेलेल्या जखमांच्या योगाने ते तेथे मरण पावले. दमाजी गायकवाड पुष्कळ क्लेश सोसून दक्षिणेत आले. मल्हारराव होळकर ही कांहीं फौजेनिशीं देशीं आले. नारोशंकर राजे बाहादर या लढाईचे वेळेस बंदोबस्ताकरितां दिल्लीस ठेविलेले होते. त्यांस त्या पराजयाचे वर्तमान समजतांच नेथील पुष्कळ दौलत घेऊन ते दक्षिणेस परत आले.

भाऊ साहेब पेशवे हे मराठी लष्करानिशीं दिल्ली जवळ असतां, त्यांची स्थिति काय होती याची खबर नाना साहेब पेशवे यांस चार पांच महिन्यांत लागली नव्हती; त्यामुळे तिकडे कांहीं सुचिन्ह नाही असे त्यांस वाटले, सबब ते बरोबर कनिष्ठ बंधू दादा साहेब, नागपूरचे जानोजी भोसले, आणि कितीएक मराठे सरदार व मानकरी मिळून सुमारे साठ हजार फौज घेऊन विश्वासराव व भाऊ साहेब यांस मदत करण्याचे उद्देशाने पुण्याहून निघाले. ते नर्मदा नदी उतरून चोळीमहेश्वर पर्यंत पोहचले, आणि त्यांचा मुकाम तेथेच असतां, नाना फडनवीस व दुसरे कितीएक मनुष्ये यांनीं येऊन त्यांस पानिपतच्या लढाईचा अनर्थकारक परिणाम साद्यंत कळविला. तेथे करून नाना साहेब पेशवे हे अगाध

दुःखसागरांत बुडाले. परंतु दादा साहेब यांनीं तें वर्तमान ऐकतांच त्यांस अत्यंत आवेश चढून ते म्हणाले कीं “ नाना साहेब ! आतां नुकसान झालें तें कितीही शोक केला तरी माघारें यावयाचें नाहीं; मला आज्ञा द्यावी झणजे मी जानोजी भोसले वगैरे मराठे सरदार व ही आपली दरोबस्त फौज बरोबर घेऊन अबदाल्ली दिल्लींत आहे तोंच त्यांस गांठून त्यांचे शीर कापून आणितों. इतकें झालें झणजे कांहीं तरी समाधान वाटेल.” परंतु नाना साहेब म्हणाले कीं “ दादा ! तूं म्हणतोस तें खरें आहे व त्या प्रमाणें तूं करावयास चुकणार नाहींस, परंतु जे दोषे गेले ते माघारे आले नाहींत आणि तूं जो एकटाच मजजबळ आहेस, तोही गेलास आणि कदांचीत त्यांच्या प्रमाणेंच तुझी ही अवस्था झाली तर मला किती दुःख होईल हें माझ्यानें सांगवत नाहीं; या करितां तूं तिकडे न जातां मजरोबर पुण्यास चल.” असें म्हणून त्यांनीं दादासाहेबाच्या स्वारीचा बेत रहीत केला. वर लिहिल्या प्रमाणें दादा साहेब हे फौज घेऊन गेले असते तर कदाचित् ते अबदाल्लीचा सूड घेतल्या वाचून राहिले नसते, कारण, संपूर्ण मराठी राष्ट्राचें शांतवन होण्यास अबदाल्ली व त्याची फौज याची कतल करण्या खेरीज दुसरा उपायच नव्हता; परंतु कोणी नामांकीत सरदार पुढें न झाल्यामुळे त्यांनीं उठावणी केली नाहीं. दादासाहेब जाते तर ते जवांमर्द असून शिवाय लढाया मारून घटलेले होते, या कारणास्तव सर्व मराठी राष्ट्रास स्फुरण येऊन त्यांनीं अबदाल्लीचा सूड उगविला असतां यांत संशय नाहीं. मराठी राष्ट्रांतील मजबूतीची खबर अबदाल्लीचे गुप्त अखबारनवीसांनीं कदाचित् त्यास कळविली असेल, म्हणूनच तो एक वेळां मिळालेल्या जयानें तृप्त होऊन पुढें न चाल करितां मोघल बादशाहास आपले तर्फेनें दिल्ली येथें तख्त्नषीन करून संपूर्ण मोघलाची बादशाहात त्यास बाहाल केल्यानंतर सत्वर काबुलास निघून गेला.

पानिपतचे लढाईत कितीएक मोठमोठाले सरदार व हजारे

शूर शिपाई व अजमासे दीड लाख बाजारबुणगे मारले गेले; शिवाय ऐन तारुण्याचे भरांत आलेले, सुस्वरूप, सद्गुणी, मोठे जवांमर्द व पेशवे पदारूढ होण्यासयोग्य झालेले असे नानासाहे- व यांचे वडील पुत्र युवराज विश्वासराव व राजकार्यधुरंधर असे त्यांचे सख्खे चुलत बंधू सदाशिवरावभाऊसाहेब हे नाश पावले; खेरीज त्यांची स्नुषा ह्मणजे विश्वासराव यांची गुणवती, सुस्वरूप व तरूण अशी पत्नी हिची काय अवस्था झाली त्या- चा मुळींच शोध लागला नाही; आणि उत्तर हिंदुस्थान प्रांतीं पे- शव्यांची सत्ता व जरब नाहीशी होऊन मोठमोठाल्या राजे लो- कांत त्यांची नाचक्की झाली, या व आणखी कितीएककारणामुळे ना- नासाहेब पेशवे यांच्या मनास अनिवार्य दुःख होऊन त्यांस वेड भरल्यासारखे झाले, आणि पुढे काय करावयाचे हे त्यांस न सुचून माघारे जाण्याचेही त्यांचे मनांत येईना; तथापि कनिष्ठ बंधू दादासाहेब व जानोजी भोसले वगैरे कितीएक सरदार व मुत्सद्दी व इतर संभावीत व पोक्तवयस्क लोक यांनीं त्यांची पुष्कळ प्रकारे सम- जूत केल्यावर, सर्वांचे मर्जीस्तव त्यांनीं पुण्याकडे कूच केला आणि ते लाहान मजला करीत करीत नाशिकास सुरक्षितपणे पोहोचले.

वर लिहिलेल्या लढाईची साद्यंत हकीकत बहुत शोधक ग्रंथ- कारांनीं लिहिली आहे सबब त्या लढाईचा अधिक विस्तार येथे न लिहितां, हे चरित्र विठ्ठल शिवदेव यांचे आहे सबब त्या पु- रुषाची तीत काय व्यवस्था झाली हे वाचकांचे माहिती करितां पुढे साद्यंत लिहितो.

विठ्ठल शिवदेव आपले फौजेसुद्धां त्या रणभूमीवर असतां त्यांस त्या प्रसंगीं जितका पराक्रम करितां आला तितका त्यांनीं केला; परंतु ईश्वरेच्छेनें शेवटीं जी गर्दी झाली तीत त्यांची बहुतेक फौज मारली जाऊन त्यांस तीन जखमा लागल्या. पैकीं तर- वारेची जखम कपाळावर, बर्छीची उजवे पायावर व तीराची डावे

पानिपतची लढाई.

४५

मांडीवर याप्रमाणे लागल्या. या जखमामुळे ते व्याकूळ होऊन रणभूमीवर पडले होते. त्यांचा विश्वास हुजऱ्या बाळाजी जगताप वाकीकर हा रणभूमीवर त्यांचा शोध करीत असतां, त्यास अकस्मात मोतीराम कनोजिया ब्राम्हण (जो ग्वाल्हेरच्या हल्ल्यांत शौर्य करून योग्यतेस चढला होता तो) भेटला. नंतर ते उभयतां आपले धन्याचे शोधार्थ फिरत असतां, दुसऱ्या दिवशीं विठ्ठलराव हे जखमा लागून पडलेले त्यांच्या दृष्टीस पडले. त्यांस पाहतांच ते उभयतां त्यांजवळ धांवून गेले. त्यांपैकीं एकाजवळ फुटाणे होते ते अगोदर त्यांनीं त्यांस खावयास देऊन सत्वर पाणी आणून पाजिलें; आणि पागेटें फाडून त्यांच्या जखमा बांधिल्या. नंतर रात्रीं सामसूम झाल्यावर हुजऱ्या बाळा जगताप यांनें त्यांस पाठीशीं बांधून रणभूमी बाहेर नेलें; आणि आड रस्त्यानें चालून सुमारे पाच कोसांवर एक गांव होतें तेथें सर्वांनीं मुकाम केला. मोतीराम ब्राम्हण याचे कंबरेस दीडशें तोळे सोनें होतें; व हुजऱ्याजवळही कांहीं सोनें नाणें होतें तें या प्रसंगीं फार उपयोगीं पडलें. दिल्लीचा मार्ग चुकवून आड मार्गानें चालत असतां पांचवे दिवशीं त्यांनीं मोठा रस्ता धरिला, तों पुष्कळ मराठे लोक परत जातांना त्यांचा दृष्टीस पडले; तेणेंकरून त्यांस बहुत संतोष झाला. मग ते त्या मराठ्यांत मिसळून पुढें चालले, तों खुद्द विठ्ठल शिवदेव यांच्याही फौजेपैकीं कांहीं लोक त्यांस भेटले. नंतर वाटेंत एक मोठा गांव लागला, तेथें सर्वांनीं मुकाम केला. भेटलेल्या मंडळींत एक शस्त्रवैद्य होता. त्यानें विठ्ठल शिवदेव यांच्या जखमा पाहून त्यावर जे औषधोपचार करावयाचे ते केले. नंतर त्या गांवांत आठ दिवस त्यांचा मुकाम झाला. तेव्हां विठ्ठल शिवदेव यांस कांहीं हुषारी वाटली. मग त्या हुजऱ्यानें एक तडू खरेदी केला आणि त्याजवर त्यांस बसवून पुनः सर्व चालते झाले. मार्गांत लष्करांतील आणखीही लोक त्यांस भेटले. त्या सर्वांस विठ्ठलराव यांनीं अश्वासन देऊन आपल्याबरोबर ग्वालैरीस नेले.

तेथें त्यांचे तर्फेचा हुद्देदार गोविंद शामराव होताच, आणि तो प्रांतही त्यांचेंच कबजांत असल्यामुळें बरोबर आलेल्या सर्व लोकांचा त्यांस उत्तम प्रकारें बंदोबस्त ठेवितां आला. त्यांनीं ज्या ज्या मनुष्यास ज्या ज्या वस्तूची जरूर होती ती ती त्यास दिली; शिवाय वाट-खर्चासही पैसा देऊन दक्षिणेकडे सर्वास रवाना केलें. विठ्ठल शिवदेव हे या मोहिमेवर गेले त्यावेळेस त्याजबरोबर त्यांचे कुटुंबाचीं माणसें मुळींच नव्हतीं हें फार चांगलें झालें, कारण ज्या इतर सरदारांनीं व मुत्सद्यांनीं आपलीं माणसें बरोबर नेलीं होती त्यांवर पुढें वाईट प्रसंग कोसळून त्यांचे माणसांची जी दुर्दशा झाली ती ऐकिली म्हणजे अंगावर रोमांचच उभे राहतात !

पानिपतचे लढाईत पराजीत होऊन शेष राहिलेल्या लोकां पैकीं कांहीं लोकांचा समाचार विठ्ठल शिवदेव यांनीं ग्वाल्हेर येथें शक्त्यनुसार घेतला; पण याही पेक्षां जे शेकडो लोक अत्यंत संकटांत पडून भरतपुराकडे पळून गेले त्या लोकांस तेथील राजा सुरजमल यानें उत्तम प्रकारें साह्य केलें आणि मार्ग क्रमणा पुरती शक्ती आल्यावर त्यांस खर्चास देऊन दक्षिणेस रवाना केलें. या कारणानें त्या जाट राजाची फार मोठी कीर्ति झाली; ती विरकाल राहिल यांत संशय नाही.

याच प्रमाणें मल्हारराव होळकर यांचे पदरचे फडणवीस यांनीं पानिपतचे रणभूमिंतोळ प्रेतें व अस्थि गाड्यांत भरून भागीरथींत टाकिल्या. या कार्यां त्यांस जरी मोठा खर्च आला तरी तो करण्यास त्यांनीं मार्गें पुढें पाहिलें नाही. याच पुण्य पुरुषानें श्रीच्यंबकेश्वर क्षेत्रीं कुशावर्त तीर्थांचें कुंड, फरस वगैरे बहुत खर्चानें बांधिलें आहे. यामुळें तेथें जाणाऱ्या यात्रेकरूं लोकांची फारच सोय झालेली आहे. या फडणवीसाचे वंशज अब्बापी इंदुरास फडनविशी दफतराच्या हक्काचा उपभोग घेताहेत.

ग्वाल्हेर मुक्कामीं विठ्ठल शिवदेव यांच्या जखमा अगदीं बऱ्या होऊन त्यांचे चित्तास समाधान वाटल्यावर ज्या नौकर लोकांनीं

पानिपतचे रणभूमीत त्यांस शोधून काढून त्यांचा प्राण वाचविला होता त्या नौकरास त्यानी इनामें दिली; त्यांत बाळा जगताप नांवाच्या इमानी हुज्यास विंचुरानजीक एके गांवीं दीडशे रुपये आकाराचे जमिनीची सनद करून दिली. हा इनामाचा उपभोग जगताप मजकूर याचे वंशज घेत असून त्यापैकीं एकजण हाह्मी विंचूर संस्थानांत खिजमतगारीचे कामावर आहे.

विठ्ठल शिवदेव यांत घोड्यावर बसून सफर करण्याची ताकद आल्यावर ते तेशून निघून नर्मदा तिरिं आले, तों त्यांनीं असें वर्तमान ऐकिलें कीं, नाना साहेब पेशवे यांची स्वारी तेथपर्यंत आली होती; परंतु पानिपतचें अत्यंत दुःखकारक वर्तमान ऐकून पुण्यास परत गेली. त्यांचे पाठीमागून विठ्ठल शिवदेवही निघाले; आणि दर मुक्कामास पेशव्यांचे लष्कराचा शोध करीत करीत ते खानदेशांत आले. तेव्हां श्रीमंताची स्वारी गोदावरीच्या काठीं आहे अशी त्यांस खातरीलायक बातमी समजली. त्यावरून विंचूरास मुलामाणसांच्या भेटीस न जातां परभारेच ते पेशव्यांचे स्वारींत दाखल झाले. श्रीमंत डेज्यांत होते तेथें जाऊन त्यांस त्यांनीं साष्टांग नमस्कार घातला; आणि हात जोडून म्हणाले कीं “ दुर्दैवानें जो नाश झाला त्याविषयीं सर्व हकीकत श्रुत झालीच असेल. मी बहुत पापी म्हणून अनेक दुःखें व संकटें प्राप्त झालीं असतां ही वांचलों. ईश्वर इच्छेस उपाय नाहीं. हेतू धरिला त्या प्रमाणें स्वामीचरण दृष्टीस पडले. स्वामिनीं कृपाकरून मला दोन गांव इनाम दिलेच आहेत. शिवाय सरकारच्या आश्रयानें मीं कांहीं वतनेही खरेदी केलीं आहेत. त्यांत माझ्या मुलामाणसांचा गुजारा होईलच. त्यांनीं नेकीने सेवा केली असतां स्वामीही उपेक्षां करणार नाहींत असा मला पक्का भरंवसा आहे. जोंवर माझ्या शरीरांत बरेंच सामर्थ्य आहे तोंवर पृथ्वीवरील तीर्थयात्रा करायच्या आणि उत्तम तीर्थी देह ठेवावा असा माझा दृढनिश्चय झाला आहे. याकरितां माझी शेवटची इतकीच प्रार्थना आहे कीं, स्वा-

मिनीं कृपाकरून मला आपला निश्चय शेवटास नेण्याविषयीं आज्ञा द्यावी. याशिवाय मला आतां कोणतीच इच्छा नाही. ” असें बोलून त्यांनीं नेत्रांस आश्रु आणिलें. श्रीमंतही कटी झाले. नंतर विठ्ठलराव यांस जवळ बसवून घेऊन श्रीमंत त्यांस म्हणाले कीं “ तुम्ही सूज्ञ असून असें कसें बोलतां ? शूराचे वंशांत आपण जन्मलों आहों. शत्रूचा सूड घेतल्यावांचून राहू तर आपले बडील आपणांस स्वर्गलोकीं हंसतील; याकरिता पुनः जमाव करू. शत्रूस कधीं तरी हात दाखवूं; शिवाय दुसरे कांहीं कर्तव्य नाही. आम्ही पुण्यास पोहचूं तों पर्यंत तुम्हीं स्वारी-बरोबर असावे. ” ह्या आज्ञे प्रमाणें विठ्ठलराव यांनीं वर्तनक्रम सुरू ठेविला. श्रीमंतांचा निकट वास असल्यानें भोजनाचे वेळेस व दिवसा रात्रीं पानिपतचे लढाईत काय काय हकीकत झाली, कोण सरदार कसा वर्तला, कोणी काय शूरत्व केलें, युद्धांत कोण कच खाऊन पळाला, या गोष्टीश्रीमंतांनीं त्यास नेहेमी पुसाव्या व विठ्ठलरावांनींही त्यांची यथार्थ उत्तरे द्यावीं. असा क्रम मार्गांत हमेषा चालला होता. वाटेच्या मजलाही फार लाहान लाहान होत असत. एकेसमयीं श्रीमंतांनीं विठ्ठलराव यांत विचारिलें कीं, “ मल्हारराव होळकरा विषयीं मंडळीच्या मुखें मी अनेक प्रकारच्या अनेक वार्ता ऐकलों, याकरितां खरी हकीकत असेल ती तुम्ही शफथ पूर्वक सांगा. ” त्यावरून विठ्ठलराव यांनीं श्रीमंताचे पायांवर हात ठेवून सांगितलें कीं “ स्वामीस कोणी कांहींही सांगो, परंतु मल्हारराव यांची कोणतेही प्रकारें कसूर नसून युद्धांत त्यांनी कुचराई अथवा फितूर किंवा सरकार चरणी कोणतेही प्रकारची प्रतारणा केली नाही. इतकें मात्र झालें कीं, त्यांनीं भाऊसाहेबास हिताची मसलत सुचवावी परंतु दुर्दैवेंकरून ती त्यांचे मनास मुळींच येऊनये—पुणें सोडल्यापासून भाऊसाहेबांच्या प्रकृतींत असा कांहीं विलक्षण फेर फार झाला होता कीं, कोणी त्यांचे हि-

ताची काहीं गोष्ट त्यांस सांगितली असतां ती त्यांचे मनास येऊ-
नये. मीही त्यांस किती एक समयीं हिताच्या सुचना केल्या, तेव्हां
मी होळकराचा पक्ष संभाळण्याकरितांच असे बोलतों असे कुतर्क
त्यांच्या मनात येत. ईश्वर इच्छा जशी होती त्याप्रमाणें गोष्टी
बडल्या. त्यास कोणाचाच उपाय नाही; पण एकंदरीनें मराठे सर-
दारांपैकीं कोणाचीच चूक नाही असें मी खातरीनें सांगतों. ”

हा मजकूर विठ्ठलराव यांनीं विंचुरास आपले पुत्र शि-
वाजी विठ्ठल व दिवाण चिमणाजी खंडेराव यांस सविस्तर लि-
हून कळविला, आणि असें सुचविलें कीं, श्रीमंतांपाशीं झालेल्या
भाषणाची सर्व हकीकत मल्हारराव होळकर यांस कळविण्यास्तव
त्याजकडे मुद्दाम विश्वासू कारकून पाठवावा. त्याप्रमाणें त्या
उभयतांनीं केलें.

श्रीमंताची स्वारी पुण्यास दाखल झाल्यावर विठ्ठलराव यास
पूर्वत सरदारीचें काम चालविण्याविषयीं श्रीमंताची आज्ञा झा-
ली; आणि त्याप्रमाणें त्यांनीं क्रम सुरू केला.

नानासाहेब यांचे मनास अत्यंत दुःख झाल्याचा मजकूर वर
लिहिलाच आहे. ते पुण्यास आल्यावर वाड्यांत न राहातां
पर्वतसि* जाऊन राहिले. तेथें उत्तरोत्तर त्यांची प्रकृती क्षीण होत
जाऊन शेवटीं त्याच वर्षीं जून महिन्याचे आखेरीस त्यांस
देवाज्ञा झाली.

*हें मंदीर पुण्याचे दक्षिणेस एक मैलाचे अंतरावर एक-
लाहान ठेकडावर असून नानासाहेब पेशवे यांनींच बांधिलें; व हें ठि-
काण मोठे रमणीय असून तेथील हवाही निदोषी आहे.

प्रकरण ६ वें.

माधवराव बल्लाळ पेशवे यांची कारकीर्द.

सन १७६१ सालीं सप्टेंबर महिन्याचे अखेरीस रघुनाथराव दादासाहेब यांनीं आपले पुतण्ये म्हणजे कैलासवासी नानासाहेब पेशवे यांचे पुत्र माधवराव यांस सातान्यास नेऊन सातारचे महाराज यांजकडून त्यांस पेशवाईचीं वस्त्रे देवविलीं. त्या वेळेस माधवराव यांचे वय १७ वर्षांचे होते.

रघुनाथराव पुण्यास परत आल्यावर ते पूर्वीप्रमाणे राज्यकारभार पाहू लागले. इतक्यांत उत्तर हिंदुस्थानांतून असें वर्तमान आलें कीं, पानिपतचे लढाईचा विपरीत परिणाम झाल्यावर त्या प्रांतीं पेशव्यांचा कोणी जबरदस्त व नामांकित असा सरदार न राहिल्यामुळे त्यांची जरब अगदीं उडून ग्वाल्हेरीस जाट राजे खटका करूं लागले आणि आहीरवाडा वगैरे जो मुलूख नुकताच काबीज झाला होता त्यांतून काळीचा वसूल बिलकूल येईनासा झाला. माहादजी शिंदे यांचा मुलूख उत्तर हिंदुस्थानांत होता सबब तिकडे जाऊन बंदोबस्त करण्याविषयीं रघुनाथराव यांनीं त्यांस हुकूम केला; परंतु शिंदे तिकडे जाण्यास छाती करीनात व त्याचप्रमाणे इतर कोणीही धजेना, सबब शेवटीं त्यांनीं विठ्ठल शिवदेव यांस हुजूर बोलावून अशी आज्ञा केली कीं, “माहादजी शिंदे अद्यापि अल्पवयस्क आहेत व तिकडील स्थिति त्यांस माहित नाही व तुम्ही पुरातन सरदार असून तुमच्या हातानें कितीएक व्यवस्था पूर्वी लागल्या आहेत, या करितां तुम्हीं त्या प्रांतीं जाऊन योग्य बंदोबस्त करावा. त्या बरहुकूम विठ्ठल शिवदेव ग्वाल्हेरीस निघून गेले. त्यांचे मागून त्यांचे मदतीस नारो शंकर राजे बाहादर यांस श्रीमंतानीं पाठवून दिले. विठ्ठल शि-

बंदेव यांनी पूर्वीप्रमाणे ग्वाल्हेर व आहीरवाडा वगैरे ठिकाणी पेशव्यांचा अंमल कायम करून काळीचा वसूलही करून घेतला. नंतर श्रीमंतानीं माहादजी व केदारजी शिंदे यांसही त्या प्रांती पाठवून दिले. त्या वेळेस दादासाहेब यांनी तिकडील बंदोबस्त ठेवण्याविषयीं विठ्ठल शिवदेव यांस शिंदे याजबरोबर एक तपशिलवार पत्र* पाठविलें.

*॥ श्रीशंकर. ॥

राजश्री विठ्ठल शिवदेव स्वामी गोसावी यांशीं.

विनंती उपरि अलीगोहर यास जें पत्र पाठविलें त्याचा मसुदा तुम्हास पाहावयाकरितां पाठविला आहे. हा पाहून हें पत्र घाबयाचें उपयोगी पडत असल्यास देणें. राजश्री नारो शंकर व तुम्ही एक विचारें राहून करावयाचें तें करणें. हाल्लीं सर्व अखत्यार मशारनिलेवरी व तुम्हावरी आहे. रोजकरी यास ऐवज ही नसला तरी नर्मदा पार येऊन माळव्याचा घाट चढून गेल्यावरी सरकारचे माहाल आहेत तेथील ऐवज बेधडक घेणें आणि झाशी, ग्वाल्हेर, सागर, कोटा वगैरे किंसे कायम राहात तें करणें. किंसे राखिले म्हणजे तुम्ही फार केली. प्रस्तुत नवा प्रांत साधावा ती गोष्ट होणें कळतच आहे. कदीम जागे राखिले म्हणजे त्यांतच बहुत आहे. राजश्री बाळाजी गोविंद यासही पत्र पाठविले असे, तरी तुम्ही उभयतां व हे मिळोन बंदोबस्त करणें. प्रस्तुत अबदाल्ली चमेल उतरून येतो असा अर्थ नाही. सुजादोला आलिकडे आहेत. ते मात्र लबाडी करतील. ऐशीयास त्याच्यानें तुम्हांवर येववेल हें होणें नाही. तुम्ही नारो शंकर व राजश्री मल्हारबाची फौज तिकडे आहे. ते एकत्र झाल्यावरी मातबर जमाव होईल. त्याजवरी इश्रत पडून बाकी राहिल्या मुलखाचा बंदोबस्त होईल, गुंता नाही. खासा स्वा-

(पुढें चालू.)

विठ्ठल शिवदेव हे उत्तर हिंदुस्थानांत असतां, त्यांचे मार्गे पुणे. येथे सन १७६२ सालीं एक राज्यकारण उपस्थित झालें तें असे;— माधवराव पेशवे हे अल्पवयस्क असल्या कारणानें त्यांची मातुश्री गोपिकाबाई यांस असे वाटे कीं, त्यांस वागविण्याचा मान आपला आहे आणि राज्याची मालकी त्यांची असून रघुनाथराव दादासाहेब हे केवळ त्यांचे ताबेदार आहेत, म्हणून त्यांनीं हमेषा माधवरावाचे हुकुमाप्रमाणें वागून आपण त्यांची मातुश्री म्हणून आपल्यास बहुमान देत असावे. रघुनाथराव यांस असें वाटे कीं, आपण कैलासवासी नानासाहेब पेशवे यांचे सख्खे वंधु असून त्यांचे सर्व मसलतींत व स्वाय्यांत व राज्यकाराभारांतही भागीदार होतो. माधवराव पेशवे हे केवळ अल्पवयस्क व अज्ञान

(मार्गील पृष्ठावरून पुढें चालू)

रीच यंदा हिंदुस्थानांत यावी असा प्रकार होता; परंतु राहावे असा मनसबा येऊन प्राप्त झाला. राहिलों. चिकोडीपर्यंत करनाटकच्या बंदोबस्तास गेलों. तेथून चिरंजीव राजश्री राव यांची रवानगी फौज सुद्धां करनाटकांत करून आम्ही माधारी पुण्याकडे फिरून आलों. राजश्री मल्हारजी होळकर व गंगाधर यशवंत देशांत आले. राजश्री दमाजी गायकवाड यास यावयाचीं पत्रे पाठविलीं आहेत; अविलंबेच येतील. हे त्रिवर्ग व आम्ही मिळून जो मनसब पुढील कर्तव्याचा तो केला जाईल. निजामअल्ली खानाचे चित्तांत अद्यापि कुरुष आहे. ते विषयींची ही पैरवी होणें ती होईल. मुख्य गोष्ट तुम्ही व नारोशंकर एकविचारे राहून हिंदुस्थानचा बंदोबस्त करून किल्ले कायम राखणें. बहुत काय लिहिणें. रवाना चंद्र ७ सावान. * सारांश सांप्रत हिंदुस्थानचा सर्व अखत्यार तुम्हांवर आहे. कळेल तसा बंदोबस्त राखणें.

(पुढें चालू)

* हा पुढील मजकूर रघुनाथराव पेशवे यांचे स्वदस्तुरचा आहे.

आहेत व त्यांची मातुश्री गोपिकाबाई ही केवळ बायकोमाणूस अमून तिजमध्ये स्त्रीजातीप्रमाणे दूरदृष्टी व पोंहोच कमी आहे, याकरितां माधवराव लाहान आहेत तोंवर त्यांस वागविण्याचा मान आपला आहे. परंतु माधवरावाचे मर्जीचा कल मातुश्रीचे आज्ञेप्रमाणे वागण्याकडे विशेष होता यामुळे एके दिवशीं दर-बारांत त्यांचे व रघुनाथराव यांचे कज्मजास्त बोलणे होऊन उभयतांमध्ये बेवनाव झाला.

(मागील पृष्ठावरून समाप्त.)

बादजवरसात सरकारच्या फौजा व मल्हारबा येतीलच. निजामअल्ली सुरळीत असला तर खासास्वारी येईल; परंतु निजामअल्लीचा भरंवसा नाही. एकदा यांत शाहासुजात-दौला हरएक मोघल (सुद्धा) याचे उरावर येतो तर हा केवळ मारला जाईल. आपणासही कांहीं नफा होईल; परंतु सांप्रतचा काळ विलक्षण आहे याजमुळे मनसबा साधणे संकट दिसते. असो; होणे तें होतच आहे. आपण पुरुष प्रयत्नास चुकूनेये यास्तव चारी राजकारणे सुजातदौला व पातशाहा यांजकडे करणे. होता होईल तें खरे. पातशाहा व सुजातदौला हे अबदालीस कं-टाळले असले तरी जाट वगैरे लाहान मोठे हातीं घेऊन अबदालीचे पारपत्य करावे असा मनसोबा होईसा आहे; परंतु शाहाणपणाने व तजवीजीने केला पाहिजे. यास्तव नारो शंकर व तुम्ही एकविचारें होऊन हरएक पैरवी करणे. वरचेवर लिहीत जाणे. सर्व यखत्यार सांप्रत तुम्हां दोघांवर आहे. केदारजी शिंदे व भाहादजी शिंदे यांसही पाठविलें आहे. यांचेही स्वरूप राखून उपयोग पडेल तें करावे. सांप्रत शिंद्यांचे जागीं तेंच आहेत. हे विनंती.

मोर्तब.

हैं वर्तमान गोपिकाबाईस कळव्यावर त्यांनीं रघुनाथराव यास राज्यकारभारांतून काढून टाकण्याचा निश्चय केला आणि आपले मसलतींत त्रिंबकराव मामा पेठे, बाबूराव फडनवीस, बापूजी नाईक व पिराजीनाईक निंबाळकर व कितीएक लष्करी सरदार व मुत्सद्दी घेतले. आणि हुजुरातीची दरोबस्त फौज अनुकूल करून घेऊन दादासाहेब व त्यांचे पक्षाचे सरदार व मुत्सद्दी यांस कैद करण्याचा घाट घातला; आणि माधवराव पेशवे यांजकडून रघुनाथराव यांची नेमणूक रद्द करवून त्यांचे जागीं त्रिंबकराव मामा पेठे यांस मुख्य कारभारी नेमाविले. आणि गोपाळराव पटवर्धन यांस नायब दिवाण नेमवून त्यांचे हाताखालीं बाळाजी जनार्दन भानू (नाना फडनवीस) व हरीपंत फडके यांच्या योजना करविल्या.

ह्या गोष्टी घडल्या त्या वेळेस विठ्ठल शिवदेव उत्तर हिंदुस्थांत होते सबब रघुनाथराव यांनीं त्यांस ताबडतोब पुण्यास परत येण्याविषयीं निकडीचे पत्र पाठविले. ते पत्र विठ्ठलराव यांस पोहचतांच, त्यांनां आपले पुत्र शिवाजी विठ्ठल यांस ग्वाटे र येथें ठेविले आणि आपण नारो शंकर राजेबाहादर यांस बरोबर घेऊन ऐनवरसातींत निघाले ते २७ दिवसांत पुण्यास येऊन दाखल झाले.

तेथें रघुनाथराव व त्यांचे तर्फेचे मुत्सद्दी व सरदार यांस कैद करण्याचा विचार अगदीं बेतावर आला होता. विठ्ठलराव पुण्यास आल्याचे वर्तमान गोपिकाबाई व त्यांचे पक्षाची मंडळी यांस लागतांच त्यांनीं त्यांसही कैद करण्याचा बेत केला. सुदैवेकरून त्यांचे दोस्त मल्हारराव होळकर हे त्यावेळेस पुणें येथें होते. त्यांस वरील बेताची खबर लागतांच ती त्यांनीं विठ्ठलराव यांस कळवून लागलेच आपले जाहगिरीचे गांव वाफगांव येथें त्यांस पाठवून दिले. विठ्ठलराव यांचे सुचनेवरून नारो शंकर राजेबाहादर हेही निघून मालेगांवास गेले. त्याचप्रमाणें रघुनाथरावही ताबडतोब निघून विंचुरास गेले. त्यांचे मागून दिवाण

माधवराव व राघोबादादा यांचा विघाड. ५५

सखाराम बापू बोकील, नीळकंठ माहादेव पुरंदरें, जीवनराव केशव खासगीवाले, अंताजी माणकेश्वर यांचे पुत्र वगैरे मंडळी विंचुरास गेली. नंतर नारो शंकरही मालेगांवाहून तेथे आले. त्या वेळेस विठ्ठल शिवदेव यांचे कनिष्ठ पुत्र मल्हारराव व नरसिंगराव हे विंचूर येथेच होते. त्यांनीं रघुनाथराव दादासाहेब यांस सामोरे जाऊन समारंभानें गांवांत आणिलें; आणि आपले वाड्यांत सर्वांचे राहण्याची सोय करून त्यांची योग्य रीतीनें बरदास्त ठेविली. रघुनाथराव दादासाहेब व सखारामबापू यांनीं विठ्ठल शिवदेव यांस विंचुरास ताबडतोब येण्याविषयीं वाफगांवास निरनिराळीं पत्रे पाठविलीं. पैकीं रघुनाथराव दादासाहेब यांकडून आलेले पत्र खालीं दाखल केले आहे:—

श्रीशंकर.

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री विठ्ठल शिवदेव स्वामी गोसावी यांशीं:—

पोष्य रघुनाथ बाजीराव. नमस्कार विनंती उपरि येथील कृशल जाणून स्वकीये लिहिणें. विशेष; आग्ही दरमजल विंचूरास दाखल झालें. सखाराम भगवंत तेथे आले. कित्येक विचार केले आहेत तरी तुम्ही दरमजल येणें. वरकड सविस्तर मल्हारराव व नरसिंगराव लिहितालि त्याजवरून कळेल. सखारामपंतांनींही पत्र लिहिलें आहे. त्यावरून कळेल. जाणीजे. चंद्र १३ सफर गुरुवार तिसरा प्रहर हे विनंति.

विठ्ठल शिवदेव विंचुरास आल्यावर राघोबादादा यांनीं सर्व सरदार व मुत्सद्दी यांच्या सल्ल्यानें कत्तमजारी करून सरकारची खासगत फौज वाढविली. त्या कामास पुष्कळ खर्च लागला. तो विठ्ठल शिवदेव यांनीं कर्ज काढून पुरविला. नंतर राघोबादादांनीं पुढें काय काय करावें व कसें वर्तावें यांविषयीं वर लिहिलेले नांवांचे सरदार व मुत्सद्दी यांनीं एकविचारे एक यादी

तयार केली आणि ती त्यांजकडे गुजराऊन तिचे प्रत्येक कलमावर त्यांचे कबुलायतीचे शेरे लिहून घेतले. ती अस्सल यादी खालीं दाखल केल्याप्रमाणे:—

यादी येणेंप्रमाणें स्वामीनीं करार करून द्यावयाची ऐकिली पाहिजे. सुरसन् सलाससीतैन मया व आलफ् चंद्र १७ सफर.

१. श्रीमंत राजश्री भास्करराव आम्हास धनी द्यावें. दिवाणगिरी निळकंठ महादेव पुरंदरे यांस सांगावी. सखारामपंत यांणीं कारभार करावा. हालीं नारो शंकर व जीवनराव केशव हजर झाले. पुढें सरदार इकडे जे येतील त्याशीं मुलूक लावून द्यावे. त्यांच्या सनदा द्याव्या. हुजुरांत खाजगी याशीं माहाल नेमून द्यावें. किल्ले देशचे व गंगथडीचे सुटतील ते जिमे लावून द्यावे. येणेंप्रमाणें करार करावा.

२. स्वामीनीं उमेद धरल्यावर पुण्याहून श्रीमंत बाई व रावसाहेब येतील. मोहो घालतील तो पडो न द्यावा ते आम्हांविषयीं आड घालतील जे याशीं हातीं द्यावे ती गोष्ट न ऐ-

१. दिवाणगिरीचा कारभार निळकंठ महादेव यांजकडे; त्याचा कारभार सखाराम भगवंत यांजकडे. करार. वरकड लिहिल्याप्रमाणें कलमें करार. किल्ले सुटतील. ते निळकंठ महादेव व सखाराम भगवंत यांचे विचारें जिमेस लावून द्यावें. किल्ले त्र्यंबक व धोडप खाजगत चिरंजीवाकडे ठेवावे. येणेंप्रमाणें करार. चिरंजीव भास्करराव यांचे पायाशीं एकनिष्ठेनें वर्तणें व दौलत वाढेल तें करावें व ते थोर झालीयावर त्याचे आज्ञेत वर्तवें. तोंपर्यंत असल्यार तुझांवर; व तुम्ही लिहिल्याप्रमाणें सदहु प्रमाणें कलम करार.

२. उत्तम आहे त्यानीं आम्हांस सीडिलें असतां त्यांची भंड आम्हास काय आहे ?

कावी ये विषयीं बेलभंडार श-
पथपूर्वक द्यावा.

३. आम्हां चौघांस फारक-
ती द्यावी जे तुम्हाकडे सर-
कारचे लचांड कांहीं नाहीं. तुम्ही
हरएक मनसब केला तरी तुम्हा-
कडे हरामखोरी नाहीं. तुमची
कर्जवामें सरकारांत बुडाली आ-
हेत. दौलत उभी राहिली तरी
तुमचें तुम्ही घेणें अशी पत्रें.

१ निलकंठ महादेव.

१ सखारामपंत.

० अंताजीपंताचें पुत्र.

१ नारोशंकर.

१ विठ्ठल शिवदेव.

१ जीवनराव केशव.

५

४. मुरादखान यांजला बो-
लावून त्यांची आमची गांठ घा-
लून ऐक्यता करून द्यावी
करार १.

५. राजश्री जानोजी भोंसले
यांजला पत्रें पाठवून बोलावून
त्याची व आमची गांठ घालून
ऐक्यता करून द्यावी. तुम्ही व
आमचे सरदार एक होऊन
राज्याचा बंदोबस्त करावा या

३. येणेंप्रमाणें साहा पत्रें
कलम रुजू पांचा जणास द्यावी
पत्रें १.

४. येणेंप्रमाणें कलम करार.
मुरादखानाची व चौघा सरदारा-
ची गांठ घालून दिली जाईल.
करार.

५. चिरंजीव भास्करराव व
तुम्ही व सर्व आम्हाकडील स-
रदार मिळून राज्याचा बंदो-
बस्त करणें ह्मणोन पत्र घेणें व
यादीप्रमाणें पत्रें दिलीं जातील.
करार.

प्रमाणें सागावें. आणि सरदार
आले त्याशीं पत्रें व माहालकरी
यांस पत्रें यादी तयार करून
रवाना करावी. कलम.

येणें प्रमाणें पांच कलमें करार. नर्मदा तीरी खाजगत खर्चाकडे
करार. उत्तर तीर पंधरा कोस व दक्षिणतीर पंचवीस कोस दोन्ही
डोंगरांतील मुलूख खाजगत खर्चाकडे ठेवावा. वरकड मुलूख
सुटेल तो चिरंजीव भास्करराव याचे सनदे प्रमाणें वाटून घ्यावा.
सर्व बंदोबस्त करून खाजगत खर्चाचे जाहागिरींत उपद्रव कांहीं
लागूं देऊं नये. येणें प्रमाणें करार. चित्रभानूनाम संवत्सरे, भाद्रपद
वद्य २ रविवार, उत्तरा भाद्रपदा नक्षत्र. येणें प्रमाणें करार.

तूर्त खर्चास रुपये २५०००
पंचवीस हजार खाजगत खर्चास
सर्वांनीं मिळून घ्यावे. पुढें आठ
चार दिवस राहिले तरी दररोज
हजार रुपये खर्चास देत जावे.

नवमी रविवारा अलिकडे
पंचवीस रोख द्यावे.

ह्या यादींत लिहिल्याप्रमाणें जातीचे तैनातीबद्दल व फौजेचे खर्चा-
बद्दल पूर्वी जो नक्त ऐवज मिळत होता त्याचे ऐवजीं त्या सरदारांनीं
मुलुक घेण्याचा ठराव करून घेऊन त्याप्रमाणें दादासाहेब यांजपा-
सून सनदाही करून घेतल्या. त्यावेळेस विठ्ठल शिवदेव यांस जा-
तीची तैनात व फौजेचा खर्च याबद्दल सालीना आकार रुपये
१६८५००० च्या मुलुकां च्या सनदा मिळाल्या.

नंतर एकत्र झालेले सरदार व मुत्सद्दी यांनीं
आपापल्या फौजा वाढविल्या. आणि राघोबादादानीं आ-
पले मदतीस येण्याविषयीं निजामाचा औरंगाबाद येथील
सुभेदार मुरादखान याजबरोबर बोलणें लावून असा ठराव
केला कीं, त्यांचे मदतीनें संपूर्ण पेशवाईत आपला श्रेष्ठ अ-

धिकार स्थापन झाल्यावर आपण निजाम यास दौलताबाद, शिवनेरी, (जुन्नर) अहमदनगर, आणि अशोरी येथील किल्ले व त्या शिवाय सालीना एकावन लाख रुपयांचे उत्पन्नाचा मुलूख द्यावा. हा ठराव मुरादखानाने निजाम यांस कळविल्यावर, त्यांनीं प्रथम त्या सरदारास वीस हजार फौजेनिशीं राघोबादादा यांचे मदतीस ताबडतोब जाण्याविषयीं हुकूम केला, आणि आपणही हैदराबादेहून पन्नास हजार फौजेनिशीं निघून त्याच कार्यास्तव औरंगाबादेकडे कुच केला. त्या हुकूमावरहुकूम मुरादखान हा लवकरच वीस हजार फौजेनिशीं विंचुरास येऊन पोहोचला. नंतर राघोबादादांकडील एकत्र जमलेल्या फौजेने पुण्याकडे कुच केला. पुण्याहूनही माधवराव पेशवे न्यंबकमामा पेठे, गोपाळराव पटवर्धन, प्रतिनिधी वगैरे सरदार व हुजुरात बरोबर घेऊन निघाले ते घोडनदीजवळ हिगणी गांवापर्यंत येऊन पोहोचले. तेथे दोन्ही फौजांची गांठ पडतांच लढाईस सुरुवात झाली. परंतु राघोबादादांकडील फौजेची संख्या फारच मोठी असल्यामुळे पेशव्यांचे फौजेचे तिजपुढे कांहींच चालेनासे होऊन शेवटीं तिची दाणादाण झाली, आणि राघोबादादांकडील सरदारांनीं माधवराव पेशवे अंबारींत असतां तो हत्ती वळवून आपले छावणींत नेला. त्या प्रसंगीं माधवराव यांनीं मोठ्या चातुर्याने व दक्षतेने वर्तन केले. ते असें कीं त्या दुर्घट प्रसंगीं लीनता धरणे यांतच आपला तरुणोपाय आहे असें त्यांस वाटल्यावरून ते आपले चुलते यांस हात जोडून म्हणाले कीं, “ काका ! आपल्या घरांत कलह असणे हे आपल्या नाशार्चे कारण आहे. याकरितां मी आपले ताब्यांत राहातो. आपले मर्जीस येईल त्याप्रमाणे आपण राज्यकारभार चालवावा ” हे त्या तरुण पेशव्यांचे समयोचित भाषण राघोबादादांस फार चांगले वाटून त्यांनीं त्यास आपले स्वाधीन ठेविले. परंतु त्यास बहुमान देण्यांत बिलकुल कसर केळी नाही. हे माधवरावांचे वर्तन गोपाळराव पटवर्धन व

प्रतिनिधी यांस नीट न वाटून त्यांनीं त्यांस विचारलें कीं “ आतां आमची काय वाट ? ” तेव्हां माधवराव यांनीं त्यांस सांगितलें कीं “ या प्रसंगीं आपला प्राण व हुरमत वांचाविण्यास्तव तुम्हीं कोठें तरी निघून जावें; योग्य समयीं मी तुम्हांस विसरणार माहीं. ” त्यावरून ते उभयतां लागलेंच निघून हैदराबादेस गेले. त्यांची निजामानें मोठी खातर करून त्यांस आपले आश्रयाखाली ठेवून घेतलें. निजामअल्ली पन्नासहजार फौजेनिशीं राघोबादादांचे मदतीस्तव येण्यास निघाले असें वर लिहिलें आहे. त्यांची व राघोबादादा यांची पांडेपेडगांव येथें भेट झाली. तेथें उभयतां चुलतेपुतण्ये यांचा समेट झाला असें निजामांस कळल्यावरून त्यांनीं छद्मीपणानें राघोबादादास असें बोलून दाखविलें कीं “ तुमचें ऐक्य झालेलें पाहून मला मोठा संतोष वाटतो. ”

ही भेट झाल्यानंतर राघोबादादा माधवरावसाहेबांसह पुण्यास निघून गेले व निजामही हैदराबादेस गेले.

राघोबादादांनीं राज्यकारभार हातीं घेतल्यावर आपल्या कारकीर्दीची पहिली तजवीज म्हणून निळकंठ माहादेव पुरंदरे यांस मुख्य दिवाणगिरीचीं वस्त्रें दिलीं; सखाराम भगवंत बोकील यांस नायबदिवाण केलें; मोरो बाबूराव फडणवीस यांस दूर करून त्यांचे जागीं चिंतो विठ्ठल राईरकर यांस नेमिलें; विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर यांस आमात्य पद दिलें; आणि प्रतिनिधीचें पद आपला पुत्र भास्करराव यास दिलें; परंतु भास्करराव बाल्यावस्थेंत होता म्हणून नारो शंकर राजेबाहदर यांस त्याचे मुतालीक नेमिलें.

गोपाळराव पटवर्धन निजामाकडे जाऊन मिळाले म्हणून राघोबादादा यांनीं त्यांच्या मिरज येथील किल्यावर मोर्चे लाविले गोपाळरावाचे वडील गोविंद हरि पटवर्धन हे मिरजेस होते. त्यांनीं

पेशव्यांचे कित्येक सरदार निजामाकडे गेले. ६९

तो किल्ला न घेण्याविषयीं राघोबादादाची मोठी मिनतवारी केली. परंतु ती न मानून त्यांनीं त्या किल्ल्यावर हल्ला केला. तेव्हां गोविंद हरी यांनीं विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर व नारो शंकर राजे-बाहादर यांस भेटून त्यांचे मार्फत राघोबादादास अशी विनंति केली कीं, “ आह्मांस मंगळवेढ्यास पोहोचतें करावें आणि जरी किल्ला घेतला तरी त्याची खराबी करूं नये. ” ही विनंति राघोबादादांनीं मान्य केल्यावर विठ्ठल शिवदेव यांनीं त्यांचे आज्ञेवरून गोविंद हरीस मंगळवेढ्यास पोहोचतें केलें. नंतर राघोबादादांनीं तो किल्ला घेऊन त्यांत व गांवांत लूट केली. माधवराव पेशवे यांस प्रतिबंधांत ठेवून राघोबादादा स्वतंत्रपणें राज्यकारभार करूं लागल्यापासून त्यांनीं जें जें वर्तन केलें तें तें मोठ्या सरदारांपैकीं कोणासही आवडलें नाहीं. आणि हाल्लीं मिरजेस लूट केल्यामुळें तर सर्वासच नाखुशी प्राप्त होऊन कितीएक सरदार हैदराबादेस निघून गेले. त्याचप्रमाणें प्रख्यात धनाजी जाधव याचा नातू रामचंद्रराव जाधव हाही निजामाकडे जाऊन मिळाला. या वर लिहिलेल्या दरोबस्त सरदारांस आपलेंसें करून घ्यावें म्हणून निजामाचे दिवाण विठ्ठल सुंदर यांनीं त्यांस मोठमोठ्या नेमणुका करून देऊन त्यांची मोठी खातर केली. त्याचें कारण पुढें लिहितों.

पानिपतचे लढाईचा घातकारक परिणाम झाल्याने मराठे लोकांचे अति मोठें नुकसान होऊन त्यांस मोठी खिन्नता प्राप्त झाली होती. ही संधी पेशव्यांचें राज्य नष्ट करण्यास उत्तम आहे असें निजामाचे त्या वेळचे दिवाण विठ्ठल सुंदर* यांस वाटल्यावरून

---

* हे दक्षणी यजुर्वेदी ब्राह्मण असून मुळचे संगमनेर येथील राहाणारे होते. ते प्रतिनिधीचे मुतालिक यमाजी गमाजी यांचे आज्ञे होते. निजामाचे दरबारांत कित्येक वर्षेपर्यंत त्यांनीं ने-

(पुढें चालू)

त्यानीं दक्षण महाराष्ट्र देशांतील पटवर्धन वगैरे सरदार यास फितविण्याचा उद्योग चालू केला होता. इतक्यांत माधवराव पेशवे आपल्या चुलत्याच्या आधीन झाल्यामुळे त्यांचे पक्षाचे कितीएक सरदार आपोआप निजामाकडे जाऊन मिळाले. खेरीज मुरादखानाबरोबर राघोबादादानीं ठराव केल्याप्रमाणे पेशव्यांचे कामगारांकडून फक्त दौलताबादचा किल्ला मात्र निजामाचे ताब्यांत गेला. बाकीचे किल्ले व मुलूख देण्याविषयीं राघोबादादाचा हुकूम झाला असतांनाही त्यांच्या कामगारांनीं तो अमलांत आणिला नव्हता. ह्या गोष्टीमुळे पुण्यावर स्वारी करण्यास कारण होऊन दिवाण मौसुफ यांनीं ती करण्याविषयीं निजामास हुरूप आणिला. तेव्हां हैदराबाद येथें लढाईची तयारी होऊं लागली. ती झाल्यावर निजामाचे लष्कराचा पुण्याकडे कूच झाला. या मोहिमेवर खुद्द निजाम व त्यांचे दिवाण विठ्ठल सुंदर हे जातीनें आले अमून त्यांच्या बोलावण्यावरून नागपूरचे जानोजी भोंसले हेही १५००० स्वारांनिशीं आले होते. शिवाय राघोबादादाशीं नाखूष होऊन गेलेले पटवर्धन वगैरे सरदारही आपापल्या फौजांनिशीं निजामा बरोबर आले होते.

निजाम आपल्यावर एवढ्या तयारीनें स्वारी करील असें राघोबादादा यांस मुळींच वाटलें नव्हतें; म्हणून त्यांनीं त्याजबरोबर युद्ध करण्याची तयारी केली नव्हती. त्यांजजवळ जरी मल्हारराव होळकर व दमाजी गायकवाड वगैरे आपापल्या फौजांनिशीं

(मागील पृष्ठावरून समाप्त)

कीनें नौकरी केल्यावर निजामअली यांनीं सन १७६२ चे जून महिन्यांत आपला भाऊ सलाबतजंग यास कैदेत ठेविलें त्यावेळेस त्यांस (विठ्ठल सुंदर यांस) दिवाणाचे पदवीस चढविलें. पुढें सन १७६२ चे अखेरीस मुरादखानानें राघोबादादा बरोबर जो ठराव केला तेणेंकरून विठ्ठल सुंदर यांचे मनांत मुरादखानाविषयीं द्वेषभाव उत्पन्न होऊन त्यांनीं पेशव्याबरोबर नवीन युद्ध उपस्थित करण्याचा विचार काढिला.

होते तरी त्यांची एकंदर फौज निजामाचे जबरदस्त फौजेपुढे टिकण्याजोगी नव्हती. म्हणून त्यांनीं असा बेत केला कीं निजामाचा सामना न करितां त्यांस इकडून तिकडे व तिकडून इकडे असें चक्कर देऊन आणि संधी साधेल त्या वेळेस त्यांच्या फौजेच्या लाहान टोक्यावर हल्ले करून त्या माराव्या आणि त्यांच्या शहरांवर हल्ले करून व त्यांचे मुलकांत लुटपाट करून त्यांस बेदम करावे; म्हणजे ते कंटाळतील, आणि कांहीं तरी तह करून माघारे जातील. हा बेत सिद्धीस नेण्यास्तव राघोबादादा यांनीं माधवराव पेशवे यांसहीत पुण्याहून कूच केला आणि प्रथम निजामासमोर युद्धास गेल्याचें मीष करून नंतर त्यास झुकांडी दिली आणि औरंगाबादेस जाऊन तें शहर लुटण्याचा इरादा केला. परंतु तें शहर कोटबंदी असल्यामुळे तो इरादा शेवटास गेला नाही. मग जानोजी भोंसले निजामाचे मदतीस आले होते, सबब त्यांनीं (राघोबादादांनीं) त्यांचे मुलुकांत शिरून त्यांचा मुलुक लुटतां लुटतां मलकापूर शहरापासून साठ हजार रुपये खंडणी घेतली. नंतर त्यांनीं निजामाचे मुलुकांत शिरून त्यांत मोठी लूट केली, आणि शेवटीं हैदराबाद लुटण्याचे इराद्यानें त्याजवर चाल केली. परंतु त्या शहरास मजबूत व उंच असा कोट असल्यामुळे त्यांत त्यांस प्रवेश करितां आला नाही. तत्रापि त्या कोटा बाहेरच्या पेटेपामून त्यांनीं एक लाख ऐंशी हजार रुपये खंडणी बद्दल घेतले.

निजामभल्ली प्रथम आपले फौजेनिशीं राघोबादादा यांचें पाठीस लागले; परंतु शेवटीं त्यांस त्यांचा पाठलाग करण्याचा त्रास आला, तेव्हां त्यांनीं प्रतिक्रिया करण्यास्तव पुणें शहर जाळून टाकण्याचा निश्चय करून त्याजवर चाल केली. हे वर्तमान ऐकून पुण्यांतील लोकांस मोठें संकट प्राप्त झालें. मग आपला बचाव करण्यास्तव किती एक गृहस्थ आपापलीं कुटुंबे व मौल्यवान् चीजबस्त बरोबर घेऊन आश्रयाकरितां भासपासच्या मजबूत

पाहाडी किल्ल्यांत जाऊन राहिले व कितीएक तर कोंकणांत निघून गेले. निजामअल्ली आपले लष्करसुद्धां पुण्यास येऊन पोहचल्यावर त्यांनीं त्यांतील पुष्कळ वाडे जाळून टाकिले व कितीएक मोडून टाकिले; परंतु ज्या वाड्यांचे बचावाबद्दल त्यांस रोख ऐवज मिळाला त्या वाड्यास त्यांनीं उपसर्ग लाविला नाही; बाकी त्या शहराचा बराच भाग लुटून फस्त केला—पेशव्यांचे शनिवारचे वाड्याबद्दल नारो आपाजी तुळसीबागवाले यांनीं पैसा भरिल्यामुळे त्याचा बचाव झाला. नंतर निजामअल्ली यांनीं पुरंदर तालुक्यांत जाऊन पुष्कळ मुलुक उद्धस्त केला, आणि पर्जन्यकाळ समीप आला सबब बेदरास परत जाण्याचा विचार केला; परंतु त्यांजबरोबर जानोजी भोसला होता त्यानें त्यांस औरंगाबाद येथें राहाण्याची सल्ला दिल्यावरून त्यांनीं त्या शहराकडे कूच केला.

राघोबादादा हैदराबादेहून पुण्याकडे परत येत असतां, रस्त्यांत त्यांचे गुप्त बातमीदारांनीं त्यांस पुणें लुटले गेल्याची खबर कळविली. ती ऐकून उभयतां चुलतेपुतण्ये यांस अत्यंत दुःख झालें. आणि माधवराव पेशवे यांस गहिवर येऊन ते राघोबादादांस म्हणाले कीं, “ काका ! मोघल लोकांनीं पानिपत येथें आपल्या लोकांचा जो नाश व पराजय केला व ज्याचे कारणानें वडील नानासाहेब यांचा अकालीं देहांत झाला त्याचें स्मरण तुम्हांस नाही काय ? त्याबद्दल मोघल लोकांचा सूड उगविण्याचा यत्न करणें सोडून देऊन आपण आपसांत तंटे करण्यांत निमग्न झालों आहों याचा विचार करा; स्वर्गीं वडील आपल्यास काय ह्मणतील इकडे दृष्टी द्या; अजून तरी आपसांतील वैमनस्य विसरून प्रथम आपले राज्यास जेणेंकरून मजबुती येईल ती गोष्ट करा. नंतर मोघलांचा सूड घेण्यास उद्युक्त व्हा. ” या बोलण्यानें आपण केलेल्या तंट्याबद्दल राघोबादादा यांस वाईट वाटून त्यांचे मनांत माधवराव यांजबरोबर समेट करण्याचा विचार धोळू

लागला आणि पटवर्धन वगैरे जे आपले पदरचे सरदार व मान-
करी आपले ह्दामुळें निराधार होऊन केवळ आपले प्राण व हुर-
मत वांचविण्यास्तवच निजामाकडे मिळाले होते त्यांस परत बो-
लाविण्याची गोष्ट माधवरावांनीं काढतांच राघोवादादांनीं त्या
गोष्टीस तात्काळ मोकळ्या मनानें रुकार दिला. राघोवादादा
म्हणाले कीं, “रावसाहेब! तू चिंता करूं नको. ईश्वरकृपेनें
उद्भवलेल्या संकटाचें निवारण झालें म्हणजे इतर सर्व गोष्टींची
व्यवस्था मी तुझ्या इच्छेप्रमाणें करीन. ” याप्रमाणें उभयतां चुलते-
पुतण्ये यांजमध्ये समजुतीचें भाषण होऊन समेट होतांच माधवराव
पेशवे यांनीं पटवर्धन वगैरे जे आपले सरदार निजामाकडे गेले
होते त्यांस परत येण्याविषयीं विश्वास येण्याजोग्या मनुष्यांबरोबर
पत्रें पाठवून त्यांत अभयवचन व अश्वासन लिहून कळविलें. हीं
पत्रें त्या सरदारांस पोहतांच ते सर्व आपापल्या फौजांनिशीं पेश-
व्यांचे लष्करास परत आले. ते निजामांचे लष्करांतून जातांच त्यांचे
लष्कर हलकें झालें. मग राघोवादादांनीं माधवराव यांचे सल्ल्यानें जे
इतर मराठे सरदार निजामांकडे होते त्यांस त्यांपासून फोडण्याचा
उद्योग चालविला असतां, निजामांकडून जानोजी भोंसले याचा व्हावा
तसा फायदा न झाल्यामुळें तो आपल्यास अनुकूल होईल असें
त्यांस वाटलें. त्यावरून त्यांनीं त्याशीं बत्तिस लाख रुपयांचा मुलुक
देण्याचा गुप्त ठराव करून त्यास आपलेसें करून घेतलें.

निजामाचें लष्कर औरंगाबादेकडे चाललें असें वर लिहिलें
आहे. तें गोदावरीचे किनाऱ्यावर पोहोचतांच, निजामअल्ली आप-
ल्या किर्तीएक सरदारांनिशीं त्या नदीपलीकडे उतरून गेले. त्यांचें
बाकीचें लष्कर त्यांचे दिवाण विठ्ठल सुंदर यांचे हाताखालीं त्या
नदीचे दुसरे कांठीं राक्षसभुवन गांवाजवळ तळ देऊन पडलें होतें.
निजामअल्ली पार उतरून जातांच जानोजी भोंसले हा आपले फौ-
जेस खर्चास वेळेवर ऐवज मिळत नाहीं असा बाहाणा करून त्या
दिवाणापासून दूर उतरला. जानोजी अलग झाला ही जशी राघो

बादादास निजामांचे लष्करावर हल्ला करण्यास एक सूचनाच झाली. त्यावेळेस राघोबादादा मोठ्या अंतरावर होते. त्यांनी आपल्या दरोबस्त फौजेनिशीं मोठाल्या मजला करीत सत्वर जाऊन विठ्ठल सुंदर यांचे फौजेवर हल्ला केला. तेव्हां लढाई सुरू झाली. त्या लढाईस मराठे लोक राक्षसंभुवनची लढाई असें म्हणतात. व कोणी कोणी तेरदळची लढाई असेंही म्हणतात. ती सतत दोन दिवस मोठ्या निकराने झाली. दुसऱ्या दिवशीं असें झालें कीं, राघोबादादा व सखारामबापू हे उभयतां एक हत्तीचे अंबारींत बसलेले असून आपल्या फौजेस लढण्यास उत्तेजन देत असतां मोघल फौजेनें त्यांच्या फौजेस मार्गे हटविलें आणि त्यांच्या हत्तीस गराडा घालून तो ताब्यांत घेतला. त्याचप्रमाणे पेशव्यांचा जरीपटक्याचा हत्तीही मोघल फौजेनें घेरिला. परंतु तो हत्ती जरीपटक्याचे निशाण तोंडांत धरून आणि आपल्या घेरणारांस लाताडून तेथून झपाट्यानें निघाला तो मार्गे माधवराव पेशवे यांच्या तंबूजवळ येऊन पोहोचला. तो हत्ती पाहून आपल्या फौजेची दाणादाण झाली असें माधवराव यांस वाटलें आणि ते जरी राघोबादादा यांच्या प्रतिबंधांत होते तरी राघोबादादाचा मोड झाल्यानें त्यांस आनंद होणारा नव्हता, कारण राघोबादादाचा जो मोड झाला तोच आपला मोड झाला असें त्यांस वाटलें. मग त्यांनी आपल्या वरील पाहान्याचे सरदारास जवळ बोलाविलें आणि राघोबादादाचा मोड झालासा दिसतो असें त्यांस कळवून “आझूनही तुम्ही मला कैदेतच ठेवणार कीं काय ?” असें त्यांस विचारिलें. त्या सरदाराने जबाब दिला कीं “आपण कैदेत आहां असें कोण मानील ? आपण या प्रसंगीं सुचेल ती तजवीज करावी. तळावर असलेली सर्व फौज आपल्या आज्ञेची वाट पाहात आहे.” त्याजवर माधवराव म्हणाले कीं “वरें तर तयार व्हा” इतकें बोलून त्यांनी कंवर बांधिली. मग त्या सरदाराने हिकडून तिथडून सरासरी

पांच हजार स्वार जमा केले, आणि त्यांनीं बसण्यास्तव माणितलेला घोडा हाजीर करितांच माधवराव त्याजवर बसले. इतक्यांत एका स्वारांनं असें वर्तमान आणिलें कीं, राघोबादादास मोघल लोक कैद करून घेऊन चालले आहेत. मग काय विचारावें ? माधवरावांचे अंगांत अत्यंत वीरश्री उत्पन्न झाली. आणि त्यांनीं त्या फक्त पांच हजार स्वारांनिशीं मोघलाचे फौजेत दोन्ही बाजूंनीं रस्ता कापीत जाऊन रण तुंबळ केलें. हें पाहून त्यांची जी हुजुरात त्यापूर्वीं प्रसन्न अंतःकरणांकरून लढली नसून पळण्याचे बेतांत होती तिला धैर्य येऊन तिनेंही पुन्हा झपाट्यानें हल्ला केला. तेव्हां त्या बाजूस मोघलांचा अगदीं मोड झाला. नंतर माधवरावांनीं खुद्द विठ्ठल सुंदर यांस गांठून त्यांजवर हल्ला केला आणि त्यांस कत्तल करून त्या बाजूचे फौजेचा अगदीं मोड केला. याप्रमाणें दोन्ही बाजूंनीं मोघलांचा अगदीं मोड होऊन पळ निघाला. तत्रापि पळणारे मोघल लोक राघोबादादाचा हत्ती बरोबर घेऊन चालले होते. त्यांजवर माधवराव यांनीं हल्ला करून तो हत्ती हिसकावून घेतला आणि त्यांचा पाठलाग करून त्यांची मोठी कत्तल उडविली. नंतर माधवराव राघोबादादाचा हत्ती घेऊन जयश्रीनें आपल्या तंबूस परत आले. ते व राघोबादादा हत्तीवरून खालीं उतरून तंबूंत बसल्यावर, राघोबादादा सखाराम-बापूकडे पाहून म्हणाले कीं “ बापू ! आज मी कृतकृत्य झालों. रावसाहेब अल्पवयस्क असल्यामुळे कांहीं दिवसपर्यंत राज्य संभाळावें असें माझे मनांत होतें; परंतु तो तें संभाळील अशी माझी आज पूर्ण खातरी झाली आहे, कारण, तो येथें नसतां तर आज आपली काय वाट झाली असती बरें ? परंतु कसें झालें तरी आपलें तें आपलेंच. ” इतकें बोलून ते माधवराव यांस म्हणाले कीं “ मुला ! तू आतां आपलें राज्य संभाळण्यास योग्य झालास यांत

बिलंकूल संशय नाही. याकरितां मी आतां तुझ्या प्रतिबंधांत राहातो आणि तूं तें आपले इच्छेप्रमाणें चालीव. ” त्याजवर माधवराव यांनीं जबाब दिला कीं “ काका ! आपण रिकामे झाला असें समजूं नये. मला जरी आपण मुखत्यारी देत आहां, तरी मी आपल्या सल्ल्याशिवाय कांहीं करणार नाहीं. ” असें बोलून सर्वांचे देखत माधवरावांनीं राघोबादादाचे पायांवर मस्तक ठेविलें.

वर लिहिलेली लढाई सुरू झाली त्यावेळेस निजाम व त्यांचे दिवाण यांच्या दरम्यान गोदावरी नदी वाहत असल्यानें निजाम यांस त्या दिवाणास मदत करितां आली नाहीं, यामुळे त्याचा अगदीं मोड झाला. तो पाहून निजामांनीं औरंगाबादेकडे कूच केला; परंतु पेशव्याकडील सरदार लागलेच ती नदी उतरून त्यांच्या पाठीस लागले. पाठलाग करणाऱ्या फौजेच्या आघाडीस विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर हे आपल्या टोळीनिशीं होते. विठ्ठल सुंदर यांजबरोबर झालेल्या लढाईत ज्या हत्तीवरील अंबारींत राघोबादादा बसले होते तो हत्ती मोघल लोकांनीं ताब्यांत घेऊन आपल्या लष्करांत चालविला असतां, त्या प्रसंगीं त्यांस सोडवून आणण्यास्तव आपल्या हातांनीं कांहींच पराक्रम झाला नाहीं हे आपल्या शिपाईगिरीस मोठें लांछन आहे. हालीं ईश्वरकृपेनें त्या गोष्टीचा बदला घेण्याची वेळ आली आहे. अशा वेळेस आपण मोघल लोकांस हात दाखविला नाहीं तर आपण कांहींच केलें नाहीं असें त्यांस (विठ्ठल शिवदेव यांस) वाटून त्यांचे मनांत पराकाष्ठेची वीरश्री उत्पन्न झाली. मग त्यांनीं झपाट्यानें जाऊन निजामांचे स्वारीस औरंगाबाद शहराचे अलीकडचे बाजूस गांठिलें, आणि आपल्या एकदिलाच्या पांच हजार मानकरी स्वारांनिशीं निजामांचे हत्तीवर अत्यंत वेगानें हल्ला केला. तेव्हां मोठी चकाचकी उडाली. तींत पहिल्या सपाट्यास विंचूरकर यांचे सुमारे दोन हजार मानकरी पडले; परंतु त्यांनीं निजामांकडील मोघल स्वार पांच हजारांवर

कत्तल केले: आगि विठ्ठलराव यांनीं स्वतः बाकीच्या मानक-
न्यांनिशीं निजामाचे हत्तीपर्यंत रस्ता कापीत जाऊन त्या हत्तीस
गराडा घातला. तो पाहून निजामाकडील एक मोघल सरदारानें
मोठ्या झपाट्यानें गराडा घालणारांवर पडून निजामाचा हत्ती
सोडविण्याचा यत्न केला. तेव्हां लढाई मोठ्या त्वेषानें व वृद्ध-
निश्चयानें झाली. ती चालली असतां निजामांचे माहातानें त्यांच्या
अंबारीचा हत्ती मोठ्या पिताबीनें त्या लढाईतून पळवून नेला.
तो पकडण्याकरितां मल्हारराव होळकर जे नुकतेच आपल्या
स्वारांनिशीं पुढें वाढून आले होते, त्यांनीं बहुत प्रयत्न केला.
परंतु त्या कोटबंदी शहराच्या वेशीचा दरवाजा जवळ असल्यामुळें
माहातानें तो हत्ती लागलाच आंत नेला. नंतर निजामांचे हुकु-
मानें मोघल लोकांनीं तो दरवाजा तत्काळ बंद केला. परंतु
कोटाबाहेरील मोघल फौजेची मोठी कत्तल उडून त्यांपैकीं थोडे
स्वार मात्र पळून गेले.

याप्रमाणें निजामअल्लीस औरंगाबाद शहराचा आश्रय
मिळाला; परंतु पेशव्यांची संपूर्ण फौज मागून येतच हो-
ती. ती आल्यावर आपला टिकाव लागणार नाहीं असें
त्यांनीं पाहून राघोबादादा यांजकडे तहाचें बोलणें बोलण्यास
वकील पाठविला, आणि तह करण्याचें ठरल्यावर आपण
स्वतः त्यांच्या भेटीस गेले. त्या भेटींत ते राघोबादादास झ-
णाले कीं “ही लढाई दिवाण विठ्ठल सुंदर यांनींच उपास्थित
केली. मजकडे कांहीं नाहीं. मला तर त्याबद्दल फार
वाईट वाटतें.” असें बोलून त्यांनीं राघोबादादाची मर्जी
प्रसन्न करून घेतली. नंतर तह झाला. राघोबादादा यांनीं
पूर्वीं जो एकावन लक्षाचा मुलुक त्यांस देऊं केला होता
त्यांपैकीं त्यांनीं दाहा लक्षाचा मुलुक मात्र यावेळेस त्यांस
दिला. पुढें एक दोन रोजांनीं राघोबादादांनीं जानोजी भोंसले
यांस भेटीस बोलाविलें आणि उघड दरबारांत निजामाकडे

भिळाल्यावइल त्यांस दोष देऊन नंतर त्यांस कराराप्रमाणें वत्तीस लाख रुपयांचे मुलुकाची सनद दिली. याप्रमाणें या लढाईचा शेवट लागल्यावर, निजामअल्ली हे हैदराबादेस परत गेले, व राघोबादादा माधवरावासह पुण्यास आले.

माधवरावसाहेब दौलतीचा सर्व अधिकार चालवूं लागल्यावर पटवर्धन यांचा मिरजेचा किल्ला पूर्वी राघोबादादांनीं घेतला होता तो त्यांनीं पटवर्धन यांस परत दिला; सखारामबापू बोकील यांस त्यांचे हुद्यावर कायम केलें; प्रतिनिधीचें पद मूळच्या प्रतिनिधीस परत दिलें; चिंतो विठ्ठल यांजकडून फडनवीसाचा हुद्दा घेऊन तो बाळाजी जनार्दन भानू (नाना फडणवीस) यांस दिला. पेशजी राघोबादादाचा मुक्काम विंचूर येथें असतां त्यांनीं आपले पक्षाचे सरदार लोकांस फौजेचे गुजाऱ्याकरितां नक्त ऐवज देण्याचे मोवदला मुलुकाच्या निरनिराळ्या सनदा करून दिल्या असें वर लिहिलें आहे. त्या सनदांप्रमाणें मुलुक तोडून दिले असतां सरकारचा मुलुक पुष्कळ जाऊन सरकार खासगीस फार थोडा मुलुक राहिल; शिवाय इतर सरदारां-बरोबर पटवर्धन व रास्ते यांस निरनिराळ्या मुलुकांचे सरंजाम करून देणें जरूर आहे; असें माधवराव यांस वाटल्यावरून त्यांनीं राघोबादादा व सखारामबापूसह मुत्सद्दी मंडळ यांजबरोबर त्या गोष्टीबद्दल वाटाघाट केली. शेवटीं सर्वांचे विचारें असें ठरलें कीं, विंचूर मुक्कामीं राघोबादादांनीं करून दिलेल्या सनदांत जे सरंजाम लिहिले आहेत त्यांपैकीं एक चतुर्थांश सरकारांत परत घ्यावा. परंतु हा ठराव विठ्ठल शिवदेव हे कदाचित कबूल करणार नाहींत असें माधवराव यांस वाटल्यावरून त्यांनीं त्यांची समजूत करण्याविषयीं राघोबादादा यांस विनंति केली. त्याप्रमाणें राघोबादादांनीं विंचूरकराची समजूत केल्यावर माधवराव यांनीं सर्व सनदवाल्या सरदारांच्या मुलुकांचे चतुर्थांश खालसा करून बाकी तिजार्ई मुलुकांच्या न-

हैदरअल्ली याजवरील स्वारी.

७१

वीन सनदा त्यांस करून दिल्या. त्याच वेळेस त्यानीं पटवर्धन व रास्ते यांस ही फौजेच्या गुजाऱ्याकरितां मुलुक तोडून देऊन नवीन सनदा दिल्या. पटवर्धन यांचे सनदेत विंचूरकराप्रमाणें स्वार व घोडे व इतर जंगी सामान त्यानीं (पटवर्धन यांनीं) जवळ बाळगावें अशी शर्त लिहिलेली होती. ही व्यवस्था सन १७६२ इसवी सालचे आखेरीस झाली. त्यावेळेस विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर यांस जो मुलुक मिळाला, त्यापैकीं खानेदेशांत धुळे, सोनगरी वगैरे माहाल; गंगथडींत पाटोदें परगणा वगैरे; गुजराथेंत उरपाड माहाल; माळव्यांत सिहुर, आष्टे, दुराया, देवीपुरा आणि इजावर हे पांच माहाल; व ग्वालेरीनजीक भीतरवार वगैरे पांच माहाल, असा होता.

सनसत्राशें चौसष्ट सालीं कर्नाटकांत हैदरअल्ली याजवर स्वारी करण्याचा बेत ठरून पुण्यास फौजेची तयारी चालली. त्यावेळेस मल्हारराव होळकर हे पेशवे यांच्या बोलावण्यावरून पंधरा हजार स्वारांनिशीं पुण्यास येऊन पोहोचले. थोरले माधवराव हे स्वभावानें फार खुनशी असत. विठ्ठल शिवदेव हे दादासाहेब यांचे पक्षांतील असल्यामुळे त्याणीं विंचूर येथें दादासाहेबांची उभारणी करून त्यांचे तर्फेनें आपल्याबरोबर लढाईही केली होती; ही गोष्ट त्यांच्या (माधवराव पेशवे यांच्या) मनांत राहून कधीं तरी त्यांची मानखंडना करावी असा त्यांचा इरादा होता. एके दिवशीं असें झालें कीं, विंचूरकर यांचे कितीएक मानकरी मैदानांत घोडे फिरवीत असतां मौजे पाहाण्यास्तव तेथें पेशवे यांचेही कांहीं मानकरी गेले. आणि कांहीं क्षुल्लक कारणावरून तंट्या उपस्थित झाला. तेव्हां उभयपक्षांचे मदती करितां उभयपक्षांचे दोस्त धांवून गेले आणि लाहानशा लढाईसारखाच प्रकार झाला. हें वर्तमान माधवराव पेशवे यांचे कानावर जातांच त्यांस संताप येऊन त्यानीं एकदम हुकूम केला कीं, विठ्ठलराव यांस कैद करून त्यांचा गोट लुटावा. ही खबर विठ्ठल शिवदेव यांस कळतांच

प्रथम त्यानीं दादासाहेबांस चिड्डीनें सविस्तर मजकूर लिहून कळविला. त्याचें उत्तर त्यांस दादासाहेबांकडून स्वदस्तुरचें आले तें असें:—

श्रीशंकर.

राजश्री विठ्ठलराव उमदेतुलमुल्क बाहादर स्वामी गोसावी यांस.

विनंति उपरी. चिड्डी पाठविली ती पावली. किरकोळ कज्यासाठीं उदासपणें लिहिलें, तरी असें तुम्हींही न करावें व चिरंजीवही करणार नाहीत. किरकोळ मजकुरासाठीं वाईट दाखवावें हें काय? असे कज्यासाठीं दुतर्फेही सांड असावी. मी चिरंजीवासही सांगून पाठवितों. तुम्हींही उदास न होणें हे विनंति.

तथापि रावसाहेबांचा स्वभाव आयही असल्यामुळे दादासाहेबांचे सूचनेप्रमाणें होईल असें विठ्ठलराव यांस वाटलें नाहीं. सबब त्यानीं दुसरे दिवशीं मागील चार घटिला रात्रीं खान करून आपले कुलस्वामीची पूजा केली; आणि घरची सर्व शेवटची निरवानिरव करून पांच हजार फौजेनिशीं कंबरबंदी केली; आणि आपले दिवाणे चिमणाजी खंडेराव व फौजेवरील मुख्य अधिकारी आबूराव विठ्ठल वगैरे यांस बोलावून सांगितलें कीं “ मित्रहो! बाजीरावसाहेब यांचे अव्वली पासून आजपर्यंत मी सरकारचाकरी एकनिष्ठें करून हुरमत मिळविली; परंतु हाल्लींच्या मालिकांच्या मनांत दादासाहेब पेशवे यांचे संबंधानें मजविषयीं संतोष नाही असें दिसतें, कारण, माझी हुरमत खालीं करणाऱ्याची तजवीज त्यानीं सुरू केली आहे. अशा बिकट प्रसंगां अन्नूरक्षणाकरितां तरवार करून कचल होऊन जाणें हेंच बेहत्तर आहे. हा प्रसंग कदाचित आतां टळला तरी मालिकांचे मनांत मजविषयींचा किंतु दृढ झाल्यामुळे कधीं तरी

त्यांस कैद करण्याविषयी पेशव्यांचा हुकूम. ७३

असा प्रसंग येणारच आहे. याजकरितां हा शेवटचा प्रसंग सम-
जून कोणीही घोड्यावर न बसतां सर्वांनीं उभे राहून समय येईल
तेव्हां शिपाईगिरींत कत्तल होण्यास तयार राहावे व मीही तसें कर-
ण्याचा निश्चय केला आहे.” असें बोलून त्यांनीं तत्का-
ळ घोड्यावरून उडी टाकिली आणि हातांत तरवार घेऊन
ते पूढील प्रसंगाची वाट पाहात उभे राहिले. ते पाहून त्यांचे
सर्व सरदार व मानकरी यांनींही तसेंच केले. याप्रमाणें सर्व
गोट आवळून उभे राहिले, म्हणजे पांच हजार लोक एक
दिलाचे कट्टे लढणारे नम्र तरवारी चमकावीत येणाऱ्या प्रसंगाची
मार्गप्रतिक्षा करीत राहिले. ही गोष्ट मल्हारराव होळकर यांस
समजतांच त्यांनीं लगबगीनें जाऊन माधवराव पेशवे यांस भिंनंती
केली कीं, “हालीं करनाटकांत स्वारी जावयाची आहे आणि त्या-
साठीं फौजेची तयारी चालू असून आपण मध्येच हें काय आरंभिलें
आहे? विठ्ठल शिवदेव हे पुरातन नौकर मोठे मर्द माणूस, यांजविषयीं
ही अशी विपरीत बुद्धि आपण कां धरिली ? त्यांचे पांच हजार
लोक नाहींसे होण्यास आपल्या फौजेतील दाहाहजार लोक बळी
पडले पाहिजेत असें आपण पक्कें समजावें. पंधरा हजार लोकांची
आहुती होईल तेव्हांच विठ्ठल शिवदेव स्वाधीन झाले तर होतील.
त्यांतून अशा जवांमर्द पुरुषांचा आपणास कंटाळाच आला अ-
सेल तर त्यांस एखाद्या मोहिमेवर पाठवावें. ही उद्यां कर्ना-
टकची स्वारी होणार आहे. तींत त्यांस एखादे जोखिमेचें काम सां-
गावें, म्हणजे झालें. ” होळकरांनीं सांगितलेली गोष्ट माधवरावांच्या
मनांत तत्काळ बिंबली. मग माधवरावसाहेब होळकर यांस
म्हणाले कीं, “तुम्हीं म्हणतां हें ग्रहण करण्यास योग्य आहे;
परंतु विठ्ठल शिवदेव हे अगदीं विचलून गेले आहेत. त्यांची स-
मजूत आतां कशी होईल ? ” त्याजवर होळकर म्हणाले कीं,
“ब्याबडल आपण बिलकुल फिकीर करूं नये. मी स्वतः त्यां-
जकडे जातो आणि त्यांची समजूत करून त्यांस हुजूर घेऊन

येतों. ” नंतर होळकरांनीं विठ्ठलराव यांजकडे जाऊन प्रथम त्यांजकडून आपले तरवारीस म्यान कराविलें आणि “ हा अ-विचार काय ? ” असें बोलून त्यांचा हात धरिला आणि “ श्री-मंताकडे चला जाऊ ” असें बोलून त्यांस हुजूर नेलें. तेथें विठ्ठलराव यांनीं हात जोडून श्रीमंतांस विनंती केली. ते म्हणाले “ राव साहेब ! मी शाहूमाहाराजापासून नानासाहेब पेशवे यांचे आखेरीपर्यंत जी नौकरी केली तींत हुरमतीशिवाय दुसरें कांहींच मिळविलें नाहीं. असें असून आतां स्वामींचे मनांत मजविषयीं असंतोष उत्पन्न झाला असेल तर मला संतोषानें निरोप द्यावा. मी जाण्यास सिद्ध आहे. परंतु ज्या अर्थी मला आतां सरकारचरणांशिवाय दुसऱ्याची तब्येदारी कर्तव्य नाहीं त्या अर्थी मी कोठें जरी गेलों तरी आपले आयुष्याचे बाकीचे दिवस परलोकसाधनांत घालविण्या खेरीज मी दुसरें कांहींच करणार नाहीं, अशी आपण खात्री वाळगावी. ” ह्या विनंतीचा परिणाम असा झाला कीं, विठ्ठलराव यांचे स्वामीनिष्ठेविषयीं माधवराव पेशवे यांची पूर्ण खात्री झाली आणि पूर्वीं योजिलेल्या तजविजी-बद्दल त्यांस पश्चात्ताप होऊन त्यांनीं विठ्ठलराव यांस जवळ बोलाविलें आणि त्यांची चांगली खातरजमा करून त्यांस होळकरावरोवर त्यांचे गोटास परत पाठऊन दिलें. गोटांत गेल्यावर पांच-हजार लोकांनीं आपापल्या कंबरा सोडून ढालतरवारी खाली ठेविल्या.

कर्नाटकप्रांतीं हैदराबली फार उपद्रव करितो ही गोष्ट श्रीमंतांस पूर्वींच समजली होती, म्हणूनच खांसासवारी लढाईस जाण्यास तयार झाली. माधवराव पेशवे खुद्द, सखारामबापू कारभारी, विठ्ठल शिवदेव सेनापती, मल्हारराव होळकर व पटवर्धन आदिकरून सरदार कर्नाटकचे स्वारीस निघाले. कर्नाटकांत शिरल्याबरोबर पेशव्यांनीं प्रथम धारवाडचा किल्ला स्वाधीन करून घेतला. पेशव्यांचें लष्कर कर्नाटकांत आल्याची खबर ऐकतांच हैदराबलीनें आपल्या

फौजेची तयारी करून पेशव्याशीं लढाई करण्यास्तव अनवती गां-
वानजीक अगम्य जंगलांत छावणी केली. ही त्याची फौज
वरीच मोठी होती; तींत वीस हजार कडे स्वार व चाळीस
हजार पायदळ होते. त्यापैकीं कवाईत शिकलेले असे पलटणी वीस
हजार शिपाई होते. शिवाय त्या छावणीचें स्थळ जंगलांत अ-
डचणीचे ठिकाणीं असल्यामुळे बहुत करून अजिंक्य होते. ही
सर्व खबर हेरांनीं माधवरावसाहेब यांस कळविल्यावर त्यांनीं
सखारामबापू यांस एकांतांत विचारिलें कीं, “ आतां पुढें काय
विचार करावा ? सखारामबापुनीं असे उत्तर दिलें कीं, “ हाल्लीं
आपल्याजवळ थोडी फौज असून ती कवाईती फौजेचा सामना
करण्याजोगी नाही. याकरितां आपण पुण्यास परत जाऊन
कवाईती फौज वाढवावी आणि लढाईचे पोक्त सरंजामानिशीं
परत येऊन नंतर हैदरअल्लीवर स्वारी करावी असें मला
वाटतें. ” ही सल्ला माधवराव पेशवे यांस नीट वाटली नाही,
कारण हैदर चालून आला असतां माघारें जाणें हें त्यांच्या मते
अत्यंत लज्जास्पद होतें. नंतर विठ्ठल शिवदेव जे पुरातन व
मोठे मर्द माणूस आणि पुष्कळ प्रसंग पाहिलेले असे त्यांनां वाटत
होते त्यांस त्यांनीं त्या मसलतींत घेऊन तोच प्रश्न त्यांस केला.
तेव्हां विठ्ठलराव यांनीं सांगितलें कीं, “ शत्रू समीप आला असून
मार्गे फिरणें हें शूर पुरुषास योग्य नव्हे; याकरितां आपण पुढें
चाल करून मोठ्या हिम्मतीनें व हिकमतीनें निकराची लढाई
करावी असें मला वाटतें. ” ही सल्ला पोक्त व सयुक्तिक होती
सबब माधवराव पेशवे यांस पसंद पडली.

दुसरे दिवशीं पेशवे संपूर्ण फौजेनिशीं कूच करून हैदरअ-
ल्लीचे छावणीजवळ जाऊन पोहोचले. तेव्हां लढाई सुरू झाली.
तींत पेशव्यास आपल्या काबूंत आणण्यास्तव हैदरानें बऱ्याच हिक-
मती चालवून पाहिल्या; परंतु तरुण पेशवा मोठ्या दक्षतेनें युद्ध
चालवीत असल्यामुळे हैदराच्या त्या सर्व हिकमती व्यर्थ होऊन

शेवटीं त्यास आपली सुटका करण्यास्तव बेफायद्याचे ठिकाणीं लढाई करण्यास उभें राहाणें प्राप्त झालें. तत्रापि त्याच्या कवा-ईती तोफखान्याचे मारामुळें पेशव्याकडील बरेच स्वार पडले. तें पाहून विठ्ठल शिवदेव यांस अत्यंत त्वेष चढला. मग त्यांनीं आपले दिवाण व सेनापती व फौजेतील मोठमोठाले पराक्रम केलेले मानकरी व शिलेदार पागे ये यांस बोलावून असें बोलून दाखविलें कीं, “ आजपर्यंत मी बाजीरावसाहेब व चिमाजी आपा या प्रथम कारकीर्दीत आणि त्यांच्या मागून नानासाहेब, भाऊसाहेब, आणि दादासाहेब या दुसऱ्या कारकीर्दीत, आपले जिवाकडे न पाहतां मोठमोठाल्या दुर्धट प्रसंगीं स्वामी सेवेत अंतर केलें नाहीं, यामुळें मजवर त्या पुरुषांचा अत्यंत लोभ राहिला. हाही माधवराव साहेब हे धनी अमून त्यांची मजवर मोठी इतराजी झाली आहे, या करितां या समयीं जिवाची आशा न धरितां मोठा पराक्रम करून जय मिळवावा, नाहीं तर लढाईत मरून जावें हेंच उचीत आहे. हें समजून माझे खरे सोबती असतील त्यांनीं निष्कपट मनानें मला साथ द्यावी. ” हे आपल्या मालिकांचे निर्वाणीचे शब्द ऐकून सर्व जमलेल्या योध्यांनीं एक विचारें जबाब दिला कीं, “ तात्यासाहेब ! आम्हां विषयीं आपण मनांत बिलकूल संशय आणूं नये. आम्हीं ज्या पेक्षां सर्व प्रसंगां करितां मुळींच आपले साथी झालों आहों त्यापेक्षां आम्हीं सर्व कत्तल झाल्याशिवाय आपल्या बालायास धक्का लागूं देणार नाहीं ही आपण खातरी बाळगावी. ” असें बोलून सर्वांनीं “ जय नरहरी ” असा जैजै-काराचा शब्द मोठ्यांनीं केला.

नंतर विठ्ठल शिवदेव यांनीं हैदराबादीचे तोफखान्यावर झपाट्याने चाल केली. तेव्हां शत्रूच्या कवाइती तोफांच्या माग्यामुळें वाटेंत त्यांतून पुष्कळ वीर व मानकरी पडले. तत्रापि त्या गोष्टीची परवा न बाळगितां, विठ्ठल शिवदेव यांनीं त्या तोफखान्यावर एकदम हल्ला केला; आणि त्यांस पेशव्यांकडून मागून

हैदरनायकाचा मोड व पेशव्याबरोबर तह. ७७

उत्तम प्रकारची मदत झाल्यामुळे त्यांनीं गोलंदाज यांस कत्तल करून सर्व तोफा ताब्यांत घेतल्या. हैदरअल्लीचा तोफखाना विंचूरकर यांचे हातीं लागतांच पेशव्यांचे स्वारांपुढें त्याचा टिकाव न लागून त्याचा लवकरच मोड झाला. विठ्ठल शिवदेव यांचें हें अनिवार्य धारिष्ट पाहून माधवराव साहेब अत्यंत चकीत झाले आणि त्यांजविषयीं मल्हारराव होळकरांनीं जें कांहीं त्यांस सांगितलें होतें त्याबद्दल त्यांची पूर्ण खातरी झाली. रात्रीं सर्व तळांवर फौजा जमल्या नंतर माधवराव पेशवे यांनीं स्वतः विठ्ठल शिवदेव यांच्या गोठांत जाऊन “आज माझा जय मुख्यत्वे करून तुमच्याच पराक्रमा मुळे झाला आहे व त्याबद्दल मी तुमचा मोठा आभारी झालों आहे” असें त्यांस कळवून, समागमें आलेले सरदार व मुत्सद्दी यां मध्ये त्यांची मोठी प्रशंसा केली. त्याजवर विठ्ठल शिवदेव यांनीं जबाब दिला कीं “ह्या गोष्टी स्वामींच्या पुण्यप्रतापामुळेच होत आहेत. आजच्या प्रसंगांत मी स्वामीचरणा संनीध धारातीर्थी कत्तल झालों आसतो तर या देहाचें सार्थक झालें असतें; कारण, तेणेंकरून आपल्या मनांत मजविषयीं आलेला किंतु सर्व दूर झाला असता.” त्याजवर रावसाहेब पेशवे यांनीं विठ्ठलराव यांची पुष्कळ तऱ्हेनें खातरजमा केली आणि ज्या तोफा त्यांनीं (विठ्ठलराव यांनीं) त्या लढाईत जिंकून घेतल्या होत्या त्या तोफां पैकीं दोन मोठ्या तोफा त्यांस बक्षीस दिल्या. त्या तोफा विठ्ठल शिवदेव यांनीं आणून आपल्या अणकईच्या किल्ल्यावर ठेविल्या. या प्रमाणें जो हैदरअल्ली मोठ्या पेखीनें पेशव्याबरोबर लढाईस आला होता त्याचा या मोहिमेंत अगदीं नक्षा उतरून तह करण्याविषयीं त्याजला माधवराव यांस विनंति करणें भाग पडलें. नंतर माधवराव यांनीं राघोबादादा यांस बोलावून तह करण्याचा सर्व अधिकार त्यांजकडे सोंपून दिला; कारण, त्या मोहिमेवर स्वतः जाण्याचा दादासाहेब यांचा मानस असतानां माधवरावसाहेब त्यांच्या इच्छेविरुद्ध गेले होते, यामुळे दादासाहेब नाखुष होऊन, तबियत नीट नाही अशा बाहाण्यानें

पुण्याहून निघून नाशिकाजवळ आनंदवल्ली येथें जाऊन राहिले होते. तथापि माधवरावांनी थोर मनानें त्या लढाईचा शेवट लावण्यास्तव त्यांस पाचारण केल्यामुळे त्यांची मर्जी प्रसन्न होऊन ते माधवराव यांचे लष्करांत सत्वर जाऊन पोहोचले. नंतर हैदर अल्लीच्या वकिलांनीं त्यांजपाशीं तहाचें बोलणें सुरू करून स्वारी खर्चाबद्दल म्हणून बत्तीस लाख रुपये पेशव्यांस देण्याचें कबूल केलें. परंतु राघोबादादांनीं त्याजकडून आणखी दोन कलमें कबूल करविलीं. तीं अशीं कीं हैदरअल्लीनें मुरारराव घोरपड्याचा घेतलेला मुलुक परत द्यावा, आणि सावनूरच्या नवाबापासून खंडणी वगैरे कांहीं न घेतां त्यास स्वतंत्र राहूं द्यावें. ह्या शर्ती हैदरअल्लीनें कबूल केल्यावरून तह झाला. एवढा मोठा जय झाला असून राघोबादादांनीं त्या हलक्या शर्तींनीं तह केला तो माधवरावसाहेब यांस आवडला नाहीं. परंतु त्यांनीं तो करण्याचा आधिकार राघोबादादाकडे सोंपिला होता सबब त्यांस त्या कामीं उदासीन राहणें प्राप्त झालें. ही गोष्ट सन १७६४ चे आखेरीस झाली. या जयामुळे माधवरावसाहेब यांची मोठी कीर्ति होऊन हैदराबादचे निजाम व कर्नाटकांतील सर्व राजे त्यांची जरब बाळगूं लागले.

प्रकरण ७ वें.

विठ्ठल शिवदेव यांचे चरित्राचा शेवट.

माधवराव पेशवे व राघोबादादा कर्नाटकची स्वारी करून पुण्यास परत आल्यावर एके दिवशीं माधवराव साहेब राघोबादादा यांस म्हणाले कीं “काका! येथें फौजा जमल्या आहेत त्या रिकाम्या ठेवणें प्रशस्त नाहीं; त्यांत कांहीं तरी कामगिरीवर

पाठविलें पाहिजे. याकरितां मला अतें वाटतें कीं पूर्वीं पानिपतचे लढाई नंतर उत्तर हिंदुस्थानांतील आपल्या मुलुकाचा बंदोबस्त करण्यास्तव विठ्ठल शिवदेव हे माहादजी सिंदे यांस बरोबर घेऊन ग्वालेरीस गेले होते; परंतु कांहीं कारणास्तव ते दक्षिणेस सत्वर परत आल्यामुळे, तिकडील पुष्कळ बंदोबस्त होणें तसाच राहिला आहे. याकरितां आपण ह्या सर्व फौजेनिशीं ग्वाल्हेरीस जाऊन राहिलेला सर्व बंदोबस्त करावा. मींच स्वतः तुम्हांबरोबर यावे, परंतु एक तर येथें कोणी खाशापैकीं राहिलें पाहिजे. दुसरें, तुम्हां पुरातन माहितगार असल्याकारणानें तिकडील बंदोबस्त जसा तुमच्या हातानें होईल तसा माझ्या हातानें होणार नाही. याकरितां तुम्हींच तिकडे जावे. मल्हारजी होळकर माळव्यांत असून तेही तिकडील पुरे माहितगार आहेत व विठ्ठल शिवदेव हे तुम्हांबरोबर येतीलच. ” हें माधवराव साहेबांचें बोलणें दादासाहेबांनीं मान्य करून उत्तर हिंदुस्थानांत जाण्याची तयारी चालविली. इतक्यांत एक क्षुल्लक कारणावरून जानोजी भोंसले यांशीं बेबनाव होऊन नागपुरावर चढाई करणें प्राप्त झालें. तेव्हां दादासाहेबांनीं माधवराव पेशवे यांस सांगितलें कीं “ उद्धवलेल्या मोहिमेवर तुम्ही जावे. तिचा निकाल झाला म्हणजे मी तीच फौज घेऊन पुढें जाईन. ” ही गोष्ट माधवराव यांस पसंद झाली आणि ते विठ्ठल शिवदेव वगैरे कितीएक सरदारांस बरोबर घेऊन नागपुरावर गेले. परंतु जानोजी भोंसल्यानें पेशव्याशीं सामना न करितां कितीएक वेळां लढाईचे प्रसंग टाळिले आणि लढाईनें आपलाच नाश होईल असें शेवटीं त्यास वाटल्यावरून त्यानें पेशव्याबरोबर तह केला. या तहानें पेशव्याचा फारसा फायदा झाला नाही.

या तहाचें वर्तमान दादासाहेब यांस समजतांच, ते पुण्याहून सड्या स्वारीनिशीं निघून माधवराव वऱ्हाडांतून परत येत असतां मार्गांत त्यांस भेटले. नंतर दादासाहेब हे विठ्ठल शिवदेव वगैरे

सरदार यांस बरोवर घेऊन उत्तर हिंदुस्थानाकडे गेले. आणि माधवराव पेशवे सड्या स्वारीनिशीं पुण्यास परत आले.

दादासाहेब यांची स्वारी माळव्यांत गेल्यावर माहादजी शिंदे व मल्हारराव होळकर आपापल्या फौजांनिशीं त्यांच्या लष्करांत येऊन मिळाले. नंतर दादासाहेब यांची स्वारी पुढे ग्वाल्हेरीकडे चालती झाली.

मार्गांत कांहीं एका कारणावरून त्यांची माहादजी शिंदे यांवर अत्यंत इतराजी होऊन शिंदे यांस शासन होण्याचा रंग दिसूं लागला. या गोष्टीची खबर स्वारींतील अखबारनवीस यांनीं पुण्यास माधवराव पेशवे यांस ताबडतोब कळविली. रावसाहेब हे सूज्ञ व दूरदृष्टि असल्यामुळे त्यांस वाटलें कीं “आजपर्यंत आपले कार्याकरितां शिंदे यांचे कुळाचे सर्व पुरुष रणांत बळी पडले. फक्त माहादजी एवढाच आतां उरला आहे. तोही होतकरू असून स्वामिभक्त आहे. यास्तव माहादजी शिंदे यांचा बचाव होईल अशी तजवीज हरतऱ्हेनें करावी.” म्हणून त्यांनीं मल्हारराव होळकर व विठ्ठल शिवदेव यांस स्वदस्तुरची चिठ्ठी पाठविली. शिंदे यांचे सुदैवानें ती चिठ्ठी उभयतांस वेळेवर जाऊन पोहोचली. नंतर उभयतांनीं दादासाहेब यांची बहुत प्रकारें समजूत घालून माहादजी शिंदे यांचा बचाव केला.

दादासाहेब यांची स्वारी ग्वाल्हेरीस पोहोचली तों त्यांस असें कळून आलें कीं, गोहदचे जाट राण्यानें पेशवे सरकारचा पुष्कळ मुलुक दाबिला आहे, व युक्तियुक्तीनें पेशवे सरकारचा अंमल त्या प्रांतांतून अजीबाद उठवून देण्याचा विचार केला आहे. ह्या दगाबाजी बद्दल त्या राण्याचें योग्य परिपत्य करावें म्हणून रघुनाथ राव यांनीं गोहद किल्ल्यास तत्काळ वेढा घातला. तेव्हां लढाई सुरू झाली. तींत पेशव्यांकडील पुष्कळ लोक पडले. परंतु किल्ला सर झाला नाही. इतक्यांत त्यासंबंधीं विठ्ठल शिवदेव यांस माधवराव पेशवे यांकडून पत्रें आलीं तीं अशीं:—

गोहदचा वेंठा

॥ श्री ॥

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री विठ्ठल शिवदेव
उमदे तुलमुल्क बहादूर स्वामी गोसावी यांशीः—

पोष्य माधवराव बल्लाळ प्रधान. नमस्कार विनंती उपरि ये-
थील कुशल जाणून स्वकीये लिहित जाणें. विशेष. सांप्रत तु-
म्हांकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. तरी ऐसें नसावें.
गोहदेवर हल्ला केला परंतु हल्ला मुरडला गेला. फार जाया ज-
खमी जाहले म्हणून परभारें वर्तमानें येतात, परंतु तुम्ही कांहींच
लिहिलें नाहीं, अपूर्व आहे. अतःपर याचे, व तिकडील मनसु-
बीयाचे व राजकारणें कोण कोठील आलीं याचे, पुढें मनसुबा
करणें कोणता तो सविस्तर लिहिणें जाणिजे. चंद्र १५ रज्जब
सूरसन सबांसीतैन मयाव अलफ. बहुत काय लिहिणें. तुम्ही
दोन चार पत्रें पाठविलीं तीं पावलीं. आलीकडे पत्र येत नाहीं,
तरी सविस्तर वृत्त लिहिणें हे विनंती. पैवस्ती चंद्र २ रमजान.
नजीक राईरातगड प्रांत नरवर.

(२)

॥ श्री ॥

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री विठ्ठलराव शिवदेव
उमदेतुलमुल्क बहादूर स्वामी गोसावी यांशीः—

पोष्य माधवराव बल्लाळ प्रधान. नमस्कार विनंती उपरी येथील
कुशल जाणून स्वकीये लिहित जाणें. विशेष. सांप्रत तुम्हांकडून
पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. गोहदेस मोर्चे दिले होते तेथील
तहाची विचार कसा उरला तें व हिंदुस्थानचें वर्तमान सविस्तर

लिहून पाठविणें. जाणिजे. चंद्र १४ सप्फर सुरसन सवांसीतैन मयावअलफ. बापूची रवानगी सत्वर करितां म्हणोन पूर्वी लिहिलें होतें, त्यास अद्याप बापू आले नाहीत, तरी सत्वर त्यांस हुजूर पाठविणें. वरकड त्या प्रांतींचे मनसब याचा प्रकार कसकसा आहे तो लिहिणें. हे विनंती. पैवस्ती चंद्र २५ रज्जब सन स- बांसीतैन. मुक्काम शिखरोंदा प्रांत शिकरवरी.

(३)

॥ श्री ॥

राजाश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री विठ्ठलराव शिवदेव स्वामी गोसावी यांशीं:—

पोष्य माधवराव बल्लाळ प्रधान. नमस्कार विनंती उपरी ये- थील कुशल जाणून स्वकीये लिहीत जाणें. विशेष. सांप्रत तु- म्हांकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाही, तरी ऐसें नसावें. सर्वदां आपणाकडील व तिकडील मनसुबीयाचे कर्तव्यतेचें बारीक मोठें वर्तमान लिहीत जावें. प्रस्तुत मुक्काम कोठें आहे; गोहदेचा तह जाहलाच असेल; पातशाहा कोठें आहेत; सुजा उदवला व गाजुदीखान कोणते मनसुबीयांत आहेत; फिरंगी कोठें आहेत, जाट व रोहिले कोणे उपद्व्यापांत पुढें विचार काय करितात. तें बारीक मोठें वर्तमान लिहीत जाणें. जाणिजे. चंद्र २२ रबिलाखर सुरसन् सितैन मया व अलफ बहुत काय लि- हिणें हे विनंती.

या संधीस मल्हारराव होळकर यांची प्रकृति बिघडली होती म्हणून ते हवा बदलण्यास्तव ग्वाल्हेरीनजीक आलमपूर माहालीं आपल्या अमलांत थोडे दिवसांची रजा घेऊन गेले; पण भां- डेरी मुक्कामीं त्यांची प्रकृति अत्यंत बिघडून ते आलमपुरास पो-

होंचल्यावर लवकरच त्यांस देवाज्ञा झाली. ही गोष्ट सन १७६६ इसवी सालीं झाली. त्यासंबंधीं विठ्ठलराव यांस माधवराव पे-
शवे यांजकडून पत्र आलें तें असें:—

॥ श्री ॥

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री विठ्ठलराव शिवदेव
उमदेतुलमुल्क बहादूर स्वामिगोसावी यांशीं:—

पोष्य माधवराव बल्लाळ प्रधान. नमस्कार विनंती उपरी येथील
कुशल जाणून स्वकीये लिहीत जाणें. विशेष. मल्हारजी होळ-
कर यांस वैशाख शुद्ध ११ रोजीं देवाज्ञा झाली. यांचें वर्तमान
येथें आलें. श्रवण होऊन चित्तास परम खेद झाला. मातबर सर-
दार मोठे दाबाचे होते. ईश्वरइच्छेस उपाय नाहीं. त्यांचा भावी
पदार्थ तसा होताच, परंतु तीर्थरूपांचें जाणें हिंदुस्थानास होऊन प-
रस्पर भेटी होऊन, मल्हारबाचा काळ झाला. त्याचा सुकृ-
तांशच. असेा; तुम्ही हिंदुस्थानाचे अमीरांचे व सार्वभौमांचें म-
नसुबीयास माहीत. तिकडील मनसुबे तुमचे होंत झाले व पुढेंही
उमदे उमदे मनसुबे करून हिंदुस्थानाचा बंदोबस्त करावा ही तुम-
ची उमेद आहेच, तदनुरूप तीर्थस्वरूपास विनंती करणें. जें उचित
करणें तें करालच व ज्यांत लौकिकास्पद तेंच तीर्थरूपाचे आज्ञे-
प्रमाणें करून दाखवाल. विशेष काय लिहिणें. तुम्हाकडील पत्रें
येत नाहीं हें काय? हिंदुस्थानचें वर्तमान वरचेवर लिहीत जाणें.
रवाना चंद्र ९ मोहोरम्. बहुतकाय लिहिणें हे विनंति. पैवस्ती
चंद्र १० सफर संनसबांसितैन.

मल्हारराव होळकर यांचे मरणानें दादासाहेब यांस व त्यांचे
मित्र विठ्ठल शिवदेव यांस अत्यंत दुःख झालें; आणि त्यांची उमेद
खर्चून जाऊन क्षपाट्यानें लढाई चालविणें त्यांजकडून झालें

नाहा. गोहदचा राणा याजकडून तहाचें बोलणें बोलण्यास व-
कील येतांच त्याजपासून त्यांनीं तीन लाख रुपये खंडणी वेऊन लाग-
लाच वेढा उठाविला. नंतर त्यांनीं विठ्ठल शिवदेव यांजबरोबर मल्हार
राव होळकराचा नातू मालोजी होळकर यास सरदारीचीं वस्त्रें
पाठवून दिलीं. त्यावेळेस ग्वाल्हेरीचे किल्ल्यांत विठ्ठल शिवदेव
यांचें शिवंदीचें ठाणें होतें. त्यांस पुष्कळ दिवस फौजेचें देणें दे-
ण्यास पैसा मिळाला नव्हता. सर्दह मागील बाकी मिळण्यास्तव
त्या लोकांनीं विठ्ठलराव यांस मोठा तगादा केला. हें वर्तमान
दादासाहेब यांस समजल्यावर त्या लोकांचें देणें आदा व्हावें आणि
विठ्ठल शिवदेव हे देण्यांतून मुक्त व्हावे झणून त्यांनीं त्यांस उचाड-
भरोली माहाल हा नवीन सरंजामास लावून दिला, आणि त्यांस
त्या माहालाची सनद करून देऊन सर्व बखेडा मोडून टाकिला.

नंतर विठ्ठल शिवदेव यांस ग्वाल्हेरीस बंदोबस्त करण्यास ठे-
वून दादासाहेब यांची स्वारी दक्षिणेस परत आली. ह्या वेळेस
माधवरावसाहेब पेशवे कर्नाटकांतील स्वारी यशानें शेवटास नेऊन
पुण्यास परत आले होते. त्यांनीं दादासाहेब यांस पत्र लिहिलें
कीं, “ गोदातीरीं कायगांव टोके येथें आपण यावें, मीही तेथेंच
आपल्या भेटीस येतो ” या लिहिण्यावरून आपणास कांहीं तरी
दगा होणार आहे असा संशय दादासाहेब यांस येऊन ते टो-
क्यास न जातां परभारें चांदवड परगण्यांत कुरडगांव येथें येऊन
त्यांनीं गोदातीरीं मुक्काम केला. (कुरडगांव विंचुरापासून साहा को-
सांवे अंतरावर आहे.) हें वर्तमान रावसाहेब पेशवे यांस स-
मजलें, तेव्हां त्यांनीं सखारामबापू यांचे मार्फत दादासाहेब यांचे
मनांतील संशय दूर करून कुरडगांव येथें त्यांची भेट
घेतली. नंतर उभयतां पेशवे तेथेंच कांहीं दिवस राहिले. त्या
वेळेस सखारामबापू वगैरे मुत्सद्दी मंडळीही तेथेंच होती.

विठ्ठल शिवदेव यांनीं उत्तरहिंदुस्थानांत दादासाहेब यांचे आ-
शेप्रमाणें सर्व बंदोबस्त केल्यावर ते तेथून ताबडतोब निघून श्रावण

शुद्ध १३ शके १६८९ रोजीं विंचुरास येऊन दाखल झाले. त्यांची प्रकृति मार्गातच फार बिघडली होती; परंतु कसे तरी घर जवळ करावे ह्मणून ते मजल दरमजल विंचुरास येऊन पोहोचले. तेथेही त्यांस आपल्या प्रकृतीचा भरंवसा वाटेना. सबब त्यांनीं आपले वडील चिरंजीव शिवाजी विठ्ठल यांस जवळ बोलावून पुढें कसें वर्तावे याविषयीं त्यांस उत्तम प्रकारें उपदेश केला. तो असा:—“सदोदित मालिकाचे सेवेत तत्पर राहून कोणतेही प्रकारें नमकहरामीचें कृत्य करूं नये; आणि लढाईचे प्रसंगीं आपले मालिकाचे कार्यार्थ आपला जीव खर्ची घालण्यापर्यंत मार्ग पुढें पाहूं नये.” हा उपदेश सांगणें झाल्यानंतर त्यांनीं आपली सर्व दौलत त्यांचे स्वाधीन करून वर लिहिल्या प्रकारें तिची सरदारी संभाळावी असें त्यांस सांगितलें. नंतर त्यांनीं आपल्या पदरचे सर्व मंडळीस बोलावून आणून चिरंजीव शिवाजी विठ्ठल यांचे हात त्यांचे हातांत घालून त्यांस सांगितलें कीं, “आमचे पश्चात हेच मुख्य सरदारीचे मालिक आहेत; ह्यांचे आज्ञेत तुम्हीं सर्वांनीं आणि आमचे कनिष्ठ पुत्रांनीं वागावे.”

“चिमणाजी खंडेराव दिवाण यांनीं पेशव्यांकडील वकिलीचें काम संभाळून स्वारींत सब प्रकारची देखरेख करीत जावी.”

“विठ्ठल त्रिंबक व नारो त्रिंबक सालकाढे यांनीं विंचूर मुक्कामी राहून माहालचे बंदोबस्ताचें काम पाहात जावे.”

“आबूराव विठ्ठल व बाबूराव विठ्ठल कोटमगांवकर यांनीं फौजेचा बंदोबस्त पूर्ववत् ठेवून कोणतेही समर्थी अपयश न येईल असें वर्तावे.”

“खंडूजी केंजळे यांनीं प्रपंचसंबंधा व्यवस्था पाहावी आणि खरेदी घेतलेल्या वतनांच्या संबंधानें व्यवस्था ठेवून नवीन वतने संपादन करावीं.”

“ सर्व मंडळींनीं शिवाजी विठ्ठल यांचे हुकमतींत राहून लक्ष्य-
पूर्वक एकनिष्ठेनें सरकारचाकरी करावी. ”

याप्रमाणें सर्वास सांगून आपला कुलस्वामी नरहरि याजपुढें
पडून नामस्मरण करीत असतां त्यांस आवण वद्य प्रतिपदेस
देवाज्ञा झाली. ही गोष्ट शके १६८९ म्हणजे सन १७६७ इसवी
सालीं घडली.

विठ्ठल शिवदेव यांस पांच पुत्र होते. पैकीं, वडील कुटुंब
वाईजवळील केंजळगांव येथील कुळकर्ण्याची कन्या रखमाबाई
यांचे चार पुत्र; त्यांचीं नांवें:—शिवाजी विठ्ठल पहिले, नरसिंगरा-
व विठ्ठल दुसरे, मल्हारराव विठ्ठल तिसरे, बाजीराव विठ्ठल चवथे.
रखमाबाई निवर्तल्यावर काल्पी येथें जें दुसरें लग्न त्यांनीं केलें,
त्या कुटुंबाचें नांव यमुनाबाई असें होतें. यांचे पुत्र खंडेराव
विठ्ठल; एकूण पांच पुत्र.

वडील पुत्र शिवाजीपंत बापू हे विठ्ठलराव असतां त्यांच्या ब-
हुतेक स्वाभ्यांत त्यांजवरोवर असत; व त्यांचें जाणें येणें पेशवे
यांजकडे स्वतंत्रपणेंही होतें. विठ्ठलराव जिवंत असतांच शिवा-
जीपंत बापू यांनीं निजामापासून अणकई, राजदेर व इतर किल्ले
लढाई करून घेतले. या कारणानें पेशव्यांची मर्जी त्यांजवर
खुष होऊन त्यांनीं त्यांस पालखीची नेमणूक व खेरीज जाती क-
रितां निराळी नेमणूक करून दिली होती. विठ्ठलराव स्वारीस
जाऊन हे घरीं राहिले तर माहालासंबंधीं वगैरे कामें कारभारी हे
त्यांस कळवून त्यांचे विचारें चालवीत असत. शिवाजीपंत बापू
हे मातुश्रीचे उदरांत उत्पन्न झाल्यापासून विठ्ठल शिवदेव यांचा
विशेष उत्कर्ष होत गेला, म्हणून त्यांची त्यांजवर फार प्रीति असे,
व ते भाग्यवान् असें विठ्ठलराव समजत असत. शिवाजी-
पंत बापू हे स्वभावानें जरी धिमे व शांत होते, तरी युद्धकर्मांत
मोठे शूर होते.

दुसरे पुत्र नरसिंगराव हेही शूर होते; परंतु स्वभावानें अ-

ति क्रूर व उतावळे असल्याकारणाने त्यांजवर विठ्ठलराव यांची प्रीति कमी होती. विठ्ठल शिवदेव हे स्वर्गवासी झाल्यावर पांच बंधूंमध्ये परस्पर वैमनस्य आल्याकारणाने पेशव्यांचे कारभारी सखाराम बापू यांनीं श्रीमंतांच्या आज्ञेवरून सर्व सरदारीचा अधिकार वडील बंधु शिवाजीपंत बापू यांस देऊन कनिष्ठ चार बंधूस नेमणुकी ठरवून दिल्या. तत्रापिही नरसिंगराव विठ्ठल हे स्वभावाने क्रूर असल्यामुळे हरवक्त मोठे तंटे करून लागले. सबब शिवाजीपंत बापू यांनीं पेशव्यांचे आज्ञेवरून त्यांस कैद करून माळवाप्रांतीं आपले माहालांपैकीं आष्टे माहालांत त्यांस कुटुंबासुद्धां प्रतिबंधांत ठेविले. पुढे कांहीं दिवसांनीं त्यांचा तेथेच देहांत झाला आणि त्यांचे कुटुंब त्यांजवरोबर सती गेले.

तिसरे पुत्र मल्हारराव हे सुज्ञ व बहुतेक दरबारी कामांत हुषार असून बहुत स्वरूप होते. दादासाहेब पेशवे पूर्वी ज्या वेळेस विंचुरास आले, त्या वेळेस त्यांनीं त्यांस सामोरे जाऊन खासगी वाड्यांत उतरून घेतले आणि मुत्सद्दी मंडळीसुद्धां सर्वांचा चांगला सत्कार करून त्या गोष्टीची खबर आपले वडील यांस वाफगांवास पोहोचविली होती. नारोशंकर राजे बहादर यांस औरस पुत्र नसल्यामुळे त्यांनीं मल्हारराव विठ्ठल यांस दत्तक ध्यावे असे मनांत आणून आपली इच्छा विठ्ठल शिवदेव यांस कळविली; परंतु त्यांनीं ती गोष्ट कबूल केली नाही. मल्हारराव हे विठ्ठल शिवदेव यांचे मागून थोडकेच दिवसांनीं कैलासवासी झाले व त्यांची पत्नी पार्वतीबाई ही सन १८३७ इ.स.वीपर्यंत गोदातीरीं सायखेडें येथे राहून मरण पावली. या बाईने तीर्थ यात्रा व दानधर्म बहुत केला.

चवथे पुत्र बाजीराव विठ्ठल यांस दुर्दैवेंकरून अल्पवयांतच ऐषआराम व स्त्रीसंभोग करण्याची इच्छा उत्पन्न झाल्यामुळे नष्टा करण्याचा छंद लागून तो वाढत वाढत शेवटीं चरष ओढण्यापर्यंत जाऊन पोहोचला. तेणेंकरून पुढे त्यांचा मगज बिघडून

ह्यांस भांति झाली; तशांत त्यांची स्त्री निवर्तली यामुळे तिचे मागून थोडेकेच दिवसांनीं ते विंचूर मुक्कामीं परलोकवासी झाले.

पांचवे पुत्र खंडेराव विठ्ठल हे शाहाणे व चतुर होते. ते लिहिण्याचे, जावजबाबी व हिशेबी कामांत फार प्रवीण असून शिवाय व्युत्पन्नही होते; परंतु शरीरानें अशक्त असल्यामुळे ते शिपाईगिरीचे कामांत लक्ष्य देत नसत. यामुळे त्यांचे हातून सांगण्यासारखें महत्कृत्य मुळींच झालें नाहीं. हे वडील बंधु शिवाजीपंतबापू यांचे आज्ञेत वागून त्यांचे मर्जीस फार जपत असत, त्या कारणानें त्यांजवर वडील बंधूचा बहुत लोभ असे. कांहीं कालानें शिवाजीपंत बापू यांचा देहांत झाल्यावर पुढें त्यांसच सरदारीचीं वर्खे पेशवे यांजकडून मिळालीं; व त्यांचेच वंशज अब्बाप विंचूर संस्थानचे मालिक आहेत.

विठ्ठल शिवदेव यांचे पदरीं कोण कोण माणसें होतीं, व दौलतीची व फौजेची व्यवस्था कशी चालत होती याचा खुलासा येथें लिहिणें अवश्य आहे, याकरितां तो पुढें लिहितों:—

१. चिमणाजी खंडेराव हे ऋग्वेदी अश्वलायन शाखेचे ब्राम्हण व खेड तालुक्यांतील भीमातीरचें पिंपळगांव येथील कुळकर्णी होते. हे मोठे शूर असून व्यवहारांत अत्यंत निष्णात होते. यांजकडे पेशव्यांकडील वकीली असून हरएक स्वारीच, सर्व बंदोबस्त ठेवण्याचें काम त्यांजकडेसच होतें. दरएक लढाईचे प्रसंगीं यांजकडून पुष्कळ शूरत्वाचीं कामें झालीं. विठ्ठल शिवदेव यांनीं श्रीमंतास विनंति करून पाटोर्दे माहालीं नांदेसर नांवाचा आठशे रुपये आकाराचा एक गांव त्यांस इनाम देवविला; शिवाय आपले विंचूर व सायखेडें या दोन इनाम गांवापैकीं प्रत्येकांत शंभर रुपये आकाराची इनाम जमीन व इतर गांवीं सनदी शेतें अशी त्यांनीं त्यास स्वतः दिली. ह्या जमिनी व शेतें त्यांजकडे अब्बापपर्यंत चालत आहेत. चिमणाजी खंडेराव यांनीं आपलें वतनाचें गांव पिंपळगांव येथें एक मोठा वाडा व भीमेचे कांठी

त्यांचे चरित्राचा शेवट.

घाट व शिवालय असे बांधिले ते कायम आहे. विंचुरापामून कांहीं कोसांचे अंतरावर त्यांनी पालखेड गांवीं कुळकर्ण खरेदी घेतलेले असून हाल्लीं त्यांचे वंशज उभय गांवीं म्हणजे पिंगळगांव व पालखेड येथे राहात आहेत व श्रीमंतानी दिलेल्या इनामी गांवाचा व विठ्ठल शिवदेव यांनी दिलेल्या इनाम जमिनींचा व सनदी शेतांचा उपभोग घेऊन अद्यापि विंचूर संस्थानांत नौकरी करीत आहेत.

२. विठ्ठल त्रिंबक व नारो त्रिंबक सालकाडे हे ऋग्वेदी अश्व-लायन शाखेचे ब्राम्हण होते. ते वाईप्रांतीं चंदन वंदन म्हणून गांव आहे तेथील राहाणारे असून त्यांजकडे सर्व दौलतीचा कारभार होता; शिवाय विठ्ठल शिवदेव यांचे कबजांतील किल्यांची देखरेखही त्यांजकडेसच होती. त्यांचे वंशांत पुण्डळ नामांकित राजकार्यधुरंधर पुरुष उत्पन्न झाले. विठ्ठल शिवदेव यांचे कारकीर्दीपासून आजपर्यंत विंचूर संस्थानचा कारभार त्यांचेच वंशजांकडे आहे. याच घराण्यांत बाळोबा बाबा हे उत्पन्न झाले. विंचूरचे दौलतीचा कारभार त्यांजकडेसच होता. शिवाय शेवटचे बाजीराव यांचे कारकीर्दीत पेशव्यांचे राज्यांतील बहुतेक मसलती यांचेच विचाराने चालत होत्या हे सर्व प्रसिद्ध आहेच. नर्मदा नदीचे कांठाजवळ शेवटचे बाजीराव पेशवे हे मालकम साहेब यांचे ताब्यांत गेले त्या वेळेस बाळोबा बाबा हे विंचूरकर यांची पागा घेऊन ब्रम्हवर्तपर्यंत गेले. ती पागा बाजीराव साहेब यांचे अंतकाळपर्यंत बाळोबा बाबा यांचे चिरंजिवाकडे चालत होती. बाजीराव साहेब जिवंत असतां बाळोबा बाबा हे त्यांची आज्ञा घेऊन काशीस गेले. त्यांस इंग्रज सरकाराकडून सालिना ३००० रुपयांचे पेन्शन मिळाले होते, त्याजवर त्यांनी कांहीं वर्षे पर्यंत काशी क्षेत्रीं निर्वाह केला; नंतर संन्यास ग्रहण करून ते समाधिस्थ झाले. त्यांचे चुलत बंधु यमाजीपंत अण्णा यांनी बहुत वर्षेपर्यंत विंचूर संस्थानचे पोतनिशीचे काम केले आणि शेवटीं दक्षिणेंत इंग्रजी अंमल होण्याचे

सुमारास त्यांनीं काशीवास करून पुष्कळ देवालये व घांट बांबिले; शिवाय कितीएक धर्मकृत्ये करून मोठी कीर्ति मिळविली. त्यांचे चिरंजीव भाऊ पोतनीस यांनीं आलीकडे जनकोजी शिंदे यांचे कारकीर्दीत ग्वाल्हेरचे कारभार्याचे हाताखालीं काम केले.

३ आबुराव विठ्ठल व बाबुराव विठ्ठल हे वाजस्नीय शाखेचे यजुर्वेदी ब्राम्हण होते. हे विंचुरानजीक टाकळी व कोटम गांव येथील कुळकर्णी असून शिपाईगिरीचे कामांत मोठे कुशल होते. विठ्ठल शिवदेव यांचे कारकीर्दीत लढाईचे प्रसंगां यांचे घरण्यांतील पांच सहा पुरुष रणांत पडले. विठ्ठल शिवदेव यांचे कारकीर्दीपासून पेशवे व इंग्रज लोक यांचे आखेरचे लढाईपर्यंत विंचूरकर यांचे फौजेचे सेनापति यांचेच वंशज होत गेले. या वंशाचे पुरुषांस विठ्ठल शिवदेव यांचे वंशज यांनीं चिरंजीवाप्रमाणें मानिलें असून पत्रव्यवहारांतही त्यांस चिरंजीव असें लिहिण्याची अजून वहिवाट आहे. हालीं त्या वंशजांस विंचूर संस्थानांतून रुपये १००० आकाराची जमीन पेन्शनदाखल कोटमगांव वगैरे गांवीं चालत असून ते त्या संस्थानांत नौकरी करीत आहेत.

४ खंडूजी केंजळे हा वाईजवळील केंजळ गांवाचा पाटील असून मराठा होता. तो मोठा प्रामाणिक असल्यामुळे त्याजवर विठ्ठल शिवदेव यांची बहुत कृपा होती. त्याजकडे विठ्ठल शिवदेव यांचे प्रपंचसंबंधीं सर्व काम असून खरेदी केलेल्या वतनांची देखरेख व संरक्षण करणें व नवीन वतनें संपादन करणें हेंही काम होतें. त्यांचे वंशजांस विंचूर संस्थानांतून सनदी शेत दिलेलें असून ते हल्लीं त्या संस्थानांत नौकरी करीत आहेत.

५ विठ्ठल शिवदेव यांचे पदरीं एकंदर ७०० मानकरी शिलेदार होते. त्या सर्वांस चवऱ्या व अबदागिरी व मशाली यांच्या नेमणुका असून घोड्यांचे खर्चासुद्धां त्यांचे पगारही मोठे होते. हे सर्व मानकरी लोक मोठ्या प्रसिद्ध मराठे कुळांतील होते, व ढालतलवार व भाला हीं त्यांचीं शस्त्रे असत.

६ पागेंतील सर्व स्वारलोक भाले व ढालतरवारी बांधीत असून त्या कामांत ते प्रवीण असत.

७ पागेंतील बारगिरांचे घोडे पांचशें रुपयांपेक्षां कमी किंमतीचे असून नयेत असा नेम होता. अशा प्रकारच्या बारगिरांच्या पृथक पागा असत. दरएक पागेंत डंका व निशाण असून तिजवर हुकूम चालविण्यास एक मोठा शूर सरदार असे. त्यास पागे असे म्हणत असत.

८ पायदळांत बहुतेक मेवाती जातीचे मुसलमान असत; ते ढालतरवार बांधून शिवाय बर्च्याही बांधीत असत. ह्या शिवाय हिंदुस्थानांतील रजपूत जातीचे पायदळ शिपाई होते. ते ढालतरवारी-खेरीज कडाबिनी बांधीत असून ते त्यांचे मुख्य शस्त्र होते.

९ विठ्ठल शिवदेव हे दररोज आपले मानकरी व बारगीर यांस बरोबर घेऊन मैदानांत जात असत. त्यावेळेस त्यांजकडून घोडे फिरविणे व बंदुकीने निशाण मारविणे वगैरे शिपाईगिरीचीं कामें स्वतः करवीत असत. शिवाय शत्रूवर हल्ला कसा करावा व शत्रूपासून आपला बचाव कसा करावा वगैरे गोष्टी त्या काळचे रीताप्रमाणें ते शिकवीत असत. पेशव्यांचे सरदारांतून कित्येकांत दररोज अशी शिक्षा देण्याची जी वहिवाट होती ती मुख्यत्वेकरून विठ्ठल शिवदेव यांचीच घेतलेली होती.

अशा प्रकारें हमेषा त्यांजकडून घोडेदळ व पायदळ मिळून पांच हजार फौज होती. याखेरीज इतलाक फौज (म्हणजे कारणपरत्वे भरती केलेली अधिक फौज) दाहा हजारांपासून पंचवीस हजारपर्यंत वाढविली जात असे.

जामदारखाना, कोठी, पीलखाना, पुतरखाना* व थडी वगैरे हरएक कारखान्यावर देखरेख करण्यास ब्राम्हण होते. खेरीज माहालांत व घरीं काम करण्यास पुष्कळ कारकून असत. याशिवाय उपाध्ये, आश्रित, शास्त्री, ज्योतिषी, पुराणीक, वैद्य अशी ब्राम्हणमंडळी पुष्कळ होती. त्यांपैकीं कितीएकांचे वंशज हालीं विंचूरसंस्थानांत नौ-

कन्या करीत आहेत. विठ्ठल शिवदेव यांजकडे कायम फौजेचा व जातीचे लवाजम्याचा संरजाम व त्याखेरीज कमाविशीने चालत असलेला मुलुक, शिवाय वतने वगैरे मिळून एकंदर सुमारे पन्नास लक्षांचा मुलुक होता. त्याची वहिवाट कच्ची ठेवून कारभारी देखरेख पहात असत.

त्या वेळचे मुत्सद्दी मंडळीपैकीं सखारामबापू व चिंतो विठ्ठल रायरीकर यांशीं विठ्ठल शिवदेव यांचा फार स्नेह होता. त्याचप्रमाणे सरदारमंडळींत मल्हारराव होळकर यांशींही त्यांचा अत्यंत मित्रभाव होता. यांचे एक चमत्कारिक उदाहरण असे आहे कीं, कधीं कधीं उभयतां एकच मोहिमेवर आपले मालिक पेशवे यांजबरोबर जात असत. कधीं कधीं उभयतांस पेशवे निराळे मोहिमेवर पाठवीत असत; या कारणाने कधीं विठ्ठल शिवदेव दक्षिणेत असून मल्हारराव होळकर हे हिंदुस्थानांत स्वारीवर असत; व कधीं होळकर दक्षिणेत असून विठ्ठलराव हे उत्तर हिंदुस्थानांत अगर कर्नाटकांत स्वारीवर असत. होळकर दक्षिणेत असले ह्मणजे त्यांचा मुकाम बहुतकरून चांदवडासच फार दिवस होत असे. त्या वेळेस विठ्ठल शिवदेव हे स्वारी करून परप्रांतांतून विंचुरास परत आले ह्मणजे होळकरा हे मुकाम त्यांचे भेटीकरितां विंचुरास येत. विठ्ठलराव हे विंचुरचे पाटील असून होळकर हे चांदवड माहालचे देशमुख होते. आणि विंचूर गांव हे चांदवड माहालापैकीं असल्यामुळे विठ्ठल शिवदेव यांनीं आपले विंचूर गांवचे देशमुख आले म्हणून होळकर यांस सामोरे जावे आणि पाटिलकीच्या नात्याने त्यांची भेट घेऊन त्याचा सन्मान करावा व त्यांस नजर करावी; आणि त्यांस आपले वाड्यांत आणून तेथे त्यांचा उत्तम प्रकारे सत्कार करावा. होळकर हे कधीं कधीं विठ्ठल शिवदेव यांचे स्नेहसंबंधाचे आमहावरून आठ दिवसांवरही विंचुरास राहिलेले कळून येत. त्याचप्रमाणे विठ्ठल शिवदेव हे चांदवडास गेले

असता ते विंचुरचे जाहगीरदार व आपण विंचूर गांवचे देशमुख समजून होळकर हे देशमुखीचे संबंधाने आपले मालिक आहेत असे मनांत आणून त्यांस सांगेरे जात; व त्यांची परमादराने भेट घेऊन त्यांस नजर करीत; नंतर आपले वाड्यांत नेऊन आग्रहपूर्वक कांहीं दिवस सत्कार करून ठेवून घेत. हा क्रम मल्हारराव होळकर यांचे अंतकाळापर्यंत चालला. होळकर कैलासवासी झाल्याचे वर्तमान विठ्ठल शिवदेव यांस ग्वाल्हेरीस समजल्या वेळेपासून त्यांस जसा कोणी आपले कुटुंबांतील प्रिय मनुष्यच गेला असे वाटून त्यावेळेपासून त्यांची उमेद खचली, आणि व्यवहारांत त्यांस सर्व प्रकारे उदासीनता प्राप्त झाली. तेणेंकरून दिवसेंदिवस ते क्षीण होऊन होळकर यांचे मागून थोडेकेच महिन्यांनीं ते परलोकवासी झाले.

विठ्ठल शिवदेव हे फार उंच नसून ठेंगणेही नव्हते. त्यांचा बांधा मजबूत असून त्यांचे शरीर मेहनतीने कमावलेले व कसलेले होते. त्यांचा रंग काळा होता. त्यांचे शरीराचे मानापेक्षां त्यांचे हात अधिक लांब असत. त्यांचा स्वभाव क्रोधी तर होताच, परंतु प्रिचारी असल्यामुळे ते मनमिळाऊ असत. कुटुंबांतील सर्व माणसे व आप्तमित्र इत्यादिकांबरोबर त्यांचे वर्तन मोठ्या प्रेमाचे असे. त्यांचा रंग काळा होता याविषयीं अशी एक गोष्ट आहे कीं, माहादजी शिंदे हे त्यांस कधीं विनोदाने म्हणत कीं, “तुमचा व आमचा वर्ण एकच आहे असे असून कर्म कां वेगळे झाले हे समजत नाहीं ! म्हणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र या चार जाती भिन्न असून त्यांस संस्कृतांत वर्ण अशी संज्ञा आहे व या वर्ण शब्दाचा अर्थ रंग असाही होतो. आतां माझा व तुमचा वर्ण म्हणजे रंग एकसारखा असून म.झें कर्म शूद्रांचे कां झाले ?” विठ्ठल शिवदेव यांस डामडौल अगदीं आवडत नसे. फौज सोडून बाहेर जाणे झाले तर पंचवीस घोडेस्वार मात्र त्यांजें बरोबर

असत. ते पालखींत अगर हत्तीवर अगर घोडीवर आमरणांत बसले नाहीत. वृद्धावस्थेतही कसरत केल्याखेरीज त्यांचा दिवस लोटत नवे.

विठ्ठल शिवदेव यांस अ स्वामींचा अनुग्रह होता. या कारणांने भगवद्भक्तीकडे त्यांचे लक्ष बहुत असे. स्वतः त्यांनीं केलेलीं पदे व अभंग विंचुरास बहुत उपलब्ध आहेत. शिवाय त्यांचे एक कपलित्रत मोठे पक्के असून प्रातःस्नान सीतोदकाचे, हरीहराची पूजा, एकादशीस कांहीं न खाणे, हीं तीन व्रते त्यांनीं मोठ्या दृढनिश्चयाने आमरणांत शेवटास नेलीं.

आतां विठ्ठल शिवदेव यांनीं धर्मसंबंधी सत्कृत्ये केलीं ती लिहितोः— आपले गुरु आमृतस्वामी यांस मढें येथें एक मठ बांधून दिला; नंतर स्वामी समाधिस्थ झाल्यावर त्या मठांतील ज्या गुहेत ते बसत होते त्यावर श्रीराम, लक्ष्मण व सीता यांच्या मूर्ति स्थापिल्या; त्या देवांची पूजा, नंदादीप व रामनवमीचा उत्साह चिरकाळ चालावयाच्या हेतूने खुद्द आपले जाहगिरीपैकीं चांदगव्हाण नांवाचा अक्रांश रुपयांचा गांव त्यांनीं तिकडे लावून दिला. हा गांव श्रीगोदातीरीं कोपरगांवानजिक आहे. त्यांचे उत्पन्नाचा व्यय पावनबावांचे वंशज अजूनपर्यंत देवाकडे करीत आहेत.

आपले चालते काळांत शाहूमाहाराज यांचे मढें येथील राहणार बक्षी ह्मणजे ज्यांचे येथें विठ्ठल शिवदेव हे राहून प्रथम उदयास आले त्यांचा कृतोपकार स्मरून यांनीं त्यांस आपलेजवळ ठेवून घेतले आणि त्यांचा उत्तम प्रकारें बंदोबस्त ठेवून शिवाय त्यांस आपले सरंजामापैकीं किती एक माहाली नेमणुका करून दिल्या; त्या इंग्रजी अंमल होईतोपर्यंत सतत चालल्या.

विठ्ठल शिवदेव यांचे आयुष्याचा बहुतेक काळ सरकारचाकरींतच गेला. कधीं कधीं घरीं राहाण्याचा प्रसंग आला त्या वेळीं त्यांनीं कांहीं गांवपाटिलकीचीं व कुळकरणाचीं वतने

खरेदी केली; पाटेदे माहालीं कितीएक गांवचा देशमुखीचा भाग खरेदी केला; त्याचप्रमाणे गुजराथ प्रांतीं कांही गांवचे देसायांचीं वतने व गोदा व कृष्णा यांच्या तिरिं कांहीं गांवच्या पाटीलक्या खरेदी केल्या; त्या गांवांपैकीं कांहीं गांवीं आपल्या उभयतां वडील बंधुसाठीं दोन विभाग व आपल्या स्वतःसाठीं एक विभाग मिळून तीन विभाग त्यांनीं वरोवर केले. त्या वतनांचा उपभोग त्या त्रिवर्ग बंधूचे वंशज अजून करीत आहेत.

पुराणप्रसिद्ध भीमा आणि निरा या महा नद्यांच्या संगमस्थळीं श्रीनृसिंहाचें स्थान आहे. त्या स्थानाचा सविस्तर महिमा वेद-व्यासप्रणीत पद्मपुराणांत सांगितला आहे. तो देव आपला कुल-स्वामी, यास्तव त्याचें मंदीर पूर्वीं अगदीं लहान होतें व तें वरील दोन्ही नद्यांचे संगमाचे चिमट्यांत चिरकाळ राहावें अशा संकल्पानें त्यानीं फार खोल व मजतून असा पाया घालून त्यावर भव्य आणि टोलेजंग मंदीर बांधिलें. त्या मंदिरांत ज्या मूर्तीचा महिमा पुराणांत लिहिला आहे अशा प्रल्हादकृत आणि ब्रम्हदेवकृत दोन मूर्ती त्यानीं सिंहासनावर स्थापिल्या. आणि त्यास बहुमोल जवाहीर समर्पण केलें. तें मंदीर कधीं बांधिलें, याविषयींचा लेख ब्रम्हदेवकृत मूर्तीचे खालच्या सिंहासनावर आहे; तो असाः—

श्रीक्षेत्र निरानृतिहपूर घाट गामारा देवालय चरणारविंदीं विट्ठल शिवदेव दाणी कसने सासबड प्रांत पुणें शके १६७८ धातानामसंवत्सरे चैत्र शुद्ध १.

त्या नृसिंहस्थानाची पूजा, नैवेद्य, उत्साह वगैरे निरंतर चालावयाच्या इच्छेनें त्यानीं गुजराथ प्रांतपैकीं सुरत जिल्ह्यांतील उरपाड माहालांतून नेमणूक सालिना रुपये ६,००० ची चालूं केली. पुढें विट्ठल शिवदेव यांचे नातू नरसिंह खंडेराव याणीं सदहू नेमणूक निरंतर चालेल अशी सनद करून दिली. नंतर कांहीं काळानें इंग्रजी अंमल झाला तेव्हां सनदेप्रमाणे चालविण्याविषयीं

एल्फिन्स्तन साहेब कमिशनर याणीं विठ्ठल शिवदेव यांचे वंशांतील पुरुषांचे मार्फत देवाचा खर्च निरंतर चालावा अशी सनद करून दिली. त्याप्रमाणे त्यांचे वंशज रघुनाथराव विठ्ठल यांजकडून देवस्थानाचा खर्च व सेवा हल्लीं चालू आहे.

आबुराव शिवदेव व त्रिंबकराव शिवदेव या उभयतां वडील बंधूस कर्ज होतें तें विठ्ठल शिवदेव यांनीं फेडून उभयतां बंधूंकडून बहुत खर्चानें काशीयात्रा करविली.

विठ्ठल शिवदेव यांनीं पुष्कळ ब्राह्मणांस उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थानांत वर्षासर्पे व नेमणुका करून दिल्या. त्यांपैकीं अद्यापि काहीं चालत आहेत.

विठ्ठल शिवदेव यांचे ताब्यांत जो मुख होता, त्यांतील किती-एक माहालीं त्यांनीं श्रीनृसिंहाचीं मंदिरें व शिवालये बांधून त्यांचे पूजनैवेद्य यांचे खर्चास नेमणुका करून दिल्या. त्या नेमणुका हल्लीं चालत आहेत.

श्री गोदातीरीं सायखेडें नांवाचा गांव विलठ्ठ शिवदेव यांस इनाम मिळाल्यावर त्यांनीं त्या गांवीं श्रीनृसिंहाचें एक उत्तम मंदीर बांधिलें.

याप्रमाणें आम्ही विठ्ठल शिवदेव यांचें वृत्त सादर केलें आहे; बांत ते कोठें व कोणते सालांत जन्मले, आणि त्यांनीं शाहू महाराजांची कृपा कशी संपादन केली, व त्यांचा आश्रय मिळाल्यावर अक्षय्य कीर्ति कशी संपादन केली हें लिहिलें आहे; शिवाय प्रत्येक सालीं या नाशिवंत जगांत त्यांनीं कोणकोणते पराक्रम केले ते प्रथम लिहून नंतर पुढें परलोकसाधनाचीं कृत्यें त्यांनीं कोणतीं केलीं तीं निवेदन केलीं आहेत.

विठ्ठल शिवदेव यांच्या ऐन उभेदींत म्हटलें तर बाजीराव साहेबांचे घोड्याबरोबर यांचा घोडा उभा असें अशी त्यांची स्थिति होती. बाजीराव साहेबांसारखा मेहनती व कट्टा शिपाई ब्राम्हणांत विरळा. पेशव्यांचे वंशांत असा शूर पुरुष दुसरा झालाच

नाहीं. सारांश विठ्ठल शिवदेव यांस बाजीरावसाहेबांचें वळण लागलें होतें. बाजीराव साहेबांनीं वीस एक-वीस वर्षे राज्यकारभार करून माळव्यांत आणि उत्तरहिंदुस्थानचे कांहीं भागांत आपला अंमल बसविला. त्यांच्या बहुतेक स्वाभ्यांत विठ्ठल शिवदेव हे त्यांजबरोबर मसलत व पराक्रम करण्यास होतेच. बाजीराव साहेबांचें व त्यांच्या सरदारांचें शौर्य आणि कारस्थान पाहून शाहुमाहाराज फार खुष झाले; आणि आपलें नांव कायम ठेवून राज्य वाढविण्यास ते फारच उपयोगाचे आहेत असें त्यांस वाटल्यावरून त्यांनीं आपला मुलुक काबीज करण्याचा सर्व अधिकार बाजीराव साहेबांचे स्वाधीन केला. शिवाजीमाहाराजांनीं राज्यरूपी वृक्ष मोठ्या आस्थेनें लाविला. तो पुढें शाहुमाहाराजांनीं बाजीरावसाहेब यांचे स्वाधीन केला. त्यांनीं त्यास वेळेवर व मनमुराद पाणीं घातल्यामुळे पुढें त्याचा विस्तार इतका मोठा झाला कीं, त्याच्या शाखा सर्व हिंदुस्थानभर पसरून त्याचीं विपुल फले भगव्या झेंड्याच्या सर्व सरदारांनीं पुढें स्वतंत्रपणें यथेच्छ सेवन केलीं व अद्यापिही कांहीं करीत आहेत.

भाग दुसरा.

शिवाजी विठ्ठल विंचूरकर यांचे चरित्र.

पहिले भागाचे समाप्तीस आधीं विठ्ठल शिवदेव यांच्या देहांता-संबंधी मजकूर लिहिला. आतां येथून पुढे त्यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव शिवाजी विठ्ठल यांचे चरित्र लिहिण्यास आधीं आरंभ करितों.

विठ्ठल शिवदेव यांचे अंतकाळसमयीं त्यांचे पांच पुत्र; कुटुंबांतील सर्व माणसे, पदरचीं सर्व मंडळी व लष्करांतील सर्व सरदार यांस जे दुःख झाले त्यांचे किती वर्णन करावे ? कारण सूर्यास्त झाल्यावर सर्वत्र जसा एकदम अंधःकार होतो त्यासारखा प्रकार तेथे होऊन गेला. असो; शास्त्रोक्त रीतीने त्यांचे दहन झाल्यावर त्यांचे वडील पुत्र शिवाजी विठ्ठल यांनीं ते दुःखकारक वर्तमान श्रीमंत रावसाहेब पेशवे यांस कळविण्यास्तव एक व दिवाण सखाराम बापू यांच्या नांवचे एक अशीं दोन पत्रे देऊन गोविंद लक्ष्मण नांवाचा वकील यास पंचवीस स्वारांनिशीं पुण्यास ताबडतोब रवाना केले. वकील हे तिसरे दिवशीं पुण्यास पोहोचले. ते प्रथम सखारामबापूंकडे गेले. बापूस पाहून त्यांस गहिवर आला. सखारामबापूंनीं विचारिले कीं, “ काय झाले, दुःख कां करतां ? ” तेव्हां वकील मजकूर यांनीं त्यांस विठ्ठल शिवदेव यांचे देहांताचे वर्तमान सविस्तर कळविले. ते ऐकून सखाराम बापूस फार खेद झाला, आणि ते बोलले कीं, “ विष्णूस जसे चार हात तसे आमचे मालिकांस शिंदे, होळकर, विंचूरकर आणि

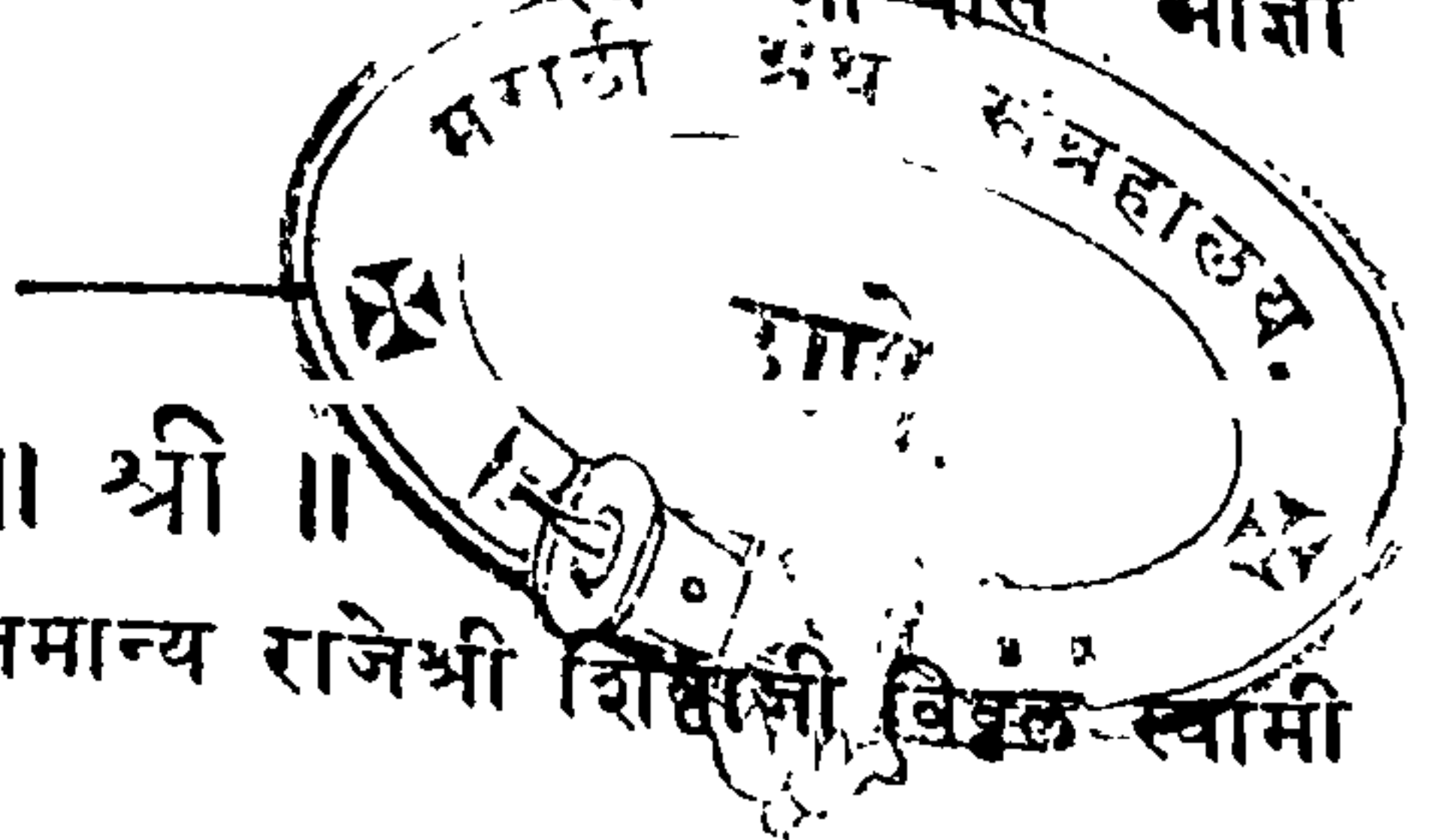

मिरजकर हे चार हात होते; पैकीं मल्हारराव होळकर व विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर हे गेल्यानें दोन हात आतां कमी झाले. ईश्वरेच्छेस उपाय नाही. ” असो; नंतर गोविंद लक्ष्मण यांस बरोबर घेऊन सखारामबापू श्रीमंत रावसाहेब यांजकडे गेले. विंचूरकर यांजकडील वकील श्रीमंतांचे दृष्टीस पडतांच त्यांनीं त्यांस विचारिलें कीं, “विठ्ठलराव हे हिंदुस्थानांतून येतांना वाटेंत त्यांची प्रकृति बिघडली होती; तत्रापि ते तसेच विंचुरास पोहोचल्याची खबर आली. त्याजवर कांहींच कळून आलें नाही. आतां प्रकृति कशी आहे ? ” तेव्हां सखारामबापूंनीं त्यांस सर्व वृत्त निवेदन केलें. तें ऐकून श्रीमंत फार कष्टी होऊन बोलिले कीं, “झालेले गोष्टीस उपाय नाही; तुम्ही दुःख करूं नका. विठ्ठलराव यांचे पांच पुत्र आहेत; त्यांपैकीं शिवाजीपंत हे आपल्या वडिलांप्रमाणेंच सरकारची चाकरी करून तुम्हां सर्व जुन्या मंडळीचा प्रतिपाळ करतील. विठ्ठल शिवदेव गेले झणून कांहीं कमी होणार नाही. त्यांचे चिरंजीव शिवाजीपंत यास सरदारीचीं वस्त्रें सत्वर देण्यांत येतील, कारण सरदारी चालविण्यास योग्य असें त्यांस विठ्ठलराव यांनीं आपल्या हयातींतच करून ठेविलें आहे. ” नंतर त्यांनीं सखारामबापू यांस आत्ता केली कीं, “समाधानार्थ कोणी तरी मनुष्य विंचुरास पाठवावा.” मग शिवाजी विठ्ठल यांजकडून आलेल्या पत्राचें उत्तर त्यांनीं गोविंद लक्ष्मण यांजपाशीं देऊन त्यांस परत जाण्यास आज्ञा दिली. तें पत्र असें:—

॥ श्री ॥

राजेभिया विराजित राजमान्य राजेश्री शिवाजी विठ्ठल स्वामी गोसावी यांस.

पोष्य माधवराव बल्लाळ प्रधान. नमस्कार विनंति उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीये लिहीत जाणे. विशेष. पत्र पाठविलें तें

पावलें. विठ्ठल शिवदेव निधन पावल्याचें वर्तमान लिहिलें तें श्रवण होऊन चित्त विक्षेपाप्रत पावलें. ईश्वरें मोठी अनुचित गोष्ट केली. मशारनिल्ले मातबर मनुष्य सरकार उपयोगीं कार्य कर्ते होते. ईश्वरी तंत्रास उपाय नाहीं. हा मृत्यु लोक, तुम्ही खेद न करणें. विवेक करून केशाचें परिमार्जन करून सर्वांचें समाधान करणें. तुम्ही त्यांचे जागीं आहां. सर्व प्रकारें तुमचें चालविलें जाईल. चिंता न करणें. रवाना चंद्र २२ राबिलाबल सुरसन सम्मान् सीतैन मया व अल्लफ. बहुत काय लिहिणें. * सारांश कीं, या गोष्टीस कोणाचा उपाय आहे असें नाहीं. बरें. ईश्वरी सत्ता प्रमाण. तुम्हाविषयीं येथें दुसरा विचार नाहीं. तुम्ही सत्वर भेटीस येणें. चंद्र मजकूर. हे विनंती.

मग वकील यांत घेऊन सखारामबापू आपले घरीं आले; आणि तेथें आपल्या स्वतःच्या पत्राचें उत्तर लिहून त्याचे हवाली केलें. ते उत्तर येणेप्रमाणें:—

॥ श्री ॥

राजेश्रिया विराजित राजमान्य राजेश्री बापू स्वामीचे सेवेशी.

पोष्य सखाराम भगवंत. कृतानेक नमस्कार विनंती उपरि येथील कुशल तागाईत चंद्र २२ राबिलाबल पर्यंत जाणून स्वकीये कुशल लिहीत असलें पाहिजे. विशेष. तुम्हीं पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट झालें. राजेश्री विठ्ठलपंततात्या हिंदुस्थानांतून देशास येतांना मार्गी शीतज्वराची व्यथा झाली; या-मुळें बहुत हैराण झाले; तसेंच विंचुरास मजल दर-मजला आलें; येथें आल्यावर चार दिवस होते; पांचवे दिवशीं काळ झाला म्हणून लिहिलें. ऐशास ईश्वरें बहुत अनुचित

*येथून पुढील मजकूर खुद्द माधवराव पेशवे यांचे स्वदस्तुरचा आहे.

केलें. हें वर्तमान ऐकतांच चित्तास बहुत श्रम झाले. असो; हा मृत्युलोक आहे; ईश्वरी संकेतास उपाय काय ? तुम्हीं धैर्य धरून सर्वांचें समाधान करून कोणेविषयीं चिंता न करणें. तुम्हां-विषयीं श्रीमंतांस विनंती केली आहे. चित्तांत दुसरा अर्थ कांहीं न आणावा. श्रीमंतानीं पत्रांचें उत्तर पाठविलें आहे; व भेटीचा ही योग सत्वरच त्या प्रांतीं आल्यावर होईल. वरकड कित्येक मजकूर राजश्री गोविंद लक्ष्मण यांनीं सांगितले ते कळों आले. सारांश, तात्या गेले; सर्व प्रकारें वाजू गेली; सरकारचाही नाशच झाला; उपाय नाही. तुम्ही शिनरचे आलीकडे येऊन श्रीमंतांस भेटणें. उभयतांच्या भेटी होताच तुम्ही अ.गोदर येऊन भेटणें. अनमान न करावा.बहुत काय लिहिणें लोभ असों द्यावा.हे विनंती.

शिवाय बापूनीं आज्ञेप्रमाणें शिवाजी विठ्ठल यांच्या समाधानार्थ वकीलांबरोबर सरकारचे उपाध्ये कर्वे व आप्त राजमाचीकर यांस देऊन त्यांची रवानगी करून दिली. उपाध्ये व आप्त विंचूरास पोहोंचल्यावर त्यांनीं शिवाजीपंतबापू यांचें सांत्वन केलें आणि गोदातीरीं उत्तरकार्य समाप्त झाल्यावर त्यांस दुखवट्याचीं वस्त्रे देऊन ते पुण्यास परत गेले.

पुढें रावसाहेब श्रीमंत यांची स्वारी गोदातीराकडे येण्यास निघाली, तेव्हां विंचूरकरांचे दिवाण चिमणाजी खंडेराव हे विंचूराहून निघून स्वारी संगमनेराजवळ होती तेथें जाऊन पोहोंचले; आणि त्यांनीं श्रीमंतांची भेट घेऊन शिवाजीपंतबापू भेटीस येत आहेत असें त्यांस विनंतीनें कळविलें. श्रीमंतानीं त्यांचें पुष्कळ रीतीनें सांत्वन करून “ शिवाजीपंतबापू हुजूर आले ह्मणजे त्यांस लागलीच वस्त्रे व मुलुकाच्या सनदा द्यावयाच्या आहेत, याकरितां त्या देण्याची तयारी करून ठेवावी. ” अशी सखारामबापू यांस आज्ञा केली. नंतर श्रीमंतांची स्वारी तेथून निघून नाशिकाजवळ आनंदवल्ली येथें गेली. त्या स्वारीबरोबर चिमणाजी खंडेराव

होतेच. हे वर्तमान शिवाजीपंतबापू यांस कळतांच त्यांनीं आपले चार बंधु, मानकरी व इतर पदरची मंडळी यांसह स्वारींत जाऊन श्रीमंतांची भेट घेतली. श्रीमंतांनीं त्यांस अश्वासन देऊन पुष्कळ प्रकारें त्यांचे सांत्वन केलें; आणि त्याच वेळेस सरदारीचीं वस्त्रें व माहालांच्या नव्या सनदा देऊन आज्ञा केली कीं, “स्वारी लवकरच पुण्यास परत जात आहे. तुम्ही विंचुरास माघारें जावें आणि घरची सर्व व्यवस्था करून फार लवकर पुण्यास यावें.” दुसरे दिवशीं शिवाजी विठ्ठल श्रीमंतांचा निरोप घेऊन विंचुरास परत आले. त्यांचे पदरची मंडळी व गांवांतील सर्व लोक व फौजेतील सरदार यांनीं तो दिवस आनंदाचा मानून उत्साह केला. पुढे थोडकेच दिवसांनीं शिवाजी विठ्ठल पुण्यास जाऊन आपले सरदारीचे कामकाज पाहूं लागले, आणि वडिलांचे वेळेस जें काम ज्याकडे होतें तें त्याकडेसच कायम ठेवून सर्व पदरचे मंडळीवर बहुत प्रेम करूं लागले. त्या योगानें विठ्ठलराव गेल्याचे कारणानें झालेलें दुःख विसरून सर्व लोक एकनिष्ठें सेवा करूं लागले.

पुढे सुमारे दोन वर्षांनीं म्हणजे सन १७६९ इसवी सालीं पेशवे यांनीं आपलें पानिपतच्या लढाई मुळें उत्तरहिंदुस्थानांत नष्ट झालेलें तर्चस्व पुनः स्थापन करण्यास्तव बिनीवाले, शिवाजी विठ्ठल विंचूरकर, माहादजी शिंदे व तुकोजी होळकर यांस त्या प्रांतीं पाठवून दिलें. पूर्वी उत्तर हिंदुस्थानांत अबदाली बादशाहा येऊन पानिपत येथें संपूर्ण मराठे राष्ट्रास घातकारक असा जो रणसंग्राम झाला होता त्याचें मुख्य बीज रोहिले जातीचा सरदार नजीबउद्दौला हाच होता, सबब वर लिहिलेल्या मराठे सरदारांनीं त्याचा मुलुक म्हणजे रोहिलखंड याजवर चढाई करून त्याची धूळधाणी केली, आणि रोहिलेलोकांस पादाक्रांत करून त्यांस जीवरक्षणार्थ कमाऊं पाहाडांत पळून जाणें भाग पाडिलें. नंतर

त्या सरदारांनीं दिल्लींत पेशव्यांचा अंमल केला, आणि मोघल बादशाहास इंग्रजांचे आश्रयांतून काढून आपले आश्रयाखालीं घेतले. अशाच प्रकारचीं कित्येक राज्य कारणें व उलाढाल्या त्या प्रांतीं झाल्या; त्यांचा विस्तार स्थलसंकोचास्तव येथें लिहिणें जरूर दिसत नाहीं. इतकेंच लिहिणें वस्तु आहे कीं, पुढें दोन अडीच वर्षांनीं रणशूर, मसलती, न्यायी, जर्बी असून लोक प्रीय, व राजकार्यधुरंधर असे जे माधवरावसाहेब पेशवे ते संपूर्ण मराठे राष्ट्राचे कम्नशीवामुळे अल्पवयांतच पुण्यानजीक थेऊर नांवाच्या गणेश क्षेत्रांत गणपतीसंनिध परलोकवासी झाल्यानंतर, विनीवाले विसाजी कृष्ण हे पुण्यास परत आले; परंतु माहादजी शिंदे व शिवाजी विठ्ठल विंचूरकर यांस बंदोबस्ताकरितां तिकडेसच राहणें प्राप्त झालें.

हिकडे पुण्यांत असें झालें कीं, माधवरावसाहेबांचा देहांत झाल्यावर त्यांचे कनिष्ठबंधू नारायणराव यांनीं सातान्यास जाऊन तेथील रामराजे यांजपासून मुख्य प्रधानाच्या अधिकाराचीं वस्त्रे घेतलीं; आणि थोडीं वर्षे राज्य चालविल्या नंतर ते सन १७७३ सालीं मारेकऱ्यांच्या हातांनीं मारले गेले. त्यावेळेस त्यांची पत्नी गंगाबाई ही कांहीं महिन्यांची गरोदर असून तिला पुढें पुत्र झाला; आणि कारभारीमंडळानें त्यांचे नांव माधवराव असें ठेवून त्यांच्या नांवानें राज्यकारभार चालू केला. त्या कारभार्या पैकीं नानाफडनवीस यांनीं उत्तरोत्तर सखारामबापू बोकील, मोरोबादादा फडनवीस, वगैरे मुत्सद्दी मंडळीवर आपले वर्चस्व स्थापून संपूर्ण राज्यकारभाराचीं सूत्रे आपले हातांत घेतलीं.

तिकडे उत्तरहिंदुस्थानांत सन १७८३ इसवी सालीं माहादजी शिंदे यांनीं दिल्लीचे बादशाहाची फौज बरोबर घेऊन जयपूरचे राजावर स्वारी केली. तेव्हां जयपूरचे व जोधपूरचे राजे यांचा एकोपा होऊन त्यांनीं शिंदे यांचे फौजेबरोबर ल-

ढाई केली; तीत बादशाही फौजेपैकीं महमदबेग व इ-
स्मायलबेग या नांवांचे दोन मुसलमान सरदार आपाप-
ल्या हाताखालच्या फौजेनिशीं शिंद्यांचें लष्कर सोडून गेले आणि
जयपूरचे फौजेत मिळून उलटे शिंद्यांचे फौजेबरोबर लढूं लागले;
त्यामुळे शिंद्यांचा पक्ष दुर्बळ झाला. तत्रापि त्यांजजवळ कवाडती
फौज होती; तिजवरील फ्रेंच सरदार यांनीं लढाई न सोडितां गो-
ळ्यांचा वर्षाव चालविलाच होता. त्यामुळे जयपूरचे सैन्यांतील
बहुत लोक जखमी झाले व पडले. तें पाहून वर लिहिलेल्या दोन
फितूरी सरदारांनीं शिंद्याच्या तोफा हिसकावून व्याव्या या
हराद्यानें मोठ्या निकरानें एकदम हल्ला केला. त्याचा परिणाम
इतकाच झाला कीं, कवाडती फौजेस मागून पाठिंबा नसल्यामुळे
ते सरदार गोल बांधून निघून गेले आणि बाकीच्या बेकवाडती
फौजेवरच सर्व मारा पडला. अशा विकट प्रसंगीं आपला बचाव
कसा होईल याविषयीं माहादजी शिंदे यांस फिकीर प्राप्त झाली; आणि
पुढें काय करोंव या विवंचनेंत ते असतां, त्यांचे मनांत शिवाजी
विठ्ठल यांची मदत मागावी असा विचार आला. परंतु त्या वेळेस
पुण्याचे दरबारांत मुख्य दिवाण नाना फडणवीस होते; त्यांचे
मनांत माहादजी शिंदे यांचा अधिकार मर्यादित राहावा, व
जयपूर वगैरे रजपूत राजांवर दाब राहाणें तो माहादजी शिंदे
यांचे विद्यमानें न राहातां परभारें राहावा असें असून, त्याविषयीं
त्यांनीं शिवाजी विठ्ठल यांस आंतून सूचनाही केली होती. त्यामुळे
शिवाजी विठ्ठल हरवक्त माहादजी शिंदे यांचे स्वारीशिकारींत
सामील न होतां, अलग राहत असत. तशांत थोडेके दिवसांपूर्वीं
त्यांजविषयीं शिवाजी विठ्ठल यांचें मन विटण्यास एक कारण
झालें होतें. तें असें:—

शिंद्यांचे लष्करांत गोसावी लोकांचा बहुत भरणा असून त्या
सर्व लोकांवर हिंमतवाहादर या खिताबाचा एक गोसावी सरदार
होता. त्यावर मगरूरीचे कारणास्तव शिंद्यांची इतराजी होऊन

त्यांनीं त्यास कद करण्याचा हुकूम केला. हें वर्तमान हिंमत-
 बाहादर यास कळतांच तो तावडतोब आपले गोटांतून निघाला
 आणि शिवाजी विठ्ठल यांचे गोटांत येऊन जरीपटक्याचे आश्रया-
 खालीं बसला. तें ऐकून शिंदे यांनीं वकिलाबरोबर शिवाजी वि-
 ठ्ठल यांस सांगून पाठविलें कीं, “ हिंमतबाहादर यास आमचे स्वा-
 धीन करावें.” त्याचें उत्तर शिवाजी विठ्ठल यांनीं असें सांगून
 पाठविलें कीं, “ जरीपटका हें चिन्ह माझे खासगी नसून आपले
 सर्वांचे मालिक पेशवे बाहादर यांचे मराठ्यांचे आहे; त्याचा
 हिंमतबाहदरानें आश्रय केला असतां, त्यास पकडणे हें त्या झेंड्या-
 चा अपमान केल्याप्रमाणें होईल, सबब ती गोष्ट माझे हातून होणार
 नाही; व तसें तुम्हींही न करावें अशी तुझांस माझी सल्ला आहे;
 कारण कदाचित् मीं त्यास धरण्याचा यत्न केलाच तर त्या झेंड्या-
 चें रक्षण करणारे लोक तो मालिकास शरण आला आहे असें स-
 मजून त्यास माझे सुद्धां स्वाधीन करणार नाहीत. आणि या
 माझे सूचनेविरुद्ध तुम्हीं त्यास पकडण्याचा यत्न कराल तर ही गोष्ट
 आपले मालिकांपर्यंत पोहोचेल, आणि शेवटीं काय परिणाम हो-
 ईल हें माझ्यानें सांगवत नाहीं. याकरितां जें करणें असेल तें
 विचारकरून करावें. ” हें ऐकून माहादजीबाबांस राग आला.
 तेव्हां त्यांचा राणेखान् नांवाचा एक सरदार जवळ होता; त्यास
 असें वाटलें कीं, शिंदे राणाच्या सपाट्यांत कदाचित् कांहीं अ-
 विचाराची गोष्ट करतील. त्यावरून त्यानें त्यांस विनंती केली
 कीं, “ खुदावंद ! आपण या कामीं आग्रह धरणें हें ठीक नाही;
 कारण ही गोष्ट खचीतच लांबून आपले मालिक पेशवे यांजपर्यंत
 जाणार आहे; व आपण ज्या स्थितींत हालीं आहों त्या स्थितींत
 आपसांत तंटा उत्पन्न करून आपला पक्ष दुर्बल करणें हें रास्त
 नाही. ” शिंदे हेही विचारीच होते; त्यांस जरी राग आला होता,
 तरी त्यांनीं तो पिऊन जाऊन पुढें वरील गोष्टीचे संबंधानें कांहींच त-
 जवीज केली नाही. तत्रापि त्यावेळेपामून शिवाजी विठ्ठल व माहा-

त्यानीं जयपूरचे राजाचा मोड केला. १०७

इजीबावा यांचीं मनें कांहीं काळपर्यंत शुद्ध राहिलीं नाहींत. असो; हिंममतबाहादर यास वर लिहिल्याप्रमाणें आश्रय मिळाल्यानें तो शिवाजी विवृल यांचे लष्करांतच राहिला.

सर्दहु कारणास्तव शिवाजी विवृल हे वर लिहिलेल्या लढाईत सामील न होता आपल्या हाताखालच्या फौजेनिशीं थोडक्याच अंतरावर लढाईचे तयारीनें काय परिणाम होतो त्याची वाट पाहात उभे राहिले होते.

परस्परांचीं मनें शुद्ध नव्हतीं या कारणास्तव शिवाजी विवृल यांस मदतीसाठीं सूचना करावी किंवा नाहीं याविषयीं शिंदे हे मनांत विचार करीत होते. शेवटीं दुसरा इलाजच नसल्यामुळे त्यानीं त्यांस असें सांगून पाठविलें कीं, “ या संकटसमयीं मनांतील सर्व गोष्टी एकीकडे ठेवून तुम्हीं मला मदत केली असतां फौजेचा नक्षा राहिल; नाहीं तर आपले मालिकाचे कीर्तिसि कलंक लागणार आहे.”

शिवाजी विवृल मदतीस येण्यापूर्वीच शिंद्यांचे फौजेचा मोड होऊन जयपूरचे राजाकडील केशरिया लोक* त्या फौजेचा पाठलाग करीत चालले होते. ते समयीं, ज्याप्रमाणें आपले वडिलानीं पूर्वी लढाया मारून आपले मालिकाचा नक्षा केला होता, त्याचप्रमाणें आपणही लढाई मारून नक्षा करण्याची हीच वेळ आहे असें शिवाजी विवृल यांस वाटून त्यानीं आपले फौजेनिशीं उठावणी केली; आणि जयपूरचे केशरीया लोकांवर हल्ला करून त्यांचा अगदीं मोड केला; व त्यांची कत्तल उडवून त्यांस पळवून लाविलें; आणि जे केशरिया लोक अगोदर मोठ्या फुशारकीनें

---

*जे रजपूत शिपाई लोक लढाईस निघण्याचेपूर्वी आपले घरची सर्व निरवानिरव करून, नंतर आफिमेचा कुसुंबा पिऊन शत्रूस मारुं अगर मरुं अशा दृढ निश्चयाने केशरी पाषाण करून लढाईस जातात, त्यांस केशरीया हें नांव आहे.

शिंद्यांचे फौजेचा पाठलाग करीत चालले होते त्यांचाच पाठलाग आपण करून त्यांस जयपूर शहरापर्यंत मारीत नेले. या लढाईत शिवाजी विठ्ठल यांचे फौजेवरील सेनापती बाबूराव विठ्ठल कोटमगांवकर, दिवाण चिमणाजी खंडेराव व मेवाती लोकांचे जमातीचा मुख्य सरदार यांनी मोठी वाहादुरी करून पूर्णपणे जय मिळविला. तेणेकरून माहादजी शिंदे यांचे फौजेचा नाशापासून बचाव होऊन ते विंचूरकर यांचे मोठे आभारी झाले. त्या रात्रीस माहादजी शिंदे यांनी स्वतः शिवाजी विठ्ठल यांचे डेन्यांत जाऊन त्यांचे बहुत उपकार मानिले, आणि त्या वेळेस जें समजुतीचें भाषण झालें तेणेकरून उभय सरदारांमध्ये पूर्वी आलेले वैमनस्य नाहीसे होऊन पुनः सख्य झालें. त्या वेळेपासून शिंदे हे शिवाजी विठ्ठल यांस काका असे म्हणूं लागले. सदरहू उपकारापासून उतराई होण्यास्तव माहादजी शिंदे यांनी आपले मुलुकापैकीं फत्तेआबाद माहाल शिवाजी विठ्ठल यांस देऊन त्याबद्दल त्यांस सनद करून दिली. सदरहू माहाल विंचूरकर यांजकडे कांहीं वर्षे शिंद्यांनी चालविला. आपल्या मनाची सफाई झाल्याचें एक चिन्ह म्हणून शिवाजी विठ्ठल यांनीही हिंमतबाहादर गोसावी यास बोलाविलें, आणि त्यास माहादजी शिंदे यांचे स्वाधीन करून त्याचे अपराध क्षमा करण्याविषयीं त्यांस सिफारिष केली. माहादजी शिंदे यांनी त्या सिफारिषीचा स्वीकार करून हिंमतबाहादर यांस आपलेबरोबर नेले. नंतर शिवाजी विठ्ठल यांनी आपले फौजेतील मेवाती लोकांचा जमादार यास वर लिहिलेल्या वाहादुरीबद्दल बक्षिस म्हणून आपले भीतरवार नांवाचे माहालापैकीं सालिना ३०० रुपये आकाराची जमीन दिली. तिचा उपभोग त्या जमादाराचे वंशज अब्यापि करीत असून त्यांपैकीं एक इसम विंचूर संस्थानांत नोकरी करीत असतो.

पुढे बुंदी व कोटा वगैरे ठिकाणचे रजपूत राजांवर शिंदे यांनी ज्या स्वाऱ्या केल्या, त्या सर्वांत शिवाजी विठ्ठल

शिंद्यांनीं बादशाहास तख्तावर बसविलें, १०९

हे त्यांजबरोवर फौजेनिशीं अमून त्यांची त्यास लढाईत मोठी मदत असे. आणि बुंदी व कोटा येथील राजांकडून ज्या खंडण्या शिंदे यांस देण्याचे ठराव झाले, त्या खंडण्यांपैकीं शिवाजी विठ्ठल यांनीं आपला हिस्सा पृथक् ठरवून घेतला; तो त्यांचे घराण्यास पेशवाईचे आखेरीपर्यंत मिळत होता. सदर्र्हप्रमाणें त्यांनीं पृथक् ठराव करून घेतल्यानें नानाफडणवीस यांस मोठा संतोष झाला.

पुढें थोडक्याच दिवसांनीं असें झालें कीं गुलामकादर नांवाच्या ज्या रोहिले सरदारानें आलमगीर बादशाहा यास कैद करून त्याचे फार हाल केल्यानंतर त्याचे डोळे काढून टाकिले होते, त्या सरदाराचें पारिपत्य करण्याकरितां शिंदे यांनीं त्याजवर स्वारी केली. त्या स्वारींत, व तसेंच पुढच्याही लढायांत, शिवाजी विठ्ठल हे फारशी मेहनत न करितां अलग राहिले; कारण शिंदे यांचा प्रताप फारच वाढत चालल्यामुळे त्यांस नानाफडणवीस यांजकडून वरचेवर गुप्त सूचना येत असत कीं, “तुम्हीं शिंदे यांस लढाईचे कामीं विशेष मदत न करितां, त्यांच्या सर्व राजकारणांत व मोहिमांत आपण सामील आहों इतकें मात्र बाह्यात्कारीं लोकांस दिसेल असें वागावें.” सदर्र्ह लढायांत माहादजी शिंदे यांनीं गुलामकादर यास कैद करून त्यानें पूर्वी बादशाहाचे डोळे काढिले होते त्याचा सूड उगविण्याकरितां, त्याचे डोळे काढविले; आणि मोठे हाल करून शेवटीं त्यास मारून टाकिलें; व त्याचें साह्य करण्याच्याचाही अगदीं मोड करून त्यांस मुलकांतून हाकून दिलें. याप्रमाणें शिंदे यांची चोहोंकडे उत्तर हिंदुस्थानांत जरब बसली. नंतर शिंदे दिल्लीस परत येऊन त्यांनीं आलमगीर बादशाहास पुनः समारंभानें तख्तावर बसविलें, आणि त्याचे हुकूमावरून, त्याचा पुत्र बेदरबखत, जो पूर्वी गुलाम कादर यास मिळून त्याचे वतीनें बादशाहाचे तख्तावर बसला होता, त्यास मारून टाकिलें. याप्रमाणें माहादजी शिंदे यांनीं दिल्लीचे बादशाहाचे फारच उपयोगीं पडून त्यास संकटांतून मुक्त केलें, यामुळे तो मोठा आभारी होऊन शिंद्यांवर

त्याची कमाल मेहरबानगी झाली. तेव्हां शिंदे यांनीं प्रथम त्या-जपाशीं हिंदुस्थानांत गोवध बंद होण्याची सनद मागितली. ती त्यांस लागलीच प्राप्त झाली. नंतर त्यानें शिंदे यांस व त्यांचे विनंतीवरून त्यांचे मालिक पेशवे यांस मोठे खिताब, हक्क व बक्षिसें दिलीं आणि त्याबद्दल सन १७९३ इसवी सालीं त्यांस निरनिराळ्या सनदा करून दिल्या. * त्याचप्रमाणे त्यानें शिवाजी विठ्ठल यांसही एक तरवार, एक खंजीर व पुष्कळ जवाहीर बक्षिसे दिलें; आणि पूर्वी त्यांचे वडील विठ्ठल शिवदेव यांस राजे उमदे-उल्मुलक बाहादर असा खिताब देण्यांत आला होता तो त्यांचे वंशजांस कायम केला.

शिवाजी विठ्ठल उत्तर हिंदुस्थानांत वीस बावीस वर्षे होते. प्रथम त्यांचे स्वारीचा मुकाम बहुधा ग्वाल्हेर येथे असे; परंतु सन १७७९ चे सुमारास शिंदे यांचे मनांत असें आलें कीं, आपणांस ज्या मुलुकांवर स्वान्या करावयाच्या त्यामुलकांस ग्वाल्हेर हें ठिकाण नजीक असून तें छावणीस फार सोईचे आहे; तसेंच तेथे व त्यांचे भासपासचे प्रदेशांत हवापाण्याचीही सोय चांगली आहे. याकरितां “तें शहर शिवाजी विठ्ठल विंचूरकर यांजकडून आमचे स्वाधीन करविलें असतां माझे फौजेची मोठी सोय होईल,” असें माहादजी शिंदे यांनीं पुण्याचे दरबारास लिहून पाठविलें. त्यावरून ग्वाल्हेर शहर व तो किल्ला आणि त्याचे बंदोबस्ताचे खर्चासाठीं लावून दिलेला मुलुक येणेंप्रमाणे माहादजी शिंदे यांचे स्वाधीन करून देण्याविषयीं शिवाजी विठ्ठल यांस पुण्याहून दरबारचा हुकूम गेला. तेव्हां त्यांनीं हुकुमाप्रमाणे व्यवस्था केली, आणि आपलें लष्कर तेथून काढून मथुरा येथे त्याची छावणी केली. ग्वाल्हेर हें ठिकाण शिवाजी विठ्ठल यांचे वडील विठ्ठल शिवदेव यांनीं जाटापासून मोठ्या शौर्यानें सर केलेलें असून तेथे

* या संबंधाचे कागद या इतिहासाचे परिशिष्ट “क” यांत दाखल केले आहेत.

त्यांचें लष्कर राहाण्याचीही सोय चांगली होती; आणि तें माहादजी शिंदे यांस देवविल्यानें आपले हक्कांत कमीपणा आला असें शिवाजी विठ्ठल यांस वाटल्यावरून त्यांनीं पुण्यास गेल्यावरं त्या बाबतींत श्रीमंतांस विनंती करण्याचा निश्चय केला; परंतु त्याविषयीं पुढें काय झालें तें समजत नाही. शिवाजी विठ्ठल पुण्यास येण्यास निघाले त्यावेळेस शिंद्यांनीं त्यांस सांगितलें कीं “तुमची फौज आमचे मदतीस बहुत वर्षे आहे. आतां तुम्ही देशीं जाणार याकरितां तुमची एक पागा आमचे हुजूर हमेषा असावी अशी आमची इच्छा आहे.” त्यावरून शिवाजी विठ्ठल यांनीं शंभर स्वारांची एक पागा शिंदे यांचे तैनातीस ठेविली. ती पागा प्रस्तुतचे राज्यकर्ते माहाराज जयाजीराव शिंदे यांचे कारकिर्दीचे आरंभापर्यंत शिंद्यांकडे होती. शिवाजी विठ्ठल यांनीं ग्वाल्लेर येथें एक मोठा वाडा बांधिला होता; त्यांत विंचूरकरांचे हिंदुस्थानांतील माहालांचें कामकाज चालत होतें; व त्या संबंधानें शिंद्यांचे हुजूर एक वकीलही होता; तो तेथें राहून पागा व माहाल या दोहींचीं कामे पाहात असे. पुढें दक्षिणेंत इंग्रजी अंमल होऊन विंचूरकरांचे तिकडील सर्व माहाल इंग्रज सरकारांकडून खालसा होतर्तोपर्यंत त्यांचा वर लिहिल्याप्रमाणें एक वकील तेथें राहिला. तेथील शेवटचा वकील गणेश राजाराम या नांवाचा मनुष्य होता.

सन १७९३ इसवी सालीं माहादजी शिंदे पुण्यास आले तेव्हां शिवाजी विठ्ठलही त्यांजबरोबर पुण्यास आले. त्या वेळेस त्यांचें वय पासष्ठ वर्षांवर होतें. नंतर दिवसेंदिवस त्यांचें शरीर अशक्त होत जाऊन पुढें सुमारे दीड वर्षांनीं त्यांची प्रकृति फार बिघडली. तेव्हां त्यांचे कारभारी व पदरची इतर मंडळी यांनीं त्यांचे कनिष्ठ बंधुचे पुत्र नरसिंह खंडेराव यांस दत्तक घेण्याविषयीं त्यांस भयह केला; आणि माधवराव नारायण पेशवे हे नाना फडणवीस वगैरे मुत्सद्दी मंडळींसह त्यांचे समाचारास गेले

असतां त्यांनींही ते दत्तविधान करावे असे सांगितले. तथापि खंडेराव विठ्ठल यांवर शिवाजी विठ्ठल यांचा अत्यंत लोभ होता म्हणून खंडेराव यांस नरसिंहराव जो एकटाच पुत्र होता तो आपण दत्तक घेऊन त्यांचा स्वतःचा वंश खुंटविणे हे आपणास प्रशस्त नाही असे शिवाजी विठ्ठल यांस वाटल्यावरून त्यांनी त्या बाबदींत श्रीमंतांस विनंती केली कीं, “ खंडेराव विठ्ठल यांनी सरकारची पुष्कळ नौकरी केली असून ते सरदारीस योग्य ही आहेत व त्यांस सरदारी मिळावी अशी माझी अंतःकरणपूर्वक इच्छा आहे; हे मालिकांनीं मनांत आणून माझे पश्चात् त्यांसच सरदारीचीं वस्त्रे द्यावीं. तेही वडिलांचे नांवाप्रमाणे सरकारचे सेवेत तत्पर राहून ती इमानाने करतील. ” ही विनंती पेशवे व नानाफडणवीस यांनीं कबूल केली; आणि त्यांस सांगितले कीं, “ तुमचे इच्छेप्रमाणे होण्यास सरकारची बिलकूल हरकत नाही; खंडेराव यांस सरदारीचीं वस्त्रे देण्यांत येतील. ” याप्रमाणे शिवाजी विठ्ठल यांनीं आपले पश्चात् आपली सरदारी चालविण्याची व्यवस्था लाविल्यावर, पदरचे सर्व कामगारांस बोलावून त्यांस खंडेरावांचे आज्ञेप्रमाणे वागण्याविषयीं उपदेश केला. नंतर श्रावण शुद्ध २ सन १७९४ इसवी (शके १७१५) सालीं त्यांस देवाज्ञा झाली.

शिवाजी विठ्ठल यांस तीन स्त्रिया होत्या. पैकीं ज्येष्ठ स्त्रीस “माईसाहेब” असे म्हणत असत. विठ्ठल शिवदेव जिवंत असतांच त्या बाईचे पोटीं त्यांस दोन पुत्र झाले होते. त्यांपैकीं ज्येष्ठ पुत्राचे नांव अमृतराव असे होते. परंतु दुर्दैवेकरून ते ग्वाल्हरोस असतांच कनिष्ठ पुत्र गणपतराव हे परलोकवासी होऊन त्यांची स्त्री त्यांजबरोबर सती गेली होती. शिवाजी विठ्ठल यांनीं गणपतराव यांचे नांवाने ग्वाल्हेर येथे एक बागेत गणपतीचे मंदीर बांधून त्या देवाचे पूजनैवेद्यासाठीं ग्वाल्हेरगिर्दीतून दररोज एक रुपयाप्रमाणे नेमणूक करून दिली, ती अद्यापि चालत आहे. शिवाय त्यांनीं सुवर्णरेखा नदीचे कांठीं, जेथे गणपतराव यांजबरोबर त्यांची

पत्नी सती गेली होती तेथे एक मोठे वृंदावन बांधिले, ते अद्याप-
पथेत कायम आहे. शिवाजी विठ्ठल यांचे दुसरे चिरंजीव अमृतराव
हे वयांत येऊन योग्यतेस चढले होते; परंतु क्षेत्र मथुरा येथे
त्यांस देवाज्ञा होऊन त्यांचीही स्त्री त्यांजबरोबर सती गेली. त्या ठिकाणीं
शिवाजी विठ्ठल यांनी एक भव्य शिवालय बांधिले आहे; व यमुनातीरीं
ज्या ठिकाणीं पूर्वीचे युगांत धुवाने तपश्चर्या केली, त्या ठिकाणीं
घाट बांधिला आहे. त्यास ध्रुवघाट असे म्हणतात.

शिवाजी विठ्ठल यांची वर लिहिलेली वडील स्त्री माईसाहेब
त्यांजबरोबर हिंदुस्थानांतून दक्षिणेंत आली, त्या वेळेस ती पुत्र-
वियोगामुळे अत्यंत दुःखी होती; सबब ती विंचुरास न येतां गो-
दातीरीं सायखेडे येथे राहिली; आणि ती तेथे उत्तम प्रकारे दान-
धर्म करीत असतां तिचा देहांत झाला.

शिवाजी विठ्ठल यांची दुसरी स्त्री उमाबाई हिला दोन कन्या
झाल्यावर तीस देवाज्ञा झाली. त्या दोन कन्यांपैकीं एकीचे नांव
बहिणाबाई; तीस शिवाजी विठ्ठल यांनी देवासकर पवाराचे कार-
भारी सुपेंकर यांचे घरी दिली, व आपले पाटोदे माहालांतील जात सरं
जामाचे गांवांपैकीं धुळगांव जो निम्मे जहागीर होता तो सुपेंकरांस
इनाम देऊन बाकी निम्मे गांव सरकारखालसा होता तोही त्या
इनामास जोडण्याविषयीं पेशवेसरकारांस विनंति केली. ती
पेशव्यांनीं कबूल करून एकंदर संपूर्ण गांवाची सनद सुपेंकर
यांस दिली. सदरहू गांवाचे वार्षिक उत्पन्न हालीं लोकलफंड सु-
द्धां १४६७ रुपये आहे. सदरहू इनामी गांवाचा उपभोग हालीं
बहिणाबाईचा वंश करीत आहे. दुसरी कन्या साळूबाई ही नगर जि-
ल्लांतील शेवगांव तालुक्याचे देशपांडे यांचे येथे दिली होती. त्या बा-
ईस एक कन्या झाल्यानंतर देवाज्ञा झाली. ती कन्या अहिल्याबाई
साहेब होळकर यांचे खासगी कारभारी खंडो बाबूराव यांचे येथे

दिली होती. त्या बाईचे वंशज नगर जिल्ह्यांत प्रवरा नदीचे कांठीं आकोलें येथें असून त्यांस विंचूर संस्थानांतून नेमणूक व इनाम मिळालें, तें अद्यापि त्यांजकडे चालत आहे.

शिवाजी विठ्ठल यांचे कनिष्ठ पत्नीस ताईसाहेब असें म्हणत अतत. त्या बाईस संतति झाली नाही. पुढें ती शिवाजी विठ्ठल यांजवरोबर सती गेली.

शिवाजी विठ्ठल यांनीं आपल्या आयुष्यांत धर्मकृत्यें केलीं तीं येणें प्रमाणें:—

त्यांनीं प्रयाग येथें यमुनेचे पलीकडे सोमेश्वराचे देवालयानजीक वेणीमाधवाचें मंदीर बांधिलें. तें कोणत्या शकांत व कोणत्या महिन्यांत व कोणी बांधिलें याविषयीं त्याजवर लेख आहे. ह्या देवाचे पूजेवद्दल शिवाजी विठ्ठल यांनीं आपले फत्तेआवाद माहालांतून एका कनोजिया ब्राम्हणाचे नांवानें सालिना रुपये १०० ची नेमणूक करून दिली. ती अद्यापि चालत आहे.

क्षेत्र मथुरा येथें वृंदावनांत कुंज आहे. तेथें शिवाजी विठ्ठल यांनीं राधामाधवाचें एक मंदीर बांधून, त्याचे लगत एक वाडाही बांधिला आहे. त्या मंदिरांतील मूर्तीचे पूजेवद्दल त्यांनीं आपले भीतरवार माहालांतून नेमणूक करून दिली. ती हालीं चालत आहे. त्यांनीं मथुरेनजीक एक बाग केला होता तो अद्यापि विंचूरकरांचे कबज्यांत आहे.

नरसिंहपूर येथें विठ्ठल शिवदेव यांनीं श्रीनरसिंहाचे देवालयांतील गाभारा बांधिला होता. त्यालगत शिवाजी विठ्ठल यांनीं एक मोठा दगडी सभामंडप व पश्चिमेकडील माहाद्वार व त्यावरील नगरखाना हीं कामें पुष्कळ खर्चानें बांधिलीं.

त्यांनीं सायखेडें येथें गोदातीरीं एक शिवालय बांधिलें. तें अद्यापि कायम् आहे.

निफाड तालुक्यांत नांदुरानजीक गोदेचे दक्षिणतीरीं ठाणगांवचे हद्दींत त्यानीं गणपतीचें एक मोठें देवालय बांधिलें असून त्याचे पूजेअर्चेबद्दल एक इनाम जमीन दिली. ती अद्यापि चालत आहे.

श्रीक्षेत्र काशी येथें त्यानीं भोंसल्यांचें घाटाचे पाठीमागें एक राममंदीर बांधिलें असून त्यास ग्वाल्हेरगिर्दीतून नेमणूक करून दिली. ती अद्यापि चालत आहे; व क्षेत्रमजकुरींच दुर्गाघाटावर एक वाडा बांधिला, तोही अद्यापपर्यंत कायम आहे.

त्यानीं त्रिस्थळी यात्रा मोठ्या खर्चानें केली. त्या वेळेस प्रयागवळ, काशीचे गंगापुत्र व गयेचे गयावळ हे यात्रेकरू लोकांस फार अडवून स्वारी खर्चाची बाब ह्मणून मनास मानेल तसा पैसा घेत होते; परंतु यात्रेकरू लोकांस तशा प्रकारें छळणें हें गैरवाजवी आहे असें शिवाजी विठ्ठल यांनीं पाहून, स्वारीबाबेबद्दल प्रत्येक मनुष्यापासून पंधरा रुपयांहून जास्ती घेऊं नये असा नेम करून दिला; त्याप्रमाणें बहुत दिवस वहिवाट चालत होती.

मथुरेनजीक एक सिद्ध पुरुष होते, त्यांस लोक अजगरबाबा असें ह्मणत असत. शिवाजी विठ्ठल व त्यांची स्त्री माईसाहेब या उभयतांनीं पुष्कळ दिवस त्यांची सेवा केली आणि पुढें त्यांस आपले छावणींत आणून तेथेंही त्याचप्रमाणें कांहीं वर्षेपर्यंत सेवा केली. पुढें शिवाजी विठ्ठल यांचे कनिष्ठ चिरंजीव अमृतराव हे दक्षिणेंत येऊं लागले त्या वेळेस त्यानीं त्या सिद्ध पुरुषास अंबारींत बसवून येथील नाशिक पंचवटीस आणिलें; आणि तेथें त्यांची उत्तम प्रकारें बरदास्त ठेवून कांहीं दिवस पर्यंत स्वतः त्यांची सेवा केली. त्यांचे सिद्धत्वाविषयीं नाशिक येथें लोकांत असें वर्णन आहे कीं, एके समयीं ते धुनीजवळ पडलेले असतां, धुनीवरील लांकडें पेटून त्यांचे पायाचा कांहीं भाग जळून गेला, तरी त्यानीं बिलकुल चळवळ केली नाहीं. त्या जळण्याची दुर्गंधी जेव्हां

बाहेर गेली तेव्हां ती कोठून येत्ये याचा तपास करीत करीत लोक मठांत शिरले; तों त्या सिद्ध पुरुषाचा पाय जळतांना त्यांचे दृष्टीस पडला. तेव्हां त्यांनीं पेटलेला अग्नि एकीकडे केला, आणि त्या जळलेल्या पायास औषधोपचार करून तो बरा केला. पुढे कांहीं वर्षांनीं तो सिद्ध पुरुष समाधिस्थ झाल्यावर अमृतराव यांनीं त्याची पुष्कळ खर्चानें समाधि बांधिली, आणि तिजवर देवालय बांधून त्यांत एक लिंग स्थापन केलें. त्या शिवालया-बाहेरील दरवाऱ्यावर एक शिलालेख स्थापन केलेला आहे, तो येणेंप्रमाणें:—

“ श्री लक्ष्मीनृसिंहचरणीं तत्पर अमृतराव शिवदेव समदे तुलमुल्क बाहादर विंचूरकर शके १७१० ”

शिवाजी विठ्ठल यांनीं विंचूर येथे राहाते वाड्यासमोर दगडाचें एक मोठें शिवालय बांधून त्यांत ओंकारेश्वर नांवाचें शिवलिंग स्थापन केलें; तसेंच गांवाबाहेर नदीतीरीं दगडाचें एक शिवमंदीर बांधून त्यांत पातालेश्वर नांवाचें शिवलिंग स्थापन केलें. हीं देवालये कायम आहेत. या खेरीज त्यांनीं गांवा सन्निध राममंदीर व गांवांत मारुतीचें मंदीर अशीं देवालये बांधिलीं तीं लांकडीं आहेत. या देवांच्या पूजनैवेद्याचा खर्च विंचूर संस्थानांतून चालतो. त्यांस स्वतंत्र नेमणुका नाहींत.

खासगी जहागिरींत विंचुरापासून दीड कोसावर कोटमगांव म्हणून एक गांव आहे. तेथे बहुत प्राचीन असें मारुतीचें मोठें जागृत स्थान आहे. त्यास रोकडेबा असें म्हणतात. शिवाजी विठ्ठल यांनीं त्या देवाचें मोठें लांकडी मंदीर बांधून त्याची पूजा व नैवेद्य यांचाही बंदोबस्त केला. तो अद्यापपर्यंत चालत आहे.

पाटोर्दे माहालांत खुद्द पाटोर्दे येथे रामेश्वर नांवाचें शिवस्थान आहे. त्याजवर मोठें मंदीर बांधिलेलें आहे. त्या देवाचे पूजनैवेद्याबद्दल त्यांनीं जमीन दिली, ती अद्यापि चालत आहे.

शिवाजी विवृल यांस आपस्माराची व्यथा होती. त्याबद्दल त्यांनीं पुष्कळ उपचार केले; परंतु कांहीं उपयोग होईना. शेवटीं त्यांस अजगरवावानीं असें सांगितलें कीं, “ एक लक्ष शालिग्राम ब्राम्हणांस दान करावे, म्हणजे ही व्यथा दूर होईल. ” त्याप्रमाणें शिवाजी विवृल यांनीं लक्ष शालिग्राम दान केल्यावर त्यांचा तो दुर्धर रोग अगदीं गेला.

शिवाजी विवृल यांनीं नानाप्रकारच्या शालिग्रामशिला, बाण, गंडकीशिलेच्या व धातूच्या नानाप्रकारच्या देवांच्या मूर्ती, त्याचप्रमाणें नानाप्रकारचे संस्कृत ग्रंथ यांचा बहुन द्रव्य खर्च करून संग्रह केला होता; त्यापैकीं अगदीं थोडा भाग आतां विंचूर संस्थानांत कायम राहिला आहे.

गोदातीरीं मौजे सायखेडें येथें शिवाजी विवृल यांनीं पुष्कळ घरे बांधून तीं ब्राम्हणांस दान केलीं; आणि त्या भागास ब्राम्हपुरी असें नांव दिलें. तसेंच आपले सरंजामांपैकीं उरपाड माहालांतून त्या ब्राम्हणांचे निर्वाहार्थ वर्षासनें करून दिलीं. तीं पेशवाईअखेरपर्यंत निर्वेध चाललीं. पुढें इंग्रजी अंमल होऊन इंग्रजांनीं उरपाड माहाल खालसा केल्यावर त्यांनीं तीं सर्व वर्षासनें ताहयात केलीं. त्यामुळें तीं आतां बुडाल्यासारखींच झालीं आहेत. शिवाय, त्यांनीं उत्तर हिंदुस्थानांत कितीएक लोकांस आपहार व जमिनी दिल्या; त्या अद्यापपर्यंत चालत आहेत. येवलें येथें श्री बालाजीचें संस्थान बहुत प्राचीन आहे. त्या संस्थानाचे पुजारी बहुत योग्य होते. त्या बालाजी देवाची पूजा व नैवेद्य हीं व्यवस्थित रीतीनें चालावीं म्हणून शिवाजी विवृल यांनीं आपले जाहागिरींतील पाटोदें माहालापैकीं मौजे न्याहारखेडें हें गांव त्या देवाच्या नांवानें करून दिलें. त्याचा आकार रुपये ६७ आहे. त्या खेड्याची वहिवाट हालीं देवाचे पुजारी करीत असून त्याचे उत्पन्नाचा व्यय त्या देवाकडे करीत आहेत.

शिवाजी विठ्ठल यांनीं आपले जातसरंजामांतील येवले गां-
वाच्या पेठेंत एक टंकसाळ स्थापून नाणें पाडणें सुरू केलें. त्या
रुपयावर तुळसीच्या झाडाचें चिन्ह असून त्यास “ नरसिंह शि-
का ” असें लोक क्षणत असत. ही टंकसाळ दक्षिणेंत इंग्रजी
अंमल होईतोपर्यंत चालली.

शिवाजी विठ्ठल यांच्या स्वरूपाचें व स्वभावाचें वर्णन.

शिवाजी विठ्ठल यांचा रंग काळसर असून त्यांचे शरीरची
काठी ठेंगणी होती. ते स्वभावानें शांत, उदार व दयाळु असे होते
पण शूरत्वांत कमी नव्हते.

—०—

खंडेराव विठ्ठल यांचें चरित्र.

मागील चरित्राचे अंतीं आम्हीं शिवाजी विठ्ठल विंचूरकर यांचे देहांतासंबंधी मजकूर लिहिला. आतां त्यांचे कनिष्ठ बंधु खंडेराव विठ्ठल यांचें चरित्र लिहिण्यास आम्ही आरंभ करितों.

शिवाजी विठ्ठल यांचे मरणानें त्यांचे आप्तवर्ग, इष्टमित्र आणि पदरची मंडळी यांस दुःख झालें हें सहजीक आहे; परंतु त्यांचे कनिष्ठ बंधु खंडेराव यांजवर त्यांचा अतिशय लोभ असून उभयतां बंधु एकमेकांचा मोठा मान ठेवीत असत, यामुळें खंडेराव यांस जें दुःख झालें तें अनिर्वाच्य होतें. त्यांचे समाधानार्थ व पेशवे यांजकडून उपाध्ये करवे व आप्त राजमाचीकर हे येऊन रीतीप्रमाणें सांत्वनाच्या सर्व गोष्टी झाल्या. त्याचप्रमाणें माहादजी शिंदे यांचे लष्करांतील नामांकित सरदार व मुत्सद्दी जे शिवाजी विठ्ठल यांचे उत्तर हिंदुस्थानांतील परम स्नेही होते, त्यांनींही येऊन त्यांचें समाधान केलें. नंतर खंडेराव यांनीं तुळापूर येथें भीमा आणि इंद्रायणी यांचे संगमावर शिवाजीपंत बापू यांचें उत्तरकार्य केलें. पुढें ते श्रीमंत माधवराव पेशवे यांचे भेटीस्तव पुण्यास गेल्यावर श्रीमंतानीं त्यांस लागलीच सरदारीचीं वस्त्रे देऊन तत्संबंधी मुलुकाच्या सनदाही करून दिल्या. नंतर थोडक्याच दिवसांनीं खंडेराव विठ्ठल हे श्रीमंतांच्या परवानगीनें आपल्या मुलुकाची व्यवस्था करण्यास्तव विंचुरास गेले. तेथें त्यांनीं पदरच्या मंडळीचा दरबार करून त्यांत सर्वांबरोबर अभ्यासनाचें संभाषण केलें; आणि ज्या कितीएक पदरचे मंडळीवर कारण परतवें आपली इतराजी झाली होती, त्या सर्वांस क्षमा करून ते पूर्वी ज्या ज्या कामांवर होते त्या त्या कामांवर त्यांस कायम केलें. अशा प्रकारें त्यांनीं सर्व व्यवस्था करून पूर्ववत् सर्व कामकाज चालू केलें.

खड्याच्या लढाईची तयारी.

..१२३

नंतर थोडकेच दिवसांनी पेशवेसरकार व मोगलसरकार यांमध्ये बेवनाव झाला; आणि तो वाढत जाऊन शेवटी त्याची भजल युद्धापर्यंत येऊन पोहोचली. तेव्हां प्रत्येक मराठे सरदाराने आपले फौजेची तयारी व किल्यांचे बंदोबस्त करण्यास आरंभ केला. त्याप्रमाणे खंडेराव विठ्ठल यांनीही पदरचे जुने वाकिफ कारभारी व सरदार यांचे सल्याने आपले फौजेची तयारी व किल्यांची बंदोबस्ती चालविली. इतक्यांत पेशवे यांजकडूनही त्यांस फौजेची भरती करण्याविषयी जरूरीचा हुकूम आला. तेव्हां त्यांनी आपले वडील विठ्ठल शिवदेव व बंधु शिवाजी विठ्ठल यांनी ज्याप्रमाणे कीर्त मिळविली होती त्याप्रमाणे आपणही ह्या उद्भवलेल्या लढाईत कीर्त संपादन करावी अशा उमेदीने पूर्ण लक्ष लावून फौजेची कडेकोट तयारी केली. परंतु दुर्दैवकरून त्या प्रसंगी त्यांची प्रकृति बिघडली. हे त्यांचे दुखणे दिवसेंदिवस वाढत जाऊन त्यांजवर क्षयरोगाची चिन्हे दिसू लागली. त्यांचे पदरी वैद्य चांगले असून औषधोपचारही चालले होतेच; परंतु त्यांस आराम न होता तो रोग असाध्य असे पुष्कळ सुज्ञ लोकांस वाटू लागले. इतक्यांत युद्धाचा प्रसंग समीप येऊन पोहोचला; पुरातन मंत्रीमंडळीपैकीं सखारामबापू, चिंतो विठ्ठल, बाबूराव फडनवीस वगैरे पूर्वीचे अधिकारांतून निघून पेशव्यांचे सर्व दौलतीचा कारभार नाना फडनवीस यांचे हातीं आला होता; कोणतेही सरकारी काम त्यांचे हुकुमाशिवाय होत नसे; आणि नानांचा स्वभाव दीर्घद्वेषी असून त्यांस जात्याभिमानही विशेष होता; शिवाय दादासाहेब यांचे लोभांतील मंडळीविषयी त्यांचे अंतःकरण शुद्ध नव्हते; खंडेराव विठ्ठल हे जरी दादासाहेब यांचे हाताखालीं वागलेले नव्हते, तरी ते विठ्ठल शिवदेव यांचे पुत्र होते येवढ्याच कारणाने त्यांजवर नाना फडनवीस यांचा लोभ नव्हता. या सर्व कारणांस्तव या प्रसंगी लढाईत स्वतः सामील होऊन पराक्रम करून दाखविणे

हैं खंडेराव विठ्ठल यांस भवश्य कर्तव्य होतें. सबब प्रकृति वि-
घडलेली असतांही ते आपले फौजेनिशीं पुण्यास हजीर होऊन
पेशव्यांचे फौजेबरोबर रणभूमीवर गेले.

वर लिहिलेल्या युद्धाकरितां पेशव्यांचे हुकुमावरून दौलतराव
शिंदे, तुकोजी होळकर, रघोजी भोंसले, गोविंदराव गाईकवाड
ह्यांचा सरदार, खंडेराव विठ्ठल विंचूरकर, पटवर्धन, रास्ते, रा-
जेबहादर, प्रतिनिधि, पंतसचीव, या शिवाय मराठे मानकरी,
निंबाळकर, घाटगे, चव्हाण, डफळे, पवार, थोरात, फटणकर
वगैरे पुणे येथे आपापल्या लष्करांनिशीं येऊन पोहोचले.

या प्रसंगीं पेशवे अल्प-वयस्क असल्या कारणाने एकंदर
सैन्याचा मुख्य सेनापती कोणास करावे याचा विचार करण्यास्तव
नाना फडनवीस यांनीं मुत्सद्दी लोक जमा केले. त्या कचेरींत
बोलणे चालले असतां त्यांत दौलतराव शिंदे यांस मुख्य सेनापती
करण्याचा उपक्रम निघाला; परंतु शिंद्यांचे लष्करांत जी शेंणवई
मंडळी प्रमुख होती त्यांविषयीं नानांचे अंतःकरण शुद्ध नव्हते,
अणून दौलतराव हे अल्पवयस्क असून अनुभवलेले नाहींत या-
करितां त्यांस तो अधिकार देणे रास्त नाहीं, असें त्यांचे झणणे
पडले. तेव्हां हा अधिकार चालविण्यास तुकोजी होळकर नेमावे
अशी कित्येक मुत्सद्यांची सल्ला पडली. परंतु होळकर यांस तो
अधिकार दिला तर शिंद्यांचे पदरची शेंणवई मंडळीही मोठी
मानी असून तिजकडे शिंद्यांचे लष्करी अधिकार आहेत यामुळे
चांगला परिणाम न होतां उलटी स्पर्धा मात्र वाढेल असें नानांनीं
सांगितले. त्याजवर रघुजी भोंसले हे चांगले अनुभवलेले व शूर
असल्यामुळे त्यांस तो अधिकार द्यावा असें कित्येकांचे झणणे
पडले; परंतु असें केल्याने शिंदे व होळकर हे नाखूष होतील असें
पुष्कळांनीं बोलून दाखविले; सबब तो अधिकार प्रतिनिधीस द्यावा
अशी हरीपंत फडके यांनीं सूचना केली. परंतु त्या वेळचे प्र-
तिनिधी युद्धकर्मांत अनुभवलेले नव्हते, सबब पेशव्यांचे हुजूर

वागणाऱ्या सरदारांपैकींच कोणास तरी तो अधिकार द्यावा असा विचार निघाला. त्या वेळेस कांहीं जणांनीं विंचूरकर यांचें नांव घेतलें; परंतु तेही नुकतेच सरदारीवर कायम झालेले असून अजारी होते सबब आणखी कोणास तरी तो अधिकार दिला पाहिजे असें नाना फडनवीस यांस वाटून शेवटीं परशुरामभाऊ पटवर्धन हे मोठे जवांमर्द असून त्यांनीं बहुत रणसंग्राम पाहिले आहेत याकरितां त्यांसच तो अधिकार द्यावा असा त्यांनीं ठराव केला. त्यावरून सदर्हू जमलेल्या सरदारांपैकीं कित्येक सरदार कुरकुर करूं लागले. हें तर्कमान नाना फडनवीस यांस कळल्यावर त्यांनीं सर्वांच्या छावण्यांत जाऊन त्यांच्या समक्ष भेटी घेतल्या, आणि त्यांस योग्य कारणें दाखवून सर्वांचें समाधान केलें. त्याप्रमाणेंच त्यांनीं खंडेराव विठ्ठल यांजकडे येऊन त्यांस असें सांगितलें कीं, “ आपली प्रकृति दुरुस्त नसल्यामुळे लढाईत जाण्यास आपणांस सामर्थ्य नाही, सबब मी मुख्य सरदारी परशुरामभाऊ यांजकडे सांगितली आहे. आपण रणांगणांत बहुत तसदी न घेतां विमणाजी खंडेराव व बाबूरावनाना कोटमगांवकर यांजकडे लढाईचा अधिकार सोंपून देऊन स्वतः देखरेख मात्र करीत जावी. ” पुढे थोडक्याच दिवसांनीं सरकार स्वारी सोलापूरपर्यंत जाऊन निजामाशीं लढाई सुरू झाली. या लढाईचा इतिहास बहुतकरून सर्वास माहित आहेच. सबब त्याची सविस्तर हंकीकत या चरित्रांत लिहिण्याची आवश्यकता दिसत नाही. तथापि इतिहासाचा क्रम खंडित न दिसण्याकरितां तिचा सारांश मात्र येथें देतो.

निजामाची फौज मोठी व कडवी असून तिजवरील सरदारही अनुभवलेले व शूर असे होते; यामुळे पेशव्यांचे आघाडीचे टोळींचा हल्ला त्यांनीं तेव्हांच परतविला. नंतर दुसरा हल्ला झाला त्यांतही मोगलांनीं शौर्यकरून पेशव्यांचे फौजेचें कांहीं चालू दिलें नाही. तेव्हां नाना फडनवीस यांस मोठी फिकीर प्राप्त झाली; प-

रतुं शिंदे यांजकडील कवाइती फौजेदरील सरदार जिउबादादा यानें असें सांगितलें कीं, “ आपण स्वस्थ असावें; मी आतां काय कारामत करितों ती पाहावी. ” असें बोलून तो सरदार आपले ढावणीं-त परत गेला. तेथें त्याची लढण्याची तयारी होतीच. मग त्यानें मान्याचे जाग्यावर तोफा चढवून तेथून निजामांचे फौजेवर गोळा चालू केला. निजामांचे फौजेतील कवाइती पलटणे रेमंड नांवाचे फ्रेंच सरदाराचे हाताखाली होती. त्या फ्रेंच सरदारानें पेशव्यांकडील कवाइती फौजेचा गोळा ओळखून, ज्या बाजूस शिंद्यांच्या तोफा लागल्या होत्या त्या बाजूस जाऊन त्या तोफांवर आपले कवाइती तोफखान्याचा गोळा सुरू केला. परंतु शिंद्यांचे कवाइती फौजेवरील पीनर नांवाचा सरदार यास लढाई लांबविणें प्रशस्त न वाटून त्यानें असें मनांत आणिलें कीं, खुद्द निजामांस रणांतून पळ काढण्यास लाविलें झणजे त्यांची फौज धर धरणार नाही. यास्तव ज्या ठिकाणीं तो हत्तीवर अंबारींत बसला होता, तेथें त्यानें पांच गोळे नेमानें मारिले. ते जरी निजामास लागले नाहींत, तरी तो हत्ती घाबरून माघारा पळून गेला. तें पाहून त्याचे सर्व फौजेस भीति उत्पन्न होऊन तीही पळून गेली. इतक्यांत मराठे स्वारांनीं हल्ला करून त्यांचे सैन्याची पुष्कळ कत्तल उडविली. निजामानीं खरडे गांवाचा आश्रय करून त्याच्या वेशी बंद केल्या; तों सायंकाळ होऊन अंधार पडला, सबब लढाई बंद झाली. दुसरे दिवशीं सकाळीं मराठे स्वारांनीं पुनः चाल केली, तों निजामांची फौज पळून गेली होती. त्या लोकांनीं तोफा व दारूगोळा वगैरे सामान टाकून दिलें होतें तें या स्वारांनीं ताब्यांत घेऊन पुढें चाल केली. इतक्यांत निजाम खरडे गांवच्या वेशी बंद करून आंत राहिले आहेत असें त्यांस कळलें. तेव्हां त्यांनीं त्या गांवास वेढा घालून त्यावर दोन दिवसपर्यंत तोफा चालविल्या. शेवटीं निजामानीं जेर होऊन पेशव्यांकडे तहाचें बोलणें बोलण्यास वकील पाठविला. तेव्हां पेशव्यांनीं त्यांस तहाच्या शर्ती कळविल्या त्या येणेंप्रमाणें:—

१. तुमचे मुख्य वजीर मधीर उलमुल्क यांनीं आमचे वकी-
लांबरोबर भर दरबारांत आमचे मुख्य दिवाण नाना फडनवीस
यांविषयीं वेआदबीचें भाषण केलें आहे त्याचा बदला मिळण्या-
स्तव त्यांस प्रथम आमच्या हत्तींनीं करावें.

२. पूर्वीं सदाशिवरावभाऊसाहेब यांनीं उदगीर येथील तहांत
जो पासष्ट लक्षांचा मुलुक तुम्हांपासून घेतला होता तो तुम्हांस परत
मिळाला आहे तो आमचा आम्हांस द्यावा.

३. तुमच्या मुलकाची मर्यादा परंड्यापासून उत्तरेस तापी-
पर्यंत आहे त्यांतील कांहीं मुलुक दौलताबादेचे किल्यासह आ-
म्हांस द्यावा.

४. आमचे तीन कोट रुपये तुम्हांकडे बाकी येणें आहेत ते
आम्हांस रोख द्यावे.

५. रघुजी भोंसले यांचे गंगथडी प्रांतांतील घासदाण्याबद्दल
एकुणतीस लक्ष रुपये तुम्हांकडे बाकी राहिली आहे ती तुम्हीं
त्यांस रोख द्यावी, आणि भोंसले यांनीं गंगथडींत पुनः घास दाणा
न मागावा, यांकरितां त्यांस दरसाल तीन लक्ष आठ हजार रुपये
उत्पन्नाचा मुलूक द्यावा.

६. वऱ्हाडांत जो तुमचा मुलूक आहे त्याचा वसूल तुम्हीं पूर्वीं-
च्याचालीप्रमाणें घेत जावा.

७. या लढाईसंबंधी आमचा सर्व खर्च तुम्हीं भरून द्यावा.
पहिली शर्त खेरीज करून बाकीच्या सर्व शर्ती कबूल करण्याचें
निजामांस जड वाटलें नाहीं; परंतु मधीर उलमुल्क त्यांस पेशवे
यांचे स्वाधीन करण्याची मात्र त्यांस पंचाईत पडली. त्या समयीं
मधीर उलमुल्क हे निजामास झगले कीं, “खुदावंद! या तहांत
पेशवे यांनीं कांहीं अंमर्याद मागितलें नाहीं. मला त्यांचे स्वाधीन
करण्यास आपण बिलकुल मार्गे पुढें पाहूं नये. मी त्यास राजी
आहें.” असें बोलून आपल्यास नेण्याकरितां जी मराठे स्वारांची

टोळी आली होती तिजवरोवर ते चालते झाले. नंतर तहनामा पुरा झाला.

या लढाईत पेशव्यांकडील फौजेचें विशेष नुकसान झालें नाहीं. परंतु निजामांकडील फौजेचें नुकसान बरेंच झालें असें म्हणण्यास चिंता नाहीं. कारण, त्या लढाईत निजामांकडील जे मोठमोठाले सरदार पडले त्यांच्या कवरा खरडे गांवाच्या उत्तरेस कायम आहेत; त्यांची संख्या सुमारे दोन हजारवर होईल. या वरून शिपाई किती पडले असावे हें सहज अनुमान करितां येईल. ही लढाई तारीख ११ माहे मार्च सन १७९५ इसवी रोजी झाली.

खडर्चाचे लढाईत खंडेराव विठ्ठल यांजकडून विशेष लिहिण्यासारखी गोष्ट झाली नाहीं. कारण ती लढाई बहुत दिवस न चालतां लवकरच समाप्त झाली. बहुतेक सरदारांस व फौजेसही त्या लढाईचे संबंधानें विशेष आयास पडले नाहींत. तथापि खंडेराव विठ्ठल हे पूर्वीच दुखणेकरी असल्यामुळे त्या लढाईत जे त्यांस कांहीं थोडे श्रम झाले त्यापासून त्यांची प्रकृति जास्त बिघडली. ती लढाई संपल्यावर मराठी फौज पुण्यास परत जाऊं लागली, तेव्हां खंडेराव यांस प्रकृतीचा भरंवसा वाटेना; सबब त्यांनीं नाना फडनवीस यांस कळवून खडर्चापासून पंचवीस तीस कोसांवर नरसिंहपूर क्षेत्रीं आपले कुलस्वामीचे दर्शनाकरितां जाण्याविषयीं श्रीमंतांची आज्ञा घेतली; आणि ते लागलेच नरसिंहपुरास जाऊन दाखल झाले. तेथें कांहीं दिवस राहून औषधोपचार व ईश्वरसेवा बहुत केली. परंतु दिवसेंदिवस त्यांची प्रकृति जास्तच बिघडत चालली. तेव्हां त्यांनीं पुष्कळ पैसा खर्च करून दानधर्म व ब्राम्हणभोजनें वगैरे धर्मकृत्यें बहुत केलीं. शेवटीं एके दिवशीं प्रकृति अतिशय बिघडलीशी वाटली तेव्हां त्यांनीं त्रिमणाजी खंडेराव, बाबूरावनाना कोटमगांवकर, बाळोबाबाबा सालकाडे कारभारी, वगैरे पदरची मंडळी जमा करून आपले पुत्र नरसिंहराव आपलेजवळ बोलाविले आणि त्यांचे हात त्या कारभारी मंडळीचे हातांत देऊन, “आतां

माझे ठिकाणीं या मुलास तुझीच आहां '' असें सांगून, वैशाख शुद्ध ६ रोजीं ते वैकुण्ठवासी झाले. नंतर त्यांचे पुत्र नरसिंह राव यांनीं आपले वडिलांचें उत्तरकार्य भीमा आणि निरा या संगमतीर्थीं उत्तमप्रकारें केले. खंडेराव विव्दल यांचे मरणाने त्यांचे पुत्रास व पदरचे मंडळीस फार दुःख झालें. त्यांस सरदारीचीं वस्त्रें मात्र मिळालीं होती; परंतु त्याचा उपभोग त्यानीं कांहींच केला नाहीं, कां कीं, त्या वेळेपामून दाहा महिन्यांचे आंतच त्यांचा अंतकाळ झाला. त्या दहा महिन्यांतूनही बहुत दिवस प्रकृतीचे बेभारामींतच गेले. त्यामुळे तर त्यांचे चिरंजी-
वास व पदरचे मंडळीस फारच दुःख वाटलें.

खंडेराव विव्दल यांची प्रथम स्त्री निवर्तल्यावर त्यानीं दुसरें लग्न केले. त्या बाईचें नांव गंगाबाई. तीस एक पुत्र झाला; त्याचें नांव नरसिंहराव असें होतें.

खंडेराव विव्दल हे चिटणिशी व जमाखर्ची लिहिण्यांत फार हुषार असून मोठे मुत्सद्दी होते. शिवाय ते संस्कृत शिकलेले असून नवीन संस्कृत कविता करण्याचेंही त्यांस चांगलें अंग होतें.

त्यांस सरदारीचीं वस्त्रें मिळाल्यावर ते बहुत दिवस वांचले नाहींत, ह्मणून त्यांचे हातून विशेष लिहिण्याजोगें एकादें धर्मकृत्य घडलें नाहीं. फक्त विंचुरानजीक एक कोसचे अंतरावर एका टेंकडीवर देवीचें प्राचीन स्थान आहे, त्याजवर त्यानीं देवालय बांधिलें. या देवीस कोणजाई असें ह्मणतात.

खंडेराव यांचा वर्ण गौरा असून ते सुस्वरूप होते. त्यांची अंगकाठी उंच होती, व त्यांचा स्वभाव रागीट आणि खूनशी असे, तथापि त्यांचे हातून कोणाचें कंधांही नुकसान झालें नाहीं.

नरसिंह खंडेराव यांचे चरित्र.

खंडेराव विठ्ठल यांचे चिरंजीव नरसिंह खंडेराव यांस सरदारीचीं वस्त्रे मिळण्याकरितां त्यांचे वडिलांचे कारभारी चिमणाजी खंडेराव व बाळोबा बाबा सालकाडे यांनीं पुण्यास जाऊन प्रथम नाना फडणीस यांची भेट घेतली आणि त्यांस खंडेराव विठ्ठल परलोकवासी झाल्याचा मनकूर श्रुत करून नरसिंह खंडेराव यांनीं त्यांस दिलेलें पत्र त्यांचे स्वाधीन केलें. तेव्हां नाना म्हणाले कीं, “ खडर्गचे लढाईपूर्वीं मीं त्यांची प्रकृति पाहिली होती; त्या वेळेसच मला तिचें मान बरें दिसलें नाहीं, आणि बैद्य मंडळीनींही ती असाध्य असल्याचेंच मला कळविलें होतें. ईश्वरसत्तेस उपाय नाहीं; असो; शाहू महाराजांनीं विठ्ठल शिवदेव यांस बाजीरावसाहेब पेशवे यांचे पदरीं घातल्यासारखें त्यांनीं व त्यांचे पुत्रांनींही सरकारचाकरी योग्य रीतीनें करून वाहवा मिळविली यांत संशय नाहीं; तेव्हां आतां विंचुरकरांची दौलत व सरदारी यांविषयीं सरकारास योग्य विचार केलाच पाहिजे. नरसिंहपुरास जाण्याचे वेळेस खंडेराव हे माझा निरोप घेण्यास आले, तेव्हां नरसिंहरावही हे त्यांजबरोबर होते. त्यावेळेस त्यांची चलाखी व हुशारी पाहून मला बहुत संतोष वाटला. असो; आतां त्यांस श्रीमंतांचे दर्शनार्थ लवकर घेऊन यावें. सरकार त्यांस सरदारीचीं वस्त्रे सत्वर देतील. ” याप्रमाणें सांगून नानांनीं उभयतांस निरोप दिला. नंतर चिमणाजी खंडेराव हे सनदा तयार करण्याचे कामीं मदत लागल्यास ती करण्याकरितां पुण्यास राहिले आणि बाळोबा बाबा हे नरसिंगराव यांस पुण्यास आणण्याकरितां नरसिंहपुरास गेले. नरसिंहराव हे आपला कुलस्वामी नरहरी यास नमस्कार करून त्याजबरोबर पुण्यास निघून गेले. तेथें नानांची भेट झाल्यानंतर त्यांचे विद्यमानें नरसिंहराव याणीं श्रीमंतांची भेट घेतली. नरसिंहराव यांस पाहून श्रीमंत बहुत खुष झाले; आणि त्याच

दिवशीं त्यांनीं पूर्वाप्रमाणें त्यांस सरदारीचीं वस्त्रें व मुलकांच्या सनदा दिल्या. या सनदा देते वेळेस नाना फडणीस म्हणाले, का “जरी तुमची उमर बारा वर्षांहून जास्त नाही, तरी तुमचे वडिलांची स्वामिनिष्ठा व इमानदारी यांजवर नजर देऊन श्रीमंतांनीं हा अधिकार तुम्हांस दिला आहे. या करितां तुम्हीं पद-रचे जुने मंडळीचे विचारें वागावें आणि सरदारीस योग्य असा वि-द्याभ्यास करून लवकरच सरकारची नोकरीस स्वतः बजावण्यास समर्थ व्हावें. तुम्ही दौलत संभाळण्यास योग्य ल्हाल तोंपर्यंत बंदोबस्ताची सर्व जोखीम चिमणाजी खंडेराव व बाळोबा बाबा यां-जवर ठेवली आहे.” असें बोलून नानांनीं त्यांस रजा दिली.

नरसिंहराव कारभारी मंडळीसह विंचूरास परत गे-ल्यावर त्यांनीं सर्व मानकरी व पदरची मंडळी जमा करून ज्या-ंचीं कामें त्यांनीं करण्याविषयीं हुकूम दिला. तेणेकरून सर्व व्यवस्था पूर्ववत् चालू झाली. पुढें लवकरच कारभारी यांनीं नर-सिंहराव यांस शिपाईगिरीचे कामांत हुशार करण्यासाठीं, गोपाळ-राव पटाईत नांम गृहस्थास त्यांचे शिक्षक नेमिलें. हा मनुष्य घोड्यावर बसण्यांत, भाला व तलवार चालविण्यांत, व शिपाई-गिरीचे इतर सर्व कामांत मोठा प्रवीण होता. शिवाय त्यांस लिहिणें वाचणें वगैरे कारकुनीचें काम शिकविण्यास देवबा भाऊ या नांवाचा एक चांगला इमानी कारकून यास नेमिलें; खेरीज संस्थानचे कारखान्यांत एक मुनषी होता, त्यास त्यांजला फारशी भाषा शिकविण्यास नेमिलें. तसेंच त्यांस वेद वगैरे ब्रह्मकर्मसं-बंधीं शुशिक्षा देण्यास केशवभट मोघे झणून संस्थानचे एक आ-श्रित ब्राह्मण यांची योजना केली; याप्रमाणें कारभारी यांनीं नर-सिंहराव यांस हुशार करण्याची सर्व व्यवस्था केली; आणि को-णते समयीं कोणते विद्येचा अभ्यास करावा त्याच्या वेळा नेमून देऊन त्यांजवर सर्व प्रकारें देखरेख करण्यास व हमेषा त्यांचे श-रीर प्रकृतिची वगैरे व्यवस्था पाहाण्यास ज्यंबक येथील राहा-

णार काशीपंत बाबा जोगळेकर यांस नेमिले. हे गृहस्थ त्या बेळेस संस्थानांत नुकतेच नोकर राहिले होते; परंतु पुढे त्यांनीं इमानानें वर्तन केल्यावरून त्यांस, बाळोबा बाबा यांचे हाताखालीं संस्थानचे तर्फेनें पेशव्यांचे दरबारांतील वकील, असा अधिकार प्राप्त झाला. सांप्रत त्यांचे चिरंजीव नारायणराव जोगळेकर हे न्यंबळ येथील देवाचे संस्थानावर कारभारी आहेत. ह्यांचे वडील काशीपंत बाबा यांस विंचूरचे संस्थानांतून जे उत्पन्न मिळत होतें, त्याचे ऐवजी हालींचे संस्थानचे मगदुराप्रमाणें इनाम व सनदी जमीन मिळून सुमारे ४०० रुपयांचें उत्पन्न चालत आहे. असो; वर सांगितल्याप्रमाणें नरसिंहराव यांचे विद्याभ्यासाची व्यवस्था केल्यानें त्यांचा अभ्यास उत्तम प्रकारें चालू लागला.

चिमणाजी खंडेराव दिवाण हे अशक्त झाल्यामुळे त्यांनीं नाना फडणवीस यांचे परवानगीनें बाळोबा बाबा ह्यांकडे आपलें काम सोंपून दिलें. त्यावेळेस शिवाजी विठ्ठल यांची ज्येष्ठ स्त्री माईसाहेब सायखेडचास होती. तीस भेटण्याकरितां नरसिंह खंडेराव हे मातुश्रीसह पुढें लौकरच सायखेडचास गेले. चिमणाजी खंडेरावही त्यांजबरोबर जाऊन त्या वृद्ध बाईस भेटले. नरसिंह खंडेराव यांस माईसाहेबांनीं पाहिलें तेव्हां त्यांस मागील काळाचें स्मरण होऊन त्यांनीं नरसिंहराव यांस पोटाशीं धरिलें, आणि “आपले वंशांत पुष्कळ पुरुष झाले असून आतां त्यांचा अंकुर ह्मणून तूंच एकटा राहिला आहेस ईश्वर तुझे कल्याण करो,” अस बोलून त्या फार कष्टी झाल्या. अस्तु! मग त्यांनीं नरसिंहराव यांस कांहीं दिवस आपले जवळ ठेवून घेतलें. पुढें नरसिंहराव हे त्यांची रजा घेऊन विंचूरास गेले; परंतु त्यांची मातुश्री माईसाहेबांजवळच राहिली. त्यांस पुढें थोडे दिवसांनीं तेथें देवाज्ञा झाली. नरसिंगराव विंचूरास आल्यावर, उत्तर हिंदुस्थानचे माहांला संबंधीं कामकाज पाहाण्यास विंचुराहून एक हुशार मनुष्य नेमून पाठविणें जरूर पडलें. त्यावरून त्यांनीं मशिदीचें रांजणगांव ये-

थील गणेश राजाराम नांवाचे मनुष्यास तिकडे पाठवून त्याज-
कडे मुलुकाचा वसूल, शिंद्याचे तैनातीस ठेविलेल्या पागेची सर-
दारी, आणि शिंद्यांचे दरबारांतील वकीली इतके अधिकार सांगि-
तले. या मनुष्यावर पुढे थोडक्याच दिवसांनी दौलतराव शिंदे
यांची मेहेरबानी होऊन त्यांनी त्यास मोठ्या योग्यतेस चढविले.

पुढे भाद्रपदमाशीं नरसिंहराव हे पुण्यास दसऱ्याकरितां फौ-
जेनिशीं गेले. ह्यावर्षीं सर्व सरदारांनीं त्या सणाकरितां आपाप-
ल्या फौजेची उत्तम प्रकारची तयारी केली होती, कारण थोडकेच
महिण्यांपूर्वी पेशवे यांनीं खर्चे येथे मोघलाचा मोड करून जो मोठा
जय मिळविला होता त्याबद्दल त्या सणाचे दिवशीं आनंद प्रदर्शित
करण्याचा बेत ठरला होता. पेशवेसरकारचे फौजेचीही उत्तम
प्रकारची तयारी झाली होतीच. दसऱ्याचे दिवशीं श्रीमंतांची स्वा-
री सीमोलंघनास निघाली त्यावेळेस तिचा थाट केवळ युद्धाचे अ-
पूर्व तयारीचा होता. तो पाहून पुण्यांतील लोक अशी कल्पना
करूं लागले कीं थोडकेच दिवसांत पेशवे काबूलावर स्वारी करून
पानिपतचे पराजयाबद्दल आफघान लोकांचा सूड घेतील; परंतु ती
कल्पना सर्वप्रकारें व्यर्थ झाली, कारण संपूर्ण मराठीराष्ट्राचे दुर्दैवा-
मुळे पुढे लवकरच पुणे येथे अकल्पित व अत्यंत दुःखाची अशी ए-
क गोष्ट घडली. तेणेंकरून ज्याप्रमाणें दीप मालवला म्हणजे एकदम
चोंहीकडे अंधःकार होतो तद्वत सर्वांचे मनांतील उत्छाह व उमेदी ए-
कदम नष्ट झाल्या ! ती गोष्ट अशी कीं, श्रीमंत माधवरावसाहेब यांचें
मन कांहीं दिवसांपासून कितीएक कारणांनीं भगदीं उदास झालें होतें;
आणि त्या उदासीनेतेचें भरांत त्यांनीं एके दिवशीं शनिवारचे वा-
ड्यांत गच्चीवरून खालीं चौकांत उडी टाकिली. तेणेंकरून त्यांचे
हातांपासांस मोठ्या जखमा होऊन कारंजाची नळी त्यांचे मांडींत
शिरली. पुढे दोन दिवसांनीं त्यांस त्यामुळेच देवाज्ञा झाली.

या संधीस पुणे येथे व संपूर्ण महाराष्ट्र देशांत नाना प्रकारचीं
राजकारणें झालीं; त्यांचा विस्तार या चरित्रांत लिहिणें अप्रासंगिक

शेंवटचे बाजीराव गादीवर वसले. १३३

आहे असें वाटतें. यास्तव तसें न करितां थोडक्यांत असें दर्श-
वितों कीं, पुष्कळ घालमेली होऊन शेवटीं शिंदे यांचे मदतीनें
दादासाहेब पेशवे यांचे चिरंजीव बाजीराव हे पेशवाईचे गादीवर
कायम झाले. ही गोष्ट तारीख ४ डिसेंबर सन १७९६ इसवी
रोजीं घडली.

नंबर नाना फडनवीस, दौलतराव शिंदे, परशुराम भाऊ पट-
वर्धन, बाजीराव साहेब पेशवे, शिंद्यांचे दिवाण बाळोबा तात्या,
जिवबादादा व लखोबादादा वगैरे मुत्सद्दी मंडळीमध्ये अनेक प्र-
कारचीं राजकारणें व उलाढाली झाल्या. तेणेंकरून पेशव्यांचे
राज्यास बळकटी न येतां, थोरले शिवाजी महाराज यांनीं मराठी
राज्याचा मजबूत पाया घालून त्यावर जी मोठी भव्य इमारत र-
चली होती व जी थोरले बाजीराव, नाना साहेब व थोरले माधव
राव पेशवे यांनीं शिखरास पोहोचविली होती, त्या इमारतीस
खणती लागून ती जमीनदोस्त होण्याचीं चिन्हे सूरूपुरुषांस दिसूं
लागलीं.

वर लिहिलेल्या उलाढाल्यांत विंचूरकर यांचे कारभारी यां-
नीं आपले मालिक अज्ञानावस्थेंत आहेत असें पाहून कोणतेही रा-
जकारणांत न शिरतां अगर कोणाचेही पक्षास न मिळतां एकनि-
ष्टेनें वर्तन केलें; आणि ज्या ज्या वेळेस त्यांस पेशवे यांकडून
लष्करी कामगारीवर जाण्याविषयीं हुकूम झाले त्या त्या वेळेस
त्या कामगार्या इमानदारीनें बजावून कोणतेही सरकारी मुत्सदा-
शीं किंवा सरदाराशीं न बिघडतां सर्वांचीं मनें खुष ठेविलीं.
सारांश, ऐन आणीबाणीच्या प्रसंगीं विंचूर संस्थानचे कारभारी
यांनीं मोठ्या चातुर्यानें वर्तन केलें ही गोष्ट त्यांस मोठी भूषणास्पद
होय.

याच प्रमाणें सन १७९७ इसवी सालीं तुकोजी होळकर यांचा देहांत
झाल्यानंतर किती एक राज्यकारणें व तटबखेडे झाले; त्याशींही
विंचूरकर घराण्याचा अगर त्याच्या पदरच्या कामगारांचा मुळींच

संबंध नव्हता, सबब या चरित्रांत त्याविषयीं कांहींच न लिहितां त्या अविचाराच्या तंट्यानखेड्यामुळे मराठ्यांचे राज्य दुर्बल होण्यास जीं मुख्य कारणे झालीं त्यांची हकीकत मात्र पुढे थोडक्यांत लिहितों.

तुकोजी होळकर यांस दोन औरस पुत्र होते. त्यांचीं नांवें काशीराव व मल्हाररावः याशिवाय दोन दासीपुत्र होते; त्यांचीं नांवें यशवंतराव व विठुजी अशीं होतीं. काशीराव हे मनाने व शरीराने दुर्बल होते; परंतु मल्हारराव हे हरएक प्रकारे आपले घराण्याचे ऐश्वर्य संभाळण्यास योग्य झाले असतां, त्या उभयतां बंधुंमध्ये लवकरच तंटा उपस्थित झाला. त्यांत दासीपुत्रांनीं मल्हाररावांचा पक्ष स्वीकारला. नंतर थोडकेच दिवसांनीं मल्हारराव हे आपले वडील बंधूच्या लष्करांतून थोड्या फौजेनिशी निघून पुण्यानजीक भांबुर्डे येथे जाऊन राहिले. त्यांस नानाफडनवीस यांची आंतून मदत होती. त्यांस कैद करण्यास्तव काशीराव यांनीं सिंदे यांजपाशीं मदत मागितली. हे मागणे सिंध्यांस अपेक्षित होतेंच, सबब त्यांनीं त्यांस पकडण्यास्तव लागलीच फौज पाठविली. त्या फौजेने मल्हारराव यांस पकडण्याचा यत्न केला. परंतु आपले वचावाकरितां त्यांनीं जिवार उदार होऊन बिकट लढाई केली; तथापि ते शेवटीं मारले गेले; परंतु त्यांचे पुत्र खंडेराव हे सिंध्यांचे हातीं लागले असतां, त्यांनीं त्यांस कैदेत ठेविले. हे पाहून मल्हारराव यांचे दोघे कमसल बंधू निरनिराळे ठिकाणास पळून गेले. पैकीं यशवंतराव नागपुरास व विठोजी कोल्हापुरास, असे गेले. काशीराव हे सरदारी चालविण्यास अयोग्य असल्यामुळे होळकरांचे घराणे कांहीं वर्षेपर्यंत सिंध्यांचे दयेवर अवलंबून राहिले.

याकाळीं संपूर्ण महाराष्ट्र देशांत निर्णायकी झाली असून बंडवाले स्वारांच्या टोळ्यांनीं चोहोंकडे लूटालूट चालविली होती. या बंडवाल्या टोळ्यांपैकीं एक टोळी बाळकृष्ण गंगाधर कानडे यांचे

विठूजी होळकर यांस देहांत शिक्षा. १३५

हाताखाली होती. तीत विठूजी होळकर सामील होते. त्या बंडखोर टोळीवर पेशव्याकडून गणपतराव पानशे हे गेले असून त्यांनी बंडवाल्यांचा मोडही केला; आणि विठूजी होळकर यांस कैद करून पुण्यास नेले. तो गुन्हा मराठे लोकांचे रीतीप्रमाणे मरणाचे शिक्षेस पात्र नव्हता; तथापि बाळोजी कुंजर म्हणून शेवटचे बाजीराव पेशवे यांचे कृपेतील एक शिलेदार होता, त्याचे सूचनेवरून त्यांनी त्यांस हस्तीचे पायाशी बांधून जिवें मारविण्याचा ठराव केला.

विठूजी हे एक मोठ्या नामांकित लष्करी सरदाराचे वंशांतील पुरुष होते, म्हणून त्यांस एक सामान्य मनुष्याप्रमाणे अघोर मरणाची शिक्षा देणे वाजवी नाही असें नरसिंह खंडेराव विंचूरकर यांस वाटल्यावरून ते ती शिक्षा रहित करविण्यासाठीं श्रीमंतापाशीं रद्दबदली करण्यास निघाले. तेव्हां त्यांचे कारभारी बाळोबाबाबा यांनी त्यांस आडवे येऊन, “ श्रीमंतांची मर्जी एक प्रकारची आहे या करितां आपण या खटपटींत पडूं नये, कारण यापासून आपला मान राहिल असें मला वाटत नाही ” अशी त्यांस सूचना केली; परंतु त्या सूचनेकडे लक्ष न देतां, ते पुढे चालते झाले. तेव्हां कारभारी मौसूफ यांस त्यांजबरोबर अर्थातच जाणे भाग पडले. नरसिंगराव श्रीमंताजवळ पोहोचल्यावर श्रीमंत त्यांस ह्मणाले कीं, “ नरसिंहराव ! सरदार लोकांची भेटीस येण्याची ही वेळ नव्हे. असें असतां, तुम्ही या वेळेस आला याचें कारण काय ? तेव्हां नरसिंहरावांनीं विनंती केली कीं, “ एक थोर सरदाराच्या एका वंशजास साधारण अपराध्याप्रमाणे अघोर मरणाची शिक्षा देण्याचा हुजुरांत ठराव झाला आहे असें मी ऐकतों. सरदार लोकांस अशा भारी शिक्षा देण्यांत येतील तर सरदार वशिपाई लोक नाखुष होतील. या करितां विनंती इतकीच आहे कीं, विठोजी होळकर यांस मरणाची शिक्षा न देतां पाहिजे तर कैदेत ठेवावे. ” त्याजवर श्रीमंत म्हणाले कीं, “ जें करणें तें

सरकार विचारानेंच करील. तुम्हांस याची फिकीर कशास पाहिजे ? ” श्रीमंतांच्या ह्या बोलण्यानें नरसिंगराव यांस जरा रोष आला, सबब ते पुढें कांहींच न बोलतां तेथून निघून खालचे मजल्यावर आले. तेथें त्यांस बाळोजी कुंजर सहजी सहज भेटला असतां, त्यासही नरसिंहराव बोलले कीं “ होळकरांचे वंशांतील एक पुरुषास उर्दईक अघोर मरणाची शिक्षा होणार असें मी ऐकतों. तुम्ही श्रीमंतांचे मसलतींत असून अशा अनुचित गोष्टी कशा होतात ? ” तेव्हां कुंजर ह्मणाले कीं, “ हीं कामें शिपाईगिरीचीं नसून राज्याचे बंदोबस्ताची आहेत; याकरितां आपण यांत दखल देऊं नये. ” कुंजराच्या त्या बोलण्यानें नरसिंहराव यांस अधिकच त्वेष चढून त्यांचा चेहेराही बदलला; परंतु बाळोबाबाबा त्यांजबरोबर होतेच. त्यानीं त्यांची समजूत करून त्यांस माघारें नेले. बाळोबाबाबा यांनीं आपल्या बंधूत विंचूरास पत्र पाठविलें त्यांतील तिसरे कलमांत वरील हकीकत लिहिली होती. ती येणेंप्रमाणें:—

आपले धनी अन्या* साहेब यांची प्रकृति एक प्रकारची फार उतावळी असून हल्लींचा काळ फार विलक्षण. काळास अनुसरून वागण्याविषयीं बहुत प्रकारें सांगतो, परंतु लेकुरपणा असल्यामुळे लक्षांत येत नाहीं. यामुळे रात्रंदिवस काळजी टेवावी लागते. परवाचे दिवशीं विठुजी होळकर यांस देहांत शिक्षा देण्याचे ठरल्याचें ऐकून श्रीमंतास जाऊन असें न होण्याविषयीं विनंती करावयाची ह्मणून बोलून लागलीच निघाले. मी पुष्कळ बोललों कीं आपल्यास या गोष्टीची गरज नाहीं. असे प्रकारची विनंती केली तर श्रीमंताची कदाचित् मर्जी जाईरु, परंतु न ऐकतां चालते झाले. तेव्हां मला बरोबर जाणें भाग झालें. श्रीमंत

डोई* करीत बसले होते. तेथें जाऊन बोलले कीं “ मोडे सरदारांचे मुलास स्वामिनीं शिक्षा योजली आहे हें करणें कोणास पसंत वाटत नाहीं. यापासून शिपाई लोक व सरदार नाखुष होतील. यावर खांदाची मर्जी. ” श्रीमत बोलले कीं. ” नरसिंगराव ! विचारानेंच जें होणें तें होईल. त्याविषयीं तुम्हीं कां काळजी करितां ? ” हें उत्तर बरें न वाठल्यावरून लागलाच निरोप घेऊन निघाले. खालीं आल्यावर कुंजर भेटले. त्यांचा हात धरून एकीकडे नेऊन बोलिले कीं, “ तुम्ही तूर्त मसलतदार असून अशी वाईट गोष्ट करण्यास कशी मसलत देतां ? होळकर जुने सरदार. त्यांचे वडिलानीं कशी सरकारची चाकरी केली याचा विचार न होतां त्यांचे पुत्रास देहांत शिक्षा, ही गोष्ट फार अनुचित. ” त्यावर कुंजर बोलिले कीं “ हें राजकीय काम आहे. लढाईसंबंधी सरदार लोकांचें काम आहे. यांतिल कारणें आपल्यास माहीत नाहींत. ” असें बोलणें चाललें असतां लागलेच डोळे फिरवून चेहरा बदलला. हें मी पाहून युक्तीनें घरीं आणिलें. असा उतावीळ स्वभाव असल्यामुळे समयीं काय बोलतील व काय करतील याचा नेम नाहीं. याची मोठी भिती वाठते. दिवस एक प्रकारचे आले आहेत. यामुळे दुसरें काहीं न सुचतां सर्व काळ त्यांजवर लक्ष ठेवावें लागतें.

दुसऱ्या दिवशीं पेशवे बाजीराव यांनीं विठोजी होळकर यास सरकारवाड्यापुढें एका हत्तीच्या पायास बांधवून तो हत्ती माहाताकडून भररस्त्यामधून पळविला. तेव्हां विठोजी अर्थातच प्राणास मुकला. ही गोष्ट तारीख १ माहे एप्रील सन १८०१, इसवी रोजीं झाली.

यशवंतराव होळकर वराडांत होते. तेथें त्यांस सदहू गोष्टीची खबर लागतांच ज्या ज्या मनुष्यांनीं आपल्या आ..

वडत्या भावास ठार मारण्याविषयीं पेशव्यांस उत्तेजन दिलें होतें, त्या सर्वांचा व शिंद्यांचा सूड घेण्याचा त्यांनीं कृतनिश्चय केला ! हा निश्चय सिद्धिस नेण्यासाठीं त्यांनीं नागपूराहून माळव्यांत जाऊन तेथें आनंदराव पवार याजकडून कांहीं पेसा व घोडे मिळविले; आणि त्या थोडक्याच तयारीनिशीं त्यांनीं आपली उभारणी करून लुटीचा व इतर साहस कर्मांचा क्रम सुरू केला. नंतर लवकरच त्यांस एक पेंढारी लोकांची टोळी येऊन मिळाली. शिवाय अमीरखान नांवाचा एक साहसकर्मी व पराक्रमी पठाण स्वारांच्या एका टोळीनिशीं त्यांस येऊन मिळाला. याप्रमाणें यशवंतराव यांजपाशीं सुमारे दाहा-हजार स्वार झाल्यावर त्यांनीं नर्मदातीरीं जाऊन खंडण्या वसूल केल्या; आणि शिंद्यांचाही पुष्कळ मुलूक लुटला. त्यामुळें शिंद्यांस संताप येऊन त्यांनीं काशीराव याचे कवाडती फौजेची एक टोळी डुडून नामक फ्रेंच सरदाराचे हाताखालीं होती ती त्यांवर पाठविली; परंतु तिचा त्यांनी अगदीं मोड करून टाकीला. यामुळें तर त्यांची मोठीच कीर्ति झाली ! तिचा परिणाम असा झाला कीं, तो फ्रेंच सरदार आपली कवाडती पलटणें व तोफा घेऊन यशवंतराव यांजकडे मिळाला.

त्या वेळेस शिंदे पुण्यास होते. त्यांस ही खबर लागतांच आपल्यास अशा प्रसंगीं उत्तर हिंदुस्थानांत गेलेंच पाहिजे, अशी त्यांची खात्री झाल्यावरून त्यांनीं, सरजेराव घाटगे यांचे हाताखालीं पांच कवाडती पलटणें व अकरा हजार स्वार ठेऊन आपण सन १८०१ चे अखेरीस नर्मदेकडे जाण्याकरितां कूच केला. शिंदे मोठ्या फौजेनिशीं आपल्यावर चालून येत आहेत अशी यशवंतराव यांस खबर लागल्यावर त्यांनीं चोहींकडून आपल्या फौजेच्या टोळ्या बोलावून घेऊन उज्जनीजवळ तळ दिला. त्या शहराचा बचाव करण्यासाठीं शिंदे यांनीं बऱ्हाणपूराहून लागोपाठ दोन फौजा पाठविल्या; परंतु यशवंतराव यांनीं त्या दोहीं-चाही तात्काळ मोड केला.

नंतर होळकरांनीं उज्जनी शहरांतून पुष्कळ खंडणी वसूल करून शिंद्यांचा तोफखाना नर्मदा नदी उतरून गेला होता त्याजवर हल्ला करण्याकरितां कूच केला; परंतु त्यांचे तेथे कांहीं चालले नाही.

नंतर शिंदे नर्मदा नदी उतरून पार गेले. आणि त्यांनीं सर-जेराव घाटगे यांस पुण्याहून आपले मदतीसाठीं बोलाविल्यावरून तेही सत्वर तिकडे निघून गेले. शिंदे यांनीं त्यांचे हाताखालीं स्वार व पायदळ मिळून हादा हजार फौज शिवाय चवदा कवा-इती पलटणे असें देऊन त्यास इंदूर लुटण्यास पाठविलें. तेव्हां यशवंतराव आपले राजधानीचा बचाव करण्यास पुष्कळ फौज घेऊन आले, परंतु त्यांच्याने इंदुराचा बचाव करवला नाही. तथापि त्यांस शिपाई लोक अधिकाधिकच मिळत गेले, व त्यांची स्थिति अशी बिघडलेली असतांही त्यांजकडे शिंद्यांचे फौजेपैकीं पुष्कळ लोक जाऊन मिळाले, तेणेंकरून त्यांस धैर्य आले, आणि दक्षिणेंत पेशव्यांजवळ त्यांचे जे शत्रू होते त्यांचा सूड घेण्याचा त्यांनीं निश्चय करून फत्तेशिग माने यांस स्वाराचे एक जबरदस्त टोळीनिशीं पेशव्यांचे मुलकांत धामधूम करण्यास पुढें पाठविलें, आणि त्यांचे मदतीकरितां मागाहून अमीरखान पठाण यांस लवकरच रवाना केले.

नंतर यशवंतराव आपले हाताखालचे फौजेनिशीं कूच करून बऱ्हाणपुरास पोहोचले; आणि तेथे शिपाई लोकांस पगार वाटून त्यांनीं पुण्याकडे कूच केला. ते तापी नदी उतरून येतांच त्यांनीं आलीकडे व यावे म्हणून पेशव्यांनीं हरएक प्रकारें यत्न चालविला, तो असा कीं “तुमचे काय मागणें असेल तें कळवावें” असें त्यांस सांगून पाठवून “तुम्ही गोदावरीपलीकडे राहाल तर शिंद्यांचे व तुमचे जे तेंटे आहेत ते आम्ही पंच होऊन तोडूं” असें वचन कळविलें. त्याचा जबाब यशवंतराव यांनीं पाटवि-

ला कीं, “ माझा भाऊ विठुजी हा तर परलोकास गेलाच. तुम्हांस तो आतां मला परत देतां येणार नाहीं; परंतु माझा पुतण्या खंडेराव यास बंधमुक्त करून माझे घराण्याचे मुलूक माझे स्वाधीन करावे. असें झालें म्हणजे मी परत जाण्यास तयार आहे. ” ह्या शर्ती बाजीराव साहेब यांनीं बाह्यात्कारी कबूल करून, खंडेरावाची मोकळीक करण्याविषयीं आम्हीं शिंद्यांस हुकूम पाठविला आहे असें यशवंतराव यांस निश्चय पूर्वक कळविलें. तत्रापि आंतून असें कपट केलें कीं, शिंद्यांस तसा हुकूम न पाठवितां खंडेराव होळकर यांस अशिरीचे किल्यांत कैदेत ठेवावें म्हणून हुकूम पाठविला, आणि शिंद्यांचा सरदार भाऊ भास्कर यास यशवंतराव याजवर सत्वर हल्ला करावा असें लिहून पाठविलें.

फ चेंडिंग माने पंचवीस हजार फौजेनिशीं खानेदेशांत आल्याचें वर्तमान पुण्यास पोहोचिल्यावर त्यांस पुढें न येऊं देण्याकरितां पेशव्यांनीं धोंडोपंत गडबोले या नांवाचे सरदाराचे हाताखालीं सरकारी स्वार व कवायती पायदळ पळटणें मिळून पंचवीस हजार फौज देऊन त्यांस मालेगांवाकडे रवाना केलें आणि मागाहून नरसिंह खंडेराव विंचुरकर यांस आपले दरोबस्त फौजेनिशीं धोंडोपंतांचे मदतीस जाण्याविषयीं हुकूम पाठविला.

नरसिंहराव यांस सरदारीचीं वस्त्रें मिळाल्यापामून त्यांनीं पांचसाहा वर्षेपर्यंत मोठ्या उत्सुकतेनें शिपाईगिरीस योग्य अशा गोष्टी म्हणजे घोडे फेरणें, बोथाटी करणें, पद्मा खेळणें, बंदुकीनें निशाण मारणें व एकंदरीनें लढाईत ज्या हिकमती करावयाच्या असतात, त्यांचा पूर्ण अभ्यास करून, सरदारीचें कांहीं तरी महत्कृत्य करण्याची उमेद धरिली होती. शिवाय दररोज कुस्ती वगैरे कसरत करून शरीराची तयारी ही उत्तम प्रकारें केली होती, व त्या कारणानें तर त्यांचा मनोत्साह फारच वाढला होता. तशांत त्यांच्या तारुण्याची त्या वेळेस सुरुवात असून त्यांचे

आजे विठ्ठल शिवदेव व चुलते शिवाजी विठ्ठल यांचे शौर्याच्या हकीकती वृद्ध मनुष्यांच्या तोंडांनी त्यांनी ऐकल्या असल्यामुळे त्यांस विशेष स्फुरण चढून लढाईचा प्रसंग येण्याची ते वाट पाहत च होते. इतक्यांत त्यांस लढाईस जाण्याविषयीं श्रीमंतांचा हुकूम आला. तो ऐकून त्यांस बहुत संतोष झाला. नंतर त्यांनी आपले फौजेची तयारी करून गडबोले यांस मदत करण्यासाठीं कूच केला.

वर लिहिल्याप्रमाणें पेशव्यांचे सरदार गडबोले हे फौजे निशी खानदेशांत पोहोचल्यावर फत्तेसिंग माने व अमीरखान पठाण यांच्या एकत्र फौजेची व त्यांची लवकरच गांठ पडून लढाई झाली. तिचा परिणाम असा झाला कीं, गडबोले यांचा मोड होऊन पेशव्यांचे फौजेची दाणादाण झाली; यामुळे गडबोले लाचार होऊन पुण्याकडे चालते झाले.

ह्या पराजयाचें वर्तमान नरसिंह खंडेराव यांचा गोदातीरीं मुक्काम असनां त्यांस समजलें. तेव्हां त्यांनीं आपले मालिक पेशवे यांस असें विनंतिपत्र लिहिलें कीं, “ गडबोले यांचा पराजय होऊन ते निघून गेले; आतां मला आज्ञा होणें असेल ती सत्त्वर लिहून यावी. मी विंचुरा नजीक असून तेथें जाणार आहे व हुकूम येईल त्या प्रमाणें वागण्यास सिद्ध आहे. ” या विनंतिपत्राचा जबाब त्यांस पेशव्यांकडून विंचुर येथें पोहोचला. त्यांत असें लिहिलें होतें कीं, “ यशवंतराव होळकर यानें मर्यादा सोडून पुण्यावर हल्ला करण्याचे इराद्यानें पुष्कळ फौजेनिशीं कूच केला असें वर्तमान येथें आल्यावरून त्यास माघारां हांकून लावण्यास्तव येथें सरकारी व सरदारांच्या फौजा जमा होत आहेत. याकरितां तुम्हीही आपली दरोबस्त कायमची फौज व जितुकी भरती करितां येईल तितकी नवीन फौज त्घरेनें भरून, ताबडतोब पुण्यास निघून यावें. ” हा जबाब नरसिंगराव यांनीं आपले फौजेवरील मुख्य अधिकारी कोटमगांवकर यांस लागलाच

कळवून “ जितकी फौज मिळवितां येईल तितकी सत्वर भरती करून पुण्यास हाजिर व्हावे ” असा हुकूम केला आणि आपण स्वतः कायमचे फौजेनिशीं पुण्यास जाण्याची तयारी केली.

इतक्यांत त्यांस अशी खबर आली कीं, अमीरखानाचा भाचा अहमदखान हा मुखेड म्हणून विंचुरापामून पांच साहा कोसांवर एक गांव आहे तेथें तळ देऊन राहिला आहे; व त्याचा विचार पुढें पुण्याकडे जाण्याचा आहे. अमीरखानाचा कूच करण्याचा नेहमींचा क्रम असा असे कीं, त्यानें आपला भाचा अहमदखान यास आपले तळापामून आठ कोसांवर आपले व फत्ते-शिग माने यांचे हाताखालचे फौजेनिशीं तळ देण्यास पुढें पाठवावे; आणि आपण स्वतः फत्तेशिग माने यांस बरोबर घेऊन मागाहून कूच करावा. तो जवळ आला म्हणजे त्याच्या भाच्यानें पुढें कूच करावा. त्याप्रमाणें मुखेड गांवापामून सात आठ कोसांवर अमीरखानाचे फौजेचा तळ होता. अहमदखानाचा तळ मुखेडास असल्याची खबर नरसिंह खंडेराव यांस कळतांच शत्रू समीप आलेला असून आपण पुण्यास निघून गेलों असतां शत्रूस पाठ दाखविल्याप्रमाणें होईल, असें त्यांस वाटून त्यांनीं मुखेडावर जाण्याची तयारी केली. हें वर्तमान नरसिंहराव यांचे कारभारी मंडळास समजल्यावरून त्यांनीं त्यांस विनंती केली कीं, “ आपणास सत्वर हाजिर होण्याविषयीं पुण्याहून हुकूम आला आहे. याकरितां इतर गोष्टींकडे लक्ष न पुरवितां ताबडतोब पुण्यास जाणें अवश्य आहे. ” परंतु नरसिंहराव यांनीं त्यांस निघून सांगितलें कीं, “ लढाई करण्याचा हा प्रसंग मला प्रथमच आला आहे; त्यास मी पराङ्मुख होणार नाहीं; मग काय होणें असेल तें होवो. ” असा जबाब देऊन ते फौजेनिशीं निघून मुखेडास पोहोचलें, तों हेरांनीं त्यांस अशी बातमी कळविली कीं, शत्रूचे फौजेंत तोफा मुळींच नसून फक्त दोन तीन हजार स्वार मात्र आहेत व ते लढाईचे तयारीनें उभे

आहेत. त्यावरून आतां आपण एकाच हल्ल्यांत शत्रूंचा मोड करून टाकूं असें त्यांस वाटून त्यांनीं आपले फौजेतील सरदारांची एकवाक्यता केल्यावर लागलाच हल्ला केला. अहमदखानही स्वतः तो हल्ला परतविण्यास पुढें आला. तेव्हां रणतुंबळ होऊन नरसिंहराव यांचे सुमारे आठ नऊशें स्वार नाश पावल्यावर त्यांनीं स्वतः अहमदखानास गांठून कत्तल केलें; आणि त्याचे फौजेचे पंधराशें स्वार मारून बाकीची फौज पळवून लाविली. याप्रमाणें नरसिंह खंडेराव यांचा जय झाल्यावर ते तळावर माघारें आले. कारभारी त्यांस भेटल्यावर सर्वांनीं त्यांस विनंति केली कीं, “येथून तीन कोसांवर गोदावरीस उतार आहे, त्यांतून आपण सत्वर पलीकडे निघून जाऊं; कारण गंगेचें पाणी वाढत चाललें आहे; महापूर आला तर कोठेंही उतार राहाणार नाही; आणि फौजेसुद्धां पुण्यास जाण्यास मोठी अडचण येईल.” ती विनंति मान्य करून नरसिंहराव आपले सर्व फौजेनिशीं गोदातीरीं गेले, ते पाणी चढतांना त्यांचें दृष्टीस पडलें; परंतु धैर्य न सोडितां, सर्वास उत्तेजन येण्यास्तव त्यांनीं आपले घोड्यांचा जेरबंद कापून तो पाण्यांत घातला. ते पाहून सर्व स्वारांनींही आपले घोड्यांचे जेरबंद कापून ते पुढें घातले. ईश्वरकृपेनें संपूर्ण लष्कर गोदापार उतरून जाऊन सर्वांनीं गोदेचे दक्षिणतीरीं मुक्काम केला. त्यावरून विंचुरकरांस गंगेनें (गोदेनें) मार्ग दिला असें लोक अब्बादि बोलतात.

आपला भाचा अहमदखान मारला जाऊन आपले फौजेचा विध्वंस झाला अशी खबर अमीरखान यास पेहोतांच, त्यास अत्यंत त्वेष चढून त्यानें शत्रूंचा सूड घेण्याचा निश्चय केला, आणि ताबडतोब तयारी करून तो गोदेचे उत्तरकिनाऱ्यावर येऊन पोहोचला; परंतु गोदेस मोठा पूर आल्यामुळे उतार नार्हासा होऊन त्याची पारजाण्याची उमेद खचली. तथापि त्याचा राग शांत न होतां नाउभेदीमुळे तो वृद्धिंगत झाला. सबब त्यानें विंचुरावर चाल केली; आणि तेथें पोहोचतांच गांव लुटून खुद्द विंचुरकरांचे

वाड्यांत मुक्काम केला; आणि सावकाशीने तो वाडा लुटून नंतर कूच करणार तो इतक्यांत होळकरांचा कोणी फणशे आडनावाचा आम सरदार त्यास मिळाला होता, त्याने तो वाडा जाळण्याविषयी त्यास चिथावून देऊन ते घोर कृत्य करण्यास्तव त्यांची परवानगी घेतली; आणि अमीरखान कूच करून गेल्यावर सदर वाड्यांत कडवा व गवत भरून त्यास आग लावून दिली. तेव्हां आठ दिवसांत सर्व वाडा जळून त्याची राख होऊन गेली !

नरसिंहराव मजल दरमजल कूच करून निकडीने पुण्यास जाऊन पोहोचले. त्यांचे मुखें मुखेड येथील लढाईचे वर्तमान बाजीरावसाहेब पेशवे यांनी ऐकिल्यावर त्यांची मर्जी खुब झाली. त्या प्रसंगी पेशव्यांचे हुकुमावरून पुण्याजवळ सुमारे एक लाख फौज जमली होती. तीत मुखत्ये करून पेशवे यांचे तोफखान्यावरील सरदार गणपतराव पानशे हे आपले हाताखालचे तोफांसह; दौलतराव शिंदे यांचे एक सरदार भाऊ भास्कर हे कवाडती पायदळ पलटणांचा एक कंपू व लहान मोठ्या एकंदर सुमारे १५० तोफांनिशीं; आणि पेशव्यांचे हुजुरातीच्या ५२ पागांचे भालेवाले स्वार, असे सर्व लढाईचे तयारीने पुण्याचे पुर्वेकडील मैदानांत तळ देऊन पडले होते. त्या फौजेत त्रिचुरकर यांचीही फौज मिळाली.

येशवंतराव होळकरही एक जैय्यद फौजे निशीं निर्भयपणे जेजुरीस दाखल झाले. त्यांनी अमीरखान पठाण व फत्तेशिंग माने व आपले इतर सरदार या सर्वांचे हाताखालच्या टोळ्या एकत्र केल्यामुळे त्यांजकडील फौजेची संख्या ५० हजारांवर होऊन त्यांनी एकदम पुण्याकडे चाल केली. त्यांनी हडपसर खेड्याचे पूर्वेस मैदानांत तळ दिला. तेव्हां पेशवे यांजकडून वकीलमार्फत त्यांजबरोबर दोन दिवसपर्यंत पुष्कळ प्रकारची बोलणी झाली; परंतु समेट न होता शेवटी युद्धावरच मजल देऊन ठेपली.

ते पाहून नरसिंहराव यांनी आपले फौजेतील मुख्य अधिकारी व मानकरी लोक यांस एकत्र करून त्यांशी थोडक्यांत भाषण

केलें. ते झणाले कीं, “मित्रहो ! माझे भाजे व वडील यांजव-
रोबर प्रसंगोपात तलवार गाजविण्यांत सामील झालेले असे तुम्हां-
मध्ये जे कितीएक लोक आहेत त्यांस त्या प्रत्येक घोर संप्रामात्रे
स्मरण असेलच; परंतु मालिका समोर आपले कर्तव्यशक्तीचा
उपयोग करण्याचा मला हा प्रथमच प्रसंग असून यांतच माझे
योग्यतेचा निर्णय होणारा आहे. याकरितां मी आपली पराकाष्ठा
करीन; व तुम्हीही जसे माझे भाजे यांचे झेंड्याखालीच लढत
आहां असें समजून तुझांस या प्रसंगानुरूप माझी पाठ राखिली
पाहिजे. तुमचे मनांत जर मी आपल्या पूर्वजांच्या बाहादुरी-
ची बराबरी करावी असें असेल, तर तुम्ही झटून मला कु-
मक करा, म्हणजे मी कृतकृत्य होईन.” हें भाषण ऐकून सरदार,
मानकरी व पागे यांनीं एक विचारानें जबाब दिला कीं, “आ-
पल्या निश्चयाप्रमाणें करण्यांत आम्हांकडून विलकूल अंतर व्हाव-
याचें नाहीं. ज्या ठिकाणीं आपला एक केश पडेल त्या ठिकाणीं
प्रथम आम्हां सर्वांचे देह खर्ची पडतील.” याप्रमाणें परस्पर
भाषण झाल्यावर मंडळी निरोप घेऊन आपापले डेव्यास नि-
घून गेली.

दुसरे दिवशीं पेशवे व होळकर यांच्या फौजा लढाईचे तया-
रीनें मैदानांत उभ्या राहिल्या. पेशव्यांकडील फौजेचे मध्यभागीं
शिंदे यांचा तोफखाना असून त्याचे मार्गे कवाडती पलटणे व त्यां-
चे उजवे बाजूस कवाडती स्वार असे उभे होते. त्यांचे उजवे
बाजूस गणपतराव पानशे आपले तोफखान्यासहित असून त्यांचे
पलीकडे सरकारी हजुरात, विंचूरकर, रास्ते, बापू गोखले
व इतर सरदार हे आपापल्या फौजांनिशीं होते. यशवंतराव हो-
ळकर यांनींही आपली कवाडती फौज व तोफखाना मध्ये ठेऊन
त्यांचे दोन्ही बाजूस स्वार उभे केले होते; व आपण आपले फौ-
जेचे पिछाडीस अमीरखान वगैरे बरोबर मसलत करीत उभे होते.

प्रथम शिंद्यांकडील तोफखाना सुरू होऊन होळकरांचे आघा-
डीवर गोळ्यांचा वर्षाव चालला. त्यावरून होळकरांकडील फ्रेंच
सरदाराने आपल्या थोड्याशा तोफांचा मारा त्या तोंडावर चा-
लविला. नंतर काही वेळाने विंचूरकर, रास्ते, व गोखले यांनी
डावे बाजूने पुढे चाल केली. तेव्हा होळकरांचा एक सरदार
त्यांजवर पुष्कळ स्वारांनिशीं चालून आला. त्या प्रसंगी तुमुल
युद्ध होऊन होळकरांचे स्वारांस नरसिंहराव विंचूरकर, रास्ते व
बापू गोखले यांच्या फौजांनीं मार्गे हटवून लाविले. ते वर्तमान यश-
वंतराव यांस कळले तेव्हा त्यांनीं आपले मुख्य सरदारांस बोला-
वून भाषण केले कीं, “ आजचा प्रसंग आणीबाणीचा आहे. मी
आज असा निश्चय केला आहे कीं, एक तर जय मिळवीन, नाही-
पेक्षां मरून जाईन. यांत सामील होण्याची तुम्हांपैकीं कोणाची
खुशी भसेल तर मजबरोबर रुधिरगंगेत स्नान करण्यास चलावे.
ज्यांची खुशी नसेल त्यांनीं स्पष्ट सांगून आतांच अलग व्हावे, परंतु
तोंडावर गोड बोलून शेवटीं मला कोणीही दगा देऊं नये, एवढेच
माझे सर्वास सांगणे आहे. ” त्याजवर सर्व सरदारांनीं शपथपूर्वक
सांगितले कीं, “ आम्ही पूर्वीच आपले सुखदुःखाचे भागीदार झालो
आहो, तेव्हा आतां आम्हांकडून कोणतेही प्रकारे कसूर होणार
नाहीं. आपल्याबरोबर आम्ही आपले जीव खर्ची घालण्यास
अगदीं तयार आहो. ” याप्रमाणे भाषण झाल्यावर सर्वास पुढे
होण्याची सूचना करण्यासाठीं यशवंतराव यांनीं भंडार उधळून
‘जय खंडेराव’ असा मोठ्याने शब्द केला, आणि नम्र तरवार
हातांत घेऊन आपला घोडा झपाट्याने पुढे चालविला.
त्याजबरोबर एकदम चाळीस पन्नास हजार स्वारांनीं चाल केली.
ते पाहून शिंद्यांचे सरदारांनीं त्यांजवर झपाट्याने गोळ्यांचा व-
र्षाव केला; परंतु यशवंतराव यांनीं मार्गे पुढे न पाहतां एकदम तो-
फखान्यावर हल्ला केला. ते तोफखान्याजवळ जाऊन पोहोचत तोंप्रथं
त्यांचे आठदाहा हजार स्वार शिंद्यांकडील तोफांचे भडिमारांने पडले.

तत्रापि बाकीच्या स्वारांचा हल्ला पोहोचतांच तोफा बंद होऊन संगिनी व भाले यांचा सामना झाला; आणि रणतुंबळ होऊन शेवटीं होळकरांनीं सर्व तोफा हिसकावून घेतल्या, आणि पलटणीं-तील पायदळ व स्वार यांची मोठी कत्तल उडवून त्यांस पळवून लाविलें. इतक्यांत त्यांचे उजवे बाजूने विंचुरकर वगैरे सरदारांनीं त्यांजवर हल्ला केला. त्यांत नरसिंगराव हे आघाडीस होते. त्यांनीं जो निकरानें हल्ला केला त्यांत पहिलेच तडाक्याबरोबर त्यांचे दोन हजार शिलेदार मानकरी पडले. तथापि लढाई न सोडितां त्या बाजूकडील लोकांनीं पुढें चाल केली. तेव्हां कोटमगांवकर बाबूराव नाना यांचे चिरंजीवांस असाध्य जखमा लागून त्यांचे हाताखालचे पंधराशे स्वार पडले, व खुद्द नरसिंहराव यांचे छातीवर ही तरवारेची जखम लागली. या वेळेस ते यशवंतराव होळकर यांचे समीप पोहोचले होते. पूर्वी पुणें येथें यशवंतराव व नरसिंहराव यांचा परस्पर स्नेह असून ते मैदानांत बोथाटी खेळण्यास बरोबर जात असत. यामुळें यशवंतराव यांची व त्यांची चांगलीच ओळख होती. यशवंतराव हे या ठिकाणीं नरसिंहरावांस पकें ओळखून मोठ्यानीं बोलले कीं, “नरसिंहराव! तुम्ही माझे मित्र आहां, शत्रु नाहीं; माझा जो शत्रु शिंदा त्याचे फौजेवर माझा हल्ला आहे, तुम्ही आपलें कर्तव्यकर्म उत्तम प्रकारें केलें. आतां परत जावें” होळकरांकडील लोक नरसिंहराव यांजवर धांवून जाणार होते; परंतु होळकारांनीं त्या सर्वांस तसें करण्याची मनाई करून नरसिंहराव यांस परत लावून दिलें.

नंतर यशवंतराव होळकारांनीं पेशव्याचे फौजेसुद्धां जमलेल्या इतर सर्व सरदारांच्या फौजांचा अगदीं मोड करून सर्वांस पळवून लाविलें, आणि पुण्याचे पुर्वेस जवळच छावणी केली. त्यांचे अनिवार शिपायांनीं पुणें शहर लुटण्याचा इरादा दर्शविला; परंतु त्यांनीं तसें करण्याची त्यांस अगदीं मनाई केली, आणि त्या शहरास बिलकूल उपद्रव नकरितां त्याचा चांगला बंदोबस्त ठेविला.

ही लढाई संपल्यावर दुसरे दिवसी इंग्रज सरकारचे पुणे येथील रेसिडेंट हे होळकर यांचे भेटीस गेले. होळकर हे आपले सरदारांसह चिखलाचे जमीनीवर टाकलेल्या जाड्या चटयांवर बोलत बसलेले, त्यांचे डोक्यास तरवारेची एक व संगीनीची एक अशा दोन लाहानशा जखमा लागलेल्या असे त्यांचे दृष्टीस पडले. त्या जखमा बऱ्या होण्यास्तव त्यांस कांहींच उपचार केलेला नव्हता. तेणेकरून रेसिडेंट साहेबांस अचंबा वाटून त्यांनीं होळकर यांस विचारिले कीं, “तुम्ही आपल्या जखमा बऱ्या होण्यास्तव त्यांस औषधोपचार कां करीत नाहीं ?” होळकरांनीं जबाब दिला कीं, “हे केवळ ओरखडेच आहेत. असे पुष्कळ वेळा निघतात. हे आपोआप बरे होतील. यांस औषधोपचार करण्याची जरूर नाहीं.” या वेपर्वाइचे जबाबाने रेसिडेंट साहेब चकित होऊन उगेच राहिले. *

नरसिंहराव रणभूमीतून निघून आपले तळावर आले तों श्रीमंतांकडून दोन सांडणी स्वार धांवत येऊन त्यांनीं त्यांस असें कळविलें कीं, “श्रीमंतांची स्वारी गुलटेंकडीवर उभी असून नेथें त्यांनीं आपल्यांस अति सत्वर बोलाविलें आहे.” त्यावरहुकूम नरसिंहराव तीनशें स्वारांनिशी लागलेच गुलटेंकडीवर गेले. तों श्रीमंतांची स्वारी पूर्वांच पुढे चालती झाली होती असें त्यांस कळून आलें. तेव्हां त्यांनीं भरधांव घोडे टाकीत श्रीमंतांचे स्वारीस गांठिलें. ते श्रीमंतांजवळ पोहोचले तेव्हां त्यांजवरोबर कितीएक स्वारांचे जखमांतून रक्तस्राव चालला आहे; सर्वांचे हातांत नग्या तरवारी आहेत; खुद्द नरसिंहराव यांचे छातीवर जखम लागलेली असून तींतून रक्त गळत आहे, व त्यांची मुद्रा केवळ पिसाळलेल्या वाघासारखी झालेली आहे, असें श्रीमंतांनीं पाहून त्यांस मोठे आश्चर्य वाटलें; आणि नरसिंहराव यांचे शूरत्व व स्वामिभक्ति यांविषयीं त्यांची पूर्ण खातरी झाली.

बाजीराव पेशवे पुण्याहून निघून गेले. १४२

नरसिंहराव यांनी हात जोडून श्रीमंतांस विनंति केली कीं, महाराज ! “ सांप्रतचे हल्यांत माझे शूर व लढाया मारून घटलेले असे तीन हजार मित्र रणांगणी पडले ! शिवाय ज्याचे सोबतीने मी लाहानपणासून विद्याभ्यास केला असून ज्यास मी आपले पुत्रासमान मानिले होते, व ज्याचे शूरत्व अत्यंत वर्णनीय होते असा जो माझ्या सेनापतीचा पुत्र त्यास असाध्य अखमा लागून तोही रणांत पडला; परंतु ह्या सर्व गोष्टींची मी आतां पर्वा न बाळगितां एवढीच विनंती करितो कीं, सरकारांनी थोडा धीर धरावा. मी आणखी एकवार सैन्याची उठावणी करितों. त्यांत माझी तरवार यशवंतराव यांचे रक्तपान करील किंवा माझे शीर जाईल; परंतु हल्ला करण्यास आज्ञा मात्र मिळावी. ” पेशव्यांनी ती विनंती न ऐकतां आग्रहाने नरसिंहराव यांस आपल्याबरोबर येण्याविषयी आज्ञा केली. या वेळेपूर्वी नरसिंहराव यांचे रक्तबंबाळ झालेल्या शरीराविषयी श्रीमंतांनी कांहींच उद्गार काढिला नव्हता, परंतु आतां ते त्यांस म्हणाले कीं, “ नरसिंहराव ! तुमचे छातीस जखम लागली आहे याचा विचार तुम्ही काय केला आहे ? तेव्हां मात्र आपल्यास जखम लागल्याचे नरसिंहराव यांस भान आले. असो; त्यांस श्रीमंतांबरोबर जाणे भाग पडले. मग त्यांनी एका सांडणीस्वाराबरोबर बाबूराव नाना, जे शेष राहिलेल्या फौजेसुद्धां तळावर होते, त्यांस सांगून पाठविले कीं, “ तुम्ही सर्व फौजेनिशी स्वारींत येऊन भिळावे. ” नंतर त्यांनी दुसरे सांडणीस्वाराबरोबर दारभारी बाळोबाबाबा यांस असा निरोप पाठविला कीं, “ मी पेशव्यांचे स्वारीबरोबर चालता झालों. तुम्ही कोठी वगैरे सर्व सामान घेऊन स्वारींत येऊन दाखल व्हावे. ”

इंग्रजसरकारचे त्या वेळचे एक प्रतापी व नामांकित सेनापती जनरल वेलेस्ली द्वाणजे ज्यांनी पुढें सन १८१५ इसवी सालीं फ्रान्स देशांत वाटरलू येथें फ्रेंच लोकांचा त्या वेळचा महान प्र-

तापी व दिग्विजयी पाहइन्षाहा (महाराजाधिराज) नेपोलियन् बोनापार्ट याजबरोबर विकट लढाई करून पूर्ण व कायम असा जय मिळविला व ज्यांस त्या बाहादुरीबद्दल त्यांचे सरकाराकडून “ ड्युक ऑफ वेलिंग्टन् ” असा मोठा खिताब मिळाला, त्यांनीं पूर्वी इतर साहेब लोलांबरोबर हिंदुस्थानांतील कारस्थाने व लढाया यांचे संबंधाने केलेल्या पत्रव्यवहाराचे कित्येक व्हाल्युम (एकच विषयाचीं अनेक बुकें) आलिकडे इंग्रजीत छापून प्रसिद्ध झाले आहेत: त्यांपैकीं पहिले व्हाल्युमाचीं पृष्ठे ३३७ व ४१७ यांत सन १८०३ चे आगस्ट महिन्यात झालेला पत्रव्यवहार दाखल असून त्या पत्रव्यवहारात विचूरकर यांजविषयीं मजकूर लिहिले आहेत ते येणेंप्रमाणे;—

PAGE 337.

“ In fact, this Chief is the only one in the Empire who has been, from the commencement, faithful to the cause of the Peishwa. While fighting in this cause against Holkar, his troops were entirely cut to pieces, he and his son were wounded, and Oolpar alone remained of all what he possessed and this was ceded to the Company. I certainly think it desirable that this Chief should get back that district. I acknowledge that I think it would be preferable to suffer a little inconvenience at Surat and to attach to the British Government's connection such a servant as Vithal Shiodeo to gain credit in the Maratha Empire of rewarding his services and fidelity to his Master, to keeping the district only for the convenience of the City of Surat.”

PAGE 417.

“ You are already in the possession of my opinion respecting Oolpar. Vithal Shiodeo must have that district, and that immediately.”

नरसिंहरावांविषयीं वेलस्लिसाहेवांचा अभिप्राय. १५१

संदर्ह दोन्ही मजकूरांचा मराठी तरजमा येणेंप्रमाणें;—

पृष्ठ ३३७

वस्तुतः (संपूर्ण) मराठी राज्यांत पेशव्यांचे पक्षाशीं इमान-
दारीने वागलेला असा काय तो हाच एकटा सरदार आहे. पे-
शव्यांचे तर्फेनें होळकरांबरोबर लढत असतां, त्याचे स्वारांचे अ-
गदीं पुर्जे पुर्जे उडून त्यास व त्याचे पुत्रास जखमा लागल्या,
आणि त्याचे कबजात जो मुलूक होता त्यापैकीं फक्त उरपाड मात्र
शिल्लक राहिला; पण तोही (पेशव्यांकडून) कंपनीस देण्यांत आ-
ला. तो माहाल त्यास परत मिळणें हें मला खचीतच इच्छा-
स्पद वाटतें. हे मी कबूल करितों कीं फक्त सूरत शहराचे
सोयीकरितां तो माहाल राखून ठेवण्यापेक्षां, त्या शहरांत जरा
गैरसोय सोंसावी आणि त्यानें आपले मालिकाबरोबर इमानदारीनें
वागून त्याची अनेक कार्ये सिद्धीस नेलीं त्याबद्दल त्यास बक्षीस
देण्याची मराठी राज्यांत कीर्ति मिळविण्यास्तव विठ्ठल शिवदेव
(नरसिंह खंडेराव) यासारिखे नौकराचा इंग्रजसरकारा-
शीं संबंध जोडणें हें अधिक पसंद होईल असें मला वाटतें.

पृष्ठ ४१७

“ उरपाडाविषयीं माझें मत तुझांस पूर्वींच कळलें आहे. वि-
ठ्ठल शिवदेव यांस तो माहाल मिळणें अवश्य आहे; व तो आ-
तांच मिळाला पाहिजे. ”

मागें सांगितल्याप्रमाणें बाजीराव पेशवे हे आपली राजधा-
नी पुणें शहर निराश्रित स्थितींत सोडून गेले ! हें केवळ संपूर्ण म-
राठी राज्याच्या ज्हासाचें पूर्वरूपच होय असें मानण्यास हरकत नाहीं;
तत्रापि त्यांनीं ह्या गोष्टीचा बिलकुल विचार केला नाहीं. ते न-
रसिंहराव यांस सात हजार स्वारांनिशीं बरोबर घेऊन निघाले.
ते प्रथम सिंहगडास गेले. खासास्वारी बालेकिल्ल्यांत गेली.
नरसिंहराव बरोबरचे फौजेसह खालीं किल्ल्याचे माचीवर मुकाम

करून राहिले. त्यांचे कारभारी हे त्यांची बाकीची खासगीं फौज व दरोबस्त असबाब घेऊन तेथें आले. दुसरे दिवशीं पेशव्यांचीही सुमारे पांच हजार फौज येऊन दाखल झाली. सिंहगडावर दोन दिवस मुकाम झाला. त्या वेळेसही नरसिंहराव यांनीं तेथून न हालण्याविषयीं पुष्कळ तऱ्हेनें श्रीमंतांची समजूत केली. परंतु त्यांस धैर्य येईना. शेवटीं ते कोणाचेही न ऐकतां तेथून निघून माहाड व रायगड वगैरे ठिकाणीं गेले; परंतु तेथेंही होळकरांची फौज आल्याचें वर्तमान त्यांस लागतांच, ते समुद्रकिनाऱ्यावरील सुवर्णदुर्ग नांवाचे मजबूत किल्ल्यावर गेले. तेथून वसईस जाण्यापूर्वीं त्यांनीं जरीपटका झणजे राज्याचा मुख्य जरीचा झंडा व मुतालीकी शिक्षा झणजे नायबीची मोहोर ही नरसिंहराव यांचे हवालीं करून त्यांस अशी आज्ञा केली कीं, “ तुम्हीं सरकारी सर्व फौज जमाकरून नीट मिरजेस जावें, आणि तेथें इंग्रजसरकारची फौज येईल तिला मिलून, होळकरांनं दंगा केल्याबद्दल त्यास शिक्षा करण्याकरितां त्या फौजांबरोबर पुण्यास निघून जावें. ” त्यावरहूकम नरसिंहराव यांनीं पेशव्यांची पुण्यानजीक पांगलेली फौज एकत्र करून आपले फौजेनिशीं मिरजेकडे कूच केला; परंतु पाटण खोरे नांवाच्या एका खिंडींत सातारचे राजाचा कोणी जवळचा आप्त चतुरसिंग भोंसलें हा त्यांस आडवा आला. तेव्हां तो अडथळा दूर करण्यासाठीं त्यांस तेथें मुकाम करणें भाग पडलें. मग त्यांनीं चतुरसिंगावर माळबहुल्याजवळ झपाट्यानें हल्ला करून त्याचा अगदीं मोड केला. नंतर पुनः कूच करून ते विनहरकत मिरजेस पोहोचले, आणि तेथें तळ देऊन इंग्रज सेनापति वेलस्ली साहेब हे कवाडती फौज घेऊन येणार होते त्यांची वाट पाहात राहिले. पुढें सन १८०३ ईसवी सालीं बाजीरावसाहेब यांनीं इंग्रज सरकाराबरोबर तह केल्यावरून ते सेनापति इंग्रजी फौजेसुद्धां मिरजेस आले. तेव्हां नरसिंहराव यांनीं त्यांस भेटून आपला तेथें

बाजीराव साहेब पुण्यास परत आले. १५३

राहाण्याचा हेतू कळविला. मग उभयतां सेनापतींनीं आपापल्या फौजांनिशीं पुण्याकडे कूच केला. पण बाजीरावसाहेबांकडून यशवंतराव होळकरांची समजूत न झाल्यामुळे ते तें शहर लुटून, मिरजेहून दसहुं फौज येण्यापूर्वीच तेथून निघून गेले होते.

वसई येथें तह झाल्यावर बाजीराव पेशवे हे बरोबर १२०० गोरी फौज व १३०० काळी फौज घेऊन पुण्यास परत आले. तेथें वेलेस्ली साहेब, नरसिंहराव विंचुरकर, बापू गोखले, निपाणकर वगैरे सरदार त्यांस भेटले. बाजीराव यांनीं वेलेस्ली साहेब, निपाणकर आप्पा देसाई आणि बापू गोखलें यांस होळकराचा पाठलाग करण्याकरितां पाठवून नरसिंहराव यांस पुण्यास ठेवून घेतलें. याप्रमाणें श्रीमंत पुण्यास आल्यानें तेथें स्वस्थता होऊन पूर्वाप्रमाणें राज्यकारभार चालूं लागला; परंतु त्या वेळेपासून मराठी राज्याचा प्रताप नष्ट होऊन त्याचे न्हासास आरंभ झाला. सन १८०२ इसवी सालापासून मराठी राज्यांत पुष्कळ बंडे उद्भवली होती; पेंढार्यांच्या टोळ्याही पुष्कळ उडल्या, व अनेक प्रकारचीं राजकारणें उपस्थित होऊन सर्वत्र बरेचडे माजले. त्यामुळे महाराष्ट्र देशाचे उत्तर सीमेवरील प्रदेशांत व निजामांचे पश्चिम हद्दीवरील प्रांतांत बेबंदी होऊन मुलूक उद्धस्त झाला. तेणेंकरून शेतांची लागवड बिलकूल झाली नाही. या कारणानें सन १८०४/५ इ. सालीं भयंकर दुष्काळ पडला. तेव्हां इंग्रज सरकारानें पेंढारी लोकांची धामधूम मोडून सर्व दंगेधोपे नाहींसे करण्याकरितां व उद्धस्त झालेल्या मुलुकाची पेशव्यांचे वतीनें आबादी करण्याकरितां कर्नल वालेस साहेब यांची योजना केली; आणि त्यांचे मदतीस कोणी सरदार पाठविण्याविषयीं पुणें येथील रेसिडेंटानीं पेशव्यांस विनंती केली. त्यावरून बाजीराव साहेब यांनीं नरसिंह खंडेराव यांचे स्वाधीन जरीपटका व मुतालिकी शिके केलें आणि हुजुराती पैकीं कांहीं फौज त्यांचे हाताखालीं देऊन, त्यांस वालेस साहेबांचे मदतीस पाठविलें. त्याचप्रमाणें निजाम यांजकडूनही महिपतराम,

सुभानखान व सखोरुद्र या तांवाचे सरदार कांहीं कवाडती पलटणीनिशीं एका इंग्रज कामगाराबरोबर आपले सरहद्दीवर आले. नंतर वॉलेस साहेब व नरसिंहराव यांनीं खानदेशांत व वऱ्हाडचे पश्चिम भागांत होळकरांकडील फौजबंद दंगेवाले व पेंढारी व भिल्ल यांचे पारिपत्य करून मुलकाची अबादी केली. तसेंच निजामांचे सरदारानींही तिकडून आलेल्या इंग्रज सरदाराच्या साहाय्यानें सर्व प्रकारचे दंगे मोडून आपले हद्दींत स्वस्थता केली. त्या वेळेस नरसिंहराव यांचे फौजेचे खर्चाकरितां सर्व गंगथडी, बागलाण, खानदेश व वऱ्हाडचे पश्चिम भागापैकीं कांहीं प्रांत, येणेंप्रमाणें मुलूक लावून दिलेला होता. तेथें ते उत्तम प्रकारची व्यवस्था ठेवून वसूल घेत असत. याप्रमाणें सन १८०८ इसवीचे आरंभापर्यंत काम चालला.

वर लिहिल्याप्रमाणें नरसिंहराव हे दंग्याचा बंदोबस्त करून मुलुकांत स्वस्थता करण्यामध्ये तुंतल्यामुळें त्यांचे उत्तर हिंदुस्थानांतिल मुलुकांची व्यवस्था नीट राहिली नाहीं; आणि अंवाजी इंगळे, ज्यानबत्तीस व दतियेवाले राजे यांनीं त्यांचा मुलूक त्यांचे कामगारांचे हातून हिसकावून घेऊन तीन चार वर्षेपर्यंत त्याचा वसूल घेतला. तो मुलूक परत घेण्यासाठीं त्यांनीं उत्तर हिंदुस्थानांत जाण्यास पेशव्यांची परवानगी मागितली. ती मिळाल्यावर त्यांनीं त्या प्रांतीं जाण्याची तयारी केली. त्यावेळेस त्यांचे पदरची मंडळी व इतर इष्टमित्र यांस अशी उमेद वाटली कीं, ते उत्तर हिंदुस्थानांत गेल्यावर स्वतःचा मुलूक सोडवून घेतीलच; परंतु साधलें असतां शिंदे व इतर राजे रजवाडे यांस अनुकूल करून घेऊन कांहीं तरी मोठें राजकारण उभें करतील; आणि त्या योगानें पेशव्यांचें पंजाबांतिल नष्ट झालेलें वर्धस्व कदाचित् पुनः स्थापितिल; परंतु दुर्दैवेंकरून त्या उमेदी जागच्या जागींच राहिल्या. कारण नरसिंहरावांची प्रकृति एकाएकीं बिघडून त्यांस नवज्यराची भावना झाली. हें वर्तमान बाजीराव

नरसिंह खंडेराव यांचा अकालिक मृत्यू, १५५

साहेब यांस कळल्यावरून, ते स्वतः नरसिंहराव यांचे समाचारास गेले, व त्यांनीं वैद्यांकडून औषधोपचारही करविले; परंतु जरा देखील गुण पडेना, आणि त्यांची प्रकृति तर उत्तरोत्तर अधिकाधिक थकत चालली. हें पाहून कारभारी मंडळींनीं त्यांस दत्तक देण्याचा विचार काढिला; परंतु त्या समयीं नरसिंहराव यांचें वय केवळ चोवीस वर्षांचें असल्यामुळे त्यांस दत्तक घेण्याची सूचना करण्यास कोणाचेंही धैर्य होईना; तथापि ही गोष्ट कारभारी यांनीं श्रीमंतांचे कानावर घातली. तेव्हां त्यांचे ह्मणणें पडलें कीं, “या समयीं नरसिंहराव यांस अशी गोष्ट कळविणें प्रशस्त नाहीं. ईश्वर तसा प्रसंग बहुधा आणणार नाहीं; पण कदाचित् आलाच तर पुढें त्याचा विचार पाहातां येईल.” पुढें दोन दिवसांनीं नरसिंहराव यांची प्रकृति अतिशय बिघडून त्यांस सन १८०८ इ. चे एप्रिल महिन्यांत ह्मणजे शके १७२९ चैत्र शुद्ध ४ रोजीं पुणें येथें देवाज्ञा झाली. नंतर कारभारी मंडळी यांनीं आळंदी येथें इंद्रायणी नदीचे तीरीं त्यांच्या एका जवळच्या आप्ताकडून त्यांची उत्तरक्रिया यथासांग करविली. पुढें विंचूरकरांचे मोठेपणास योग्य अशा प्रकारें पेशवे व इतर इष्टमित्र यांनीं त्यांच्या कुटुंबाचें समाधान केलें.

नरसिंहराव यांस दोन स्त्रिया होत्या. प्रथम स्त्री अहमदाबाद येथील सरसुभे भवानी शिवराम काळे यांची कन्या होती. ती निवर्तल्यावर सुरू या आडनांवाचे प्रसिद्ध गृहस्थाचे कन्येशीं त्यांचा विवाह झाला. नरसिंहराव यांचे मरणसमयीं त्या बाईस नुकताच ऋतुप्राप्त झाला होता. त्या बाईचें नांव रमाबाई होतें. सन १८०८ इ. चे आगष्ट महिन्यांत कारभारी बाळोबाबाबा वगैरे ह्यांनीं श्रीमंतांच्या परवानगीनें ह्याच बाईच्या मांडविर दत्तक देऊन विंचूरचें संस्थान त्या दत्तकाच्या नांवानें चालविलें. यासंबंधी सर्व हकीकत पुढें विठ्ठलराव नरसिंह यांच्या चरित्रांत आढळून येईल. सन १८१८ इसवी सालीं म्हणजे दक्षिणेंत इंग्रजी अंमल होण्यापूर्वीं दोन वर्षे ह्या बाई

यमाजीपंत अण्णा सालकाढे, विंचुर संस्थानचे पोतनीस, यांस बरोबर घेऊन काशीयात्रेस निघाल्या. तेव्हां त्यांजबरोबर पागा वगैरे इतमाम होताच. शिवाय त्यांनीं धर्मार्थ स्वतःचे खर्चानें पुष्कळ यात्रा बरोबर नेली होती. प्रथम नर्मदातीरीं ओंकारेश्वर येथील व नंतर उज्जनी येथील महाकाळेश्वराची अशा यात्रा करून त्या बाई ग्वाल्हेरीस गेल्या. त्या वेळेस विंचूरकरांचे वकील गणेश राजाराम हे पागा वगैरे सरंजाम घेऊन बाईंस चार मजला सामोरे आले. दौलतराव शिंदे यांजकडूनही एक मोठा कामगार त्यांस सामोरा आला. त्यांनीं मोठ्या सत्कारानें त्यांस ग्वाल्हेरीस नेल्यावर शिंद्यांनीं त्यांस सर्व बात्रेसुद्धां एक महिनाभर ठेवून घेतलें. तेथून त्यांनीं त्रिस्थली यात्रेस जाऊन मोठ्या खर्चानें सर्व मंडळीसह ती यात्रा केली. पुर्वी काशी येथें काळभैरवाचें मंदिर लाहान होतें; तें त्यांनीं उस्तरून यमाजीपंत अण्णाचे मार्फत नवीन बांधिलें. त्या मंदिराचे मागील बाजूचे भिंतीवर यमाजीपंत अण्णांनीं शिलालेख स्थापन केला आहे तो येणेंप्रमाणें:—

श्रीमार्नडभैरवायनमः ॥ श्रीमत्काशी पुराधिशो भैरवः पाप-
भक्षकः ॥ अन्वर्थनामा भगवान्पायाद्भक्तजनं स्वयं ॥ १ ॥ श्रीमह-
क्षिणादिग्राजशाहोः सातारवासिनः ॥ पेशवोपाभिद्यो मुख्य प्र-
धानस्सु प्रतापवान् ॥ २ ॥ बाजीरावः पुण्यपुराधीशस्तस्य च-
मुपतेः ॥ नृसिंहस्यरमामर्तूर्विंचूरग्रामवासिनः ॥ ३ ॥ कोशाध्य-
क्षो जैहिताख्यगोत्रोनारायणात्मजः ॥ ऋकशाखी यमुनापुत्रौ यमा-
जी पंडितः कृती ॥ ४ ॥ कालभैरवनाथाय मंदिरं सुमनोहरं ॥
नवीनं कारयित्वात्र भक्त्या तस्मैसमर्पयत ॥ ५ ॥ संवत् १८७४
आवण शुद्ध ८ शके १७३९.

अर्थ—“जो काशी क्षेत्राधिपति असून पापभक्षक हें यभार्थ नाम ज्यास आहे, असा काळभैरव भक्तजनांचें स्वतः रक्षण करे. सातारा नांवाच्या शहरांत वास्तव्य करणारा आणि दक्षिण देशाधिपति असा शाहूराजाचा पेशवे उपनामाचा पराक्रमी मुख्य प्र-

नरसिंहराव यांच्या पत्नीची तीर्थयात्रा. १५७

ज्ञान बाजीराव पुण्याचे गादीवर असतां त्यांचे सेनापति रमाबाईचे भ्रतार नरसिंहराव विंचुरकर यांचे पोतनीस नारायणराव यांपासून सौभाग्यवती यमुना बाईचे पोटीं जन्मलेले, ऋग्वेदी आणि ज्यांचे गोत्र लोहित, असे लोकमान्य जे यमाजीपंत त्यांनीं या क्षेत्रांत नूतन मंदिर तयार करवून संवत् १८७४ शके १७३९ भावण शुद्ध ८ रोजीं परमभक्तीनें श्री कालभैरवनाथ याकरणें समर्पण केले. ”

शिवाय त्यांनीं कालभैरवाचे मंदिराजवळच एक शिवमंदिर बांधिलें. या प्रमाणें सर्व यात्राविधि आटपल्या नंतर त्यांनीं देशीं परत येण्याची तयारी केली. तों पेशवे मालकम साहेबांचे स्वाधीन होऊन दक्षिणेंत इंग्रजी अम्मल झाल्याची वार्ता त्यांस कळली; तेव्हां त्या उदास होऊन पुनः तीर्थयात्रा करण्यास निघाल्या; आणि मथुरा, गंगोत्री, केदार व नारायण ह्या यात्रा करून गंगातीरांनिं प्रयागास आल्या. तेथें विठ्ठलराव नरसिंह यांजकडून त्यांस आणण्याकरितां कारकून वगैरे गेले. त्यांजवरोवर त्या विंचुरास आल्यावर विठ्ठलराव नरसिंह यांनीं त्यांचा उत्तम प्रकारें बंदोबस्त ठेविला; तत्रापि, आपण स्वतंत्र नेमणूक करून घेऊन तिजबद्दल निराळे गांव तोडून ध्यावे अशी त्यांस इच्छा प्राप्त झाली; परंतु ती सिद्धीस न गेल्यामुळे त्या वेळचे गव्हर्नर एल्फिनस्तन् साहेब यांजकडून आपले इच्छेप्रमाणें बंदोबस्त करून घ्यावा म्हणून त्या पुण्यास गेल्या. पण त्यांचा तो उद्देश शेवटास न जातां शके १७४३ माघ शुद्ध १५ म्हणजे सन १८२२ इसवी सालीं पुर्णे मुक्कामीं त्या बाईंस देवाज्ञा झाली.

मरणकालीं नरसिंहराव यांची उमर पुरी पंचवीस वर्षांचीही नव्हती. होळकरांशीं लढाई झाल्यापासून म्हणजे आपले वयाचे १८ वे वर्षापासून ते स्वतंत्रपणें अधिकार चालवूं लागले. पुढें पांच साहा वर्षे पर्यंत जे दंगे धोपे चालले त्यांचा बंदोबस्त करण्यांत, व एकंदरीनें पाहातां, त्यांचे ते वय फिकीरीतच

गेलें, यामुळें त्यांचें हातून विशेष लिहिण्यासारखें मोठें धर्मकृत्य झालें नाहीं; परंतु ते दरवर्षास कशीही अडचण असली तरी फुरसत करून आपला कुलस्वामी नरहरी याचे दर्शनास्तव नरसिंहपुरास जात असत. तेथें किमानपक्ष पंधरा दिवस तरी मुक्काम करून ते दररोज देवाची माहापूजा करीत; व मुक्तहार ठेऊन ब्राम्हणभोजन घालीत. त्यांनीं नरहरीस उत्तम प्रकारचें जवाहीर दिलें, त्यापैकीं अद्यापपर्यंत कांहीं कायम असून तें सणावाराचे दिवशीं देवाचे आंगावर घालण्यांत येतें.

नरसिंहराव हे फार गोरे असून सुस्वरूप होते. त्यांची आंगकाठी उंच व भव्य होती. हरएक प्रकारें त्यांची ऐंट शिपाईगिरीची असे. शरीर जाडें असून ऐंटदार होतें. ते नेहेमीं बाराशें जोर काढून दोन घोड्यांचा फेरफटका केल्याशिवाय कधींही राहत नसत. त्यांची मुदगलांची जोडी अद्याप पर्यंत विंचुर येथें आहे. ती पेलणारा पुरुष सांप्रत क्वचितच आढळेल. त्यांचा आहारही तसाच मोठा होता. ते पांच शेर दूध पिऊन शिवाय दुग्धा सवावरोबर भोजन करीत असत. त्यांनीं आपलें शरीर परकीय मनुष्यास उवडें कधींही दाखविलें न हें. सर्वकाल आंग आच्छादित ठेवीत असत. ते परस्त्रीस केवळ मातेप्रमाणें मानीत. त्यांचा स्वभाव अत्यंत मानी असे. या दोन गोष्टींचीं दोन उदाहरणें खालीं लिहितों.

ते एके दिवशीं श्रीमंत बाजीराव साहेब यांजबरोबर एकांतांत कांहीं गोष्टी बोलत असतां, विनोदास्तव श्रीमंत कांहीं दुसरे कामाचे निमित्त करून सत्वरच परत येण्याचे उद्देशानें उठून गेले. नंतर प्रसिद्ध दिक्षितींग बाई तेथें आली; आणि तिनें नरसिंहरावांची थड्ठा करून त्यांचे आंगरख्यास हात लाविला. तेव्हां नरसिंहराव यांचा चेहरा बदलला आणि त्यांनीं तरवारीस हात घालून ती अर्धी बाहेर काढिली! तेव्हां ती बाई भयाभीत होऊन तेथून सत्वर निघून गेली. हें वर्तमान श्रीमंतांस समजतांच त्यांनीं दुसरे दिवाणखान्यांत जाऊन.

नरसिंहराव यांचे मानोपणाची गोष्ट. १५३

एक हुजऱ्याबरोबर नरसिंहराव यांस असा निरोप पाठविला कीं, “तुम्हीं आतां घरीं जावें.” त्या प्रमाणें नरसिंहराव घरीं गेल्यावर त्यांनीं श्रीमंतांस अशी विनंति सांगून पाठविली कीं, “अमर्याद रीतीनें सेवा करण्यास मी नाराजी आहे; माझे पूर्व जांनींही अमर्यादेनें वर्तून सरकारची सेवा केली नाही; व मी ही करणारा नव्हे. हें स्वामीस बरें न वाटेल तर मला रजा द्यावी. मी नौकरी सोडण्यास तयार आहे.”

दुसरी गोष्ट अशी कीं, सदाशिव माणकेश्वर हे शेवटचे बाजीराव यांचे कृपेनें पुष्कळच वाढून पेशवाईचा सर्व कारभार पाहूं लागले. त्यांशीं नरसिंहराव हे बांकून राहत असून, आपलें कोणतेंही काम त्यांस न समजावितां हुजूर श्रीमंतांचे कानावर घालून त्याचा निकाल त्यांकडून लावून घेत असत. त्यामुळे माणकेश्वर यांस वैषम्य वाटे. परंतु नरसिंहराव यांचे तेजापुढें त्यांचा इलाज चालेना. माणकेश्वर हे दरवर्षास आपलें वतनाचें गांव टेंभुर्णी येथें जात असून, बरोबर कोण्या तरी सरदाराची पागा नेत असत. एके वर्षी त्यांनीं श्रीमंतांस अशी विनंति केली कीं, “या सालीं विंचुरकरांकडील पागा बरोबर घेऊन जाण्याविषयीं आज्ञा असावी.” श्रीमंतानीं तसें करण्याविषयीं त्यांस रुकार दिला आणि नरसिंहराव यांस असा हुकूम पाठविला कीं, “तुम्हीं आपले फौजे पैकीं दोन पागा माणकेश्वरांबरोबर पाठवाव्या.” या हुकुमाचें उत्तर नरसिंहराव यांनीं वकिलाबरोबर पाठविलें कीं, “माणकेश्वरांबरोबर आमची फौज कधींही जाणार नाही. दुसरा कोणी पुरातन सरदार अगर मुत्सदी याजबरोबर ती पाठविण्याविषयीं मला हुकूम होईल तर मी ती पाठवीन इतकेंच नाही, तर, स्वतः सुद्धां जाईन. माणकेश्वर हे प्राचीन सरदार अगर मुत्सदी नसून केवळ दैवानेच उदयास आले आहेत. त्यांचे हुकूमतीखालीं फौज देणें हें मला योग्य वाटत नाही. याबद्दल माफी असावी.”

विठ्ठलराव नरसिंह यांचें चरित्र.

प्रकरण १ लें.

वर नरसिंह खंडेराव यांचे देहांताचा वृत्तांत लिहिण्यांत आला. आतां आम्हीं विठ्ठलराव नरसिंह यांचें चरित्र लिहिण्यास आरंभ करितों.

नरसिंहराव यांचें प्राणोत्क्रमण झालें त्या वेळेस त्यांस पुत्र संतति झालेली नव्हती; सबब त्यांचे मुख्य कारभारी बाळोवा बाबा, फौजेवरील मुख्य अधिकारी बाबूराव नाना कोटमगांवकर व वकील काशीपंत बाबा जोगळेकर, शिवाय फौजेतील पुरातन सरदार वगैरे पुष्कळ मंडळी यांनीं जमून आतां पुढें कशी व्यवस्था करावी, द्याविषयीं विचार केला. त्यांत नरसिंहराव यांची स्त्री रमाबाई यांस दत्तक देऊन पूर्ववत् संस्थान चालवावें असें ठरलें; परंतु प्रथम तसें करण्यास श्रीमंत बाजरावसाहेब यांची परवानगी मिळविणें अवश्य होतें. सबब बाळोवा बाबा व काशीपंत बाबा या उभयतांनीं श्रीमंतांची भेट घेऊन त्या बाबर्दीत त्यांस विनंति केली. तेव्हां श्रीमंतांची आज्ञा झाली कीं, “ हा सर्व मजकूर तुम्हीं सदाशिवपंत भाऊ माणकेश्वर यांस कळवावा, म्हणजे या संबंधानें काय व्यवस्था करावयाची ती ते सांगतील. ” त्यावरून ते उभयतां माणकेश्वर यांजकडे गेले. पूर्वीपासून विंचुरकर यांचे दौलतीविषयीं माणकेश्वर यांस वैषम्य वाटत होतेंच. तशांत कालगतीनें विंचुरकर यांचे बरेंवाईट करण्याचा अधिकार त्यांजकडे आला. मग काय विचारावें ? “ अगोदरच उल्हास, त्यांत फाल्गूनमास ” अशी लोकांची म्हण आहे, त्याप्रमाणें त्यांनीं विंचुरकर घराण्याचें नुकसान करण्याचा निश्चय करून, बाळोवा बाबा यांस असें सांगितलें कीं, “ सांप्रत सरकारांत खालसा मुलूक फार थोडा राहिला आहे; तशांत हालीं इंग्रजांकडील फौज दरबारांत चाकरी करीत असल्यामुळे सरकारास पूर्वीप्रमाणें ‘ जुन्या फौजेची गज्ज राहिली नाही. शिवाय कितीएक कारणांस्तव श्रीमंत द-

रमावईसाहेबास दत्तक देवविण्याचा उद्योग. १६९

दत्तक घेण्यास परवानगी देतील असें मला वाटत नाहीं. तथापि तुम्हांकरितां मी त्यांस विनंति करण्यास आळस करणार नाहीं. ”

या कामीं माणकेश्वर यांजकडे येण्याजाण्यांत बाळोबा बाबा व काशीपंत बाबा यांचे दोन महिने गेले; परंतु माणकेश्वर यांनीं त्यांस कधीं धरसोडीचे व कधीं टाळाटाळीचे जबाब देऊन त्यांस बहुत रंजीस केले. शेवटीं त्यांचा नाद सोडून खुद्द श्रीमंत यांसच पुन्हा विनंति करावी असा बाळोबा बाबा यांनीं निश्चय केला. मग बाजीराव साहेब एके दिवशीं खुषींत असतां, बाळोबा बाबा व काशीपंत बाबा यांनीं तेथें जाऊन त्यांस विनंति केली कीं, “ विठ्ठल शिवदेव यांनीं थोरले बाजीराव साहेब, चिमाजी आपा साहेब, नाना साहेब व दादा साहेब यांची समयोचित नौकरी कशी बजाविली, व त्यांचे पुत्र शिवाजी विठ्ठल हेही सरकारचे किती उपयोगीं पडले हें सरकार जाणत आहेच; तसेंच नरसिंहराव यांनीं शूरत्वाचीं कामें कसकशीं केलीं, हें श्रीमंतांनीं प्रत्यक्ष पाहिलेंच आहे. आतां त्यांचें नांव पुढें चालवें अशी आम्हांसर्वांची अंतःकर्ण पूर्वक इच्छा आहे. ती पूर्ण करण्याची मालिकांनीं कृपा न केली तर, स्वर्गीं श्रीमंत दादासाहेब हे काय म्हणतील याचा जरा विचार व्हावा, आणि मग या संबंधानें जी आज्ञा होणें असेल ती व्हावी. अतःपर आम्ही माणकेश्वर यांजकडे जाणार नाहीं. ”

त्याजवर बाजीराव साहेब बोलले कीं, “ तुम्हीं जें काहीं विदित केले तें मी जाणत आहे. विठ्ठल शिवदेव हे आमचे वडील दादा साहेब यांचे केवळ आत्मलिंगच होते यांत संशय नाही. नरसिंहराव यांनींही माझी सेवा अंतःकरणापासून केली आहे. याकरितां विचुरकरांचें संस्थान पूर्ववत् चालविण्यांत मजकडून बिलकूल कसर होणार नाही. तुम्हीं दत्तक घेण्याकरितां मुलगा पाहून आणावा. नजराणा मात्र रीतीप्रमाणें दिला पाहिजे. माणकेश्वर यांचें मत अतें आहे कीं, किमानपक्ष दाहा लक्ष रुपये तरी नजराण्याबद्दल घेतले पाहिजेत. याविषयीं मात्र तुमचें लक्षणें

काय आहे तें कळवावें. ” त्याजवर त्या उभयतांनीं विनंति केली कीं, “ आमचे मालिकांचे दौलतींत आजपर्यंत कधींही शिलक राहिली नाही. रास्ते, राजेबाहादर, वगैरेची जशी शिलक बाळगण्यासारखी स्थिति आहे, त्याप्रमाणें आमचे मालिकांची कधींही नव्हती; इतकेंच नव्हे, तर, सांप्रत विंचुर संस्थानास कर्जही आहे; पाहिजे असल्यास याबद्दल चवकशी व्हावी. विठ्ठल शिवदेव यांचे घराण्यापासून नजराणा घेणें हें श्रीमंतांस उचित वाटत असेल तर सर्व संस्थान सरकारचेंच आहे; पाहिजे तें त्यांतून घ्यावें. ” त्याजवर श्रीमंत बोलले कीं, “ निदान तीन लक्ष रुपये तरी नजराण्याबद्दल तुम्हास द्यावे लागतील. हाही तुम्हांपाशीं शिलक नसल्यास तुम्हां उभयतांनीं चिड्डी लिहून द्यावी. थोडक्यांच दिवसांत ती चिड्डी मी तुम्हास परत देईन; पण या वेळेस तुम्हीं नाहीं झणूं नकां. ” तेव्हां उभयतांनीं आज्ञेप्रमाणें लागलीच चिड्डी लिहून दिली. नंतर श्रीमंतांनीं कारकुनावरोवर माणकेद्वारांस सांगून पाठविलें कीं, “ विंचुरकर यांस दत्तक घेण्याची मी परवागी दिली आहे; व नजराण्याबद्दल त्यांच्या कारभार्यांनीं मुदतीची चिड्डी लिहून दिली आहे, त्याप्रमाणें कागदीं जमाखर्च व्हावा. ” हें झाल्यावर बाळोबा बाबा यांनीं विंचुरकरांचे निकट भाऊबंदांचे घराण्यांतील चार पांच मुलगे पसंद करून पेशव्यांचे भेटीस नेले. त्यांत गोपाळ परशुराम यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव दाहा वर्षांचे उमरीचे होते, त्यांची चलाखी व मुखावरील तेज पाहून श्रीमंतांस संतोष वाटला. तेव्हां “ या मुलाचा विद्याभ्यास किती झाला आहे? ” असें श्रीमंतांनीं विचारिलें. त्यावरून त्यानें श्रीमंतांचे हुजूर एक बंदभर मजकूर बिनचूक लिहून दाखविला; व शिवाय तोंडीं पुसलेले हिशेबांचीं ही उत्तरे तात्काळ सांगितलीं. तसेंच जोशाकडून आलेले सर्व मुलाच्या टिपणांचा विचार करितां त्यांत या मुलाचे ग्रह उत्तम ठरले. खेरीज याची सामुद्रिक लक्षणेही उत्तम प्रकारची आहेत,

असें दिसून आल्यावरून हाच मुलगा नरसिंहराव यांचे मागे सरदारीस कायम करावा असें सांगून श्रीमंतांनीं बाळोबा बाबा यांस निरोप दिला. नंतर नरसिंहराव यांचे कुटुंब रमाबाई ह्या तुळापुतास जाऊन ब्राह्मणधर्माप्रमाणे शेष राहिलेला तीर्थविधि करून परत आल्या.

पुढे कारभारी मंडळीने त्या मुलास सुमुहूर्तावर रमाबाईसाहेब यांचे मांडीवर देऊन त्याचे दत्तविधान करविले. या दत्तविधानाचे वेळेस पदरचे सर्व सरदार, मुत्सद्दी, गांवांतील सभ्य गृहस्थ व शेट सावकार वगैरे यांनीं आहेर केले. त्याचप्रमाणे श्रीमंतांकडूनही सदाशिव माणकेश्वर यांनीं आहेर केला. नंतर सर्व संस्कार मोठ्या समारंभांने शेवटास गेला. दत्तक घेतलेल्या मुलाचे मुळचे नांव केशवराव असें हेतें; परंतु दत्तक घेणाऱ्या मातुश्रींनीं त्याचे ते नांव बदलून विठ्ठलराव असें ठेविलें; आणि रीतीप्रमाणे साखर वाटविली. नंतर कारभारी यांनीं त्या समारंभास आलेल्या सर्व मंडळीस शिष्टसांप्रदायाप्रमाणे अत्तर, गुलाब व पानसुपारी देऊन बिदा केले. पुढे कारभारी यांनीं स्वारीची तयारी करून नवीन दत्तक झालेल्या मुलास मोठ्या थाटाने श्रीमंतांचे दर्शनास नेले, आणि त्याजकडून श्रीमंतांस साष्टांग नमस्कार घालविला. श्रीमंतांनीं बहुत संतुष्ट होऊन, माणकेश्वर वगैरे मुत्सद्दी मंडळी दरबारांत हाजिर असतां, विठ्ठलराव यांस मोठ्या उत्साहाने सरदारीचीं वस्त्रे व माहालांच्या सनदा दिल्या; आणि थोडक्याच वेळाने त्यांस कारभार्यांबरोबर घरीं परत पाठविले. नंतर कारभारी यांनीं विठ्ठलराव यांजकडून पुणे शहरांतील प्रसिद्ध देवांचीं दर्शनें करविलीं. ते घरीं आल्यावर त्यांनीं खासगी मंडळीचा मोठा दरबार भरविला; आणि त्यांत विठ्ठलराव यांचे हाताने कित्येक मंडळीस पोषाग देवविले; कितीएक ब्राह्मण मंडळीस वर्षासनाच्या सनदा देवविल्या; आणि सर्वांस पानसुपारी देऊन दरबार बरखास्त केला.

विठ्ठलराव हे त्यावेळेस कारकूनी विद्येत बरेच प्रवीण होते. त्यांजकडून सरदारीस योग्य अशा प्रकारचा अभ्यास, म्हणजे

घोड्यावर वसून फेरफटका करणें, बोथाटी करणें, बंदुकीनें शिस्त धरून निशाण मारणें, वगैरे गोष्टी करविण्यास्तव कारभारी यांनीं पदरचे मानकरी मडळींतील पांडोवा सोळसकर या नांवाच्या एका गृहस्थाची नेमणूक केली. सर्दहू मनुष्य शिपाईगिरीचे सर्व कसबांत मोठा प्रवीण होता. तसेंच त्यांजकडून तालीम करविण्यांस त्यांनीं एका उत्तम वस्तादाची योजना केली; आणि इतर विद्या व कला शिकविण्याकरितांही एक उत्तम मनुष्य नेमुन त्याजकडून उत्तम प्रकारें अभ्यासाचा क्रम चालविला.

फौजे संबंधी सर्व व्यवस्था बाबूराव नाना हे पाहातच होते. दौलतीचा कारभार, म्हणजे मुलकी काम चालवून ताब्यांत असलेल्या किल्यांची देखरेख व इतर किरकोळ कामें, यांचा बंदोवस्त खुद्द बाळोबाबाबा हे ठेवीत होते. श्रीमंतांकडील वकीलीचें काम काशीपंत बाबा जोगळेकर यांजकडे होते. या शेवटच्या उभयतां गृहस्थावर कितीएक कारणास्तव श्रीमंतांची मोठी कृपा झाली; व पुढें कांहीं दिवसांनीं बाळोबाबाबा हे तर श्रीमंतांचे कारभारी मंडळांत प्रमुख होऊन त्यांचे दरवारांतील सर्व मसलती व हंग्रजांबरोबर बोलणें चालणें त्यांचे मार्फत चालूं लागलें. तेव्हां पेशव्यांनी त्यांस स्वतंत्र तैनात करून दिली, व पालखी देऊन तिजबद्दल नेमणूकही पृथक् करून दिली.

कांहीं दिवसांनीं विठ्ठलराव हे युद्धादीकलांत प्रविण झाले. या समयीं विठ्ठलराव व आबा साहेब पुरंदरे यांचें वय समान असून उभयतांचे आभ्यास सारख्याच प्रकारचे चालले असल्यामुळे त्या परस्परांची अत्यंत प्रीति जडली. उभयतांनीं दररोज मैदानांत जाण्याचा पाठ ठेवून घोडे फेरणें, बोथाट्या खेळणें व बंदुकीनें निशाण मारणें, हे आभ्यास पूर्ण घटविले. तेव्हां पुढें पुढें तर त्या दोघांचें प्रेम इतकें वृद्धिगत झालें कीं, उभयतांची भेट झाल्याखेरीज एक दिवसही लोटत नसे. असा क्रम चालला असतां, ते उभयतां शिपाईगिरीचे विधेय चांगले प्रवीण झाल्याविषयीं चोहों-

बोथाटी खेळण्यांत विठ्ठलराव यांचो प्रविणता. १६५

कडे प्रसिद्धी झाली. त्यावरून त्यांची ह्मणारी कितपत् आहे ती समक्ष पाहावी अशी वापू गोखले यांस इच्छा झाली. तेव्हां एके-दिवशीं ते दोघे मैदानांत घोडे फेरण्यास गेल्याची बातमी टेवून बापूसाहेब स्वतः त्या ठिकाणीं गेले; आणि त्यांची कर्तबदारी पाहून त्यांस मोठें आश्चर्य वाटलें. नंतर ते विठ्ठलराव यांजबरोबर स्वतः बोथाटी खेळण्यास प्रवृत्त झाले, तेव्हां विठ्ठलराव हे आपले वस्ताद सोळसकर यांनीं उत्तम प्रकारें तयार केलेंले मार्तंड नांवाचे घोड्यावर बसून त्यांजबरोबर बोथाटी खेळूं लागले; परंतु गोखले यांचें शरीर वायूचें असल्यामुळें अवजड होतें व विठ्ठलराव यांचे शरीर कसरतीनें कसलेलें असून त्यांचे तारुण्याची केवळ सुरुवातच होती; तशांत त्यांचा घोड्यावर बसणें वगैरेचा अभ्यासही नवाच तरतरीत होना; ह्यामुळें बोथाटी खेळण्याचे डावपेंचांत गोखल्यांची बोथाटी चुकून त्यांजवर विठ्ठलराव यांची पांचसात वेळा सरांझी झाली. तेणेंकरून वापू गोखले हे मनांत खर्जिले झाले. इतक्यांत संध्याकाळ झाला, सबब त्रिवर्ग सरदार आपापले घरीं गेले. बोथाटी खेळण्यांत आपले पदरीं कमीपणा आला याचें कारण काय असावें म्हणून वापू गोखले हे रात्रीं आपले मनांत विचार करूं लागले. तेव्हां पुष्कळ वेळ तें त्यांच्या लक्षांत येईना; परंतु शेवटीं ज्या घोड्यावर विठ्ठलराव बसले होते तो घोडा फारच चपळ असल्यामुळें तशी गोष्ट झाली असें त्यांस खास वाटलें. त्यावरून तो घोडा कसा तरी विठ्ठलराव यांजपामून घ्यावा असा त्यांनीं इरादा केला. नंतर ती गोष्ट त्यांनीं कारभारी बाळोबा बाबा यांजपाशीं काढिली. त्यांनीं ती तात्काळ कबूल करून घरीं परत आल्यावर आपले मालिक विठ्ठलराव यांस तो घोडा गोखले यांस देण्याविषयीं विनंति केली; परंतु विठ्ठलराव यांनीं ती विनंति अगदीं अमान्य करून, मी आपला घोडा कधींही देणार नाहीं, असें त्यांस स्पष्ट सांगितलें. तेव्हां बाळोबाबाबा हे फारच लाचार झाले. तथापि ज्यापेक्षां गोखल्यावर श्रीमंतांचा

लोभ आहे, त्यापेक्षां त्यांस घोडा देणें हेंच प्रशस्त असून तो न देण्याचा आग्रह धरिला तर परिणाम चांगला होणार नाही, असें त्यांस वाटून त्यांनीं ती गोष्ट काशीपंत बाबा यांजवळ काढिली. तेव्हां ते बोलले कीं, “आपले मालिकांचे मर्जीतील घोडा त्यांजकडून आग्रहानें दुसऱ्यास देवधिणें हें आपणास उचित नाही. गोखल्यांत पाहिजे तर त्याचे ऐवजीं दुसरे दाहा घोडे द्यावे” परंतु बाळोबा यांचें वचन गुंतलें होतें सवत्र ते मोठे विचारांत पडले. शेवटीं त्यांनीं विलक्षण हिंय्या केला आणि तो घोडा विठ्ठलराव यांचे नकळत पांजेतून सोडून परभारें गोखले यांजकडे पाठवून दिला. या गोष्टीची खबर विठ्ठलराव यांस लागतांच त्यांची मर्जी अतिशय बेताल होऊन गेली; परंतु काशीपंत बाबांनीं मोठे प्रयासानें त्यांची समजूत घालून त्यांचा राग शांत केला.

या संघास फौजेवरील अधिकारी बाबूराव नाना हे परलोकवासी झाले. सवत्र विठ्ठलराव यांनीं त्यांचे चिरंजीव बापाजी बाबूराव यांस त्यांचे वडिलांचे सरदारीवर कायम केलें; परंतु पुढें तेही अकस्मात मृत्यु पावले. त्यांस औरस पुत्रसंतति नसल्यामुळे विठ्ठलराव यांनीं त्यांचे भावाबंदांपैकीं एक मुलगा त्यांचे स्त्रीस दत्तक देऊन त्यांचे नांव बाबूराव असें ठेविलें. हें नांव त्यांचे वंशाचे मूळ पुरुषास होतें. तो दत्तक अल्पवयस्क असल्यामुळे त्यांचे काम चालविण्यास विठ्ठलराव यांनीं बाळाजी भगवंत म्हणून आपले पदरचा एक हुषार मनुष्य नेमिला.

सन १८०७ इ० सालीं नर्मदा नदीचे दक्षिणेकडील प्रदेशांत झालेले दंगे व पेंढारी लोकांच्या लुठालुटी यांचा बराच बंदोबस्त झाला असें आत्मीय पूर्वी नरसिंह खंडेराव यांचे चरित्रांत लिहिलें आहे. तथापि तो उपद्रव अजि नाहीसा झाला होता असें नाही. तशांत या वेळेस यशवंतराव होळकर यांचे फौजेतून कित्येक नामांकित शूर सरदार निघून जाऊं लागले होते, व असे जे कोणी निघून जात ते हात्यारबंद लोक जमवून बंडे करीत. त्यामुळे पूर्वी-

प्रमाणें सर्वत्र अस्वस्थाता होऊन मुलूक उजाड होऊं लागला. हीं सर्व बंडें मोडून पेंढान्यांचा विध्वंस करण्यास्तव आणि भिन्न, कोळी, रामोशी वगैरे जातींचे लुटारु लोकांस चांगलें शासन करून ते पुढें सात्वीकपणाचे धंदे करून निर्वाह करितील व त्या प्रांतांतून पुनः कधींही दंगे होणार नाहींत असा पक्का बंदोबस्त करण्यास्तव बाजीरावसाहेब पेशवे व पुण्याचे रेसिडेन्ट यांमध्ये पत्र-व्यवहार सुरू झाला. त्याचे अंतीं सदरहू बंदोबस्त अवश्य करावा असें ठरल्यावरून, इंग्रज सरकारनें कर्नल वालेस साहेब यांस फौजेच्या एका टोळीनिशीं त्या मोहिमेवर पाठविलें; व पेशव्यांनीं आपले तर्फेनें विठ्ठलराव यांची योजना करून त्यांस आपली कायमची सर्व फौज व शिवाय इतलाक * फौज बरोबर घेऊन कर्नल वालेस साहेबास जाऊन मिळण्याविषयीं हुकुम केला. बाळोबा बाबा व काशीपंत बाबा हे आपले मालिकांची व्यवस्था लावून देण्याकरितां कांहीं दिवस पुण्यास राहिले. बाळोबा बाबांनीं आपले चुलत बंधु कृष्णाजी शामराव यांस स्वारींतील कारभारी नेमिलें; व वरलिहिल्याप्रमाणें सर्व व्यवस्था लागल्यावर विठ्ठलराव हे सदरहू मोहिमेवर चालते झाले.

उभयतां सेनापतींनीं आपापलें लष्करानिशीं घोडनंदी मुकामीं जाऊन छावण्या केल्या. तेथें त्यांचा असा विचार ठरला कीं, प्रथम खानदेशांत जाऊन तेथील बखेडा मोडावा. त्यावरून ते त्या प्रांतात गेले; आणि त्यांनीं आपल्या फौजेच्या निरनिराळ्या टोळ्या करून त्या पैकीं तीन टोळ्या खानदेशांत ठेविल्या; व एक टोळी बागलाणांत ठेवून दोन सातपुडा पर्वताचे रस्ते बंद करण्यास नेमिल्या. याखेरीज त्यांनीं एक टोळी नाशिकापासून चांदवडपर्यंत बंदोबस्त करण्यास ठेविली. कर्नल वालेस साहेब यांनीं खुद्द सातपुडा पर्वताचे पायथ्याशीं माळव्याचा रस्ता रोखून तळ दिला; व वि-

* प्रसंगोपात नवीन भरती केलेली.

विठ्ठलराव हे आपले हाताखालचे टोळीसुद्धां धुळ्यास राहिले. या-
प्रमाणे चोहोंकडे बंदोबस्त केल्यामुळे प्रजेस पेंढाऱ्यांचा उपसर्ग
लागेनासा झाला; परंतु थोडेच दिनसांनीं होळकरांचे नौकरींतून
निघालेला दादेखान नांवाचा एक बंगष पठाण हा कांहीं फौजेनिशीं
नेमाड प्रांतांतून निघाला आणि जो रस्ता कर्नल वालेस साहेब हे
रोखून राहिले होते तो रस्ता सोडून देऊन, दुसऱ्या मार्गाने खान
देशांत येऊन दाखल झाला. ही खबर विठ्ठलराव यांस धुळे मुक्कामीं
समजतांच त्यांनीं फौजेसुद्धां कूच करून राणीपुरा येथे दादेखान
याजवर हक्का केला; व त्याचा अगदीं मोड करून त्याचे फौजेची
वाताहत केली; आणि त्यास कैद करून पुण्यास पाठवून दिले.
याप्रमाणे चोहोंकडे बदमाश लोकांस दहशद वसून बंदोबस्त राहि-
ल्यानें, रस्ते सुरळीत चालूं लागले; शेतकरी लोक जमिनीची उ-
स्तवारी करूं लागले; व एकंदरीनें सर्व रयत सुखाने नांदूं लागली.
नंतर विठ्ठलराव यांस कांहीं दिवस खानदेशांत राहण्यास सांगून,
कर्नल वालेस साहेब हे घोडनदीस निघून गेले. तेथून त्यांनीं
पुणे येथील रेसिडेंटस आपले स्वारीसंबंधी एकंदर रिपोर्ट केला.
त्यांत त्यांनीं विठ्ठलराव यांची फारच तारीफ केली होती. हा
मजकूर रेसिडेंट यांनीं पेशवे यांस कळविल्यावरून त्यांनीं त्या-
बद्दल विठ्ठलराव यांस शाबासकीचे पत्र पाठविले.

पुढे थोडकेच दिवसांनीं शूर्पकर्ण नांवाच्या एका मनुष्यानें बंड
माजविले. तो जरी वाणी जातीचा होता तरी मोठा साहसकर्मी होता.
त्यानें खानदेशाच्या उत्तर भागांत तापी नदीचे आसपास आरव,
रोहिले वगैरे कडवे लोक एकत्र करून धामधूम मांडिली. तो
मुलूक लुटीत असून शिवाय खून करणें, घरे जाळणें, वगैरे अ-
नेक तऱ्हेचे अनर्थ करीत असे. हें वर्तमान विठ्ठलराव यांस कळ-
तांच त्यांनीं त्याजवर छापा घालून त्याचे लोकांची अगदीं दाणा-
दाण करून टाकिली; आणि त्यासही एके ठिकाणीं गांठून त्याचे
शिर उडविले. याप्रमाणे या बंडाचा शेवट झाला.

विठ्ठलरावांनीं खानदेशचे बंड मोडले. १६९

वर लिहिल्याप्रमाणें झपाट्यानें बंदोबस्त होत गेल्यामुळे खानदेश, बागलाण व गंगधडी या प्रांतांत मोघलाईचे सरहद्दीपर्यंत तर स्वस्थता झालीच; परंतु या सुमारास उत्तर हिंदुस्थानांतील राजेरजवाडे यांजबरोबर इंग्रज लोकांनीं तह केल्यामुळे लढाईचे कारण नाहीसे होऊन पुष्कळ शिपाई लोक रिकामे झाले. ते टोळ्या जमवून दक्षिणेंत लुटालूट करण्यास येऊं लागले. त्यामुळे खानदेशांत पुनः उपद्रव होऊं लागला. सबब पेशवे व पुण्याचे रेसिडेंट यांनीं पुनः विचार करून असें ठरविलें कीं, जनरल स्मिथ साहेब व विठ्ठलराव विंचूरकर यांस त्या लुटारू लोकांचे बंदोबस्ताकरितां नेमावे. विठ्ठलराव हे त्या वेळेस खानदेशांतच होते. त्यांस जनरल स्मिथ साहेब यांस झटून मदत करण्याविषयीं श्रीमंतांकडून हुकूम गेला. त्यावरून विठ्ठलराव हे घोडनदीस जाऊन जनरल स्मिथ साहेबांस भेटले. त्या भेटींत उभयतांचे बोलणें होऊन त्यांत असें ठरलें कीं, सातपुड्यांतील सर्व डोंगरांच्या बाऱ्यांवर जागोजाग फौजा ठेऊन प्रथम पलीकडील पेंढारी लोक आलीकडे न येतील असा बंदोबस्त करावा; आणि मग जे लुटारू लोक पूर्वीच दक्षिणेंत आले असतील त्यांवर हल्ले करून त्यांचा अगदीं निःपात करून टाकावा. त्यावरहुकूम उभय सरदारांनीं फौजेच्या टोळ्या ठिकठिकाणीं ठेऊन सर्व रस्ते बंद केल्यावर दक्षिणेंत शिरलेल्या लुटारू लोकांवर फौजा पाठवून एकदम हल्ले केले. त्या हल्लाचांत ते बहुतेक बंडवाले मारले गेले आणि जे शिलक राहिले ते लुटीचा धंधा अगदीं सोडून देऊन स्वस्वस्थतेनें आपापल्या गांवीं शेनकीनीं कामें करूं लागले. याप्रमाणें सर्वत्र शांतता झाल्यावर स्मिथसाहेब हे घोडनदी येथील छावणीस परत गेले. तेथून त्यांनीं पुण्याचे रेसिडेंटांस सदरू बंड संबंधीं रिपोर्ट केला. त्यांत विठ्ठलराव यांनीं व त्यांचे फौजेनें चांगली मदत केली झणून लिहिलें होतें. हा मजकूर रेसिडेंटांनीं पेश-

व्यांचे दरवारास लिहून पाठविला. त्यावरून पेशव्यांनीं विठ्ठलराव यांची मोठीच वाहवा केली.

- बाजीरावसाहेब पेशवे यांजजवळ त्रिंबकजी डेंगळे या नांवाचा एक हुजऱ्या होता. त्याजवर त्यांची मोठी मर्जी बसून त्यांनीं त्यास मोठ्या योग्यतेस चढविलें होतें. तो कांहीं राजकीय कारणास्तव इंग्रज लोकांचे कैदेत असतां, तेथून युक्तीनें पळून गेला; आणि त्यानें भिल्ल, कोळी, रामोशी, आरब, रोहिले वगैरे लोक जमा करून मोठें बंड माजविलें. तें बंड मोडण्याविषयीं पुण्याचे रेसिडेंटांनीं पेशव्यांस सक्तीची सूचना केल्यावरून त्यांनीं विठ्ठलराव यांस हुकूम केला कीं, “ मोठा यत्न करून डेंगळ्याचें बंड अगदीं मोडून टाकावें; आणि त्याचे वतनाचे गांवीं खुद्द त्याचा वाडा व असबाब आहे तो सर्व जप्त करावा. ” त्या हुकुमा बरहुकूम विठ्ठलराव यांनीं डेंगळ्याच्या फौजेचा शोध ठेविला आणि त्या लोकांवर दोन वेळा हल्ला करून त्यांस पळवून लाविलें; तत्रापि बंड अजी नाहीस झालें नाहीं. सबब विठ्ठलराव यांनीं गुप्त बातमी ठेवून रात्रीचे वेळेस त्या बंडवाल्घावर छापा घातला. त्या छाप्यांत बहुतेक बंडवाले मारले जाऊन कितीएक घोडे व इतर सामान विठ्ठलराव यांचे फौजेचे हातीं लागलें. फक्त त्रिंबकजी मात्र पळून गेला. नंतर विठ्ठलराव यांनीं नगर जिऱ्यांत जाळीचें निंबगांव येथें त्यांचें जे वतन होतें तें व त्याचा तेथील वाडा आणि आंतील दरोबस्त सामान अर्तें जप्त केलें आणि ती हकीकत पेशवे यांजकडे लिहून पाठविली. तेव्हां श्रीमंतांनीं विठ्ठलराव यांजकडून आलेलें अस्सल पत्र आपले पत्रासोबत रेसिडेंटांकडे पाठवून दिले. त्यावरून रेसिडेंट फार खूष होऊन त्यांनीं विठ्ठलराव यांचे वकील काशीपंत वावा यांस बोलावून सांगितलें कीं, “ विठ्ठलराव यांनीं डेंगळ्याचें बंड मोडण्यांत सरकारची चाकरी उत्तमप्रकारें बजाविली; व इंग्रज हुद्देदारांवरोबर इतर कामांत त्यांनीं बहुत चांगलें वर्तन केलें, येणेंकरून आम्हांस मोठी खुशी झाली असून हा

मजकूर आम्ही गठ्हरनर जनरल यांस लिहून कळवूं. ही हकीकत तुम्हीं आपले मालिकांस कळवावी. ”

त्यानंतर विठ्ठलराव यांनीं, जे भिल्ल लोक गंगथडीत वारं-वार दंगा व लुटालुट करीत असत त्यांचे नायकांस अभयवचने देऊन भेटीस बोलाविलें, आणि जे हाजिर झाले त्यांचे वाजवी हक्क होते ते कबूल करून त्यांचा बंदोबस्त केला. त्या लोकांचे ते हक्क अद्यापि इंग्रज सरकाराकडून चालत आहेत. बाकीचे जे कित्येकजण भेटीस न येतां पूर्ववत् लुटालुट करूं लागले, त्यांजवर त्यांनीं वारंवार हल्ले करून त्यांचा अंगदीं नाश केला. याप्रमाणें सर्व गंगथडीत स्वस्थता करून विठ्ठलराव पुण्यास गेले. तेथे त्यांनीं श्रीमंतांचीं भेट घेऊन त्यांस स्वारींतील सर्व मजकूर निवेदन केला. तेव्हां श्रीमंतांनीं बहुत संतोष दर्शविला; आणि त्यांचें दख-विधान होण्यापूर्वी त्यांचे कारभाऱ्यांपासून नजराण्याबद्दल जी तीन लाख रुपयांची चिठ्ठी लिहून घेतली होती, ती बक्षिस द्यावून त्यांस परत दिली.

विठ्ठलराव यांचे वडील नरसिंह खंडेराव विंचुरकर यांचे कारकीर्दीत त्यांचे घराण्यांचें उत्तर हिंदुस्थानांतील कांहीं माहाल शिंदे यांचे लष्करी सरदार अंबाजी इंगळे, जानबापटिस्ट दतियावाले राजे, आणि इतर ठाकूर संस्थानिक यांनीं बळकाविले होते. ते परत घेण्याकरितां स्वतः उत्तर हिंदुस्थानांत जाण्यासाठीं नरसिंहराव यांनीं पेशव्यांची परवानगी मागितली असून ती त्यांस मिळाली होती; परंतु पुढें त्यांस एकाएकी देवाज्ञा झाल्याकार-णानें त्यांचें जाणें त्या प्रांती न होऊन ते माहाल त्या लोकांकडे तसेच राहिले. ते परत घ्यावे द्यावून विठ्ठलराव यांनीं आपले दिवाण बाळोबाबाबा यांचें मार्फत ग्वाल्हेर येथील रेसिडेण्ट कर्नल फ्रेज व इतर इंग्रज हुद्देदार यांस दौलतराव शिंदे यांजपाशीं मध्यस्थी करण्याविषयीं विनंति केली. ती विनंति कर्नल साहेब यांनीं मान्य करून त्या बाबदीत शिंदे यास पत्र लि-

१७२ विठ्ठलराव नरसिंह यांचे चरित्र.

हिले कीं, “ कांहीं वर्षांपूर्वी आपले कित्येक कामगार व बुंदेल खंडातील संस्थानिक यांनीं विंचुरकर यांचे उत्तर हिंदुस्थानांतील माहाल बळकाविले असून आजवर ते त्यांचा वसूल घेत आहेत हें नीट नाहीं; याकरितां ते माहाल विंचुरकर यांस ताबडतोब परत देववावे; नाहीं तर इंग्रज सरकारास त्या बाबतींत सक्तीची तजवीज करणे जरूर होईल. ” शिंदे यांनीं ती गोष्ट तात्काळ कबूल करून आपल्या ज्या कामगारांनीं विंचुरकर यांचे माहाल बळकाविले होते त्या कामगारांकडून पूर्वी वसूल केलेल्या एकंदर ऐवजासुद्धां ते विठ्ठलराव यांचे तऱ्हेचे वहिवाटदारांस परत देवविले; आणि त्या खेरीज दत्तियावाले राजे व इतर संस्थानिक यांनीं जी त्यांची ठिकाणे बळकाविलीं होती तींही त्यांकडून सद्दहू वहिवाटदार यांचे स्वाधीन करविलीं.

कर्नल बालेस व स्मिथ साहेब यांनीं खानदेशचे उत्तर भागांत पेंढारी लोकांवर वारंवार स्वाऱ्या करून त्या लोकांचे दंगे मोडले होते; परंतु ते लोक आपले मळव्याचे जंगलांतील मुख्य ठिकाणांतून वेळेवेळ बाहेर पडून बऱ्हाड प्रांत व दक्षिणेचा उत्तर भाग यांवर लुटीकरितां स्वाऱ्या करीत. तेणेंकरून पूर्वी खानदेशांत झालेली स्वस्थता व्यर्थ झाल्यासारखें होऊन त्यांनीं बऱ्हाडांत मोठा प्रळय चालविला होता. त्या वेळेस त्यांची एकंदर संख्या सुमारे पन्नास हजार झाली होती. त्यांस आंतून कित्येक राजेरजवाडे यांची मदत असून त्या राजे लोकांकडील बरतर्फे झालेल्या ज्या नोकरांस वतने किंवा स्थावर मिळकती नव्हत्या ते लोक सद्दहू पेंढारी लोकांत मिळत होते. अशा प्रकारे पेंढारी लोक प्रबळ होत चालल्यामुळे ते पुढें अनिवार्य होण्याची इंग्रज लोकांस भीति प्राप्त झाली. तेव्हां पेंढारी लोकांच्या राहण्याच्या मुख्य ठिकाणावर चोंहीकडून एकदम हल्ले करून त्यांचे निर्मूळ करावे असा त्यांनीं ठराव केला. ही गोष्ट मोठ्या शाश्वतपणाची असून इंग्रज लोकांच्या राज्याचा पाया मजबूत हो-

खानदेशातील पेढ्यांवरील मोठी स्वारी. १७३

ण्यास कारणीभूत झाली. वर लिहिलेला ठराव अमलांत आणण्यास्त-
व गव्हरनर जनरल यांचे हुकुमावरून बंगाल्यामध्ये ४४०००
व दक्षिणेत ७०००० इतकी फौज तयार झाली. दक्षिणेतील फौजे-
वर सरदार होते ते येणेप्रमाणे.—पहिले तुकडीवर सर टामस
हिस्लाप, दुसरे तुकडीवर ब्रिगेडियर जनरल डोवडन, तिसरे तु-
कडीवर सर जान मालकम व चवथे तुकडीवर ब्रिगेडियर ज-
नरल स्मिथ.

जनरल स्मिथ यांची योजना खानदेशचे उत्तर भागांतील पेढा-
न्यांवर झाली होती. त्यांचे मदतीस पूर्ववत विठलराव विं-
चूरकर यांस देण्याविषयी पूर्ण येथील रेसिडेंट एलफिन्स्टन
साहेब यांनी वकीलमार्फत पेशव्यांचे दरबारास पांच कल-
मांची यादी पाठविली. त्यांपैकी पहिली चार कलमें, विठलराव
यांचे हाताखालचे फौजेचे व्यवस्थेबद्दल असून, शेवटचे कलमांत
खाली लिहिल्याप्रमाणे मजकूर होता.

“ विंचूरकर यांनी सर्व प्रकारे इंग्रज सरकारचे सरदारांचे हु-
कमर्तीत वागावे. इंग्रज सरकारचे हुद्देदार विंचूरकर यांचे वर्त-
नाविषयी सिफारिष अगर गिल्ला करतील त्यावर त्यांची सरदारी
अवलंबून राहिल असे त्यांनी पक्के समजावे.

“ या सर्व कलमांतील मजकूर श्रीमंतांनी विंचूरकर यांस
स्वमुखें सांगून जनरल स्मिथ यांचे लष्करात सत्वर जाऊन मि-
ळण्याविषयी त्यांस हुकूम द्यावा. ”

सदर मजकूर पेशव्यांनी विठलराव यांस कळवून स्मिथ
साहेबांचे छावणीस जाण्याविषयी त्यांस हुकूम केला.

या मोहिमेकरिता विठलराव यांकडे नवीन इतलाक फौज
दिलेली होती. तिचे खर्चास वारंवार अडचण पडूं लागली. स-
बब गंगथडी खानदेश व बागलाण या प्रांतांचे सरसुभे बाळोबा-
बाबा, झणजे विंचूरकरांचे कारभारी, यांस पेशव्यांकडून असा
हुकूम गेला की, सदर प्रांतांचे दरोबस्त उत्पन्न विठलराव यांचे

इतलाक फौजेचे खर्चास देत जावें. ही व्यवस्था विठ्ठलराव कूच करून जाण्यापूर्वीच करण्यांत आली होती.

वरील कलमात असें लिहिलें आहे कीं, बाळोबाबाबा हे विंचुरकरांचे कारभारी असून पेशव्यांकडील गंगथडी, खानदेश व बागलाण या प्रांतांचे सरसुभेही होते. या गोष्टीच्या संबंधानें वाचकांस घोटाळा न पडावा म्हणून येथें त्याबद्दल जरा अधिक खुलासा करणें अवश्य आहे. सर्व्हे बाळोबाबाबा सालकाढे हे विंचुरकर घराण्याचे पिढीजादे दिवाण असून मोठे हुशार मु-मुत्सही होते. बाजीराव साहेब यांचे कारकीर्दीचे आरंभापासून पेशव्यांचे दरबारांत त्यांचा पुष्कळ काळ गेला असून ते कितीएक प्रसंगीं श्रीमंतांचे फार उपयोगी पडले होते. सबब त्यांची चो-हीकडून प्रसिद्धी होऊन त्यांजवर बाजीराव साहेब यांचा मोठा लोभ बसला. तेव्हां श्रीमंतांनीं सन १८०५ इ० सालीं खानदेश, बागलाण व गंगथडी यांजवर त्यांस सरसुभे नेमिलें, व त्या प्रांतांतील भिल्ल, कोळी, रामोशी, कैकाडी, मांग वगैरे हलक्या जातीचे दंगेखोर लोकांचा बंदोबस्त करण्याचें काम त्यांजकडे सांगून त्यांचे मदतीस मनोहरगीर गोसावी यांस आपले हाताखालचे पांच साहा हजार फौजेनिशी दिले. सर्व्हे दंगे मोडण्यासाठीं बाळोबाबाबा यांनीं अनेक तऱ्हेचे उपाय करून पाहिले, परंतु कांहींच चालेना, कारण, त्यां लोकांवर फौजेची जरा सक्ती झाली म्हणजे तेव्हाड्या वेळेपुरता दंगा बंद करून ते स्वस्थ बसत; परंतु पेंढारी लोकांनीं मालव्यांतून येऊन दंगा माजविला, म्हणजे ते पुनः लागलीच उठावणी करून लुटण्याचा व दुसरीं अनेक अनुचित कर्मे करण्याचा क्रम सुरू करीत. सन १८१५, १६ आणि १७ इ. या सालीं जेव्हां पेंढारी लोकांच्या टोळ्यांच्या टोळ्या मालव्यांतून येऊन खानदेश वगैरे प्रांतांत लुटालूट करूं लागल्या, त्या वेळेस वरील लोकांनी पुनः दंगा करून सरकारचे रयतेस ना-ना प्रकारें उपद्रव दिला, कोणी लग्नकर्याकरितां परगांवीं खटल्या-

भिळ वगैरे हलक्या लोकांचे दंग्याचा बंदोबस्त १७५

सुद्धां जाऊं लागले झणजे त्यांजवर त्या लोकांनीं हल्ले करून त्यांस लुटार्वे; त्यांच्या बायका धरून नेऊन वाटवाव्या; व त्यांचीं मुलेंबाळें हाती लागतील तीं धरून नेऊन गुलाम करावीं. तसेंच त्या लोकांच्या टोळ्यांनीं गांवोगांव हल्ले करून लुटालूट करावी, आणि गांवांतील सर्व जातीच्या सुस्वरूप बायका धरून न्याव्या. आसा हा झोटिंगबादशाहीचा सपाटा चालला असतां, त्याची हकीकत विठ्ठलराव यांस वर लिहिलेले मोहिमेवर जाण्याचे वेळेस विशेष रीतीनें कळून आली. सबब त्यांनीं पेशवे यांस विनंति करून बाळोबाबाबा यांस पुण्यास ठेवण्याची तजवीज केली; व त्यांचे सरसुभ्याचे हुद्यावर त्यांचे चुलतबंधु कृष्णाजी शामराव यांस पाठविलें; आणि वर लिहिलेल्या दंगेखोर लोकांचा बंदोबस्त करण्याकरितां आपले फौजेवरील अधिकारी कोठमगांवकर यांचे कुलमुखत्यार बाळाजी भगवंत यांस नेमिलें. हा कामगारानें त्या दंगेखोरांस पुष्कळ रीतींनीं जरबेंत ठेवण्याचा यत्न केला; परंतु तो सर्व व्यर्थ झाला. शेवटीं त्या लोकांची कोणत्या तरी रीतीनें समजूत करण्यास्तव बाळाजी भगवंत यांनीं त्यांचे नायकांस बोलावणीं केलीं. त्यांपैकीं जे कांहीं लोक हाजिर झाले त्यांस त्यांनीं खुष करून वाटेस लाविलें; परंतु ज्यांनीं मोठाले गुन्हे केले होते ते व इतरही कित्येक हाजिर झाले नव्हते त्यांजवर त्यांनीं हल्ले केले आणि जे सांपडले त्यांस कैद करून त्यांपैकीं ज्यांनीं ज्यांनीं गांवें जाळिलीं होतीं व ब्राह्मणांच्या बायका जबरीनें बाटवून घरांत घातल्या होत्या, त्यांस देहांतशिक्षा दिल्या; व बाकीच्या लाहानसाहान गुन्हेगारांनीं पुढें चांगले प्रकारें वागण्याचें कळूल केल्यावरून त्यांस सोडून दिलें.

सन १८१७ इ. सालाचे आरंभीं बाजीराव साहेब व इंद्रज सरकार यांजमध्ये एक नवीन तह झाला. त्यांत बाजीराव साहेब यांनीं नर्मदा नदीचे उत्तरेकडील मुलकावरील आपला वर्चस्वाचा हक्क इंद्रज सरकारचे स्वाधीन केला. त्यामुळे त्या प्रांतांतील आपले मुल-

काचे बाबतींत विठ्ठलराव हे अर्थातच इंग्रज सरकारचे ताबेदार झाले. परंतु पुण्याचे रेसिडेंट यांनी त्यांचे दिवाण बाळोबाबाबा यांस असें सांगितलें कीं, “तुमचे मालीकांचा नर्मदा नदीचे उत्तरेकडील जो मुलूक आमचे ताब्यांत आला आहे, त्याचे मोबदला दक्षिणेंत दुसरा मुलूक मिळण्यास्तव त्यांनीं पेशवे सरकारास विनंति करावी.” परंतु बाळोबाबाबा यांनीं तसें करणें नापसंद करून, “माझे मालिकांचे उत्तर हिंदुस्थानांतील मुलूक इंग्रज सरकारानें आपले तर्फेची जाहागीर द्याणून त्यांजकडे चालवावे,” अशी साहेब मौसूफ यांस विनंति केली. हा मजकूर एलाफिन्स्तन साहेब यांनीं गव्हर्नर जनरल यांस कळविल्यावरून त्यांनीं बाळोबाबाबा यांचें म्हणणें मान्य करून एलाफिन्स्तन साहेब व कर्नल क्लोज म्हणजे ग्वाल्हेर येथील रेसिडेंट यांस असें लिहिलें कीं, “इंग्रज सरकारास गरज लागेल त्यावेळेस लढाईस उत्तमप्रकारें उपयोगी पडतील असे आठशें स्वार इंग्रज सरकारचे मदतीस देण्याची शर्त विंचूरकर कबूल करितील तर त्यांस आपले उत्तर हिंदुस्थानांतील मुलूकाचा पूर्ववत् उपभोग करण्याची परवानगी देऊन तशा अधिकाराची सनद ही त्यांस करून द्यावी.” हा हुकूम अमलांत यावयाचा; परंतु पुढें लवकरच पेशवे व इंग्रज यांमध्ये लढाई उपस्थित झाली, त्यामुळे तें सर्व तसेंच राहून गेलें.

विठ्ठलराव हे जनरल स्मिथ यांजबरोबर पेंढान्यांचा बंदोबस्त करण्याचे मोहिमेवर असतां त्यांस फौजेसुद्धां पुण्यास ताबडतोब येण्याविषयीं बाजीराव साहेब यांचा हुकूम गेल्यावरून त्यांनीं आपलें फौजपैकीं पंधराशें स्वारांची टोळी खानेदेश वगैरे मुलूकांचे सरसुभे, (आपले दिवाणाचे चुलतबंधु कृष्णाजी शामराव), यांचे हाताखालीं जनरल स्मिथ यांचे मदतीस ठेवून बाकीचे फौजेनिशीं पुण्याकडे कूच केला.

पुढें पेशवे व इंग्रज यांजमध्ये लढाई सुरू झाल्यावर जनरल स्मिथ यांनीं कृष्णाजी शामराव यांस ती खबर कळवून

शेवटचे पेशवे व इंग्रज लोक यांची लढाई १७७

आपले छावणीतून निघून जाण्यास सांगितले; परंतु त्यांनीं जनरल स्मिथ यांस असा जबाब दिला कीं, “मला तुमच्याबरोबर राहण्याविषयीं माझे मालिकाचा हुकूम आहे, असें असतां, मी तुम्हांस सोडून गेलों तर, तो हुकूम तोडल्याचे दोषास पात्र होईन.” तेव्हां जनरल यांनीं त्यांस असें कळविलें कीं, “पेशवे व इंग्रज सरकार यांमध्ये लढाई सुरू झाली आहे, यामुळे तुम्हांकडे तो दोष येणार नाही; याकरितां तुम्ही आतांचे आतांच छावणीतून निघून जावें; नाही तर मी तुम्हांस शत्रुप्रमाणे मानून त्यावरहुकूम वर्तन करीन.” याप्रमाणे स्मिथ साहेबांनीं सक्त ताकीद दिल्यावरून कृष्णाजी शामराव हे निरुपाय होऊन त्यांचे छावणीतून विठ्ठलराव यांजकडे गेले.

हिकडे विठ्ठलराव पुण्यास आल्यावर त्यांस असें दिसून आलें कीं, पेशव्यांची राजसत्ता अगदीं क्षीणतेस पावली असून सर्व लोक नाउमेद झालेले आहेत. तसेंच दरबारांतील मुत्सद्दी मंडळी देखील, होणार तें चुकत नाहीं, असें समजून दिलगीर बसली आहे. हा सर्व प्रकार पाहून विठ्ठलराव यांचें मन फारच उदास झालें. बाळोबाबाबा कारभारी यांनीं त्यांस अशी खबर कळविली कीं, “श्रीमंतांबरोबर माझे बोलणें झालें त्यांत त्यांनीं मला असें सांगितलें कीं, ‘मी इंग्रजांस अत्यंत प्रामाणिक समजून सर्व प्रकारें त्यांजवर भरंवसा ठेविला होता. पण त्यांनीं मला वेळोवेळ अडचणींत आणून प्रत्येक वेळेस नवे नवे तह करून घेतले आणि माझी सर्व राजसत्ता हरण करून मला तृणवत् केले आहे. अशा स्थितींत आपलें स्वातंत्र्य कायम ठेवण्यास निर्वीणीचा उपाय म्हटला तर त्या लोकांबरोबर लढाई करून जय मिळविणें एवढाच काय तो राहिला आहे, तो करून पाहावा. मग त्यांत प्रारब्धानें जें होणार असेल तें होईल. हा शेवटचा उपाय करून माहाण्याविषयीं माझा व बापू गोखले यांचा निश्चय ठरून मी त्यांचे मार्फत लढाईची तयारी चालविली आहे; आणि तु-

म्हास (विठ्ठलराव यांस) तरी याजकरितांच हुजूर बोलाविलें आहे. ” ही खबर ऐकून विठ्ठलराव यांस अतिशय वाईट वाटलें; आणि त्यांनीं बाळोबाबाबांस सांगितलें कीं, “ मी कांहीं दिवस इंग्रज लोकांबरोबर लढाईत असल्याकारणानें मला इंग्रज सरकारचे सामर्थ्याची पूर्ण माहिती झाली आहे; व त्यावरून मी खचीत सांगतों कीं, सांप्रत इंग्रजांबरोबर लढाई करण्यासारखी आपले मालिकांचे फौजेची स्थिति मुळींच नाही. याकरितां तुम्ही त्यांस चार गोष्टी सांगून इंग्रजांबरोबर समेट राहिल अशीच तजवीज करावी. ” त्यावरहुकूम बाळोबाबाबा व इतर शाहाणे व दूरदर्शी मुत्सदी यांनीं पेशवे यांस लढाईचा घाट मोडण्याविषयीं विनंति केली;* परंतु बाजीराव साहेबांनीं त्यांस उत्तर दिलें कीं, “ हा मजकूर बापू गोखले यांस कळवावा. ” त्यावरून पुष्कळांनीं बापू गोखले यांस भेटून, “ लढाई केली असतां चांगला परिणाम होणार नाही, ” असें त्यांस समजून सांगून इंग्रजांबरोबर तूर्त समेट करण्याविषयीं आग्रह केला; परंतु गोखले यांनीं त्यांचे बोलण्याचा आदर केला नाही. त्यामुळे सर्व निराश होऊन आपापले ठिकाणीं खिन्न बसले. नंतर कांहीं वेळानें पेशव्यांनीं गणपतराव पानशे यांस तोफखान्याची तयारी करण्याविषयीं हुकूम दिला; परंतु त्यांनीं असा जबाब केला कीं, “ सरकारांनीं तोफखान्यासुद्धां इंग्रजी कवाडती फौज आपले जवळ ठेविल्यामुळे आजपर्यंत प्रसंगोपात जीं कामे पडलीं तीं त्यांजकडूनच बजाविल्यांत आली. खालसा तोफखान्यास मुळींच काम पडत नसल्यामुळे हाहीं दारूगोळा वगैरेची तयारी भगदीं नाही. आतां नवीन करायाची ठरली तर, श्रीमंतांनीं जी मुद्दत दिली आहे, त्या मुद्दतींत पाहिजे तशी तयारी होणें अशक्य आहे. तथापि मजकडून होईल तितकी तयारी करण्यास मी बिलकूल

* या प्रसंगीं गोविंदराव बापू काळे यांनीं बाजीराव साहेबांबरोबर जें भाषण केलें तें बापू गोखले यांचे चरित्रांत समग्र दाखल केलेलें आहे.

शेवटचे पेशवे व इंग्रज लोक यांची लढाई. १७९

कसर करणार नाहीं.” शिवाय, पटवर्धन सरदारांचे घराण्य बरोबर पूर्वी दादासाहेब यांनीं, व त्या आलिकडे बाजीरावसाहेब यांनीं द्रोहभावानें वर्तन केलें असल्यामुळें ह्या महत्प्रसंगीं तेही बाजीराव साहेबांबरोबर औदासिन्यानें वागत राहिले; आणि या लढाईचे प्रसंगीं त्यांचे मदतीस त्यांपैकीं कोणीच आले नाहीत असें म्हटलें तरी चालेल. शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोंसले वगैरे मोठ-मोठे सरदारांपैकीं प्रत्येकाबरोबर इंग्रज सरकारानें निरनिराळे तह करून, पेशव्यांस मदत न करण्याविषयीं त्यास गुंतवून घेतलें होतें. त्यामुळें त्यांपैकीं कोणीही पुण्यास येण्यास धजले नाहीत. विंचुरकर, आबा पुरंदरे, व रास्ते या त्रिवर्गांस जरी खास वाटलें होतें कीं, बाजीराव साहेबांनीं इंग्रजांबरोबर लढाईचा जो घाट घातला आहे त्याचा परिणाम चांगला होणार नाहीं, तरी समयानुरूप आपले मालिकांचे उपयोगीं पडल्यानेंच आपली इमानदारी निष्कलंक राहिल असें त्यांचे मनांत येऊन, फौजांनिशीं पुण्यास येण्याविषयीं त्यांस हुरूम पोहोचतांच ते आपापल्या फौजेनिशीं पुण्यास गेले. या शिवाय पेशव्या जवळ हजूराना, मानकरी आरब, रोहिले, गोसावी, वगैरे मिळून पुष्कळ पायदळ फौज होती. ही पायदळ व घोडेस्वार यांची एकंदर जमलेली फौज सुमारे ७०००० होती. शिवाय तीन चार कवाड्दी पलटणे फोड नांवाच्या इंग्रजांच्या हाताखालीं होती; परंतु त्या हुद्देदारानें इंग्रजी फौजेबरोबर लढण्याचें नाकबूल केल्यामुळें त्या पलटणांपासून पेशव्यांचा कांहींच उपयोग न होतां उलटें नुकसान मात्र झालें; कारण, लढाई सुरू झाल्याबरोबर तो इंग्रजी फौजेकडे जाऊन मिळाला. बाकी जी निवळ मराठी फौज राहिली तिची संख्या जरी मोठी होती, तरी इंग्रजांचे कवाड्दी फौजेबरोबर संग्राम करण्याजोगी तिची तयारी नसून तिजपाशीं बुद्धोपयोगी सामान मुळींच नव्हतें असें झटलें तरी चालेल. या सर्व गोष्टी बहुतेक मराठे सरदारांचे नजरेसमूर प्रत्यक्ष दिसत असल्यामुळें कोणासही इ-

मज लोकांशीं सामना करण्याचा मनोत्साह नव्हता. तशांत लढाईसंबंधी अगर फौजेचे व्यवस्थेसंबंधी वगैरे एखादी सयुक्तिक गोष्ट श्रीमंतांस कळविण्यास कोणी गेला तर, “ काय झणणें असेल तें गोखल्यांस कळवावें ” असा बाजीराव साहेब हुकूम करीत; आणि गोखल्यांस कोणी अशी गोष्ट सुचविली तर ते त्या सुचविणाराचा धिःकार करीत. यामुळे सर्व लोक नाखुष असून, फक्त इमान सोडूनये म्हणूनच, वर सांगितलेले सरदार स्वामीकार्यार्थ आपले जीव खर्ची घालण्यात तयार झाले होते. लढाई करण्यास फक्त बापू गोखले यांचें मात्र बाजीराव साहेबांचे मर्जीप्रमाणें पूर्ण अनुमोदन होतें. त्यांजपाशीं फौज म्हटली तर इतर सरदारांप्रमाणें घोडेस्वारच होते. असो; ही सर्व स्थिति मनांत आणून बाजीराव साहेबांनीं इंग्रजांबरोबर समेट केला असता तर पेशवाई बुडाली नसती; परंतु त्यांनीं दुराग्रहांनं बापू गोखले यांस पुढारी करून लढाईस आरंभ केला. तेणेंकरून सर्व हिंदु लोकांचें स्वातंत्र्य नष्ट होण्यास आरंभ झाला असें म्हटलें तरी चालेल.

एके दिवशीं गोखले यांनीं रेसिडेंट साहेबांचे छावणीवर प्रथम हल्ला केल्यामुळे लढाई सुरू झाली; आणि जरी कांहीं वेळ पर्यंत उभयतां फौजांकडून तोफांचे मान्याचा सामना झाला, तरी निर्णयात्मक म्हणून कांहींच झालें नाहीं. रेसिडेंट साहेबांजवळ पुण्यावर हल्ला करण्या पूर्वी फौज नव्हती यामुळे पुढें कांहीं दिवसपर्यंत लढाई झाली नाहीं. इतक्या अवकाशांत घोडनदी वगैरे ठिकाणांहून इंग्रजांची अणखी फौज येऊन पोहोंवली. ती फौज दुसरे दिवशीं पुण्यावर हल्ला करणार, अशी बाजीराव साहेब यांस खबर रात्रीस लागल्यावरून ते लागलेच उठून बाबदेयाचे घाटावर गेले, आणि इंग्रजी फौज पुण्यावर चालून आलेली पाहातांच ते तेथून सध्वर निघून सातान्याकडे गेले. ही गोष्ट तारीख १७ नोव्हेंबर सन १८१७ इ.स.ची रोजीं झाली. पेशवे निघून गेल्यामुळे इंग्रजी फौजेनें पुण्यांत विनहरकत प्रवेश करून तिचे सेनापतीनें

पेशव्यांचे (शनवारचे) वाड्यावर इंग्रजी बाहुटा उमा केला आणि शहरांत कोणी लूट करूनये म्हणून नाकेबंदी केली. पुढे एल्फिन्स्टन् साहेब, जे पूर्वी रेसिडेंट होते, तेच मुख्य कमिशनर होऊन सर्वास अश्वासन देण्यास्तव त्यांनीं जागोजाग जाहिरनामे लाविले तेणेंकरून शहरांतील लोकांचीं मनं स्वस्थ झालीं. या प्रमाणें पुणेंशहर म्हणजे संपूर्ण मराठी राज्याची राजधानी येथून बाजीराव रघुनाथ पेशवे निघून जाऊन त्यांत इंग्रज लोकांचा अंमल झाल्यानें ज्या मराठी राज्याचा थोरले शिवाजी महाराज यांनीं पाया घातला असून जें बाजीराव बहाळ पेशवे यांनीं वाढविलें होतें तें नष्ट झालें.

प्रकरण २ रें.

बाजीरावसाहेब थेट सातारच्यास न जातां कृष्णातीरीं जाऊन माहुली येथें राहिले; आणि तेथून त्यांनीं सातारचे राजे' त्यांचे बंधु आणि मातुश्री यांस आणण्याकरितां फौजेची एक टोळी पाठविली. तथापि त्यांचे येण्याची वाट न पाहातां ते तेथून निघून पंढरपुरास चालते झाले; आणि तेथून जुन्नराकडे जात असतां, सातारचे राजे यांस आगण्यास जी टोळी गेली होती ती त्यांस घेऊन त्यांच्या लष्करांत येऊन दाखल झाली. मग बाजीरावांनीं पुण्यावर येण्याच्या इराद्यानें तेथून कुच करून कोरेगांवाजवळ तळ दिला; परंतु घोडनदीहून कपतान स्टार्टन् याचे हाताखालीं सुमारे ८०० कवाड्डी शिपायांची फौज पुण्यास जाण्याकरितां निघाली असून तिनेंही कोरेगांवांतच तळ दिला. तिला हाकून लावार्चे झणून मराठी फौजेनें तिजवर हल्ला केला. तेव्हां मोठी निकराची लढाई झाली ती प्रसिद्धच आहे. या लढाईचा शेवट झाला नव्हता तोंच बाजीराव तेथून निघून गेले, त्यामुळे ती लढाई सोडून सर्व मराठी फौजेस त्यांजवरोबर जाणें भाग पडलें.

बाजीराव कोरिंगावाहून निघाले ते समूर कर्नाटकाकडे चालते झाले, कारण म्हैसूरचे राजाकडून मदत मिळण्याची त्यास आशा वाटत होती; परंतु त्या प्रांतांत ठामस मनरो साहेब फौजे-निशीं असल्यामुळे बाजीराव त्या प्रांतीं पोहोचल्यावर ती आशा व्यर्थ आहे असें त्यांस दिसून आले. तेव्हां ते माघारे वळून सोला-लापूरास आले. तेथे त्यांनीं माणकेश्वरांचे कारकुनापासून खर्चा-करितां कांहीं ऐवज घेतला. सदर्ह मुक्कामीं नागपूरवाले आपा-साहेब भोंसले यांकडून गणपतराव नांवाचा सरदार कांहीं स्वारांनिशीं त्यांचे मदतीस आला; परंतु इंग्रजी फौज वेळापूरास येऊन पोहोचली अशी त्यांस खबर आल्यावरून ते तेथून निघून आष्टें गांवीं गेले. तेथे त्यांचा तळ पडला असतां, इंग्रजी फौज जवळ आल्याची खबर त्यांस समजली. तेव्हां ते धाबरून बापू गोखेल यांस ह्मणाले कीं, “असेच तुम्ही आमचे रक्षण करितां काय ?” त्याजवर गोखले यांनीं जबाब दिला कीं, “आपले पिछाडीचा बंदोबस्त मीं केला आहे. व पुढले बाजूस मी स्वतः आहे.” असें बोलून त्यांनीं निपाणकर यांस आपले मदतीस बोलाविले. इतक्यांत स्मिथ साहेबांचे स्वार अगदीं समीप आलेले त्यांचे दृष्टीस पडले. तेव्हां त्यांचे लोक म्हणाले कीं, “आपण मार्गे हटून चांगले तयारीनिशीं इंग्रजी फौजेशीं सामना करावा” परंतु ते त्यावेळेपर्यंत फिरून फिरून अगदीं थकले होते. तशांत त्यांनींच इंग्रजांबरोबर लढाई करण्याविषयीं बाजीराव साहेबांस उत्तेजन देऊन सर्व जबाबदारी आपले शिरावर घेतली होती; परंतु त्यांस आपला जय होण्याची आशा मुळींच दिसेना. तेव्हां अपकीर्ति होऊन जग-ण्यापेक्षां लढाईत मरून जाणें बेहेत्तर आहे असें त्यांस वाटून त्यांनीं लागलाच लढाई करण्याचा निश्चय केला, आणि जे लोक मार्गे हटून चांगले तयारीनिशीं लढाईस यावे असें म्हणत होते त्यांस त्यांनीं असा जबाब दिला कीं, “जे काय व्हावयाचें असेल तें येथेंच होईल; मी आतां माघारा जाणार नाही.” असें बोलून,

त्यांजवळ जे फक्त तीनशेंच स्वार् होते तेवढ्यांनिशीं त्यांनीं इंग्रजी स्वारांवर हल्ला केला. तेव्हां लढाई सुरू झाली, तिचेअंतीं ते इंग्रज लोकांकडील एका कडाबीनवाल्या स्वाराच्या हातानें मारले गेले. नंतर पेशवे लागलेच निघून गेले. मग कितीएक हत्ती व इतर पुष्कळ सामान इंग्रजी फौजेचे हातीं लागलें. शिवाय सातारचे राजे त्यांचे बंधु व मातुश्री हीं इंग्रजांचे हातीं लागलीं. त्यांस इंग्रजांचे सेनापतिनें चांगलें अश्वासन देऊन षुण्यास एलफिन्स्टन साहेब यांजकडे पाठवून दिलें.

बाजीराव साहेब आष्ट्याहून कोपरगावीं गेले. तेथें त्यांस पेंढा-च्यांचा एक सरदार रामदीन हा येऊन मिळाला. मग ते तेथून विडास गेले, आणि तेथून पूर्वेस वळून वऱ्हाडांत चांद्यास गेले. त्या ठिकाणाहून त्यांनीं आपासाहेब भोंसले यांजकडून मदतीस आलेले गणपतराव यांस माघारे पाठवून आपण वर्धानदीचे किनाऱ्यावर तळ दिले; परंतु तेथें इंग्रजी फौजेनिशीं कर्नल आडम नांवाचा एक इंग्रज सरदार येऊन पोहोंचला अशी खबर आल्यावरून ते त्या नदीचे पश्चिमेस पांढरकवडा येथें तळ देऊन राहिले. तेथेंही त्यांस आडम व डोवटन यांच्या फौजांनीं गांठिलेअसतां, त्यांस तेथून निघून जाणें भाग पडले. तथापि ते चुकून आडम साहेबांचे छावणीकडे गेले, त्यामुळें त्यांचे पुष्कळ लोक मारले गेले; आणि त्यांचे कनिष्ठ बंधु चिमाजीआपा हे आपा देसाई निपाणकर व नारोपंत आपटे यांजवरोबर निघून जनरल स्मिथ यांस शरण गेले. बाजीराव तेथून नर्मदेकडे त्वरेनें जात असतां, त्यांचे पाठीस डोवटन याची फौज लागली होती. त्यामुळें त्यांस विश्रांती घेण्यास फुरसत न मिळून त्यांचे फार हाल झाले. सबब विसावा मिळण्यास्तव तेतापी नदी उतरून पलीकडे गेले. तथापि इंग्रजी फौज आपले मागून येतच आहे असें त्यांस कळल्यावरून त्यांनीं शिंदवा घाटावर नर्मदा उतरून जाण्याचा विचार मनांत आणिला; परंतु त्या घाटावर इंग्रजी फौजेचा मजबूत बंदोबस्त असून सर जान मालकम यांनीं आपल्यास कैद करण्या-

ची तयारी केली आहे, असे त्यांस समजल्यावरून त्यांचे धैर्य अगदीं खचले. त्यावेळेस त्यांजबरोबर सरदार झटले तर फक्त विठ्ठलराव विचूरकर व आबा पुरंदरे एवढे मात्र आपापल्या शिलक राहिलेल्या फौजेनिशीं होते. अशा विकट प्रसंगी पुढें काय करावें हें पेशवे यांस सुचेना. तेव्हां त्यांनीं बरोबर असलेली मंडळी जमवून विचार केला, त्यांत असें ठरलें कीं, मालकम साहेब हे आपले ओळखीचे आहेत; याकरिता त्यांजकडे वकील पाठवून त्यांचें काय झणणें आहे त्याचा खुलासा आणवावा. त्यावरून त्यांनीं आनंदराव चंदीचंदावरकर नांवाचे मनुष्यास मालकम साहेब यांजकडे बोलणें बोण्यालस पाठवून दिलें. नंतर बाजीराव साहेब तेथून माघारे फिरून वकील काय जबाब आणितो तो पाहण्यास्तव अशीर गडाजवळ धुळकोट येथे राहिले.

आनंदराव चंदीचंदावरकर यानें तारीख १६ मे सन १८१७ इ. रोजीं महुं येथें मालकम साहेबांची भेट घेऊन त्यांस बाजीराव यांचें पत्र दिलें. तेव्हां मालकम साहेबांनीं बाजीराव यांजकडे बोलणें बोलण्याकरितां दोन साहेब लोक पाठविले. त्यांनीं श्रीमंतांची भेट घेऊन त्यांस असें कळविलें कीं, “इंग्रज सरकार तुमचा सत्कार करण्यास तयार आहेत; परंतु तुम्ही राज्यावरील दावा सोडून द्यावा आणि इंग्रज सरकार तुमचे गुजारास जी नेमणूक औदार्यानें करून देईल ती तुम्हीं घेऊन, भागीरथीचे कांठी ज्या ठिकाणीं राहण्याभें तुम्हांस पसंत पडेल त्या ठिकाणीं तुम्ही राहावें. तुम्हांस हें कबूल असेल तर तुम्हीं त्रिंबकजी डेंगळे यास मालकम साहेबांचे स्वाधीन करावें, व पेंढार्यांचा सरदार रामदीन व जे इतर पेंढारी तुम्हांजवळ असतील ते सर्व दूर करावे, आणि मालकम साहेब यांचे छावणींत येऊन तेथें त्यांची भेट घ्यावी.” याचा जबाब बाजीराव यांनीं दिला कीं, “तुम्ही जें बोलणें बोलतां ते केवळ एकट्याविषयींच बोलतां. मजबरोबर कितीएक सरदार व मुत्सदी आपला सर्वस्व नाश करून आले आहेत, व माझे पूर्व-

मालकम् साहेबांशीं ठरावाचें बोलणें. १८५

जांनीं चिरकाल चालणारीं अशीं कितीएक धर्मकृत्यें केलीं आहेत, त्यांची वाट काय ? इंग्रज सरकार औदार्याने नेमणूक करून देईल असें तुम्हीं मोषम बोलतां; आमचे बंधु अमृतरावसाहेब यांस सालिनां आठ लाख रुपयांची नेमणूक मिळत आहे त्यापेक्षां माझी नेमणूक कमी असणें योग्य नाहीं; या सर्व गोष्टींचा खुलासा झाला म्हणजे मी काय तो जबाब देईन'' ही सर्व हकीकत इंग्रज वकिलांनीं मालकम् साहेब यांस लिहून कळविली. त्यांनीं जबाब पाठविला कीं "बाजीराव आमचे लष्करांत येऊन इंग्रज सरकारास शरण येतील तर, त्यांचे झगण्याचा विचार करण्यांत येईल." हा जबाब इंग्रज वकीलांनीं बाजीरावसाहेब यांस कळविला. नंतर श्रीमंतांनीं विचूरकर वगैरे सरदार व मुत्सद्दी व मानकरी यांस एकत्र जमा केलें आणि त्या सर्वांस तो मजकूर सविस्तर सांगून शेवटीं असें कळविलें कीं, "मालकम् साहेब हे ठराव होण्यापूर्वीच आझास आपले लष्करांत बोलावितात हे कसे ?" त्यावर त्या सर्वांनीं त्यांस असें सांगितलें कीं, "आपली बहुतेक फौज आपल्यास सोडून गेली. चारीबाजूस इंग्रजी फौजेच्या चार मजबूत टोळ्या असून त्या आपल्यास कैद करण्याचे खटपटींत आहेत. मालकम् साहेब यांचा व आपला पूर्वीचा परिचय असून ते विचारी व दयाळू आहेत. ते आपले बाबदींत कांहीं गैर करतील असें आझांस वाटत नाहीं. याकरितां हेंच उचित दिसतें कीं आपले हात्तींचे स्थितीवर व आपत्कलावर नजर द्यावी आणि सर्व भरंवसा साहेब मोसूफ यांचे औदार्यावर ठेवून याप्रसंगीं त्यांचे झगण्याप्रमाणें वागवें." हें ऐकून बाजीरावसाहेबांनीं तसें करण्याचें कबूल केलें. मग त्यांनीं इंग्रज वकिलांचे मार्फत मालकम् साहेब यांस खासगी रीतीनें भेटिस बोलावून ते आल्यावर एकांती त्यांची भेट घेतली. तींत परस्परें कांहीं वेळ बोलणें झाल्यावर शेवटीं त्यांनीं आपला सर्व भरंवसा साहेब मोसूफ यांचे औदार्यावर ठेवून त्यांचे झगण्याप्रमाणें वागण्याचें कबूल केलें. इ-

तकें मात्र अधिक सांगितलें कीं. “ मजबरोबर राहाण्यानें माझे पदरचे कितीएक लोकांचे नुकसान झालें आहे. त्यांचे गुजान्याचा बंदोबस्त ठेवावा. ” त्याचा जबाब मालकम् साहेबांनीं असा दिल्ल कीं, “ या गोष्टीचा योग्य विचार करण्यांत येईल. ” याप्रमाणें बोलणें झाल्यावर मालकम् साहेब परत गेले. नंतर त्यांनीं बाजीरावसाहेब यांस तारोख १ जून सन १८१८ इतवी रोजी दरबारी रीतीनें पत्र लिहून त्याजबरोबर टरावाची यादी पाठवून दिली.* सदरू यादीतील शर्ती येणें प्रमाणें;—

“ १ बाजीराव यांनीं पुण्याचें राज्यावरील किंवा कोणतेही राजाधिकारावरील आपला व आपले कायममुकाम यांचा दावा, हक्क व संबंध सोडून द्यावा.

२ त्यांनीं आपले कुटुंब, आपले पदरचे लोक व चाकरपेथे यांजैपकीं थोडे लोक बरोबर घेऊन लागलेंच ब्रिगेडीयर जनरल मालकम् यांचे छावणींस यावें. तेथें त्यांचा बहुमानाने व आदरानें सत्कार होईल आणि त्यांचे विनंति वरून त्यांचें वास्तव्या करितां हिंदुस्थानांत काशी अगर इतर कोणतें तरी पवित्र ठिकाण गवरनर जनरल मुकरर करतील. तेथें त्यांस सुरक्षितपणें पोहचवून देण्यात येईल.

३ दक्षिणेचे स्वस्थतेकरितां व बरसान समीप आली आहे सबब एक दिवसाचाही दिरिंग न करितां त्यांस हिंदुस्थानांत गेलेंच पाहिजे; परंतु ब्रिगेडीयर जनरल हे असा करार करितात कीं त्यांचे कुटुंबाची जी माणसे पाठीमागे राहिलीं असतील तीं साधेल तितके लोकर त्यांजकडे पावतीं करण्यांत येतील आणि त्या माणसांचा प्रवास शिघ्र व सोईचा होण्यास्तव हरएक प्रकारें व्यवस्था ठेविली जाईल.

* ही यादी वांचून पाहिला म्हणजे अगदीं पराजीत झालेले असे जे पेशवे बाजीराव यांजवर इंग्रज लोकांनीं किती सक्ती केली हें वांचकांचे महज अक्षांत येईल.

४ ही व्यवस्था बाजीराव यांनी स्वसंतोषाने कबूल केल्यावर त्यांस आपले स्वतःचे व आपले कुटुंबाचे उपजीविकेस्तव कंपनी सरकारांतून विपुल पेनशन मिळेल. ह्या पेनशनाची रक्कम गव-
रनर जनरल हे ठरवितील; परंतु सर्व्हे पेनशन सालीनां आठ
लक्ष रुपयांहून कमी होणार नाहीं असे वचन देण्याचे ब्रिगेडियर
जनरल मालकम् हे आपल्याकडे घेतात.

५ ही व्यवस्था पूर्ण रीतीने व शीघ्रतेने सिद्धीस नेऊन इंग्रज
सरकारावर आपण पूर्ण भरंवसा ठेवितों असे बाजीराव साहेब दाख-
वितील तर, ज्या मुख्य मुख्य जाहगिरदारांचे व पदरचे जुने लोकांचे
एकानिष्ठेमुळे त्यांनी त्यांचा अंगिकार केला आहे त्या लोकांबद्दल
त्यांची विनंती पुष्कळ लक्ष पूर्वक ऐकिली जाईल, आणि ज्या पु-
ज्य ब्राह्मणां करितां, व जीं धर्माची संस्थाने त्यांचे घराण्याने
आश्रय देऊन चालविली आहेत त्यांकरितां त्यांनी विनंत्या के-
ल्या आहेत त्याही मनास आणिल्या जातील.

६ वर लिहिलेल्या शर्ती बाजीराव यांनी फक्त कबूल केल्या
पाहिजेत इतकेच नाहीं, तर, त्यांनी स्वतः ह्या वेळेपासून २४ ता-
सांत ब्रिगेडियर जनरल मालकम् यांचे ठावणींत आले पाहिजे.
नाहीं तर लढाई पुनः सुरू केली जाईल, आणि पुढे त्यांज-
बरोबर ठरावाचे बोलणे केले जाणार नाहीं. ”

“ आली या भोगाशीं असावे सादर ” अशी वृद्ध पुरुषांची म्हण
आहे. तीस अनुसरून बाजीरावसाहेबांनी मालकम् साहेबांच्या
स्वाधीन होण्याचा निश्चय केला; आणि मरण समयी जशीं मनु-
ष्याची अत्यंत दुःखदायक स्थिती होत्ये तद्वत त्यांची स्थिती झाली
असतां, त्यांचा कंठ दाटून आला आणि त्यांनी मंडळीचे मुखांक-
डे पाहिले तेव्हां त्यांच्या नेत्रांतून आश्रुधारा चालल्या. मग कोणा-
शीही न बोलतां ते म्यान्यांत बसून चालते झाले. त्या वेळेस त्यां-
च्या म्यान्या बरोबर भोयांखेरीन पांच साहा हुजरे व चारपांच
शागीरे इतकेच गेले, कारण इंग्रजांकडून त्यांस नेण्याकरितां जे

इंग्रज तुरुकस्वार व पलटणी शिपाई आले होते त्यांनीं इतरांस त्यांबरोबर जाण्याची मनाई केली आणि त्यांच्या म्यान्यासभोवता आपल्या लोकांचा गराडा घालून तो म्याना मालकम् साहेबांच्या छावणीत नेला. तेथे बाजीरावसाहेब मालकम् साहेबांच्या स्वाधीन झाले. याप्रमाणे बाजीराव साहेबांनीं आरंभिलेले युद्धाचा परिणाम होऊन पेशव्यांचें राज्य लयास गेलें. ही गोष्ट तारीख ३ जून सन १८१८ इसवी रोजीं झाली.

बाजीरावसाहेबांच्या पाठीमागून विठ्ठलराव विंचुरकर हे लष्करी पोषाग एकीकडे टेवून फक्त चार पांच स्वारांनिशीं मालकम् साहेबांचे छावणीत गेले. येथे त्या साहेबांचे भेटीत त्यांनीं आपली तरवार पडदब्यामुद्धां हातांत घेऊन “ ज्यांचे रक्षणाकरितां मीही तरवार बांधीत होतो त्यांच्या रक्षणाचा तुझीं पत्कर घेतला आहे सबब ही मी तुमच्या स्वाधीन करितों ” असें बोलून त्यांनीं ती तरवार साहेब भौसूफ यांजपुढे ठेविली. पुढीलकाळीं विठ्ठलराव यांस त्या गोष्टीचें स्मरण झालें झणजे बहुत दुःख वांटून ते असें झणतकीं “ मला युद्धांत मरण आलें असतें तर बरें झालें असतें; शरण जाणें हें माझ्या गूर कुलास कलंक लागण्यासारखें झालें आहे.

पुढें लौकरच मालकम् साहेब यांनीं बाजीराव साहेब यास ब्रम्हवर्तीस रवाना करून दिले.

बाजीराव साहेब ब्रम्हवर्तीकडे चालते झाले त्या वेळेस त्यांज बरोबर सरदार व लष्कर गेलें त्याचा तफसील;—

- १ बापु गडबोले या नांवाचे बक्षी यांचे ताब्यांतील लष्कर.
- १ पेशव्यांच्या हुजुरातीच्या पागा सुमारे पांच.
- १ शिवाय कोतवाल घोडे, हत्ती, उंट, पालख्या, म्याने, गाड्या, तब्ये, बैल वगैरे.
- १ बापु गोखले यांचे निसवतीचे रामचंद्र व्यंकटेश यांचे ताब्यांतील फौज;—

१ रामचंद्र व्यंकटेश याची खासगी पागा.

१ बापु गोखल्यांचे मामा बाळाजीपंत मराठे यांचे हाताखालची पागा.

१ बापु गोखले यांचे निसवतीचे सरदार भिकाण जगताप याचे हाताखालची पागा.

१ कैलासवासी बापु गोखले यांचे कोतवाल घोडे, हत्ती, उंट वगैर तवाजमा.

१ विंचूरकरांचे दिवाण बाळोबाबावा सालकाडे यांचे हाता खाली त्यांचे मालिकांनीं सुमारे दीडशे स्वारांची पाठ-विलेली पागा व सरंजाम.

१ डमढेरे यांचे निसवतीचे सरदार भीमर बापु दामले यांचे हाताखालची पागा.

बाजीरावसाहेब यांची स्वारी ब्रह्मवर्तस पोहचल्यावर इंग्रज सरकारांनीं त्यांचे ळवणी कारितां भागीरथीचे किनाऱ्यावर सुमारे साहा मैलाचे परिघाची जागा नेमूनदेऊन तिचे चोर्होबाजूंस हद्दी-च्या खुणांकरितां दगडाचे सोळा स्तंभ रोंविले आणि नीट बंदोबस्त राहाण्यास्तव तेथे रेसिडेंटही ठेविला.

पूर्वी बाजीरावसाहेब यांचे तर्फे रेसिडेंट साहेबांकडील व-कीर्तीचे काम विंचूरकरांचे दिवाण बाळोबाबावा सालकाडे यां-जकडे होतें; परंतु “मी आतां वृद्ध व अशक्त झालों सबब माझ्या कामावर दुसऱ्याची योजना करण्यांत यावी” म्हणून बाळोबाबाबांनीं श्रीमंतांस विनंती केल्यावरून, त्यांनीं गोखल्याचे निसवतीचे रामचंद्र व्यंकटेश यांजकडे ते काम सांगून आपले ळवणीचे हद्दीतील दिवाणी व फौजदारी अधिकारही त्यांजकडे सोंपून दिले. रामचंद्र व्यंकटेश हे पूर्वी पेशवाईत गोखले यांचे वतीने एक सुभ्यावर होते, म्हणून त्यांस असे म्हणत असत.

बाजीराव साहेब यांजबरोबर ब्रह्मवर्तस गेलेल्या मंडळी

फौजेच्या खर्चाबद्दल त्यांजकडून ज्या नेमणुका मिळूं लागल्या त्यांचा तफसील;—

१ रामचंद्र व्यंकटेश यांस;—

१ बापुगोखले यांचे निसवतीच्या तीन पागा व इतर शिलेदार स्वार यांचे गुजान्याबद्दल दरमाहा रुपये..... ६,०००

१ खासगत लवाजमा व भोजन खर्च वगैरेबद्दल रुपये... २,०००

२ ८,०००

१ विंचूरकरांचे दिवाण बाळोबाबावा सालकाडे यांचे हाताखालचे पागेचे खर्चाबद्दल दरमाहा रुपये. १,०००

१ ढमढेरे यांजकडील श्रीधरबापु ढामले यांचे हाताखालीं शेवटीं फक्त ३५ स्वार कायम होऊन दर स्वारास दरमाहा १५ रुपये प्रमाणें ढामले मजकूर वास मिळूं लागले ते रुपये ५२५ व त्यांचे वेतन मिळून एकंदर रुपये.... ६००

बाजीराव साहेब यांची पागा, पीलखाना वगैरे अटर्ग कारखान्यांचें काम बापु गोखले यांजकडेस होतें. त्याबद्दलचा खर्च नेमलेला नसून कच्चा होत असे. तें काम गडबोले यांनीं आपले अंतकाळ पर्यंत एकनिष्ठेनें व मोट्या इमानदारीनें केले. त्यांचे प्रामाणिकपणास्तव त्यांजवर बाजीरावसाहेब यांचा अत्यंत लोभ होता.

बाजीरावसाहेब यांचे ब्रह्मवर्त येथील पदरचे लोकांपैकीं ज्यांस इंग्रज सरकारांकडून पेनशनें मिळूं लागलीं ते इसम व दरमाहा पेनशनाच्या रकमा येणेंप्रमाणें:—

१ रामचंद्र व्यंकटेश सुभेदार यांस रुपये... १०००

१ बापू गडबोले यांस रुपये..... ३००

१ बाळोबाबावा सालकाडे निसवत विंचूरकर यांस रुपये २५०

१ अण्णा देशमुख यांस रुपये...	...	...	...	१५०
१ अंताजीपंत मामा यांस रुपये.	...	...	...	२५०

झा नेमणुका ज्यांस मिळत होत्या त्यांचे हयाती आखेर चालल्या. त्यांपैकी बाळोबाबाबा सालकाळे हे सन १८२७ इ० चे सुमारास श्रीमंतांचे परवानगीने काशीस राहावयास गेले. तेव्हां त्यांजकडील पागेचे काम श्रीमंतांनी त्यांचे पुत्र निलकंठराव यांजकडे चालविले. बाळोबाबाबा हे काशीस असतां त्यांस इंग्रज सरकाराकडून जीं दरमाहा रुपये आडीचशांची नेमणूक मिळत होती तिजवर त्यांनी गुजारा केला. आणि पुढे सन १८३३ इ० चे सुमारास ते संन्यासग्रहण करून काशीक्षेत्री परलोकवासी झाले. बापू गडबोले सन १८५० इ० चे सुमारास ब्रम्हवर्त येथे आपले मालिक जिवंत असतां कैलासवासी झाले. त्यामुळे इंग्रज सरकाराकडील त्यांची रुपये तीनशांची नेमणूक बंद झाली.

रामचंद्र व्यंकटेश सुभेदार हे मोठ्या दक्षतेने व हुशारीने इंग्रज सरकाराबरोबर वागले. त्यामुळे त्या सरकारचे कामगार लोकांमध्ये त्यांचे चांगले वजन होते. शिवाय त्यांनी बाजीराव साहेब यांचे वर्तनावर दक्षनजर ठेवून रेसिडेंट साहेबांचे धोरण ही चांगले ठेविले होते. त्यांचेच योगाने बाजीराव साहेब यांची स्थिती व बोझ कायम राहून शेवट पर्यंत एकसारखा क्रम चालला. बाजीराव साहेबांचा देहांत झाल्यावर एक वर्षाने रामचंद्र सुभेदार हे परलोकवासी झाले. तेव्हां इंग्रज सरकाराकडून त्यांस जे दरमाहा एक हजार रुपयांचे पेन्शन चालत होते ते बंद झाले. त्यांस तीन पुत्र होते. पैकीं ज्येष्ठपुत्र नाना सुभेदार यांचे बाजीराव साहेबांचे दत्तपुत्र धोंडोपंतनानासाहेब यांजबरोबर पूर्वी पासूनच किती एक कारणास्तव वैमनस्य पडलेले होते. पुढे सन १८५७ इ० साली ब्रम्हवर्त येथे लष्करी लोकांचे बंड झाले असतां, त्यांचे बंदोबस्तास्तव इंग्रज सरकारची फौज गेली. त्या प्रसंगी नाना

यांनी त्या सरकारचे अंमलदारांस बरीच मदत दिल्यावर त्या सरकार खूब होऊन त्याने बाजीराव साहेबांचे डावणी-
सोळा दगडी स्तंभाचे हद्दीतील जमीन त्यांस वक्षीस दिली. आ-
लेकडे बाजीराव साहेबांचे लष्करांतील वस्ती उठून गेल्यामुळे तेथे
शहरी शेत व वाड्या होऊन नाना सुभेदार यांस सालिनां सुमारे
सात आठ हजार रुपयांचे उत्पन्न मिळते असे ऐकिवांत आहे.

बाजीरावसाहेब महान निघून गेल्यावर लौकरच विठ्ठल-
राव विचुरकर हे मालकम्साहेब यांचे बोलावण्यावरून
त्यांचे भेटोस गेले. त्या बैठकींत साहेब मौसूफ यांनी त्यां-
स असे कळविले की “ या लढाईत तुम्हीदुराग्रहाने बाजी-
राव यांचे पक्षास जडून राहिल्यामुळे तुमचे सर्वस्व जाऊन इंग्रज
सरकारचे औदार्यावर तुमचा दावा बिलकूल राहिला नव्हता; परंतु आ-
लीकडे तुम्ही समय विशेषीं आमचे सरकारचे बरेच उपयोगी पडलां
यामुळे एलफिन्स्टन साहेब कमिशनर यांनी दक्षिणेतील सरदारांच्या
ज्या तीन प्रती* केल्या आहेत त्यांपैकी तिसऱ्या प्रतीत तुमचे नांव

* ह्या प्रती कशा होत्या हे चांगले रीतीने वाचकाचे लक्षांत येण्यास्तव एलफि-
नस्टन साहेब रेसिडेंट यांजकडून ब्रिगेडियर जनरल सरजान मालकम् यांस
तारीख २८ माहे मे सन १८१८ इसवीचे पत्र गेले त्याचा उतारा आम्ही पुढे
दाखल करितो;—

‘तुमचे तारीख १८ माहे हालचे पत्र मला पावले. त्या पत्रासोबत तुम्ही
कर्नल आदम यांस त्याच तारखेचे जें पत्र लिहिलें त्याची नकल मलफूफ करून
बाजीराव यांनी माझे स्वाधीन व्हावे व त्यांच्या पदरच्या लोकांबरोबर ठराव
व्हावे झणून त्यांशीं बोलणी चालविली आहेत असें तुम्ही त्यांत लिहिलें आहे
सबब मला असे वाटते की ज्या सरदारांनी पेशव्यांस सोडिलें त्या सरदा-
रांबरोबर मी ज्या नियमांनी ठराव करीत आहे ते नियम तुम्हांस कळविणें उ-
पयुक्त आहे [याकरितां ते मी पुढे लिहून कळवितों.]

ज्या सरदारांनी बाजीराव यांस सत्वर सोडिलें त्यांस त्यांचे जाहगिरी शि-
वाय अधिक मुलूक देण्याचे मी बोललों आहे. ज्यांनी त्यांस त्यानंतर सो-
डिलें त्यांच्या ताब्यांत हालीं असलेले मात्र मी त्यांजकडे कायम ठेविन. क-
र्नल आदम याने बाजीरावांचा मोड केल्यानंतर ज्या सरदारांनी त्यांस सोडिलें
त्यांजकडे त्यांचे घराण्यांचे उपजिविकेस्तव मी जातीच्या जाहगिरी मात्र ठेविन
आणि त्या जाहगिरी खेरीज जे त्यांचे हातांत असेल ते मी सर्वे खालसा करीन.

(पुढे चालू.)

विंचूरकरांस मालकम्साहेवांचें वचन.

दाखल करून तुम्हांकडे तुमची जातीची जाहागीर मात्र वंश परंपरेने चालविली जाईल ” त्याजवर विठ्ठलराव बोलले कीं “ या मेहरबानगीवद्दल मी तुमचा आभारी आहे; परंतु मजपाशीं बहुत स्वांर आहेत त्यांपैकीं साहाशें स्वांर तरी तुम्ही सरकार नौकरींत घेऊन त्यांजवर मार्शा सरदारी कायम ठेवावी. ” परंतु मालकम् साहेबांनीं जबाब दिला कीं, “ मी तुम्हांस जातीचे जाहागिरीवद्दल जें वचन दिलें आहे तें मी एलफिन्स्टन साहेब यांस लिहून कळविलें आहे. त्याखेरीज मला आतां अधिक गुंततां येत नाहीं. तत्रापी तुम्हावर जितकी अधिक मेहेरबानगी करवेल तितकी करण्याविषयीं मी साहेबमौसूफ यांस लिहीन. बाजीराव हे आतां कोंडे तरी भागीरथी तिरी राहातील. त्यांजकडे जाण्याचें तुम्हांस मुळींच कारण राहिलें नाहीं. याकरिता तुम्ही दक्षिणेंस परत जाऊन एलफिन्स्टन साहेब यांची मेड घ्यावी; म्हणजे तें तुमची दरोबस्त जातीची जाहागीर व खासगत स्थावर जंगम मिळकत तुमचे ताब्यांत देतील आणि सर्व प्रकारें तुमचे दरजा प्रमाणें तुमचा मान ठेवतील. ” याप्रमाणें मालकम् साहेब यांनीं विठ्ठलराव यांची खातरजमा करून त्यांस देशीं जाण्यास रजा दिल्यावर ते आपले छावणीस गेले. नंतर ते लवकरच दक्षिणेंस जाण्यास निघाले, तेव्हां त्यांजबरोबर आवा पुरंदरे हेही निघाले.

(मार्गील पृष्ठावरून समाप्त.)

आणि जे लोक अद्यापपर्यंत त्यांजबरोबर आहेत त्यांस शेवटीं सांगितल्या सरदारांपेक्षां अधिक चालविण्याचे मी बोलत नाहीं. पेशव्यांच्या पदरच्या ज्या लोकांबरोबर तुम्ही ठरावाचें बोलणें चालविलें आहे त्या लोकांचे यापेक्षां अधिक हीत होण्याजोगे ठराव तुम्हीं त्यांजपार्श्वी कसून घ्यावे ह्याणून हें पत्र तुम्हांस वळेवर पोहोचण्याची आशा मीं करितों, कारण, ज्या इतर लोकांनीं आमचे झेंझ्याखाली येऊन आमचे औदार्यावर सर्व भिस्त ठेविली आहे त्या लोकांबरोबर केलेल्या ठरावांपेक्षां जर कोणी पेशव्यांस दृढवादीपणानें जडून राहिल्याबद्दलची एक बक्षिस्ती ह्याणून तहनाम्यानें अधिक चांगले ठराव करून घेईल तर आपासून फार नुकसानाचा परिणाम होईल.

घर लिहिलेल्या युद्धाचे संबंधानें पेशव्यांचे लष्करी सरदारांचे बाबर्दीत एकंदरीने विचार करितां सांपैकीं फक्त विंचूरकर, पु-
रंदरे व रास्ते हे त्रिवर्ग मात्र आपले मालिक पेशवे यांचे सुखदुः-
खांत भागीदार होऊन त्यांजबरोबर शेवटपर्यंत इमानदारीने वा-
गले, त्यामुळे त्यांचे अति मोठे नुकसान झाले. इंग्रज लोकांबरोबर
उपस्थित झालेल्या लढाईचा परिणाम घातकारक होईल असे जरी
त्यांस वाटले होते तरी इमान सोडून ये म्हणूनच केवळ ते बाजीराव
साहेबांबरोबर त्यांचे संपूर्ण पर्याटनात त्यांस जडून राहिले. ते
इमान सोडून इंग्रज सरकारचे पक्षास मिळाले असते तर, ज्या-
प्रमाणे पटवर्धन यांच्या सर्व दौलती कायम राहून त्यांस ज्यास्त
मुलुक मिळाले, त्याचप्रमाणे त्यांच्याही दौलती कायम राहून
त्यांस अधिक मुलुक मिळाले असते *

* पुण्याचे डेप्युटी एजेंट जॉन वार्डन एस्क्वायर यांनी सन १८३० चे सुमारास
विंचूरकर यांचे दिवाणी अधिकाराचे बाबर्दीत सरकारास रिपोर्ट केला, त्यातील
उतारा खाली दाखल केला आहे, तो पाहिला झणजे वर लिहिलेल्या गोष्टीचा
खुलासा वाचकांचे लक्षांत येईल.

‘ विंचूरचे चीफ हे पेशव्यांचे राज्यांत पहिल्या दर्ज्याचे लष्करी सरदार होते.
त्यांचे हाताखाली एक मोठी फौज होती. शिवाय त्यांचे स्वाधीन जरीपटका
म्हणजे पेशव्यांचे राज्याचा मुख्य झंडा होता. आणि ज्यावेळेस लढाई उपस्थि-
त झाली त्यावेळेस पेंढारी लोकांचा दंगा मोडण्यास्तव इंग्रज सरकारचे मदतास
पेशव्यांचे फौजेचा जो एक विभाग दक्षिणेत होता त्याचे छावणीचे मुख्य ठि-
काणी ते पेशव्यांचे तर्फेचे एक सेनापती झणून आपले पतकानिशी तळ देऊन
पडले होते. खडकी येथील लढाईची खबर ऐकिल्यावर ते इंग्रज सेनापतीची
रजा घेऊन निघून गेले; त्यांनी संपूर्ण युद्ध संप्रामांत मराठी स्वारांचे इतर पतका-
पक्षां आपले स्वारांस अधिक तसदी दिली; आणि आपले सशास्त्र राज्याचे
पक्षाकडे आपण असल्याचे दर्शविले. आणि पेशवे हे आपले राज्य सर जॉन
मालकम यांचे स्वाधीन करित तोंपर्यंत त्यांनी इंग्रज सरकारचे प्रभुत्व कधीही
मान्य केले नाही. बाजीरावांनी आपले राज्य सर जॉन मालकम यांचे हातीं
दिले त्यावेळेस त्यांचे लष्करांत दगोवस्त मराठे बडे लोकांपैकीं स्वामांभक्त असे
विठ्ठलराव विंचूरकर, व आबा पुरंदरे हेच दोघे काय ते आढळले. आणि त्या-
नंतर ज्या सरकारने ते ताबेदार झाले त्या सरकाराबरोबर ते तेव्हांपासून तशाच

(पुढे चालू.)

पेशव्याबरोबर गेल्यामुळे विंचुरकरांचे नुकसान १९५

फक्त विंचुरकर यांचे स्थितीचा विचार करितां, त्यांचे अतिशयच नुकसान झाले असे वाटते. कारण त्यांचा दरोबस्त लष्करी सरंजाम जाऊन, शिवाय त्यांचे पूर्वज विठ्ठल शिवदेव यांनीं उच्चार हिंदुस्थानातील राजे रजवाडे यांचे पुष्कळ उपयोगीं पडून त्या प्रांतीं त्यांजपासून एकंदर पंचास साठ हजार रुपयांचे वार्षिक अकाराचे इनाम मिळविले होते ते इंग्रजसरकारनें खालसा करून त्या प्रांतातील राजे रजवाडे यांस देऊन टाकिले.

विठ्ठलराव विंचुरकर आपले फौजेनिशीं बाजीरावसाहेबा बरोबर पुण्याहून निघून गेल्यामुळे इंग्रज सरकारनें त्यास शत्रू समान मानून त्यांचे कबज्यांतील किल्ले व त्यांचा दरोबस्त फौजेचा व जातीचा सरंजाम, इनाम गांवें, वतने व आंतील जंगम मिळकतीसुद्धां सर्व ठिकाणचे वाडे, येणे प्रमाणे जप्त केले; परंतु बाजीरावसाहेब मालकम् साहेबांबरोबर ठराव करून भागीरथी तीरीं राहण्यास निघून गेल्यावर साहेब मौसूफ यांचे रजामंदिनेते दक्षिणेस परत येण्यास निघाले अशी खबर पुण्याचे कमीशनर एल-फिन्स्टन साहेब यांस लागतांच त्यांनीं त्यांचे पुण्यांतील व विंचुर येथील व इतर ठिकाणचे जंगम मिळकतीसुद्धां दरोबस्त वाडे यांजवरील जप्त्या सोईसोईनें खुल्या करविल्या, त्यामुळे ते विंचुरास येऊन पोहचले त्या वेळेस बीन हरकत आपले वाड्यांत जाऊन

(मागील पृष्ठावरून समाप्त.)

स्वामिभक्तीनें वागत आहेत. या सरदारास जर स्वतंत्र इन्साफ करण्याचा अधिकार अंगभूत नव्हता, तर तो पेशव्यांचे राज्यांतही नव्हता. परंतु दुर्दैवें. करून त्या युद्धाचा असा परिणाम झाला आहे कीं उत्तम व परम राजानिष्ठ लोक दारिद्र्यावस्थेस मिळाले आणि जे प्रथम फितूर झाले ते, पेशवे आपले पुर्णे येथलि राजवाड्यांत असतां, जितके सधन होते तितकेच सधन राहिले आहेत, कारण, ज्या लोकांनीं अतिसत्वर पेशव्यांचा पक्ष सोडिला त्या लोकांबरोबर उत्तम ठराव करणे हे आह्मांस हितावह वाटले. यावरून लोक चुकून अशी कल्लना करितात कीं, जे विठ्ठलराव विंचुरकर येथे अप्रसिद्ध स्थितीत व दारिद्र्यावस्थेत राहात आहेत ते आपले देशबांधवांचे मत्ते एक यःकश्चित् मनुष्य आहेत.

१९६ विठ्ठलराव नरसिंह यांचे चरित्र.

राहिले. तेथे त्यांचे सोवती आवासाहेव पुरंदरे हेही त्यांचे दोस्तीस्वर
२।३ महिनेपर्यंत तेथे राहून नंतर पुण्यास गेले.

वर लिहिलेल्या युद्धास आरंभ होण्यापूर्वी विठ्ठलराव यांनी आपली स्त्री गंगाबाई यांजवरोवर कांहीं विश्राम लोक व एक पागा देऊन त्यांस वाईस पाठविले होते. तेथे त्या कांहीं दिवस राहिल्यावर जे चंदन वंदनेचे किळे विठ्ठलराव यांचे कवजांत होते त्याजवर त्या राहण्यास गेल्या. तेथे कांहीं दिवस राहून तेथून त्या मार्शाकास येऊन राहिल्या, आणि विठ्ठलराव विंचुरास परत आल्यावर त्या दरोवस्त खटल्यासुद्धा विंचुरास परत आल्या.

नंतर कांहीं दिवसांनी विठ्ठलराव हे एलफिन्स्टन साहेब यांचे भेटीकरितां पुण्यास गेले. तेव्हां त्या साहेबांनी त्यांची भेट योग्य सत्काराने घेऊन त्यांची मोठी खातर केली; आणि त्यांचे गुजाऱ्यास्तब त्यांचीं इनामी गांवें व वतनें त्यांचे हातांत देऊन त्यांचा जातीचा सरंजाम त्यांजकडे चालविण्याचा ठराव केला. हा ठराव मालकम् साहेब यांचे वचनास अनुसरून होता; व त्याचेच आधाराने एलफिन्स्टन साहेब यांनी सन १८१९ इसवी सालीं गव्हर्नर जनरल यांस जो सरंजामपट पाठविला त्यांत विठ्ठलराव यांचे नांवासमूर सर्व खुलासा लिहिला. तो ठराव गव्हर्नर जनरल यांनी सन १८२० इसवी सालीं मंजूर केला.

मालकम् साहेब यांनी सदरू वचन एलफिन्स्टन् साहेब कमिशनर यास आपले तारीख ५ माहे जून व तारीख २६ जुलै सन १८१८ इ० चे पत्रांत कळविले होते व मुख्यत्वेकरून त्या पत्रांचेच आधाराने सदरू जहागीर विठ्ठलराव विंचूरकर याजकडे वंशपरंपरेने चालविण्याविषयी मिस्टर एलफिन्स्टन् यांनी वर लिहिलेले सरंजामपटांत गव्हर्नर जनरल यांस सिफारिष केली होती सबब मराठी तरजम्यासुद्धा सदरू पत्रांच्या नकला व सरंजाम पटाचा उतारा वाचकांचे माहिती करितां आली पुढे दाखल करितों.

To

THE HON'BLE MOUNTSTUART
ELPHINSTONE,

Resident at Poona.

SIR,

I have the honor to acknowledge the receipt of your letter of the 28th Ultimo.

You will see by my late communications that in the propositions I made to Bajirao and upon which he has submitted, I have pledged the Government to no more than that the claims of the Jageerdars should be taken into consideration. In my personal intercourse with the Vakeels, I went no further, and the Jageerdars included in the promise are only the Vinchurkar, the Purandare Chief and the family of Goklah.

Since the receipt of your letter, I have felt myself at liberty to communicate to those Chiefs that though they were not entitled to it, I was confident the liberality of the Governor General would place them on a footing with those Chiefs who had left Bajirao subsequent to the action with Colonel Adam and that I understood it was intended their personal Jageers should be left them, but no Sarinjami lands. I thought it of consequence to make this communication as it relieved those to whom it relates from a state of suspense and will enable them to make arrangements at an early period for the dismissal of their followers.

I cannot conclude this letter without stating that the Vinchurkar has, throughout the negotiation, made every effort to promote an early settlement, and the course he took has no doubt been productive of considerable influence in bringing the wavering mind of Bajirao to the resolution he has adopted. His conduct may, perhaps, hereafter entitle him to some mark of favor. He earnestly entreated that I would recommend five or six hundred of his horse being kept in the English service in any way you

chose. This, however, I refused to do, not knowing how far you might deem such a measure either convenient or politic.

I have the honor &c.,
(Signed) JOHN MALCOLM.

Camp Metawal,
5th June 1818.

सदहूचा मराठी तरजमा.

आनरेबल माँन्ट स्टुवर्ट एलफिन्स्टन

पुणें येथील रेसिडेंट यांस,

साहेब,

तुमचें तारीख २८ माहे गुदस्तचें पत्र पावलें.

मीं आलीकडे तुम्हांस जीं पत्रे पाठविलीं त्यांवरून तुम्हांस दिसून येईल कीं, बाजीराव यांजपाशीं मीं जें बोलणें लाविलें व ज्या बोलण्यावरून ते शरण आले आहेत त्या बोलण्यांत जाहगिरदार यांचे हक्कांचा विचार करावा इतकेंच असून त्याखेरीज मी सरकारास अधिक गुंतविलें नाहीं. माझे बोलणें वकिलांशीं समक्ष झालें त्यांत मीं अणखीं पुढें वाढलों नाहीं व वचनांत जे जाहगिरदार दाखल केले आहेत ते फक्त विचूरकर, पुरंदरे चीफ व गोखले यांचे घराणें इतकेच आहेत.

तुमचें पत्र पावल्यापामून मीं त्यांस मोकळेपणें असें कळविलें आहे कीं, जरी तुमचें हक्कांचा विचार करण्यावर तुमचा दावा नाहीं तरी मला अशी खात्री आहे कीं, कर्नल आडम यांजबरोबर लढाई झाल्या नंतर ज्या चीफ लोकांनीं बाजीरावांस सोडिलें त्यांचिफांप्रमाणें गवरनर जनरल यांचे औदार्यानें तुमचाही दरजा समजला जाईल व मला असें कळून आलें आहे कीं, तुमच्या सरंजामी जमिनी (गांव) तुम्हांकडे न चालवितां फक्त तुमच्या जातीच्या जाहगिरी मात्र तुम्हांस सोडव्या जातील. त्यां लोकांस हा मजकूर कळविणें मला महत्वाचें वाटलें, कारण त्या मजकुराशि

मालकम् साहेब यांचे दुसरें इंग्रजी पत्र. १९९

ज्यांचा ज्यांचा संबंध पोहचत आहे त्यां लोकांचे मनांतील दुग्धा तेणेंकरून दूर होऊन आपले पदरचे लोकांस दूर करण्याची तजवीज करण्यास ते मत्वर समर्थ होतील.

बाजीरावांवरोबर बोलणें चाललें असतां, सत्वर निकाल लागण्यास्तव विंचूरकर यांनीं हरएकप्रकारें यत्न केला व जो मार्ग त्यांनीं स्वीकारिला तेणेंकरून बाजीराव यांनीं केलेला निश्चय बनधून आणण्यास्तव त्यांचे ढगमगणारें मन बधविण्यास बरीच अनुकूलता झाली यांत संशय नाहीं असें कळविल्यावांचून मला हे पत्र पुरें करितां येत नाहीं.

त्यांची (विंचूरकर यांची) वर्तणूक अशी आहे कीं, ती कदाचित् यापुढें त्यांस कांहीं मेहेरबानगीचे खुगेस पात्र करील. जी रीत तुमचे पसंतीस येईल त्या रीतीनें त्यांचे ६०० स्वार् इंग्रजी नौकरींत ठेवण्याविषयीं तुम्हांस सिफारिष् करावी क्षणून त्यांनीं मला भिनंति केली. तथापि असें करणें मीं नाकबूल केलें, कारण अशी तजवीज तुम्हांस किती सोईची किंवा शाहाणपणाची वाटेल हे मला कळून आलें नव्हतें.

मुक्काम भिटावल,	}	मीं आहे वगैरे,
तारीख ५ जून सन १८१८.		(सही) जॉन मालकम्.

To

THE HON'BLE MOUNTSTUART
ELPHINSTONE,
Resident at Poona.

SIR,

I have received your letter of the 18th Instant. In explanation of mine of the 5th of June, I have to state that the assurance I gave to the representatives of the Jageerdars—Vinchurkar, Purandare, and Goklah, regarding their personal lands (Jatkee Jageer) were so strong as to amount in my opinion to an engagement, and I should consider them as binding upon the

British faith as if such had been written. The necessity for the aid of those persons did not cease upon the Peishwa's submission. It was essential to the dispersion of his troops and to reconcile his mind to his altered condition and it was throughout freely given. To ensure that object, as well as to dispel unreasonable expectations, it was of consequence to state something specific at as early a period as possible and I congratulated myself on being able to do this by the receipt of your communications of the 20th of May which reached me at the very crisis when such an assurance was necessary.

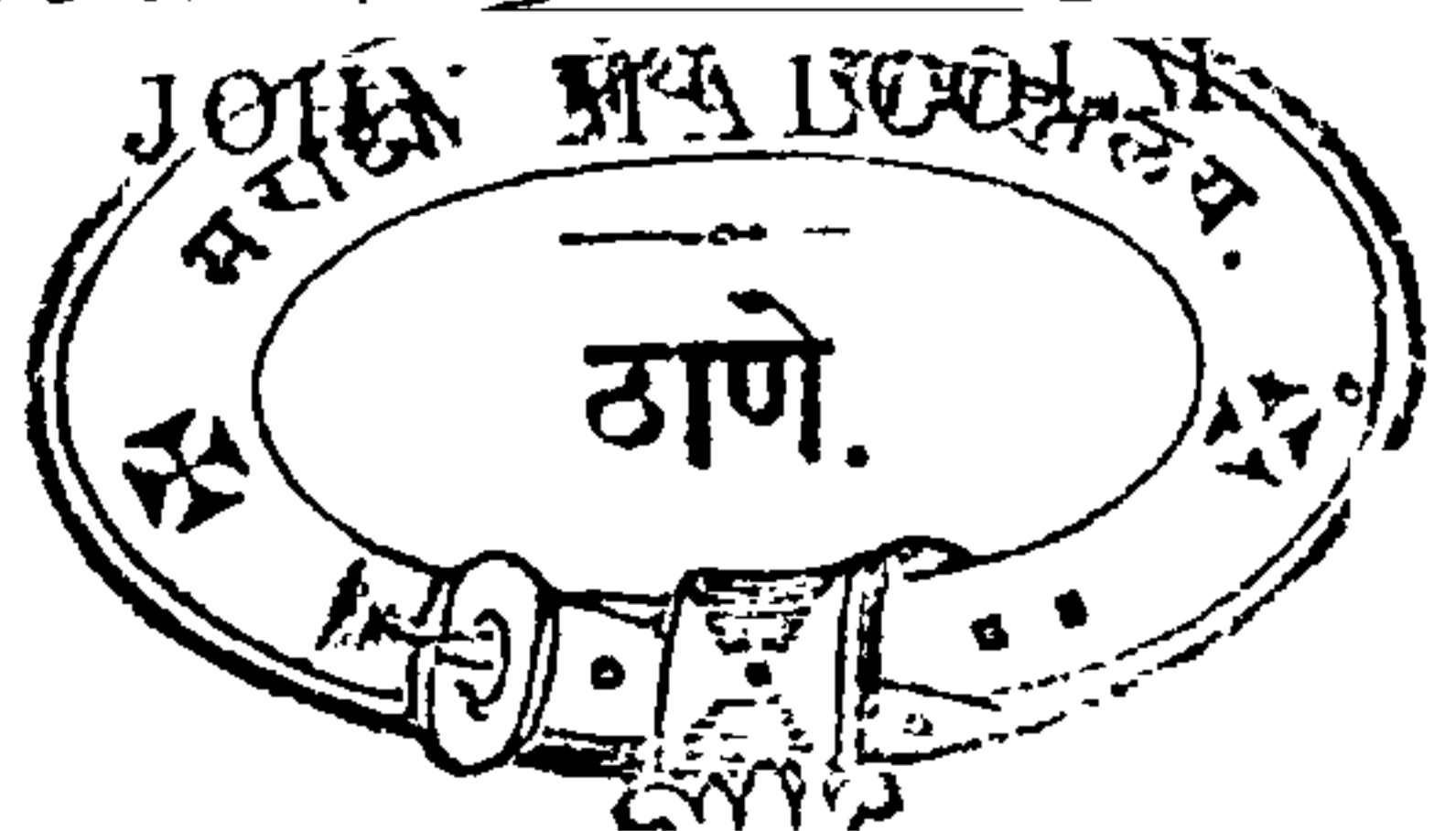
The statement of the Vinchurkar's Vakeel is, as you conjecture, false. His master never rejected the boon of his personal Jageer. He was from the first grateful for it. It is true that he most earnestly entreated I would write you to shew him any further indulgence you could, and he was most solicitous that you should keep up a part of his horse. I told him that I was confident, he would meet with every reasonable indulgence but that I could promise nothing but his personal Jageer.

The Vinchurkar never proposed to stay with Bajirao, nor did he ever bring forward any thing in the shape of conditions connected with his return to the Deccan. With regard to the Purandare chiefs and Ramchandra and those who were at the head of the Goklah troops, they appeared, from the first, satisfied with the promises made and did not ask for any thing more, nor should I have treated such a request, had they made it, with that attention I gave to the Vinchurkar who, from his family and rank, I considered it might be politic to treat with every kindness and respect.

I have the honor to be &c.,

(Signed)

Camp Nily,
26th July 1813

सदर्हचा मराठी तरजमा.

आनरेबल मॉन्ट स्टुवर्ट एलफिन्स्टन

पुणें येथील रेसिडेंट यांस,

साहेब,

तुमचें तारीख १८ माहे मजकूरचें पत्र मला पावलें. माझे तारीख ५ माहे जूनचे पत्राचा खुलासा कर्ण्यांत मीं तुम्हांस कळवितों कीं विंचूरकर, पुरंदरे व गोखले यां जाहागिरदारांचे वकिलांस जातीचे जाहगिरींचे बाबदींत मीं आश्वासनें दिलीं आहेत तीं इतकीं मजबूत आहेत कीं माझे मते तीं लेखी वचना प्रमाणें आहेत व जशीं लेखी वचनें द्यावीं त्याप्रमाणेंच तीं इंग्रज सरकारचा विश्वास गुंतविणारीं आहेत असें मला मानणें भाग आहे. पेशवे शरण आल्यावर ही त्या लोकांचे मदतीची गरज नाहींशी झाली नाहीं. त्यांचे (पेशव्यांचे) फौजेची दाणादाण करण्यास व त्यांचे बदललेले स्थितीस त्यांचे मन राजीकर्ण्यास त्यांची (वरलिहिलेले चीफ यांची) मदत अवश्य पाहिजे होती व ती त्यांनीं हमेषा मोकळेमनानें दिली. तो हेतू सिद्धिस जाण्याचा वंदोवस्त कर्ण्यास व त्याप्रमाणेंच गैरवाजवी आशा दूर करण्यास साधिल तितकें सत्वर त्यांस कांहीं तरी विशेष खुलासेवार कळविणें महत्वाचें होतें, व ज्या वेळेस असें आश्वासन देणें अय्य्य होतें त्या ऐन वेळेस तुमचें तारीख २८ माहे मे चें पत्र मला येऊन पोहोचलें त्यामुळें मीं त्याप्रमाणें करण्यास समर्थ झालों. म्हणून मीं संतोष मानिला.

तुम्ही अटकळ करितां त्याप्रमाणें विंचूरकर यांचे वकिलानें कळविलेला मजकूर खोटा आहे, कारण, त्याचे मालिकांनीं जातीच्या जाहगिरीची देहनगी नाकबूल केली नाहीं. प्रथम पासून ते त्याबद्दल आभारी झाले आहेत. इतकें खरें आहे कीं तुमच्यानें करवेल तितकी त्यांजवर अणखीं मेहेरबानगी करण्याविषयीं मीं तुम्हांस त्याहावे अशी त्यांनीं मला परम उत्कंठेनें विनंती केली

व त्यांचे स्वारांपैकी कांहीं स्वार तुम्हीं कायम ठेवावे म्हणून त्यांत मोठी फिकीर होती. मी त्यांस कळविलें कीं तुझांवर हरएक प्रकारें वाजवी मेहेरवानगी होण्याविषयीं माझी खात्री आहे; परंतु तुमचे जातीचे जाहगिरी शिवाय अणखों कोणतेही गोष्टीविषयी मला तुम्हास वचन देतां येत नाहीं.

वाजीराव यांजबरोबर राहण्याचे बाबदीत विंचूरकर हे कधींही बोलले नाहींत व दक्षिणेस परत जाण्याचे बाबदीत ठराव झणून त्यांनीं कधीं कोणतीही गोष्ट काढिली नाहीं. पुरंदरचे चीफ व रामचंद्र व गोखल्याचे फौजेवर जे मुख्य होते त्यांविषयीं झटलेंतर त्यांस जीं वचनें देण्यांत आलीं तेणे करूनच ते प्रथमपासून संतुष्टसे दिसले व त्यांनीं अधिक कांहींच मागितलें नाहीं; व त्यांनीं एकादी विनंति केली असती तर ज्या विंचुरकरांस त्यांचे खानदानी व पदवीमुळे मेहेरबागीनें व बहुमानानें वागविणें हें तजविजीचें होईल असें मला वाटलें त्या विंचुरकरांकडे जे लक्ष मी पुरविलें ते लक्ष त्यांचे विनंतीकडे मी पुरविलें नसतें.

मुक्काम नीलि

तारीख २६ जुलई सन १८१८.

मी आहे वगैरे,

(सही) जॉन मालकम

एलाफिन्स्टन साहेबांचे सरंजाम पटाचा उत्तरा. २. २

Extract from the Sarinjam List submitted in 1819 by the Hon'ble Mountstuart Elphinstone then Sole Commissioner in the Deccan to His Excellency the Governor General of India.

Serial Number	Name.	Class.	Remarks.	Decision.	Total of the Jaghir as it stood at the breaking out of the war.	Number of years in possession.	Jaghir or Yearly allowance to be restored.	For what period recommended,
1	Vithal Narsing Vinchurkar.	Sardar or great Chief.	A great Chief; most of his Jaghir is of ancient date; submitted to Sir John Malcolm with the Peishwa.	The whole of his personal lands according to the Jagfar to be restored. This is proper in consequence of the respectability of the Chief and of the promises of Sir John Malcolm communicated in his letters dated 5th June and 26th July 1818.	1238568	58	Karnal or greatest re-estimated value at present. 55556.2	Hereditary. 35963.3.2

VITHAL NARSING VINCHURKAR.

1 The whole of the personal lands of the Vinchurkar according to the Daftar to be restored. This is proper in consequence of the respectability of the Chief as they were promised by Sir John Malcolm to be restored hereditarily as Per his letters of the 5th June and 26th July 1818. To be hereditary.

सदरुचा मराठी तरजमा.

क्र.सं.	प्रत.	व्याख्या.	ठराव.	एकंदर जाहागीरी कब्जांत कि जाहागीर अथवा वा-किती काल प- चें उत्पन्न लढाईचे ती वर्षे होते किंवा नेमणूक बाहाल रत चालण्या- सुरुवातीस होते त्या वर्षांची करावयाची ती. विषयी सिफा- त्याप्रमाणे रुपये. संख्या आहे.	वैयक्तिक परेने.
विठ्ठल नरसिंह विचूरकर	सरदार म्हणजे मोठे चीफ	मोठे चीफ, यांचे जाहागीरीपैकी न-हुतेक प्राचीन ता-रिखेची आहे, हे पेशव्यांवरोबर सर जान मालकम यां-स शरण आले.	यांच्या दरोबस्त खासगत जमीनी दफतरांत लिहिल्या प्रमाणे बाहाल करावयाच्या. या चिफांचे प्रतिष्ठितपणास्त-व व सरजान मालकम यांचे तारीख ५ जुन व २६ जुलई सन १८१८चे पत्रांत कळ-विलेले वचनास्तव असे करणे वाजवी आहे.	१२३८५६८ ५८	कमाल म्हणजे फार मोठी जमाबंदी रिकार्डत दाखल आहे ती ५५५५६-२ सांप्रत वास्तविक वसूली भाकार ३५९६३-३-२

ह्या सरंजाम पटाच्या उताऱ्या शिवाय एलफिन्स्टनसाहेब कर्मि-
शनर यांनीं आपले दफतरांत शेरानिराळा लिहून ठेविला तो
असा;—

विठ्ठल नरसिंह विंचुरकर.

दफतरांत लिहिल्याप्रमाणें विंचुरकर यांच्या दरोवस्त जातीच्या
जमिनी (सरंजाम) त्यांजकडे सोडावयाच्या आहेत. सदर
जमिनी (सरंजाम) सर जॉन मालकम् यांनीं आपले तारीख ५
जून व तारीख २६ जुलई सन १८१८ इ० चे पत्रांत वंशपरंपरेचे
शर्तीनें चालविण्याविषयीं वचन दिलें आहे सबब या सरदारांचे
घोरपणास्तव तसें करणें घरावर आहे. वंशपरंपरेनें चालावच्या.

विठ्ठलराव मागील देण्याचे पेचांतून मुक्त झाले. २०७

विठ्ठलराव विंचुरास पोहचले तेव्हां त्यांजबरोबर पंधराशे स्वार् होते. शिवाय हत्ती, उंट वगैरे सरंजाम बराच होता. या जनावरांस चान्द्याची अडचण पडूनये झणून एलफिन्स्टन साहेब यांनी, विंचुरापासून आठ कोसांवर गोदातीरीं चाटोरी झणून गांव आहे तेथील एक मोठे कुरण, व विठ्ठलराव हे पुण्यास गेले असतां तेथे ही वरील अडचण पडूनये म्हणून सिंहगडाजवळ डोणजे गांवानजीक एक कुरण, अशीं दोन कुरणें, त्यांचे जातीचे सरंजामाशिवाय त्यांस नवीन वक्षिस दिहीं.

विठ्ठलराव हे बाजीरावसोहब यांजबरोबर गेले असतां त्यांचे पश्चात इंग्रज सरकारानें त्यांचे ताब्यांतील किल्ल्यांत अमल केला यामुळे त्यांतील खजिना व भौल्यवान धिजबस्त सर्व गेली. पुढे ते विंचुरास आल्यावर त्यांस आपला खर्च चालविण्यास कांहींच आधार राहिला नाहीं. तशांत त्यांचे जातसरंजामाचे व हनामाचे गांव व वतनें त्यांचे कबज्यांत येण्यास सरासरी एक वर्ष लागले त्यामुळे त्यांस नवीन सावकारी देण्याचा पैच झाला. शिवाय, त्यांस पेशवाई अमलांतील फौजे संबंधी वगैरे पुष्कळ देणें होतें. त्याबद्दल त्यांस सावकार लोकांचे तगादे लागले. हा मजकूर एलफिन्स्टन साहेब यांस कळल्यावर त्यांनीं सावकार लोकांस बोलावून त्यांस असें कळविलें कीं, “ दौलती संबंधाचे देणें तें दौलती बरोबर गेले. त्याबद्दल तुम्ही आतां विंचूरकर यांस तगादा करूनये. ” याप्रमाणें साहेबमौसूफ यांनीं सावकार लोकांस सांगून विठ्ठलराव यांस मागील देण्याचे पेचांतून मुक्त केले.

एलफिन्स्टन साहेब यांनीं विठ्ठलराव यांजकडे फक्त जात सरंजाम मात्र चालविला, यामुळे पूर्वापार चालत आल्याप्रमाणें अपल संस्थानचा जो खर्च चालविणें त्यांस अवघड होते तो खर्च भागविण्याची त्यांत मोठी पंचाईत पडूं लागली. त्यांचे पद पुरातन पिढीजादी नौकर मंडळी पुष्कळ होती. त्यांत कारभार, कारकून, मानकरी, आश्रित, पेनशनर, वगैरे असून शिवाय हत्ती,

घोडे वगैरे पुष्कळ खटला होता. पैकीं इत्ती, घोडे वगैरेंचो कळेल तशी व्यवस्था लावून त्या खर्चाचे अडचणीपासून ते मुक्त झाले. परंतु ज्या नौकर लोकांनीं चार पिढ्या इमानदारीनें नौकरी केली होती त्यांस एकदम दूर करण्याचे त्यांस मरणा पेक्षांही विशेष दुःख वाटूं लागलें. शिवाय नृसिंहजयंतीचा उत्साह वंशपरंपरानें चालत आला होता, त्याचे खर्चास त्यांचे पूर्वजांनीं दाहा हजार रुपयांची नेमणूक करून दिली होती. फक्त जातसरंजामाचे उत्पन्नानें या सर्व खर्चाचा कसा निर्वाह होईल अशी त्यांस विवंचना प्राप्त होऊन त्यांचे मन अगदीं अस्वस्थ झाले. तत्रापि इंग्रज सरकारानें जें उत्पन्न चालविलें आहे तेव्हाडचोंनच होईल तसा निर्वाह करावा असें त्यांनीं मनांत आपून सुटलेले सरंजामाचे उत्पन्नापैकीं पंधरा हजारांचें उत्पन्न केवळ पिढीजादे नौकरांचे निर्वाहाकरितां नेमिलें. त्यापैकीं पेनशनर लोकांस सनदी जमिनी, आश्रित मंडळीस वर्षासनें, कारभारी, कारकून, वगैरेंस पगार व कितीएक आश्रितांस फक्त पंक्तीचें भोजन, याप्रमाणें ठरवून सर्वांचा सरासरी निर्वाह चालेल अशी व्यवस्था केली. नृसिंहजयंतीचे उत्साहास पांच हजार रुपये खर्च करण्याचा नियम करून त्यांत होईल तितकी काटकसर ते करूं लागले. तसेंच स्वतःचा लवाजमा वगैरे खर्चाच्या संबंधानें पुष्कळ तंगी सोसून दिवस काढावे असा त्यांनीं दृढ निश्चय करून तसा क्रम चालविला. तत्रापिही एकादे वर्षीं अवर्षण पडलें किंवा घराण्याचे थोरपणास्तव एकादा आगंतुक खर्च करावा लागला ह्मणजे तो भागविण्याची त्यांस मोठी मारामार व पंचाईत पडेव कधीं कधीं तर ऋण सुद्धां करावें लागे. सबब, पुढें मालकम् साहेब मुंबईचे गव्हर्नर झाल्यावर त्यांनीं आपल्या सर्व स्थितीची कच्ची हकीकत त्यांस भुत केली. ती ऐकून त्या साहेबांस वाटलें कीं हे थोर प्राचीन सरदार दरिद्रावस्थेस मिळाले ते केवळ आपले मालिकांबरोबर नमकहरामी न करितां नेकीनें वागल्यामुळेच मिळाले आहेत, याक-

विठ्ठलराव यांस दोन नवीन गांव मिळाले. '२०९

रितां आपल्याकडून होईल तितकी त्यांस मदत करणे उचित आहे. सबब केवळ मेहरबानीस्तवच त्यांनीं त्यांचें स्वतःचे लवाजम्याचा खर्च भागण्यासाठीं त्यांस मायगांव व ब्राह्मणगांव अशीं दोन गांवें नवीन दिलीं. त्यांच्या वार्षिक उत्पन्नाचा एकंदर आकार रुपये दोन हजार होता. पैकीं मायगांव गोदावरी तीरी व ब्राह्मणगांव विंचुरा नजीक, अशीं आहेत. हीं गांवें त्यांचे अंतकाळपर्यंत त्यांजकडे चाललीं. याच संधीस विठ्ठलराव यांच्या जेष्ठ कन्येचे विवाहाचा निश्चय झाला सबब त्याचे खर्चाचे मदतीस मालकम् साहेब गव्हरनर यांनीं त्यांस पंधराहजार रुपये वाक्षिस दिले.

वर लिहिलेली लढाई चालू असतां, इंग्रज सरकारानें विठ्ठलराव विंचूरकर यांचे लष्करी सरंजामा बरोबर त्यांची उत्तर हिंदुस्थानांतील इनामें जप्त करून शिंदे व इतर राजे रजवाडे यांस देऊन टाकिलीं असें वर एकेठिकाणीं लिहिलें आहे. पुढें त्या इनामांचे बाबदींत काय हकीकत झाली हें वाचकांचे समजुती करितां आक्षी पुढें थोडक्यांत लिहितों.

विठ्ठलराव हे पुण्याचे रेसिडेंट एलफिन्स्टन साहेब यांचे मर्जी विरुद्ध बाजीराव साहेबांबरोबर आखेर पर्यंत नेकीने वागल्यामुळे त्यांजविषयीं साहेबमौसूफ यांचे मनांत वाईटपणा आला होता; परंतु पुढें ते साहेब मुंबईचे गव्हरनर झाल्यावर, प्रथम विठ्ठलरावांचे वडील नरसिंहराव यांनीं व त्यानंतर खुद्द विठ्ठलराव यांनीं पेंढारी लोकांचे बंदोबस्ताचे कामांत इंग्रज सरकारचे लष्करी सरदारांबरोबर जें तारिफ करण्याजोगें वर्तन केलें होतें, व त्याचप्रमाणें दक्षिणें त इंग्रजी अंमल झाल्यानंतर, आपण आतां इंग्रजसरकाचे ताबेदार झालों त्यापेक्षां आतां आपणास त्यांचे तंत्रानें वागणें भाग आहे, असें विठ्ठलराव यांनीं पक्षें समजून, इंग्रज कामगारां बरोबर निराभिलानानें व इमानदारीनें केवळ कित्ता घेण्याजोगें वर्तन केलें होतें, या गोष्टी त्यांचे मनांत आल्यावर त्यांतील वाईट-

पणा दूर झाला; आणि त्यांचे घराण्याची कारकीर्द शाहू महाराजांचे वेळेपासून असून त्यांचे पूर्वजांनी पेशवाईत आपले जवांमर्दी मुळे मोठी योग्यता मिळविली होती आणि केवळ स्वराज्य नष्ट झाल्यामुळेच ते घराणे दरिद्रावस्थेत मिळाले होते, या गोष्टी त्यांचे मनांत ठसून त्यांस विठ्ठलराव यांचा कळवळा आला आणि योग्य संधी येईल त्यावेळेस त्यांजवर साधेल तितकी मेहरबानगी कर्ण्याचा त्यांनी निश्चय केला, आणि पुढे विठ्ठलराव यांनी आपली सद्दह इनामे परत मिळण्याविषयी त्यांस अर्ज केल्यावर त्यांनी तीं इनामे कधी व कोणापासून संपादन केलेली होती या बद्दलची हकीकत व सनदा वगैरे पुरावे त्यांजपासून मागून घेऊन तीं (इनामे) त्यांस परत देण्याविषयी इंडिया सरकारास सिफारिश केली. पुढे थोडेकेच दिवसांनी ते साहेब विलायतेस निघून गेले.

इंडिया सरकारांनी सद्दह बाबर्हीत ग्वाल्हेरचे रेसिडेंट आणि बुंदेलखंडातील पोलिटिकल एजेंट यांचे रिपोर्ट मागवून नंतर मुंबई सरकारास माकबुलीचा जबाब पाठविला. त्या जबाबाची नकल पोट कागदां सहित मुंबईचे त्या वेळचे गव्हर्नर यांनी पुण्याचे डेप्युटी एजेंट यांचे मार्फत विठ्ठलराव यांजकडे पाठविली. ती वाचकांचे माहिती करितां आम्ही पुढे दाखल करितो.

No. 751.

POLITICAL DEPARTMENT.

Bombay Castle, 14th July 1829

To

THE AGENT FOR SIRDARS IN
THE DECCAN AT POONA.

Sir,

With reference to the translate of a Memorandum from the Vinchurkar's Vakeel dated the 14th November last respecting his Master's claim to some Inams

in Hindustan, I am directed to transmit to you copy of a letter from the Deputy Secretary to the Supreme Government of the 15th May with copies of Communications from the Acting Resident at Gwalior and Agent to the Governor General in Bundelkhand on the subject, and to acquaint you that these Communications appear to the Governor in Council conclusive as to the Vinchurkar's claim in Hindustan.

You will be pleased to make known to Vinchurkar the Resolution of the Governor General in Council on the point at issue.

I have the honor to be &c.,
(Signed) CHARLES NORRIS,
Acting Chief Secretary.

To

WILLIAM NEWNHAM, ESQUIRE,
Chief Secretary to Government of Bombay,

SIR,

I am directed to acknowledge the receipt of your despatch dated 2nd December last and to transmit, for the consideration of the Honorable the Governor in Council of Bombay, the accompanying copies of letters from the Acting Resident at Gwalior and Agent to the Governor General in Bundelkhand dated respectively the 20th January and 22nd Ultimo replying to calls made on them for information regarding the Districts and allowance claimed by the Vinchurkar.

The Right Honorable the Governor General in Council is quite satisfied from a perusal of the Minute recorded by the Honorable the Governor that subsequent to the surrender of Bajirao, the conduct of the Vinchurkar, as a subject of the British Government, has been in every respect unexceptionable and even exemplary; but as already intimated in my letter dated 28th December 1827, his adherence to the

cause of the Peishwa during the war, was considered by the Government of the day, to have justified and required the resumption of all his rights and possessions of every description in Hindustan and they were in consequence transferred to Scindia and others and are no longer at our disposal.

I have the honor &c.,

(Signed) A STIRLING,

Deputy Secretary to Government,

Fort William,

15th May 1829.

(True Copies.)

(Signed) JOHN WARDEN,

Deputy Agent,

सदहूचा मराठी तरजमा.

नंबर ७५१.

राजकीय खाते.

जंजीरे मुंबई तारीख १४ जुलई सन १८२९ इ०

दक्षिणेतील सरदार लोकांबद्दलचे पुणे येथील एजेंट यांस,
साहेब,

आपले मालिकाचे हिंदुस्थानांतील कांहीं इनामावरील दाव्याचे बाबदींत विंचुरकर यांचे वकिलाकडून तारीख १४ नोवेंबर सन १८२८ इ० ची एक यादी आली तिचे बाबदींत ग्वाल्हेर येथील अक्टींग रेसिडेंट व गव्हर्नर जनरल यांचे बुंदेलखंडांतील एजेंट यांकडून आलेल्या पत्रांच्या नकलां सहित मुख्य सरकारचे डेप्युटी सेक्रेटरी यांकडून तारीख १५ माहे मेचे आलेले पत्राची नकल मीं तुम्हांकडे सरकारच्या हुकुमावरून पाठवून तुम्हांस असें कळवितों कीं, विंचुरकर यांचे हिंदुस्थानांतील दाव्याविषयीं सदहू पत्रे गव्हर्नर जनरल इन्कौन्सिल यांस निर्ण-

यात्मक वाटतात. याजकरितां गव्हर्नर जनरल इन्कौन्सिल यांनीं
सदहू बाबदींत जो ठराव केला तो तुम्ही विंचुरकर यांस कळवावा.

मीं आहे वगैरे.

(सही) च्यारलेस नारीस,
अक्टिंग चिफ् सेक्रेटरी.

अडलियम न्युनहाम एस्कायर
चिफ् सेक्रेटरी निसवत सरकार मुंबई

साहेब,

यांस.

तुम्हांकडून तारिख २ डिसेंबर सन १८२८ चे पत्र आलें ते
पावले असे हुकमा वरून कळवून, विंचुरकर यांनीं ज्या माहा-
लांवर व नेमणूकेवर दावा केला होता ते माहाल व नेमणूक यां
विषयींची माहिती पाठवावी ह्याणून इकडून ग्वाल्हेरचे अक्टिंग रे-
सिडेंट व गव्हर्नर जनरल यांचे बुंदेलखंडांतील एजेंट यांस पत्रें
लिहून गेलीं असून त्यांचे जबाबांत त्यांजकडून तारिख २० ज्या-
न्युआरी व तारिख २२ माहे एप्रिलचीं पत्रें आलीं, त्याच्या नकला
नेक नामदार गव्हर्नर साहेब दर इजलास कौन्सिल यांचे विचारा-
करितां मी या सोबत पाठवीत आहे.

नेक नामदार गव्हर्नर साहेब यांनीं लिहून ठेविलेलें मिनिट
राईट आनरेबल धी गवर्नर जनरल इन्कौन्सिल यांनीं वाचून
पाहिल्यावरून बाजीराव इंग्रज सरकारचे स्वाधीन झाल्यावर
इंग्रज सरकारचे ताबेदार या नात्यानें विंचुरकर यांची वर्तणूक
हरएक प्रकारें निर्बाधाची व किता घेण्यासारखी सुद्धा चालत
आली आहे अशी त्यांची अगदीं खात्री होत आहे; परंतु मीं आ-
पले तारिख २८ माहे डिसेंबर सन १८२७ इ० चे पत्रांत पूर्वींच
कळविलें आहे त्याप्रमाणें लढाई चालू असतां ते पेशव्यांचे पक्षास
धरून राहिले त्यामुळे त्यांचे हिंदुस्थानांतील हरएक प्रकारचे हक्क
व दराबेस्त अंमल खालसा करणें जरूरीचें व बाजवी आहे असें

त्या काळच्या सरकारास वाटलें त्यामुळें ते (खालसा करून) शिंदे व इतर संस्थानिक यांस देण्यांत आले. ते आतां आमचे स्वाधिन राहिले नाहींत.

किले उईलियम तारिख १५

मी आहे वगैरे.

माहे मे सन १८२९ इ०

सही ए. स्ट्रालिंग

डेप्युटी सेक्रेटरी निसवत सरकार

इंडिया सरकारचे वर लिहिलेले जबाबांत विठ्ठलराव यांची सदरुं इनामें न सोडण्यास ते लढाई आखेर पेशव्यांचे पक्षास जडून राहिले होते, हे मुख्य कारण लागू केले होते. सबब सदरुं लढाई सुरू होण्याचे वेळेस इंग्रज सरकारचे एक सेनापती जनरल स्मीथ यांजबरोबर आपलें वर्तन कसें होतें व आपल्यास इंग्रज सरकारचा पक्ष सोडून जाण्यास काय कारण झाले होतें त्यांचे स्पष्टीकरण करण्याचा विठ्ठलराव यांनीं निश्चय करून त्याबद्दल दाखला मिळण्याविषयीं जनरल स्मीथ यांस विनंती केली. ती जनरल मौसूफ यांनीं मान्य करून त्यांस मागितलेला दाखला दिला. सदरुं दाखल्याची नकल वाचकांचे माहितीकरितां आम्ही पुढे दाखल करितों.

“ It is impossible I could receive the accompanying letter from the Vinchurkar with indifference or neglect. I therefore proceed to answer it.

Perhaps, indeed I am positive there is no Jangirdar in the Deccan who has served so much or mixed so much with British officers as Tatiasaheb Vinchurkar.

He began with his Contingent with Colonel Wallace, and he took the field with me in 1815-16-17. About 1500 of his horse were with me when the disturbances broke out and I had great difficulty in making them leave my Camp though they must have been aware that Bajirao had gone to war with us. I mention this because it was all characteristic of Tatiasaheb Vinchurkar. He thought it was his duty to keep his troops with me, because his master had ordered them there, and it was not, in fact, till

this Sirdar had received a warning that I would treat his people as enemies, if they did not leave my Camp, that they moved away

In the same spirit of punctilious good faith, when he joined Bajirao's army, he stood to him through all his difficulties, and it is honorable to him to say and no more than just that he did his duty to that unfortunate prince far better than any other Jahagirdar of his army, and I am convinced from what I know of Tatiasaheb's honorable disposition that he would now adhere to our Government, if need come, with the same fidelity and resolution that he manifested in the cause of the Peishwa.

I have understood, Tatiasaheb has suffered from not submitting earlier ; but this was impossible for one of his honorable and chivalrous disposition. It was not in his nature to have acted like the Nipankar or Chintamanrao who had Vakeels with Mr. Elphinstone the whole time they were pretending to fight for Bajirao. But these Jahagirdars received back their Estates, and Tatiasaheb is reduced to extreme poverty for his faithful adherence to his lawful sovereign until that sovereign surrendered himself to our power.

Were the example any longer useful, it would be necessary but policy and generosity seem to invite us to forgive the loyalty of these highminded men to their own sovereign and endeavour to secure that virtue from them to our own Government.

Tatiasaheb's fallen fortune as one of the oldest and most influential families in the Deccan is a source of extensive regret in this country and any amelioration that could be applied to his reduced circumstances would but only raise our reputation for forbearance and generosity to those great men who have come under our power.

(Signed) FIONEL SMITH,

Major General.

at Seroor,

20th June 1829

या सोबतच पत्र विंचूरकर यांजकडून आले आहे. त्याजकडे दुर्लक्ष करणे किंवा त्याची हेरसांड करणे अशक्य आहे. या कारितां त्याचा जबाब देण्यास भी प्रवर्तक होतो.

वस्तुतः मी साफ साफ बोलतो की, तात्या साहेब विंचूरकरां इतका सरकारचे लष्करी कामगारांत भिसळलेला किंवा त्यांजबरोबर नौकरी बजावलेला असा जाहगिरदार दक्षिणेत कदाचित नसेलच.

या गोष्टीची सुरुवात त्यांनीं आपले पत्काचे स्वांरांनिशीं कर्नल वालेस यांजबरोबर करून सन १८१५--१६--१७ इसवी या सालांत मजबरोबर मुलुक्गिरी केली, आणि लढाई उपास्थित झाली त्यावेळेस त्यांचे सुमारे १,५०० स्वांर मजबरोबर होते; आणि वाजीराव हे आझांबरोबर लढाई करण्यास प्रवर्तक झाले असें जरी त्यांस समजले होते तरी त्या स्वांरांनीं माझे लष्कर सोडून जावे असें करण्याची मला मोठी पंचाईत पडली. हे मी सांगतो याचें कारण असें आहे कीं हे सर्व तात्या साहेब विंचूरकर यांचा विशेष गुण दाखविणारे आहे. त्यांस असें वाटले कीं आपली फौज मज जवळ ठेवणे हे आपले कर्तव्यकर्मच होय, कारण आपले मालिकानीं ती मजजवळ ठेवण्या विषयीं हुकूम दिलेला होता. आणि वस्तुतः “तुमचे लोक माझे लष्कर सोडून गेले नाहीत तर त्यांजबरोबर मी शत्रूप्रमाणें वर्तन करीन असें मी त्यांस बजाऊन सांगें तोंपर्यंत त्या लोकांनीं माझे लष्कर सोडिलें नाही. मी त्यांस असें कळविल्यावर मात्र ते चालते झाले.

पुढें ते (तात्यासाहेब) वाजीराव पेशवे यांचे लष्करांत भिळाल्यावर ह्याच सुक्ष्माचारदृष्टीच्या इमानदारीचे इराद्यानें त्यांचे सर्व संकटांत त्यांस जडून राहिले, आणि त्या दुर्दैवी राजाचे लष्करांतील इतर हरेक जाहगिरदारापेक्षां त्यांनीं आपले काम फारच चांगले बजाविले असें म्हणजे त्यांचे हुरमतीस योग्य असून तितकेच यथान्याय ही आहे.

स्मिथसाहेबांचे पत्राचा मराठी तरजमा: २१७

त्यांचे संभावित स्वभावाविषयी जे कांहीं मला माहीत आहे त्यावरून मला अशी खात्री वाटत्ये कीं, त्यांनीं पेशव्यांचे तर्केने जी इमानदारी व निश्चय दर्शित केला त्याच इमानदारीने व निश्चयाने, जरूर पडेल तर, ते आतां आमचे सरकारास जडून राहातील.

मला असें कळून आले आहे कीं, तात्यासाहेब (इंग्रज सरकारास) अधिक लौकर शरण न आल्यामुळे त्यांचे नुकसान झाले आहे; परंतु त्यांजसारखे संभावित व सरदारी स्वभावाचे मनुष्यास तसें करणे अशक्य होतें. निपाणकर किंवा चिंतामणराव हे बाजीरावांकरितां लढाई करण्याचे भिष करीत असतां मिस्तर एलफिन्स्टन यांजजवळ त्यांचे वकील होते. त्यांच्याप्रमाणें वागणें हें त्यांचे (विंचूरकरांचे) अंगीं वसत नव्हतें. तत्रापि त्यां जाहागिरदारांस त्यांचीं संस्थानें परत मिळालीं आणि विंचूरकर हे, आपला सशास्त्र राजा इंग्रज सरकारचे स्वाधीन होईतोंपर्यंत, त्यास इमानदारीनें चिकटून राहिल्यामुळे अतिशय दारिद्र्यावस्थेस मिळाले आहेत.

हें त्यांचे उदाहरण या पुढें उपयुक्त होईल तर त्याची जरूर लागेल; परंतु ह्या अभिमानीं पुरुषांनीं आपले राजाबरोबर इमानदारीनें वर्तन केलें तें माफ करून आपले राज्या करितां तो सद्गुण त्यांजपासून संपादन करण्याचा यत्न करण्यास राजरिती व औदार्य आम्हास पाचारण करितेंसें दिसतें.

तात्यासाहेब विंचूरकर यांचे घराणें दक्षिणेंतील अतिपुरातन व अति भारदस्त घराण्यांपैकीं आहे म्हणून त्यांचे नष्टभाग्या पासून या देशांत अतिशय दुःख उत्पन्न झाले आहे, आणि त्यांचे खालावलेले स्थितीस जी एकादी सुधारणा लागू करितां येईल ती लागू केल्यानें जे हे थोर मनुष्य आपले ताब्यांत आले आहेत त्यांस सहनशीलता व मनाचा थोरपणा दर्शित केल्याबद्दल आमची मोठी सत्कीर्ती होईल.

मुक्काम सिरूर तारीख ३० }
जूनसन १८२९, इ० }

(सही) लायनेल स्मिथ
मेजर जनरल.

नंतर विठ्ठलराव यांनी त्या वेळचे मुंबईचे गव्हर्नर मालकम् साहेब यांची समक्ष भेट घेऊन, आपलीं सदरू इनामें आपल्यास परत मिळण्याबद्दल, जनरल स्मिथ साहेब यांचे वर लिहिलेले दाखल्यानिशीं, त्यांस लेखी अर्ज दिला. तो अर्ज गव्हर्नर मौसूफ यांनीं स्विकारून सदरू बाबदींत इंडिया सरकारास सिफारीष केली; परंतु त्या सरकारांनीं पूर्वीप्रमाणेंच नाकबुलीचा जबाब दिला. त्या जबाबाची नकूल मालकम् साहेब गव्हर्नर यांनीं विठ्ठलराव यांस समक्ष भेटांत देऊन तोंडानें त्यांची पुष्कळ प्रकारें समजूत केली. ते म्हणाले कीं “तात्यासाहेब ! आपण आपले सशाख मालिकांबरोबर इमानदारीनें जें वर्तन केलें तें ईश्वराचे घरीं रुजू आहे. हाल्लींचे काळांत हा एक चमत्कार आहे कीं जे कोणी नेकीनें वागतात ते दरिद्रावस्थेस मिळतात; परंतु जे इमान सोडून वेळ व रंग पाहून त्या बरहुकूम वर्तन करितात ते सधन होतात. असो; ईश्वर संकेताप्रमाणें सर्व गोष्टी घडतात. त्या पुढें कोणाचाही इलाज चालत नाही. आतां आपण समजावें कीं मी आपले शक्तचनुसार आपणास समय विशेषीं मदत करीन. आपण दिलगीर होऊनये.” असें बोलून साहेबमौसूफ यांनीं विठ्ठलराव यांस शिष्ट स.प्रदायाप्रमाणें विदा करून दिलें.

याप्रमाणें उत्तर हिंदुस्थानांतील आपले पूर्वजांनीं महत् प्रयासें संपादन केलेलीं इनामें आपणास इंग्रज सरकाराकडून परत मिळणें अशक्य आहे असें विठ्ठलराव यांस पक्कें वाटलें. तत्रापी शिंद्यांचें घराण्याशीं आपले पूर्वजांचा जो बहुत ऋणानुबंध होता त्याची माहिती सांप्रतचे शिंदे यांस असेलच, याकरितां त्यांजकडे वकील पाठवून त्यांस आपले हलाकीची स्थिती कळवावी, आणि त्यांचे कबजांत असलेले आपले इनाम गांव सोडण्याविषयीं त्यांस विनंती करावी, असें विठ्ठलराव यांस घाटल्यावरून, त्यांनां आपले पदरीं राघोपंतदादा राजवाडे म्हणून मोठे प्रामाणिक व हुशार मनुष्य होते त्यांस शिंदे व ग्वाल्हेरीचे रेसिडेंट यांजकडे

बोलणें बोलण्याकरितां वकील नेमून कारण लागेल तर इंडिया सरकाराशीं पत्रव्यवहार चालविण्यासही आपले मुखत्यार म्हणून रवाना करण्याचें योजिलें; व हा मजकूर मालकम् साहेब यांस कळवून त्या कांमाकरितां त्यांचा हुकूम घेतला, व त्यांजपासून ग्वाल्हेरीचे रेसिडेंट व इंडिया सरकारचे सेक्रेटरी यांच्या नांवांची पत्रे घेऊन ग्वाल्हेरीस राघोपंतदादा यांची रवानगी केली. नंतर थोडे दिवसांनीं त्यांचे मदतसि भाऊ पोतनीस यांसही पाठवून दिलें. त्या उभयतांनीं खुद्द शिंदे व ग्वाल्हेरचे रेसिडेंट यांजकडे उत्तर प्रांतांतील इनामी गांव सुटण्याविषयीं बहुत प्रकारें यत्न केला; परंतु तो सिद्धीस न जातां खर्च मात्र पुष्कळ झाला.

वरील कांमानिमित्त भाऊ पोतनीस व राघोपंतदादा या उभयतांचें ग्वाल्हेरीस बहुत दिवस राहणें झालें. त्यामुळे त्यांपैकीं भाऊ पोतनीस यांचा तेथील दरबारांत प्रवेश होऊन जनकोजी शिंदे यांचे हयातींत त्यांनीं तेथील दौलतीसंबंधी कांमकाजांत प्रमुखता संपादन केली. जनकोजी शिंदे हक्क * झाल्यावर जयाजीराव शिंदे हे अल्पवयस्क असल्यामुळे रामरावबाबा फाळके मुख्य कारभारी झाले. तेव्हां भाऊ पोतनीस यांनीं कांहीं दिवस त्यांचे हाताखालीं कारभार केला. नंतर त्यांनीं कांहीं दिवस भागीरथीतीरीं वास केल्यावर शेवटीं ते काशी येथें संन्यास घेऊन समाधिस्थ झाले. राघोपंतदादा यांची हकीकत अशी झाली कीं, ते भाऊ पोतनीस यांचे हाताखालींच कांहीं दिवस काम करून परलोकवासी झाले. त्यांचे चिरंजीव दिनकरराव यांस, हाल्लीं राज्यावर जे शिंदे आहेत, ते अल्पवयस्क असतां, त्यांचे दौलतीवर इंग्रज सरकारानें मुखत्यार नेमिलें. पुढें शिंदे उमरींत येऊन त्यांनीं आपला सर्व राज्यकारभार संभाळिल्यावर ते उत्तर प्रांतीं आघा, प्रयाग, काशी वगैरे ठिकाणीं राहूं लागले. दिनकरराव यांनीं या देशांत मोठी कीर्ति मिळविली हें प्रसिद्धच आहे.

* परलोकवासी.

उत्तर हिंदुस्थानांतील; इनाम गांव सुटण्याबद्दल बहुत खटपट केली असतांही ते सुटले नाहींत, या कारणामुळे विठ्ठलराव यांस बहुत खेद झाला. दुसरे, मराठी राज्याचा व्हास केवळ बाजीरावसाहेब यांनीं अविचारी पणाचें व गैरेशिस्त वर्तन केल्यामुळेच झाला होता या गोष्टीचें त्यांस वारंवार स्मरण येऊन त्यांचें मन फारच उदास झालें होतें; तशांत त्यांस मस्तकशूलाचा आजार उत्पन्न होऊन तो इतका वाढला कीं शेवटीं त्यांस शके १७५७ पौष शुद्ध त्रयोदशी शुक्रवार यादिवसीं (सन अठरावें छत्तीस सालीं,) विंचूर येथें देवाज्ञा झाली. त्या समयीं त्यांचे वयास एकेचाळीसावें वर्ष होतें. हा मोठा दुःखाचा प्रसंग विठ्ठलरावांचे सर्व कुटुंबावर व पदरचे मंडळीवर व त्यांचे सर्व सरंजामी गांवांतील लोकांवर अकालीं गुजरल्यामुळे सर्वास असह्य दुःख झालें; परंतु वर लिहिलेल्या सर्व लोकांनीं विठ्ठलराव यांच्या तिघा पुत्रांवर नजर देऊन उत्तरोत्तर त्या दुःखाचा त्याग केला.

विठ्ठलराव विंचुरकर यांचे हयातींत विंचूर संस्थानांत दरबारी कामकाजाची स्थिती कशी होती हें वाचकांचे लक्षांत येण्याकरितां ती आढी खालीं लिहितो.

दौलतीचा सर्व कारमार मुख्यत्वे करून जुने कारभारी बाळोबाबावा यांचे चुलत बंधू कृष्णाजी शामराव यांजकडे होना. कृष्णाजी शामराव यांचे कनिष्ठबंधू विठ्ठलरावआबा यांजकडे सर्व मुलकी कांमांची वहिवाट होती. नारायणराव यमाजी ऊर्फ भाऊ पोतनीस हे दौलतीचे खर्चाची व्यवस्था पाहून प्रपंच संबंधी ही न्यूनाधिक्याचें मनन करित असत. विठ्ठलराव यांनीं भाऊ पोतनीस यांस ग्वाल्हेरीस पाठविल्यावर त्यांच्या कांमाची व्यवस्था त्यांचे निसबतीचे कामगार सर्व प्रकारें ठेवूं लागले. दरबारीं सर्व काम गोपाळ भास्कर परांजपे याजकडेस असून दौलती संबंधी इंग्रज सरकारचे दरबारांत जें काम पडे तें तेच करित होतें. [हाजी ही त्यांचे पुत्र आबुराव गोपाळ हे विंचूर-

रकरांकडून पुणे येथे वाकिलीचे काम करीत आहेत.] अहमदनगर येथे कलेक्टर साहेबांचे कचेरीत माहाल संबंधी हमेशा काम पडत असल्यामुळे तेथेही विठ्ठलराव यांनी शिवाजीपंत सुरेगावकर या नांवाचे मनुष्यास वकील नेमिले होते. याप्रमाणे सूत्र, प्रामाणीक, स्वामिभक्त व निस्पृह अशा मनुष्यांचे हातांत विचार पूर्वक कांभे दिली असल्यामुळे विठ्ठलराव यांचे कारकिर्दीत त्यांचे सर्व रयत * लोक त्यांस आईबापाप्रमाणे मानून त्यांजबरोबर अत्यंत पूज्यबुद्धीने वागत असत. अशाप्रकारची व्यवस्था असल्यामुळे सरकारी कामगारां पर्यंत कोणतेही प्रकारचा भोभाटा किंवा गिह्या मुळीच गेला नाही. मोतदारापासून वर मुख्य कारभार्या पर्यंत सर्व माणसे परंपरागत चाकरी केलेली व अनुभवलेली अशी होती. विठ्ठलराव यांस सुदैवेकरून अशा प्रकारची चांगली मदत असल्यामुळे त्यांस दौलती संबंधी कोणतेही काम स्वतः पाहण्याची ससदी घ्यावी लागत नव्हती. यांमुळे त्यांस आपले आयुष्याचे शे- षटचे दिवस केवळ धर्म विचारांतच घालविण्यास सवड झाली.

विठ्ठलराव नरसिंह यांस पांच स्त्रिया झाल्या. प्रथम स्त्रीशी लग्न झाल्यानंतर त्यांचे दत्तविधान झाले. तेव्हां त्यांच्या दत्तक घे- णान्या मातुश्रींनी त्या बाईचे नांव रुक्मिणीबाई असे ठेविले. पुढे ती लवकरच परलोकवासी झाली. नंतर नांदुसकर यांचे कन्येब- रोबर त्यांचा दुसरा विलाह झाला. त्या बाईचे नांव रुक्मिणी बाईच ठेवण्यांत आले. ती बाई ऋतु प्राप्त होण्या पूर्वीच वारली.

नंतर विठ्ठलराव यांचे तिसरे लग्न गोविंदराव उडपी या नां- वाचे गृहस्थाचे कन्येबरोबर पुढे मुक्तामी झाले. गोविंदराव यांचे वडील उडपीराव यांनी थोरले माधवराव साहेब पेशवे यांचे अ- मलांत बहुत वर्षे पर्यंत धारवाड सरसुभ्याचे काम केले असून त्यांचे घराणे कर्नाटक प्रांती अध्यापी प्रसिद्ध आहे. ह्या बाईचे नांव

गंगाबाई असे ठेवण्यात आले. त्यांस दक्षिणेत इंग्रजी अमल झाल्यावर पांच साहस वर्षांनी पुत्र झाला. त्यांचे नांव विठ्ठलराव यांनीं रघुनाथराव * असे ठेविले.

विठ्ठलराव नरसिंह यांची तिसरी स्त्री गंगाबाई ही जिवंत असतांच त्यांनीं मशिदीचें रांजणगांव येथील कुळकर्णी श्रीपतराव, यांचे नातीशीं लग्न केले. या श्रीपतरावांनीं, गणपतराव रांझेकर हे होळकरांचे दिवाण असतां, त्यांचे हाताखाली काम केले होते. विठ्ठलरावांच्या या स्त्रीचें नांव लक्ष्मीबाई असे ठेविलेले होते. त्यांस दोन पुत्र व तीन कन्या झाल्या. वडील पुत्राचें नांव कृष्णराव धाकटे पुत्राचें नांव माधवराव; वडील कन्या गयाबाई, दुसरी व-हिणाताई, व तिसरी वेणुताई, याप्रमाणे त्यांचीं नांवे होती.

विठ्ठलराव नरसिंह यांची स्त्री लक्ष्मीबाई कायम असतांच त्यांनीं पांचवे लग्न गिजरे या आडनांवाचे गृहस्थाचे कन्येशीं केले. त्या बाईचें नांव सत्यभामाबाई आहे. त्यांस संतान मुळींच झाले नाही. त्या अद्यापि विंचूर येथे असून सत्कालक्षेपकरीत आहेत.

विठ्ठलराव नरसिंह यांनीं धर्मकृत्ये केलीं तीं येणेंप्रमाणें:—
त्यांचे पुर्वजांनीं नरसिंहपुर येथे जे कुलस्वामी नरसिंह याचें मंदिर बांधिले होते त्याजपुढे त्यांनीं बहुत पैसा खर्च करून प्रल्हादाचे मंदिरांपर्यंत मोठा लांकडी सभामंडप बांधिला. त्याचप्रमाणे त्यांनीं पूर्वद्वारीही लांकडी सभामंडप बांधिला. तेरजि, पश्चिमेकडील माहाद्वारा-ज्या बाजूस जो एक बुरूज पूर्वी शिवाजी विठ्ठल यांनीं बांधिला होता त्याच्या समोर व त्या द्वाराच्या उत्तर बाजूस विठ्ठलराव यांनी एक नवीन बुरूज त्याच्या मुकबल्याचा बांधिला. शिवाय, नीरानदीच्या कांठीं एक घाट बांधिलेला होता त्यास पाण्याच्या धक्यानें इजा न व्हावी ह्मणून त्यांनीं त्या घाटालगत व लक्ष्मी-

* हेच सरदार हांणी विंचूर संस्थानचे मालीक आहेत.

तीर्था नजकि एक मजबूत बुरुज बांधिला. हा त्याची सर्व कामे अव्याप पर्यंत कायम् आहेत.

पूर्वी विंचूर येथे पाण्याचा मोठा तोटा असल्यामुळे तेथील लोकास पिण्याचे पाणी अर्ध कोशावरून आणावे लागत असे. हि गैरसोय नाहीशी करण्यास्तव विठ्ठलराव यांनी विंचुरापासून एक कोशावर पश्चिमेचे बाजूस एक मोठी विहीर पाहिली आणि मोट्या खर्चाने नळ बांधून त्या विहिरीचे पाणी गांवांत आणिले. इतक्यांत त्यांस देवाज्ञा झाली त्यामुळे ते काम बंद पडले; परंतु त्यांचे चिरंजीव रघुनाथराव यांनी टिकठिकाणी हौद बांधून सर्व गांवास पाण्याचे प्रासापासून मुक्त केले.

नाशिक येथे रघुनाथभटजी म्हणून प्रसिद्ध सिद्ध पुरुष होउन गेले. त्यांची कीर्ती हाल्लीं सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. त्यांस राहाण्याकरितां विठ्ठलराव यांनी गोदातीरीं एक उत्तम बंगला बांधून दिला. पुढे त्या सत्पुरुषापासून त्यांनी उपदेश ग्रहण केला, आणि सर्व काल हरिहराची पूजा करून वेदांतविचारांतच आयुष्याचे दिवस घालविले. नंतर थोडे दिवसांनी त्यांनी रघुनाथभटजीचे हस्ते विंचूर व सायखेड या गांवांचे जमिनीपैकीं मूढिदाने वगैरे धर्म कृत्ये करविली; तीं निर्वेध चालली आहेत. पुढे भटजी महाराज हे सन्यास करून माघ वद्य चतुर्दशी ह्मणजे शिवरात्रीचे दिवशीं समाधिस्थ झाले. त्यांचे उत्तरकृत्य, नारायणबळी, वगैरे विठ्ठलराव यांनी बहुत पैसा खर्च करून करविले. त्याचप्रमाणे त्यांची वार्षिक पुण्यतिथी, महालय, समाधीचा पूजनैवेद्य वगैरेचे खर्चास विठ्ठलराव यांनी सालिना चारशे रुपयांची नेमणूक करून दिली. ती या वेळेपर्यंत त्यांचे चिरंजीव रघुनाथराव यांनी चालविली आहे.

वर लिहिलेले रघुनाथ भटजी यांचे नारायणबाबा म्हणून शिष्य होते; त्यांस आपले गुरूपासून हटयोग साध्य झाला होता. त्यांची सेवा विठ्ठलराव यांनी बहुत केली आणि बहुत पैसा खर्च करून त्यांस योगाभ्यासाकरितां मालेगांवानजीक दाभाडी या नांवाचे

२२४ • विठ्ठलराव नरसिंह यांचे चरित्र.

गांवांत एक मठ बांधून दिला. त्या मठांत नारायणबाबा यांनीं विष्णूची मूर्ती स्थापन केली. त्या देवास विठ्ठलराव यांनीं, पूजा नैवेद्य वगैरेचे खर्चाकरितां, नेमणूक करून दिली. ती हालीं चालत आहे.

पेशवाई अंमलांत विठ्ठलराव व आबासाहेब पुरंदरे यांचा सरस्परें बहुत स्नेह होता. पुढें इंग्रजी अंमल झाल्यावर आबा साहेब पुरंदरे हे दत्तक घेऊन परलोकवासी झाले. त्यांचे पश्चात्, त्या दत्तपुत्राकडे एल्फिन्स्टनसाहेब कमिशनर यांनीं कांहींच सरंजाम चालविला नाहीं. हें विठ्ठलराव यांस बरें न वाटून त्यांनीं पुरंदरे यांचे दत्तपुत्रास कांहीं तरी सरंजाम चालविण्याविषयीं आपले दोस्त जनरल स्मिथ साहेब यांजकडून त्या वेळचे गव्हर्नर मालकम् साहेब यांस बहुत सिफारीष करविली, व स्वतःही बहुत प्रकारें उद्योग केला. त्यावरून मालकम् साहेबांनीं पुरंदरे यांचे दत्तकास पंचवीस हजार रुपयांचा सरंजाम चालविण्याविषयीं विलायत सरकारास चांगली सिफारीष केली. ती सिफारीष मान्य होऊन वितका सरंजाम पुरंदरे यांचे दत्तकाकडे चालविण्याविषयीं कोर्ट अफ् डिरेक्टर्स यांजकडून ठराव होऊन आला. त्याप्रमाणें आबा साहेब पुरंदरे यांचे दत्तकाकडे तो सरंजाम ताहयात चालून हालीं त्यांचे दत्तकास त्या सरंजामाचा कांहीं भाग वंशपरंपरा चालत आहे.

अंग्णासाहेब ढमढेरे यांशींही विठ्ठलराव यांचा बहुत स्नेह होता. एके समयीं अंग्णासाहेब यांजवर बाजीराव साहेब यांची इतराजी झाल्यानें ढमढेरे यांची सर्व उत्पन्न जप्त झाली. त्या संकटसमयीं विठ्ठलराव यांनीं कितीएक वर्षेपर्यंत ढमढेरे यांचे पदरचे भंडळीचा व त्यांचे प्रपंचाचा सर्व प्रकारें गुजारा चालविला. पुढें अंग्णासाहेबांचे चिरंजीव आबासाहेब ढमढेरे यांस विठ्ठलराव यांनीं आपलें आश्रित समजून आपले खासगी जाहगिरींनून निरंतर चालणारी अशी एक नेमणूक करून दिली. ती हालीं चालत

स्मिथसाहेबांचे ऋणानुबंधाची गोष्ट. १२५

आहे. पूर्वीपासून ढमढेरे हें विंचूरकरांस आपले मालिकांप्रमाणें मान देत होते व हा क्रम अद्यापिही चालू असून पूर्ववतप्रमाणें ढमढेरे यांचे वंशजांवरोबर विंचूरकर घराण्याचा स्नेहसंबंध आहे.

विठ्ठलराव हे सन १८१५ इसवी सालापासून पेशव्यांचे वतीने पेंढारी लोकांचे बंदोबस्ताकरितां आपले फौजेनिशीं कर्नल वालेस व जनरलस्मिथ यांजवरोबर खानदेशांत जात होते, त्यामुळे त्यांचा इंग्रज सरकाराचे बहुत लष्करी व दरबारी हुद्देदारांवरोबर स्नेह संबंध जडून ते हुद्देदार त्यांस बहूमान देत असत. परंतु जनरल-स्मिथ साहेबांवरोबर त्यांचा विशेष ऋणानुबंध होता, त्या संबंधानें झालेली एक गोष्ट उदाहरणार्थ आम्ही पुढें लिहितों. एके समयीं असें झालें कीं विठ्ठलराव यांनीं खानदेश व बागलाण या प्रदेशांत बहुत वाघ मारिले, आणि त्यांच्या कातड्यांचे दोन तंबू करून त्या पैकीं एक तंबू त्यांनीं आपलेमालिक पेशवे यांस नजर पाठविला, आणि दुसरा जनरलस्मिथ यांस नजर केला. तो तंबू साहेबमौसूफ यांनीं मोठ्या आदरानें स्विकारून, वाघाच्या शिकारीस योग्य अशा दुनाली चापाच्या साहा बंदुका व कांहीं पिस्तुले विठ्ठलराव यांस उलट नजर म्हणून पाठवून दिलीं. पुढें सन १८३२ इ. चे सुमारास जनरलस्मिथ साहेबांचे नौकरीची मुदत तमामहोऊन ते साहेब विलायतेस जाण्यास तयार झाले. त्या वेळेस विठ्ठलराव यांनीं पुणें येथें गारपिरावर कलेक्टरांचे बंगल्या नजीक मोठाले तंबू उभे केले आणि त्यांत बहुत उत्तम रोषनीं करून साहेबमौसूफ यांस जाफत दिली. त्या प्रसंगीं त्यांनीं पुण्यांतील बहुतेक नेटीव बडे लोक व मडमांसह लष्करी व दरबारी साहेबलोक यांस त्या जाफतीस बोलाविले होते. त्या समयीं आतपूबाजी * बहुत सोडण्यांत आली. स्मिथ साहेब बहुत खूष होऊन विठ्ठलराव यांस म्हणाले किं,

* दारुकांम.

२२६ विठ्ठलराव नरतिह याचें चारित्र.

“ तात्या साहेब ! आजवर जे दिवस गेले ते आनंदांत गेले; परंतु आतां तुमचा माझा अगदां वियोग होणार, येणें करून मला वाईट वाटतें. याजकरितां मी जाहाजांत बसून जाहाज चालतें होईतोपर्यंत तुम्ही मजबरोबर असावें अशी माझी इच्छा आहे. विठ्ठलराव यांनीं जनरल मौसूफ यांचे इच्छे प्रमाणें कर्ण्याचें कबूल केलें. पुढें थोडकेच दिवसांनीं ते साहेब विलायतेस जाण्य स्तव मुंबईस गेले. त्या वेळेस विठ्ठलराव ही त्यांजबरोबर गेले. स्मिथ साहेब जाहाजांत बसले त्या वेळेस परस्परे मोठ्या प्रेमाचीं भावणें होऊन शेवटीं उभयतांनीं पत्रद्वारे एकमेकांस आपले कुशल कळवीत जायें असे ठरविलें. नंतर परस्परे शेवटचा सलाम होऊन स्मिथसाहेबांचे जाहाज पथमेंकडे चालते झाले आणि विठ्ठलराव विचारास परत आले.

भाग तिसरा.

रघुनाथराव विठ्ठल यांचा वृत्तांत.

प्रकरण १.

मागील भागाचे अंती विठ्ठलराव नरसिंह उर्फ तात्यासाहेब पिंछूरकर यांचे चरित्र समप्त झाले. आतां त्यांचे वडील पुत्र रघुनाथराव उर्फ अंगासाहेब पिंछूरकर यांचा वृत्तांत आम्हां सादर करितो.

रघुनाथराव यांचा जन्म सन १८२४ इतवी म्हणजे शके १७४६ सालीं झाला. तात्यासाहेब यांस हा पुत्र प्रथमच झाला असल्यामुळे त्यांनीं पुत्रोच्छाह मोट्या समारंभांने केला.

पुर्वी दक्षिणेत हंमजी अंमल होण्याचे बालमेलीत तात्यासाहेब यांचे जवाहीरखान्यावरील कारकुनांनीं त्यांतील पुष्कळ जवाहीर काढून नेले होते. ही लबाडी रघुनाथराव यांचा जन्म होण्यापूर्वी तात्यासाहेब यांस कळली नव्हती; परंतु त्यांचे जन्माचे संघर्षांत ती त्यांस कळल्यावरून त्यांनीं त्यावरून चौकशी चालविली. तीचे अंती चोरीस गेलेल्या जवाहीरांपैकीं सरासरी पाऊण लाख रुपयांचे किमतीचे जवाहीरांचा ठिकाण लागून ते पुनः जवाहीरखान्यात ठेवण्यांत आले. त्यावरून पुत्रजन्माचा शकून आपल्यास लाभदायक आहे असे तात्यासाहेब यांस वाटून त्यांस मोठा आनंद झाला.

रघुनाथराव यांचे वय तीन वर्षांचे झाल्यावर दुर्दैव करून सन १८२७ इतवी सालीं त्यांचे मातृभ्रीस देवाज्ञा झाली. पुढे त्यांचे संगोपन तात्यासाहेब यांनींच केले. ते चार वर्षांचे झाल्यावर सन १८२८ इ० सालीं त्यांचे नांव पहिल्या प्रतीचे सरदारांचे

२२८ ° रघुनाथराव विठ्ठल यांचा वृत्तांत

पटांत दाखल करण्याविषयी तात्यासाहेब यांनी सरकारास विनंती लिहिल्यावरून सरकाराने तसे कण्याविषयी आपले पुणे येथील एजेंट यांस हुकूम पाठविला.

त्याच वर्षी तात्यासाहेब यांची चौथी स्त्री लक्ष्मीबाई यांस प्रथम पुत्र झाला आणि त्याचे मागून चार वर्षांनी दुसरा पुत्र झाला. पैकीं वडील पुत्राचे, कृष्णराव व धाकट्याचे, माधवराव, अशीं नावे त्यांनी ठेविलीं.

सन १८३२ इसवी सालीं तात्यासाहेब यांनी रघुनाथराव, यांचा वृत्तबंध करून त्यांचे पदवीस जो विद्याभ्यास योग्य तो त्यांजकडून करविण्यास आरंभ केला.

सन १८३५ इ० सालीं तात्यासाहेब यांनी कृष्णराव यांचा वृत्तबंध केल्यावर लौकरच वडील पुत्र रघुनाथराव यांचे लग्न केले. हा शरीर संबंध शिंद्यांचे पदरीं गणपतराव भाऊ खटावकर म्हणून एक नामांकित व श्रीमान गृहस्थ होते त्यांजबरोबर झाला.

परंतु ह्या घराण्याच्या दुर्दैवामुळे तात्यासाहेब यांस सन १८३६ इसवीचे जान्युवारी महिन्यांत माथेशुलाचे भाजाराने एकाएकी देवाज्ञा झाली. त्यांचे उत्तरकार्य त्यांचे जेष्ठ पुत्र रघुनाथराव यांनी गोदातीरीं केले.

ह्या दुखदायक गोष्टी विषयी नाशिक येथील त्यावेळचे सध्दकलेक्टर मिस्टर रिव्हज् यांनी सरकारास रिपोर्ट करून त्यांत कैलासवासी तात्यासाहेब यांचे तीन पुत्रांची नावे व उमरी कळविल्या आणि त्यांजकडे जे इनामी व सरंजामी गांव, वतने व इकू चालत होते त्यांची व्यवस्था कशी करावी म्हणोन सरकारास विचारिले. त्याचे जबाबांत सरकाराने मिस्टर रिव्हज् यांस कळविले कीं, “ मरहूम * तात्यासाहेब यांजकडे जे कांहीं चालत होते ते सर्व त्यांचे वडील पुत्र रघुनाथराव यांजकडे चालविण्याचे बाबदींत कौन्सिलांत विचार चालू आहे, याकरितां

तुम्हीं त्यांचे पुत्रांचे भेटीस जावें, आणि आपले वडील हक्क * शा-
ह्यामुळे सरकारास बहुत अब्सोस्† शाला आहे व आपले
वडिलांकडे सरंजाम वगैरे जें काहीं चालत होतें तें आपणांकडे
चालविण्याविषयीं ठराव होऊन तो पुणे येथील एजेंट यांचे मार्फत
आपल्यांस लौकरच कळविण्यांत येईल, असें त्यांस सांगून त्यांचें
समाधान करावें. ” त्यावरहुकूम मिस्तर रिव्हज् यांनीं सायखेडें
येथें रघुनाथराव यांचे भेटीस जाऊन सरकारचे पत्रांतील मजकुर
त्यांस समक्ष कळविला.

रघुनाथराव आपले वडिलांचें उत्तरकार्य करून विंचुरास
परत आल्यावर त्यांनीं दौलतीचे पुरातन कारभारी कृष्णाजी शा-
मराव यांजबरोबर पुण्यास जाऊन सरदार लोकांबद्दलचे एजेंट
यांची भेट घेतली. पुढें लौकरच सरकारांन रघुनाथराव यांचे
नांवानें सरंजाम वगैरे चालविण्याचे बाबदींत ठराव करून ते
कायद्याचे वयांत येत तोंपर्यंत दौलतीचा कारभार चालविण्यास
एक योग्य गृहस्थ नेमण्याविषयीं व त्यांस दुखवटचाबद्दल शाल-
जोडी देण्याविषयीं एजेंट साहेब यांस हुकूम पाठविला. त्यावरहु-
कूम एजेंटसाहेबांनीं आपले कारकुनावरोबर रघुनाथराव यांजकडे
एक पत्रासह एक शालजोडी पाठवून दिली. सदर पत्र वाच-
कांचे माहिती करितां आमी पुढें दाखल करितों.

“ राबसाहेब मुफ्फक् मेहेरवान करम फर्माय
दोस्तां रघुनाथरावजी विंचूरकर उम्देतुल मु-
ल्क बाहादूर सल्मदु.

अजीसौब अलेक्जांडर बेलसाहेब बाहादूर, एजेंट जिल्हा
दक्षिण. सलाम् बादज सलाम् खैरियत अंजाम आंके येथील खैर
सला जाणून आपली बादमानी हमेशा कलमीं करीत असलें पा-

* मृत.

† दुःख

दिजे. दरीं विला, आंसाहेवांनीं चंद्र १२ रमजान् सन १२४५ फत्तलीचे खत पाठविलें तें पावलें. मरहूम विठ्ठलराव तात्यास.हे. यांचा इंतिकाल झाला हें ऐकून फार अब्जोस् झाला. तो कलमीं करितां येत नाहीं. इक्तालाचे मर्जी पुढे इन्तानाचा इलाज नाहीं हें दिलांत ठेवून अब्जोस् सोडून दिला पाहिजे. आंसाहेवांनीं खत इबलाग केलें त्याचा तरजमा करून सय्यद मुस्तताब मौलाअलकाब राइट आनरेबल गव्हर्नर दर इजलास् कौन्सिल जंजीरे मुंबई यांचे हुजुरांत गुजराविला. त्याचा जबाब तारीख २९ माहे फेब्रुवारी सन १८३६ इसवीचा इंजानिवांचे नांवें आला. त्यावरून कलमीं करण्यात येत आहे जे मरहूम तात्यास.हे. यांजकडे सरंजाम चालत होता तो दरोबस्त आंसाहेवांकडे चालवावा म्हणोन मेहेरबान प्रिन्सिपल कलेक्टर साहेब यांना पुणे व कलेक्टर सुभा अहमदनगर व खान्देश यांत आलाहि. हा हुकूम सादर झाले आहेत, व कौन्सिलचे हुकुमाप्रमाणे आंसाहेवांचा दुखवड्यावइल शालजोडी १ एक नारोलक्ष्मण कारकून याजबरोबर पाठविली आहे; पावलयाचे उत्तर कलमीं केलें पाहिजे. व आंसाहेवांचे वय दौलतीचा बंदोबस्त राखण्यास योग्य होईतो पर्यंत दौलत संरक्षण करण्यांस व सरंजामाची बहिवाट करण्यास हरकोणीं इमानीं व हुशार षख्त याची नेमगूक करावी सगून इंजानिवांस कौन्सिलांतून फर्माविलें आहे व आंसाहेवांचे नांवें येवियीं गव्हर्नर इन कौन्सिल साहेब यांचे खत मागाहून सादर होईल तें आपल्याकडे पोहोचविलें जाईल. तारीख ११ माहे मार्च सन १८३६ इसवी. सुर्वत तित सलसीन मयातेन व अलफ. जियादा काय लिलिणें प्यार मोहोबत असों दिज्ये हे किताबत.

(सही इंग्रजी) अलेक्झांडर वेल
एजेंट.

कारभारी यांस एजेंट साहेबांचे पत्र २३१

जरी सरकारानें पत्रांत कळविण्याप्रमाणें विंचूर संस्थानचा कारभार चाळविण्यास एक नवीव इसम नेमण्या विषयीं एजेंट साहेब यांस हुकूम पाठविला होता तरी त्या साहेबांनीं तसें न करितां पुरातन कारभारी यांसच त्याकांमावर मुकरर केलें. याबाबदींत कारभारी कृष्णाजी शामराव यांस पत्र आलें तें येणेंप्रमाणे:—

मेहेरबान दोस्तां कृष्णाजी शामराव निस्वत् विंचूरकर सलमहु.

अजीसौब अलेकजांडर बेल साहेब बाहादूर एजेंट जिल्हा इक्षिण. सलाम आंके दरिंपिला, राइट आनरेबल गव्हर्नर इन्-कौन्सिल साहेब यांचा हुकूम तारीख २९ माहे फेब्रुवारी सन मजकूरचा आला, त्यांत इंजानिबांस फर्माविलें आहे जे रघुनाथराव भंगासाहेब यांची प्रस्तुत कम उमर आहे ती पर्यंत त्यांची जिनगी, सरंजाम, इनाम, जाहागीर, वतन वगैरेची वहिवाट करण्यास कोणीं पख्ख प्रौढ व खिरख्वाहा असेल त्याची योजना करावी. त्यावरून आपण प्राचीन त्यांचे पदरचे व खिरख्वाहा घणून त्या कांमावर आपली योजना करून कलमीं केलें जालें जे सदरहूची वहिवाट मर्हूम तात्यासाहेब यांच्या कारकिर्दींत चालत होती त्याप्रमाणें चालवावी व खर्चात कसोशी करावी, व जम्मे पेशा खर्च बिलकूल जास्ती होऊं देऊं नये, व जम्मा वसूल बाकीचे हिशेब जंजीरबंद राखावे; पदरची मंडळी कायम ठेवावी; सरकारातून हुकूम होत जातील ते साफ मनावीत माने; भंगासाहेब यांची उमर हौलतीचा बंदोबस्त करण्यास योग्य झाल्यावर आपले वहिवाटीचे कागद पत्र, हिशेब, वगैरे सुद्धा त्यांचे हवाली करावे; व या कांमावरून आपल्यांस कांहीं तैनात द्यावी असें नवरीस आज्ञास त्याचा विचार आर्यदां केला जाईल. तारीख

१९ माहे मार्च सन १८३६ इसवी. जियादा काय लिहिणें हे किताबत.

(सही इंग्रजी) अलेक्जंडर वेल्
एजेंट.

या प्रमाणें सर्व व्यवस्था लागल्यावर रघुनाथराव हे कारभारी मौसूफ यांजबरोबर विंचुरास परत गेले.

रघुनाथराव यांनीं आपले वडिलांचे हयातींत मराठी वाळ-बोध व मोडी लिहिण्या वाचण्याचा व हिशेब वगैरे कारकुनी विद्येचा अभ्यास चालविला होताच. तो अभ्यास कारभारी मौसूफ यांनीं त्यांजकडून पुढें चालवून शिवाय फारसी लिहिण्या वाचण्या-चाही अभ्यास सुरू करविला; आणि त्याचप्रमाणें त्यांजकडून घोडा फेरणें, बोथाटी करणें, बंदुकेने निषाण मारणें, व तिरंदाजी करणें यांचाही मोठा रफ्त करविला. तेणेंकरून ते तीन चार वर्षांत चांगले तरबेज झाले. या शिवाय, रघुनाथराव यांनीं स्व-इछेनें संस्कृताचाही बराच अभ्यास केला, त्यामुळे काव्यांत त्यांची चांगली गती होऊन ते वित्पन्न झाले.

रघुनाथराव यांचे कनिष्ठ बंधू कृष्णराव हेही त्यांचे समागमानें घोड्यावर बसण्यास चांगले शिकून फेरफटका करूं लागले. शिवाय, त्यांची सख्खी मातूशी लक्ष्मीबाई यांनीं त्यांस सुशिक्षा देवविल्यामुळे त्यांनीं कारकुनी विद्याही चांगली संपादन केली.

सन १८३८ इसवी सालीं रघुनाथराव यांनीं आपले कनिष्ठ बंधू माधवराव यांचा वृत्तबंध केला आणि मागाहून दुसरे बंधू कृष्णराव यांचें लग्न केलें.

माधवराव यांचे वाणीस लाहानपणापासून पूष्कळ स्वलदगी होती आणि ते भक्तीमार्गांत असल्यामुळे त्यांजकडून व्हावा तसा विद्याभ्यास झाला नाहीं. तथापी ते पुढें समजुतीचे वयांत आल्यावर त्यांनीं स्वइछेनें व्यग्रहाराचे उपयोगीं पढण्या जोगा विद्याभ्यास

त्यांचे दुःखदायक स्थितीचीं कारणें. १३३

केला. ते लग्नास योग्य झाल्यावर रघुनाथराव यांनीं त्यांचें लग्न केलें.

वर लिहिलेल्या सर्व गोष्टी रघुनाथराव यांनीं आपले खानदांनीचे नांव—लौकिकाप्रमाणें चांगले प्रकारें केल्या. याच सुमारास त्यांची पत्नी वयांत आली आणि ती त्यांचे आज्ञेप्रमाणें वागूं लागल्यानें त्यांस सर्व प्रकारें प्रापंचातील सुखप्राप्ती होण्याचा संभव दिसूं लागला; परंतु दुर्दैवेकरून त्या सुखास व्यत्यय येऊन त्यांची स्थिती अत्यंत दुःखदायक झाली. त्याचीं कारणें पुढें लिहितों.

१ घरांत दोन सापल माता व दोन सापल बंधू होते ते त्यांजबरोबर स्पर्धा करित असत.

२ कारभारी हे केवळ जुन्या चालीचे असल्यामुळे दौलतीत जशी दक्षता ठेवणें जरूर होतें तशी दक्षता त्यांजकडून राहात नसे.

३ अशा वगैरे अडचणींस्तव त्यांनीं स्वतः दौलत संभाळण्याकडे विशेष लक्ष पुरविणें योग्य होतें; परंतु त्यांचे वय लाहान असून त्यांचे मनाचा विशेषकल स्नानसंध्येकडे असल्यामुळे त्यांचे लक्ष त्या गोष्टी कडे फारसें गेलें नाहीं. त्यामुळे त्यांबरोबर स्पर्धेनें वागणांरांस आपले मतलब साधण्यास सवड सांपडली.

४ तशांत कारभारी यांची एक कन्या बंधू होती, ती आपल्यास देण्याची त्यांची इच्छा आहे असें रघुनाथराव यांस समजल्यावरून त्यांस असें वाटलें कीं आपणास ममतेनें ह्यापून स्वस्त्री खेरीज दुसरें कोणीच नाहीं, याकरितां आपण कारभारी यांचे कन्येबरोबर विवाह केला तर त्या शरीरसंबंधाचे योगानें त्यांस आपले (जांवई यांचे) कल्याणाची आस्था लागून आपणांस त्यांचे चांगलें साहाय्य होईल. हें आपलें दृढगत रघुनाथराव यांनीं स्वस्त्रीस कळविल्यावर तिनें ही स्वसंतोषानें त्या विवाहास हकार दिला. नंतर त्यांनीं कारभारी यांस बोलाविलें आणि त्यांजबरोबर विवाहाचा निश्चय करून तो लौकरच केला. रघुनाथराव यांस पूर्वी वाटलें होतें त्याप्रमाणें कारभारी यांस त्यांचें हीत रक्षण करण्याची

२३४ ° रघुनाथराव विठ्ठल यांचा वृत्तांत

अधिक आस्था प्राप्त झाली. परंतु तेणेकरून रघुनाथराव यांची सापत्न मातुश्री लक्ष्मीबाई व सापत्न बंधु कृष्णराव यांचे मनांत विषाद उत्पन्न होऊन दिवसान्दिवस त्यांचे वैमनस्य अधिकाधिक वाढत चालले आणि शेवटीं ते अशा थरास गेले कीं त्या मातुश्रीनी संस्थानचे तीन हिस्से करून देण्याविषयीं एजेंटसाहेबांकडे यादी गुजराविण्याचा उद्योग चालविला.

५, त्यांची कनिष्ठ मातुश्री सत्यभामाबाई ही आपले भ्रताराचे देहांता नंतर आपले माहेरीं जाऊन राहिली होती. त्या बाईने रघुनाथराव यांस असे कळविले कीं, “ माझी आतां एकत्र राहण्याची खुषी नाहीं. याकरितां मला निराळी नेमणूक तोडून घ्यावी. ” रघुनाथराव हे आपले घराण्याचे मागील वहिवाटीप्रमाणे व आपले उपन्नाचे मानाने त्या बाईस पृथक् नेमणूक करून देण्यास तयार झाले; परंतु ती तेव्हाड्याने संतुष्ट न होऊन अधिक मोठी नेमणूक मिळण्यास्तव तिने रघुनाथराव यांजवर दिवानीत दावा केला.

या संधीस कारमारी यांस अर्धांगवायुचा उपद्रव होऊन त्यांचे आंगां कारभार करण्याचे सामर्थ्य नाहींसे झाले. सबब दौलतीची सर्व व्यवस्था पाहणे अर्थातच रघुनाथराव यांचे आंगावर पडले. त्यांनीं दौलतीचे स्थितीचा विचार केला तो त्यांस असे भाळले कीं वडिलांचे अंतकाळीं संस्थानचे खाजिन्यांत जी रोकड शिल्लक होती ती कारमारी यांनीं दरोबस्त खर्च करून उलटे किरकोळ देणे करून ठेविले होते; त्याच प्रमाणे जमाखर्चाचे हिशेबांत ही सर्व घोंटाळाच झालेला होता; जवाहीरखाना संभाळण्यास जरी पुष्कळ कामगार होते, तरी आपसांतील कलहामुळे खासे मंडळी पैकी ज्याचे हातीं जो डाग लागला तो त्याने आपणास मालिक समजून आपले कबजांत ठेविला होता; आणि पदरेचे मंडळींत सुद्धा ऐक्य नाहींसे झाले होते; त्यामुळे त्यांजकडे थोडे लोक राहून बाकीचे सर्व त्यांचे उभयतां बंधूंचे पक्षाकडे मिळाले होते.

त्यांस पुण्यांस जाण्याची अडचण. २३५

अशा वेवंदीचे स्थितीत सापत्न मातूभी लक्ष्मीबाई यांनीं आपले उभयतां पुत्र अज्ञान असल्याचे सबबेनें आपण त्यांची पाळन करणारी म्हणून संस्थानचे तीन निराळे हिस्से होण्यास्तव पुणे येथील सरदार लोकांबद्दलचे एजेंट यांजकडे यादी गुजराविली. सर्व्ह यादींत दोन मुख्य तक्रारी होत्या. पैकीं पहिली तक्रार अशी कीं कारभारी यांची कन्या रघुनाथराव यांस दिलेली असल्यामुळे ते त्यांचे तर्फेनें वर्तन करितात; दुसरी तक्रार अशी कीं आम्हीं आज पर्यंत एकत्र राहिलों; परंतु आतां आमचे वनत नाहीं, याकरितां सरंजामाचे तीन हिस्से करून आमचे दोन हिस्से आमचे हयालीं करावे.

ह्या सर्व तंट्याचे कारण विंचूरकर घराण्याचा वकील गोपाळ भास्कर परांजपे हाच आहे असे एजेंट साहेब यांस वाटल्यावरून त्यांनी वकीलमजकूर यास आपल्याकडे येण्याची मनाई केली. त्यावरून त्यानें रघुनाथराव यांस पुण्यास सत्वर येण्याविषयीं कितीएक पत्रे पाठविलीं; परंतु त्यांस त्यावेळेस पुण्यास जाण्यास मोठी अडचण होती, कारण, एक तर, संस्थानांतील घोडी, माणसे, वगैरे यांजवर तीन पक्षांचे तीन प्रकारचे हुकूम होत होते, त्यामुळे त्यांचा हुकूम सर्वावर बराबर चालत नव्हता; दूसरे, त्यांचे वय केवळ १८ वर्षांचेच असून दरबारचे कामकाजची त्यांस चांगलीशी माहितगारी नव्हती; तीसरे, त्यांचे वर लिहिलेले वकीलास एजेंट साहेबांचे कचेरींत जाण्याची मनाई झाली असल्यानें त्यांजबराबर जाण्यांस जुना माहितगार असा कोणीच मनुष्य राहिला नव्हता. अशा अडचणीचे प्रसंगी पुढे काय करावे हें रघुनाथराव यांस सुवेनासें झालें. तत्रापी आपले पिढीजादे नौकर भाऊ पोतनीस, जे त्यावेळेस ग्वाल्हेरीस होते, त्यांस बोलावून घेतले अलतां ते सर्व बखेडे मोडून टाकतील असे त्यांस वाटल्यावरून त्यांनीं त्यांस विंचुरास येण्याविषयीं कित्येक पत्रे पाठविलीं या पत्रव्यवहारांतच एक वर्ष गुजरून गेलें; परंतु पोतनीस यांस

ग्वाल्हेर येथे शिंदे यांचे पदरी कांही रोजगार असल्यामुळे विंचुरास त्यांचे येणे झाले नाही. शेवटीं रघुनाथराव यांनीं स्वतः पुण्यास जाऊन एजेंटसाहेब यांची भेट घेतली आणि आपले स्थितीची सर्व हकीकत त्यांस समक्ष कळवून आखेरीस असे सांगितले कीं, “आमचे दौलतींत आज पर्यंत हिस्से म्हणून कधीं ही झाले नाहीत. याउपर आपल्यांस जसे योग्य वाटेल तसे आपण करावे. मी आपला हुकूम संतोषाने कबूल करीन.” या निस्पृहतेच्या बोलण्याने एजेंटसाहेबांस संतोष वाटून ते त्यांस म्हणाले कीं, “मी तुमचे बोलण्याचा पुर्तेंपणें विचार करून नंतर जे कर्जे ते करीन.”

रघुनाथराव यांचे मागून त्यांची सापत्न मातुश्री लक्ष्मीबाई ही आपले उभयतां पुत्र कृष्णराव व माधवराव यांसह पुण्यास गेली होती. त्याउभयतांनीं ही एजेंट साहेबांस पुष्कळ तक्रारी कळविल्या.

पुढे एजेंट साहेबांनीं रघुनाथराव यांस एके दिवशीं समक्ष सांगितले कीं, “या बाबतींत मला सरकारास जें ल्याहावयाचें आहे तें मी लिहीन आणि त्याजवर सरकारचा जो हुकूम येईल तो मी तुझास मागाहून कळवीन.” नंतर रघुनाथराव यांनीं त्या साहेबांपाशीं विंचुरास जाण्यास रजा मागितली. तेव्हां साहेब त्यांस झणाले कीं, “आपण आजवर आपले संस्थानचे कामकाजांत मन घातले नाहीं, याकरितां एक वर्ष पर्यंत आपले दौलतीचा कारभार करण्यास कोणीं तरी हुशार व योग्य गृहस्थ असला पाहिजे. या मुदतींत आपण खूब मेहेनत करून संस्थान संभाळण्या जोगी तयारी करावी. हमढेरे यांचे घराण्याशीं आपले घराण्याचा पूर्वापार स्नेह-संबंध आहे, याकरितां रामचंद्र पांडुरंग उर्फ आबासाहेब हमढेरे यांस आपले दौलतींत एकवर्षभर कारभारी नेमावे असे माझे मनांत आहे.” हें सर्व झणणें रघुनाथराव यांनीं कबूल केल्यावर एजेंटसाहेब यांनीं त्यांस विंचुरा-

कनिष्ठ बंधूचे गुजाऱ्याबाबद सरकारचा ठराव. १३७

रास जाण्यास रजा दिली. त्याप्रमाणे ते दुसरे दिवशीं विंचुरास गेले; परंतु त्यांची सापत्न मातूथी आपले पुत्रांसह पुण्यासच राहिली.

पुढे लौकरच एजेंट साहेबांनीं ढमढेरेमौसूफ यांस विंचूरचे दौलतीचा कारभार पाहाण्यास एक वर्ष पर्यंत नेमून त्याबाबद त्यांस पत्र लिहीलें आणि त्या पत्राची नकल रघुनाथराव यांजकडे पत्रा सोबत पाठवून दिली. ढमढेरे यांनीं लक्ष्मीबाई व त्यांचे पुत्र कृष्णराव व माधवराव यांस बरोबर घेतलें आणि विंचुरास जाऊन तेथें दौलतीचा कारभार हातीं घेतला. तेथील दिवाणीं कोर्ट बहुत दिवस बंद असल्यामुळे दिवाणीं कामें फार तुंबलीं होती; परंतु ढमढेरे कारभारी यांनीं पुष्कळ भ्रम घेऊन त्या सर्व कामांचे निकाल सत्वर लाविले.

रघुनाथराव यांस कळविल्याप्रमाणें एजेंटसाहेब यांनीं त्यांचे बाबर्दीत सरकारास रिपोर्ट केला. त्याचा जबाब आल्यावर त्यांनीं रघुनाथराव यांस तारीख १० माहे जून सन १८४३ इसवीचे पत्रानें असें कळविलें कीं, “आपण विंचूर संस्थानचे मालिक आहां; परंतु आपली सापत्न मातूथी व सापत्न बंधू यांचे खुराकी पोषागी* बद्दल आपणास जो ऐवज द्यावा लागेल त्याचे ऐवजीं त्यांस गांव तोडून देऊन त्याबद्दल त्यांस सनद करून द्यावी. ही सनद वाफस† घेण्यास व गांव परत घेऊन नक्त नेमणूक ठरवून देण्यास आंसाहेब मुखत्यार आहेत. सदर खुराकी पोषागीबद्दल रकमा ठरवून आपणास आलाहिदा कळविण्यांत येतील. याप्रमाणें सरकारचा हुकूम आला तो आपल्यांस कळविला आहे.” यापत्राची नकल आझीं वाचकांचे माहितीस्तव पुढे दाखल करितों.

* भ्रमवस्त.

† परत.

रावसाहेब मुष्फक् मेहेरेवांन करम् फ-
माय दोस्तां रघुनाथराव अंगासाहेब वि-
चूरकर उमदे तुल मुल्क् बाहादर सलमदु.

अजींसौब अलिषाम् जान वार्डनसाहेब बाहादूर एजेंट जिल्हा
दक्षिण. सलाम् बादज् सलाम् खैरियत् अजाम आंके येथीं
खैरसल्ला जाणून आपली पादमानीं हमेषा कलमीं केली पाहिजे.
दरींविला, आपले वडिलांकडे सरंजाम चालत होता तो आपण व
आपले बंधू मेहेरवान कृष्णराव बापूसाहेब व माधवंरावदादासाहेब
असे त्रिवर्ग बंधू यांजकडे बरोबर चालावा किंवा कसे याचा अंदेश
आल्यावरून नबाब मुस्तताब मौला अलकाब राइट आनरेबल गव्ह-
नरसाहेब बाहादूर दर इज्लास कौन्सिल यांचे इजुरास याबार्बे
मजकूर लिहिला होता. याचा जबाब इजानिबांचे नावे आला जे
सदर सरंजाम तीन पुत्रांकडे चालवावा, क्षणजे वडील पुत्र यांस
सरंजाम असावा व त्यांनीं कनिष्ठ बंधूंची परवरिष यथास्थित
चालवावी. (त्याजवरून कलमीं कर्ण्यात येते कीं) सदर सरं-
जामास आपण मुखत्यार आहां; परंतु आपली सापत्न मातूथ्री
व दोघे बंधू यांचे खुराकी पोषागी बद्दल जो ऐवज द्यावा लागेल
त्याचे मुबादला गांव लावून द्यावा व त्या बद्दल त्यांचे नावे सनद
करून द्यावी. ती सनद वाफस् घेण्यास व गांव परत घेऊन
नक्त नेमणूक ठरवून देण्यास आंसाहेब मुखत्यार आहेत. खुरा-
की पोषागी बद्दल बेरीज ठरवून आलाहिदा कळविण्यात येईल.
मालूम होय. बतारीख ३० माहे जून सन १८४३ इसवी. सु-
र्सन आर्वा आर्विन मयातैन व अलफ. सन १२५३ फसली. जि-
यादाकाय लिहिणें; प्यार मोहोबत असों दिज्ये हेकिताबत्.

(सही इंग्रजी) जानवार्डन

एजेंट.

बंधूंनीं समेट करण्यास्तव रघुनाथरावांचा यत्न. २३९

या ठरावाची समज एजेंटसाहेब यांनीं, कृष्णराव व माधव-
राव यांस ही एक पृथक पत्रानें दिली.

याप्रमाणें आपसांतील तंट्याचा निकाल लागल्यावर सर्व कामें
सुरळींत चालूं लागलीं. पुढें स्याचवर्षीं रघुनाथराव हे उभयतां
सापत्नबंधू व ढमढेरे कारभारी यांस बरोबर घेऊन वार्षिक दर-
घारा करितां पुण्यास गेले. तो दरवार दसऱ्याचे दिवशीं एजेंट
साहेब करित असून त्यास जे दक्षिणेंतील सरदार येत त्यांस ते
ज्याचे त्याचे योग्यतेप्रमाणें बहुमानाचे पोषाग देतहोते. *
त्या दरवारांत रघुनाथराव व त्यांचे उभयतां सापत्न बंधू यांस
शिरस्तेप्रमाणें पोषाग मिळाले.

सरकारच्या वर लिहिलेल्या ठरावा अन्वये कृष्णराव व माध-
वराव यांस खुराकीपोषागी बद्दल रघुनाथराव यांजकडून ज्या
नेमणूका देववावसाच्या त्या एजेंटसाहेब यांनीं ठरवून त्या बाब-
तींत कृष्णराव व माधवराव यांस पत्र लिहिलें.

हा ठराव रघुनाथराव यांस कळविण्यास्तव, कृष्णराव व माधव-
राव यांस आपण लिहिलेल्या पत्राची नकल साहेबमौसूफ यांनीं
त्याच तारिखेचे पत्रासोबत त्यांजकडे पाठवून दिली.

सद्दहू ठरावाप्रमाणें रघुनाथराव यांचे वर लिहिलेले नांवांचे बंधू
पैकीं प्रत्येकास फक्त सरंजामाचे उत्पन्नावर दर शेकडा रुपये ७॥
प्रमाणें मिळावयाचे, याकरितां सरंजामाचे वार्षिक उत्पन्नाचा अज-
मास करून एक नक्की रक्कम ठरविण्यास्तव एजेंट साहेब यांनीं
कागद पत्राचे आधारानें चौकशी सुरू केली.

वा संधीस रघुनाथराव यांनीं कनिष्ठ बंधू कृष्णराव यांस ए-
कांती बोलावून असे सांगितलें कीं, “ आजवर जो व्यवहार
बडला त्यास आतां इलाज नाहीं; परंतु आपण आतां जाणते

● हा दरवार पूर्वी दसऱ्याचे दिवशीं होतहोता; परंतु सन १८५७ इसवी सा
लापासून ती वहिवाट बंद होऊन पुढें तो केसरे-हिंद यांचे जन्माचे तारिखेस
होऊं लागला. ॥ परंतु त्याआलिकडे सरकार जी तारिख नेमितां त्या तारिखेस
तो होऊं लागला आहे.

२४० रघुनाथाराव विठ्ठल यांचा वृत्तांत.

झालों आहों, या करितां मागील वैमनस्य सोडून देऊन एक विचारे वागूं; म्हणजे लौकीक राहून आपलें हीत ही होइल, कारण, घडीलांनीं जो लौकीक मिळविला त्याचें रक्षणकर्णे हें आपलें मुख्य कर्तव्य कर्म आहे. ” हें सांगणे कृष्णराव यांस पसंद वाटून त्यांनीं रघुनाथराव यांस जबाब दिला कीं, ” आपण झगतां हें अगदीं रास्त आहे. याकरितां मी यापुढें आपले विचारानेंच बागेन. ” याप्रमाणें उभयतां बंधूंचें ऐक्य झाल्यावर त्यांनीं एजेंट साहेबांची भेट घेऊन त्यांस कळविलें कीं, “ आम्ही लाहान असतां आमचे दरमियांन वागणारे यांनीं आम्हां मध्ये कलह लावून दिला होता; परंतु कलहा पासून उभयतांचें ही नुकसान आहे असें आतां आम्हांस पक्कें समजून आलें आहे. याकरितां सरंजामाचे उत्पन्नाचे मानानें नेमणूका ठरविण्यास्तव चौकशी चालू आहे ती राहित करावी. ” हें शाहाणपणाचें भाषण ऐकून एजेंट साहेबांस संतोष वाटला. मग त्यांनीं उभयतां बंधूस असें कळविलें कीं, “ आपण उभयतांनीं एकविचारें वागण्याचें कबूल केल्यावरून तुर्त पक्या नेमणूका ठरवून देण्याचे तहकूब करण्यात येत आहे. पुढें कदांचित आपलें न बनेलतर त्याबद्दल विचार करण्यात येईल. ” नंतर साहेब मौसूफ यांनीं कृष्णराव व माधवराव यांस तारीख २० माहे आक्टोबर सन १८४३ इसवीचे पत्र लिहिलें तें असें;—

नंबर ७८१

रावसाहेब मुष्फक् मेहेरबान करम
फर्मायदोस्तां कृष्णराव बापू, व मा-
धवराव दादा, साहेब विंचूरकर
उमदेतुल मुल्क बाहादर सलमहु.

अर्जी सौब जांन वार्डन साहेब बाहादूर एजेंट जिल्हा दक्षिण सलाम बादज सलाम खैरियत अंजाम आंके येथील खैरसला जाणून आपली बादमानीं हमेषा कलमीं करीत असले पाहिजे. इरींविला, आंमेहेरबांमांस तारीख ३० माहे जून सन १८४३ रोजीं खुराकी

त्यांस संस्थानची मुख्तारी मिळाली. २४१

पोषागी बद्दल आयंदा ठराव होऊन कलमीं कर्ण्यांत येईल म्हणून वगैरे मजकुराचें खत कलमीं झालें होतें, ऐशियास त्याबाबद्द इनाम, वतन, व वृत्ती खेरिज करून फक्त सरंजामांचे उपन्नावर दर शेंकडा रुपये १५ उभयतां मिळोन म्हणजे दर एकास साडेसात रुपये शेंकडा व आपल्या दोन्ही मातुश्रचांस इनाम, वतन, वृत्ती व सरंजाम वगैरे एकंदर उपन्नावर दरशेंकडा रुपये १० प्रमाणें म्हणजे दर एक बाईस शेंकडा रुपये ५ प्रमाणें मिळोन ठराव केला; परंतु आपण व मेहेरबान आंगासाहेब यांनीं एकीने वागूं असें कबूल केलें सबब तूर्त सदरीं लिहिल्या अन्वये बंदोबस्त केला नाहीं. आयंदां आपलें न बनेल तर वर लिहिल्या अन्वये आपल्यास देणें विषयीं मेहेरबान आंगासाहेब यांस लिहून गेलें आहे. त्या विषयीं मागाहून हिशेब आणवून काय ठराव होईल ती बेरीज आयंदां कळविण्यांत येईल. मालूम होय. तारीख २० माहे अक्टोबर सन १८४३ इसवी. सुर्सन आर्बा आर्वेन मयातैन व अलफ. जियादा काय लिहिणें प्यार मोहोबत असों दिज्ये हे किताबत.

(सही इंग्रजी) जानबार्डन

एजेंट

पुढें थोडक्याच दिवसांनीं आबासाहेब ढमढेरे यांचे नेमणूकेची एक वर्षाची मुदत भरल्यावर त्यांनीं आपले कारकिर्दीसंबंधीं एजेंट साहेब यांस रिपोर्ट करून त्याचे शेवटीं “ रघुनाथराव हे आपले संस्थान संभाळण्यास योग्य झाले आहेत, याकरितां त्यांस मुख्तारी द्यावी. ” अशी सिफारिष लिहिली. त्याचे जबाबांत एजेंट साहेब यांनीं ढमढेरे यांचे आभार मानिले. *

ढमढेरे यांनीं वर लिहिलेला रिपोर्ट केला त्यावेळेस रघुनाथराव यांनीं ही एजेंट साहेब यांस पत्र लिहिलें होतें. त्याचा जबाब ए -

१४२ रघुनाथराव विठ्ठल यांचा वृत्तांत

जेंट साहेब यांनीं पाठविला त्यांतील हांशिल कीं “ आपण आपले दौलतीचें हरएक काम चालविण्यास योग्य झालां आहां असें ढमढेरे यांचे रिपोर्टावरून दिसतें. याकरितां आपल्यास मुख्तयारी देऊन इतकेंच सुचविण्यांत येतें कीं आपण आपले घराण्याची मनुष्ये व पदरची मंडळी यांचा सांभाळकरून गृहकलह न वाढूं देतां एक विचारें वागावें आणि रयतपरवारिषीकडे * ही लक्ष ठेवावें. ”

याप्रमाणें रघुनाथराव यांस आपले संस्थानची मुख्तयारी मिळाल्यावर लौकरच त्यांस एजेंट साहेबांकडून दिवाणी अधिकाराची सनद मिळाली. तेणेंकरून त्यांस दिवाणी मोकदम्यांचे फैसले करण्याचा इतका मोठा अधिकार प्राप्त झाला कीं त्यांचे निवाड्यांवर अपील नव्हतें. शिवाय, पूर्वीं दर महिन्यास, दर साहा महिन्यांनीं, आणि दर वर्षास दिवाणी फैसल्यांवद्दल सरकाराकडे हिशेब पाठवावे लागत होते तेही पाठविण्याची माफी झाली. खेरीज, आपले कोर्टांत आपले सहीचा छापील कागद चालवून त्याचे विक्रीचें उत्पन्न त्यांनींच घेत जावें असाही सरकारानें ठराव केला. अणखी, सन १८२७ इ० चा फौजदारी कायदा १५ प्रमाणें त्यांस फौजदारी अधिकार हीं मिळाला.

याप्रमाणें रघुनाथराव यांस निरनिराळे अधिकार मिळाल्यावर रुदैवानें सर्व गोष्टी सुयंत्र चालूं लागल्या. मग आपले बंधू कृष्णराव यांस राजी ठेवण्यास्तव त्यांजकडे दिवाणी, फौजदारी, मुलकी, आणि दौलत संबंधीं सर्व कामें सोंपून देऊन ते स्वतः त्यांजवर देखरेख ठेवूं लागले. ही गोष्ट रघुनाथराव यांनीं प्रसन्न मनानें केली, सबब कृष्णराव हेही पुष्कळ श्रम करून वर लिहिलेलीं सर्व कामें योग्य रीतीनें करूं लागले. सरकारी कामकाजा संबंधीं त्यांनीं असा वर्तनक्रम चालविला कीं कोणतेही कामावद्दल सरकारापर्यंत बोभाटा जाण्यास बिलकूल कारण राहिलें नाहीं. शिवाय, दर वर्षास सेशन ज्युडज्य यांस आदरानें बोलावून व स-

* प्रजेचें पालनाकडे.

इर अदालतीचे सर्कीट ज्यडज्य हे दौन्यावर (आपले अधिकाराचे हद्दींतील दिवाणी कोर्टांची पाहाणी करण्यास्तव) फिरत असतां विंचुरापासून थोडे अंतरावर आले झणजे त्यांस मुद्दाम विंचूरास बोलावून आपले कोर्टांतील इन्साफाचे कागदपत्र त्यांस दाखवूं लागले. ते पाहिल्यावर ते अधिकारी खुब होऊन “ आमचे अधिकाराचे हद्दींतील कामांपेक्षा तुमचे कोर्टांत अधिक चागलें काम चालतें ” असें बोलत इतकेंच नाहीं, तर, त्याबद्दल कृष्णराव यांस सर्टिफिकेट (आब्रू पत्रें) ही देऊन जात व सरकारांसही त्याबद्दल तारिफ लिहित; आणि सरकारांकडून त्याबद्दल रघुनाथराव यांस तारिफेचीं पत्रें ही येत.

याप्रमाणें विंचूरचे दौलतींत सर्व कामें उत्तम प्रकारें चालल्यानें आपले बंधूंचें मन सर्व प्रकारें अनुकूलतेचें आहे असें रघुनाथराव यांचे मनांत ठसून त्यांची सर्व फिकीर दूर झाली.

याच सुमारास रघुनाथराव यांची कनिष्ठ पत्नी वयांत येऊन तिचीही प्रपंचास मदत होऊं लागली; आणि त्यांच्या उभय पत्न्या एकविचारें वागत असल्यानें त्यांचें मनास मोठें समाधान वाटूं लागलें. सारांश, ते दिवस त्यांचे मोठे सुखसमाधानाचे होते. तथापि त्यांचे मनास पुनः उद्दिष्टता येण्यास लौकरच एक कारण झालें. त्याचा गोष्ट्वारा पुढें लिहितों.

कोर्ट आफ डिरेक्टर्स (कंपनी सरकारचें लंडन शहरांतील मुख्य कोर्ट) यानें सन १८४२ इ० सालीं सरंजाम चालविण्याचे बाबदींत कांहीं नवीन रूल (कानू) करून ते मुंबई सरकाराकडे पाठविले होते. त्या रूलांत अशा विद्वट शर्ती घातलेल्या होत्या कीं तेणेंकरून बहुतेक सरंजाम खालसा होणारे होते. त्या रूलांअन्वये दक्षिणेंतील दरोबस्त सरंजामाच्या चौकशा कर्ण्याविषयीं त्या वेळचे पुणें येथील एजेंट मिस्टर जानवार्डन् यांस मुंबई सरकारचा हुकूम येऊन थडकला. तो पाहून सर्व सरंजामदार आपआपले ठिकाणीं लाचार व दिलगीर होऊन बसले. सरकार

२४४ रघुनाथराव विठल यांचा वृत्तांत.

दुकूमाअन्वये मिस्तर वार्डन यांनी चौकशा सुरू केल्या. त्या कामांत सरंजामदारांपामून पुरावे मागून घेऊन प्रत्येक सरंजाम कोणत्या शर्तीने चालवावा याचा विचार होऊं लागला. त्यावेळेस रघुनाथराव यांस एजेंटसाहेबांकडून एक पत्र आलें, त्यांत आपले घराण्याकडे सन १७५१ इ० पूर्वी काय सरंजाम चालत होता त्याबद्दल पुराव्याचे दाखले पाठवावे म्हणून लिहिलें होतें. अशा प्रसंगीं रघुनाथराव यांजपाशीं पुरातन माहितगार असा कोणीही कारभारी अगर कारकून राहिला नव्हता. ते स्वतः झटले तर अल्पवयीं असून प्राचीन गोष्टी त्यांस मुळींच माहित नव्हत्या. तशांत पूर्वी सन १८०२ इ० सालीं यशवंतराव होळकर यांनीं पुण्यावर चढाई केली त्या वेळेस त्यांचा एक सरदार मीरखान यांने विंचूरकर यांचा विंचूर येथील वाडा जाळून टाकिला त्यांत विंचूरकर यांचे बहूत कागदपत्र जळून गेले होते, आणि जे कांहीं इतर ठिकाणीं राहिले होते त्यांची दक्षिणेंत इंग्रजी अमल होण्याचे घालमेलीं अफरातफर झाली होती. त्यामुळे एजेंटसाहेबांनीं मागितलेले दाखले कितीएक दिवस पर्यंत त्यांस हाजिर करितां आले नाहींत; आणि पुढें काय करावें हें त्यांस सुचेनासें होऊन त्यांचे मनास मोठी विवंचना प्राप्त झाली. तथापि, ईश्वर दयेने ती विवंचना लौकरच दूर झाली, कारण, ते दाखले मिळविण्यास्तव त्यांनीं आपले पदरचे पिढीजादे कामगारांचे घरचीं जुनी दफतरे पाहाण्यास कारकून बसविले. तेव्हां माजी पुरातन कारभारी सालकाडे यांचे घरांत विंचूरकर घराण्याची कांहीं जुनी दफतरे (रुमाल) सांपडलीं. त्यांत सन १७५१ इसवी पूर्वी रघुनाथराव यांचे निपणजे विठल शिवदेव यांचे हातांत उत्तर हिंदुस्थान प्रांतीं अकरा माहाल असून सन १७४३-४४ इ० सालीं त्या पराक्रमी पुरुषास दक्षिणेंत रासें व मांडकी हे गांव जाहगीर मिळाले असल्याबद्दल बाळाजी बाजीराव पेशवे यांच्या अस्तल सनदा व त्यांचे दफतरचे दाखले सांपडले. शिंदार्य वि-

ब्रुल शिवदेव यांस पूर्वी दिलेल्या देहेनग्या एकत्र करून त्याबद्दल सन १७६२ इ० सालीं सालिना रुपये १६,८५,००० चे आकाराचा एकंदर मुलुक पेशवे माधवराव बहाळ यांनीं लावून दिल्याचाही दाखला सांपडला.

मग रघुनाथराव यांनीं वर लिहिलेले एकंदर दाखले एजेंटसाहेब यांजकडे पाठवून दिले, आणि मागाहून त्या साहेबांची मुद्दाम भेट घेऊन त्यांस समक्ष कळविळें कीं, “ हाही चालत असलेली जाहागीर वंशपरंपरेचे शर्तीनें चालविण्याबद्दल माझे वडील तात्यासाहेब यांस सर जान मालकम् व आनरेबल मोंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन माजी सोलकमिशनर यांजकडून वचनें मिळाल्याचा मजकूर मीं त्यांचे तोंडाचे ऐकिला आहे. या करितां सदर जाहागीर वंशपरंपरेनें मजकडे चालविण्याविषयीं सरकारास सिफारिष कर्ण्याची मेहेरबानगी करावी. ” त्याजवर मिस्टर वार्डन साहेब ह्मणाले कीं, “ आपला सरंजाम वंशपरंपरा चालविण्याचे बाबदींत मालकम्साहेब यांनीं आपले वडिलांस वचन दिलें तें खरें आहे, व त्याच वचनाचे आधारानें तो वंशपरंपरेनें चालवावा ह्मणून मि. एल्फिन्स्टन यांनीं दफतरीं दाखला लिहून ठेविला आहे. सबब मी आपले ह्मणण्याप्रमाणें सरकारास सिफारिष करीन. आपण बिलकूल किकीर करूं नये. ”

याच सुमारास एक गोष्ट झाली ती कांहीं महत्वाची वाटल्यामुळे आम्ही ती पुढें लिहितो.

दक्षिणेंत इंग्रजी अंमल होतांच कप्तान पार्टिजर म्हणून जे साहेब अहमदनगर जिल्ह्याचे कलेक्टर झाले होते, त्यांनीं सरकारची चाकरी नेकीनें केल्यावरून पुढें त्यांस बारोनेटची पदवी मिळून लोक त्यांस “ सर हेनरीपार्टिजर ” असें म्हणूं लागले. चीनदेशांत अफूचे व्यापाराचे संबंधानें झालेल्या बरेड्याचा पक्का व निरंतर चालेल असा बंदोबस्त कर्ण्यास्तव इंग्रज सरकारानें त्यांस त्या देशास पाठविलें होतें. आपले सरकारचे खात्रीप्रमाणें

त्या बखेड्याचा निकाल केल्यावर ते इंग्लंडास परत जात असता मुंबईस उतरून पुण्यास आले. त्या साहेबांबरोबर आपले वडील तात्याहेब यांची निहायस दोस्ती होती असे रघुनाथराव यांस ऐकून माहित होतें. सबब त्यांनीं मिस्टर वार्डन एजेंट यांचे मार्फत त्यांची भेट घेतली. त्या भेटीत तात्यासाहेब यांजबरोबर आपली मोठी दोस्ती असण्यासंबंधी त्यांनीं रघुनाथराव यांस कित्येक मागील गोष्टी सांगितल्या. ते साहेब उदार व मोकळ्या मनाचे असून मोठे भारदस्त व प्रतिष्ठीत होते. त्यांचा मुक्काम पुण्याचे छावणींत होता. मुंबईचे गव्हर्नर साहेब यांनीं त्यांस आपले दापोडी येथील बंगल्यांत बाल (मडमांचा नाच) व जाफत दिली. त्या प्रसंगीं पुण्यांतील दरोबस्त बडेलोकांस पानखुपारीकरितां बोलावणी झाली होती. रघुनाथराव यांसही बोलावणें झाल्यावरून ते तेथें गेले होते. ते पार्टीजरसाहेब यांस भेटल्यावर ते साहेब शिष्टसांप्रदायाप्रमाणें त्यांशीं बोलूं लागले. त्या बोलण्यांत त्यांनीं रघुनाथराव यांस असे सांगितलें कीं, “आपले वडील तात्यासाहेब हे मोठे इमानदार व थोर मनाचे सरदार होते. त्यांनीं आपलें अत्यंत मोठें नुकसान सोसून आपले मालिक पेशवे यांजबरोबर शेवटपर्यंत नेकीनें वर्तन केलें. असें उदाहरण पेशवाईतील सरदारांचे घराण्यांपैकीं आपलेच घराण्यांत आढळलें.” पुढें अशाच प्रकारें कांहीं वेळपर्यंत परस्परेण भाषण झाल्यानंतर साहेब मौसूफ यांनीं रघुनाथराव यांस विदाकरून दिलें. पुढें लौकरच ते साहेब विलायतेस निघून गेले.

मिस्टर वार्डन् एजेंट यांनीं लौकरच दक्षिणेंतील प्रत्येक सरंजाम पुढें चालविण्याची शर्त ठरवून एक पट तयार केला आणि तो मुंबई सरकाराकडे पाठवून त्यांत लिहिलेल्या बहुतेक जुन्या सरदारांचे सरंजाम वंशपरंपरेचें शर्तीनें चालविण्या विषयीं त्या सरकारास आपले रिपोर्टांत सिफारिष लिहिली. हें जरूरीचें व महत्वाचें काम संपल्यावर ते साहेब राजा घेऊन विलायतेस गेले.

सदर्हू सरंजामपट मुंबई सरकारानें कोर्ट आफ डिरेक्ट्स यांज-
कडे विचाराकरितां पाठवून दिला. तत्रापि त्यांत पुष्कळ चुका
झाल्या होत्या असें त्या कोर्टास घाटल्यावरून त्यानें तो पट पुनः
चौकशी कर्ण्यास्तव मुंबई सरकाराकडे परत पाठविला. त्या
सरकारानें तो मिस्टर ब्रौन नांवाचे जे साहेब नुकतेच पुण्यास ए-
जेंटचे कामावर आले होते त्यांजकडे पुनः चौकशी कर्ण्यास्तव
पाठवून दिला. याप्रमाणें सदर्हू सरंजामपट आणखीही एक वेळा
विलायत सरकारापर्यंत जाऊन चौकशीस्तव परत आला. शेवटीं
सन १८४९ इसवी सालीं इनाम कमिटी स्थापन कर्ण्याविषयीं
प्रथम उपक्रम निघाला, आणि त्याजवर विलायत सरकारापर्यंत
आणखीही पत्रव्यवहार चालून सन १८५१ इसवी सालीं ती क-
मिटी पुणे येथें स्थापन झाली. पुढें तिचे कचेरींत दक्षिणेंतील दरोबस्त
सरंजामांच्या पुनः चौकशी कर्ण्याचें काम झपाट्यानें चालूं लागलें.

सन १८४७ इ० सालीं रघुनाथराव यांची वडील पत्नी प्रसूत
होऊन तिला कन्या झाली; परंतु पुढें त्या बाईस सुतिका रोग
झाला. तो नाहीसा होण्यास्तव रघुनाथराव यांनीं दाहा महिने
पर्यंत बहुत उपचार केले; परंतु कांहींच उपयोग न होतां शेवटीं
सन १८४८ इ० सालीं त्या बाईस देवाज्ञा झाली. पुढें दोन म-
हिन्यांनीं तिची तान्ही कन्याही वारली. या बाईचे अंगीं पातिव्रत्य
धर्म वर्णनीय होता, त्यामुळे तिचे वियोगानें रघुनाथराव यांस अ-
त्यंत दुःख झालें. त्या दुःखाचें परिमार्जन होऊन मनाची स्वस्थता
बहावी म्हणून रघुनाथराव यांनीं उत्तर हिंदुस्थानांतील तीर्थयात्रा
कर्ण्याचा विचार आपले बंधूस बोलून दाखविला. तेव्हां त्यांनीं घर
सोडून न जाण्याविषयीं रघुनाथराव यांस पुष्कळ प्रकारें आग्रह
केला; परंतु यात्रेस जाण्याचा विचार त्यांचे मनांत बृढ झाला अ-
सल्यामुळे त्यांनीं बंधूंचे आग्रहास मान न देतां पुण्यास जाऊन
एजेंटसाहेब यांचे मार्फत सफरेस जाण्याविषयीं सरकारची पर-
वानगी मिळविली, व त्या खेरीज, सफरेंत आपली चांगली

२४८ रघुनाथराव विठ्ठल यांच्या वृत्तांत.

व्यवस्था राहावी म्हणून उत्तर हिंदुस्थानांत ज्या ज्या राजधान्या व शहरें त्यांस पाहावयाचीं होतीं त्या त्या राजधान्यांतलि इंग्रज सरकारचे रेसिडेंट किंवा पोलिटिकल एजेंट व इतर अधिकारी यांचे नांवांचीं पत्रें त्यांनीं एजेंट साहेब यांजपासून घेतलीं. नंतर ते लाहानशा लवाजभ्यानिशीं सुमुहूर्तावर निघून चालते झाले. *

रघुनाथराव हे पाहाडांतील बद्रिकेदार वगैरे ठिकाणच्या यात्रा करित करित प्रयागास येऊन पोहोंचले. त्यासुमारास त्यांची कनिष्ठ पत्नी जी अजारीपणामुळे त्यांबरोबर न जातां त्यांचे आशे-वरून विंचूर येथेंच राहिली होती तिला देवाज्ञा झाली. हें खेदकारक वर्तमान रघुनाथराव यांस समजतांच, नानाप्रकारच्या तीर्थयात्रा केल्यामुळे व चमत्कारिक ठिकाणें व अपूर्व पदार्थ पाहिल्यानें त्यांचे मनास जी कांहीं स्वस्थता प्राप्त झाली होती ती नाहीशी होऊन पूर्ववत् त्यांचे चित्त पुनः उदास झालें, तत्रापि त्यांनीं यात्रेचा क्रम बंद न करितां पुढें तसाच चालविला.

● रघुनाथराव यांनीं सन १८४१ इसवी पासून कित्येक धर्मकृत्यें व तीर्थयात्रा केल्या, व त्याचप्रमाणें कित्येक सत्पुरुषांचीं दर्शनें घेऊन त्यांचे समागम केले वगैरे गोष्टीबद्दल वेदशास्त्रसंपन्न राजमान्य राजेश्री गणेशशास्त्री लेले त्रिवक्कर यांनीं “तीर्थयात्रा प्रबंध” या नांवाचें एक पुस्तक छापून प्रसिद्ध करण्याचें काम चालविलें आहे. त्यांत वर लिहिलेली गोष्ट व इतर यात्रासंबंधी वगैरे पुष्कळ मनोरंजक गोष्टी आहेत, सबब तें पुस्तक वांचून पाहाण्याविषयीं आम्ही वाचकांस सूचना करितां.

प्रकरण २.

पुढें सन १८५१ इसवी सालीं रघुनाथराव हे विंचुरास परत आल्यावर त्यांनीं आपली कनिष्ठ मातूश्री सत्यभामाबाई यांची समजूत केली आणि त्यांस विंचुरास नेऊन आपले वाड्यांत ठेवून घेतले.

याच सुमारास वडिलार्जित जंगम् मिळकतीची त्रिवर्ग बंधूं मध्ये वांटणी होण्याविषयीं वडील मातूश्री लक्ष्मीबाई यांजकडून उपक्रम निघून ती करण्यांत आली. ती होण्यापूर्वी त्रिवर्ग बंधूंनीं आपसांत असें ठरविलें कीं सर्दह मिळकतीपैकी ज्याचे ताब्यांत ज्या वस्तू असतील त्या त्याचे ताब्यांतच राहाव्या, आणि मातूश्री जी वस्तू ज्यास देतील ती त्यानें स्विकारून संतुष्ट राहावें. तो ठराव मातूश्री यांस ही मान्य झाल्यावरून त्यांनीं शिल्लक असलेल्या जडजवाहिराची वांटणी करून दिली. तीत, रघुनाथराव हे वडील असल्यामुळे वडिलार्जित देव व त्यांचे अलंकार, पोथ्या, सनदापत्रे वगैरे उपयोगाचे दरोबस्त कागदपत्र त्यांस मिळून नरसिंहपूर येथील श्रीनृसिंह देवाचे संस्थानची वहिवाटही त्यांजकडेसच गेली.

सन १८५२ इ० चे मार्च महिन्यांत रघुनाथराव यांनीं सातारा येथील गोविंद नाईक पालकर यांचे वडील कन्ये बरोबर आपला विवाह केला.

सनमजकूरचे मे महिन्यांत, सरकारानें, रघुनाथराव यांचे कनिष्ठ बंधू कृष्णराव यांची व्यवहारांतिल हुशारी, कायद्यांची माहितगारी, प्रामाणिकपणा, प्रतिष्ठितपणाचें वर्तन, आणि त्यांचे खान्दानीचा मोठेपणा, या सर्व गोष्टींकडे लक्ष पुरवून, त्यांची पुर्गे येथील सदर अमिनीचे हुद्यावर एकदम नेमणूक केली. पुढें थोडकेच दिवसांनीं कृष्णराव हे आपले कामाचा चार्ज घेण्यास्तव पुण्यास गेले.

ह्या उभयतांचे कनिष्ठ बंधू माधवराव यांस त्याकाळीं व्यवहा-

२५० रघुनाथराव विठ्ठल यांचा वृत्तांत

राची चांगली माहिती नसल्याकारणाने ते घरी रिकामे बसून काळ घालवीत होते. त्यांनी हुशार होऊन नावलौकिक मिळवावा असे रघुनाथराव यांस वाटल्यावरून त्यांनी त्यांस कायद्यांचा अभ्यास करण्यास लाविले. त्या प्रमाणे माधवराव यांनी चांगले परिश्रम केल्यामुळे त्यांस कायद्यांचे चांगले परिज्ञान झाले. सबब रघुनाथराव यांनी सन १८५२ इ० साली पुणे जिल्ह्याचे त्या वेळचे ज्युडज्य मिस्टर राबर्ट कीज यांस त्यांची परिक्षा देण्याविषयी विनंती केली. माधवराव यांची ही परिक्षा उत्तरल्यावर, त्यांस ज्युडज्य साहेब यांजकडून सर्टिफिकेट मिळाले. त्यांत ते दिवाणी व फौजदारी कामांत हुशार आहेत असे लिहिलेले होते.

रघुनाथराव यांनी माधवराव यांची व्यवहारांतील हुशारी पाहून, पुढे सन १८५४ इ० साली, त्यांजकडे आपले दौलतीचा सर्व कारभार सांगितला आणि आपले संस्थानांतील दिवाणी व फौजदारी अधिकार त्यांस देण्याविषयी, एजेंटसाहेब यांचे मार्फत, सरकारास विनंती केल्यावरून सरकाराने ते त्यांस देण्याविषयी आपले जुडिशियल खात्यांत ठराव केला. त्यावरून माधवराव हे दौलतीचीं दरोबस्त कामे पाहू लागले. त्यांची बुद्धी दिवसांदिवस अधिक प्रकाशीत होत चालल्यामुळे थोडकेच दिवसांत ते सर्व कामकाजांत निष्णात झाले आणि त्यांचे वडिल बंधू कृष्णराव यांनी दिवाणी, फौजदारी, मुलकी, वगैरे कामांचे वहिवाटींत लौकीक संपादिला होता त्यापेक्षा यांनी अधिक संपादिला. अणखी तर काय ? पण सरकारी कामगारांनी सुद्धा त्यांची तारीफ केली. जिल्ह्याचे ज्युडज्य व माजिस्ट्रेट आणि सदर अदालतीचे सर्किट ज्युडज्य यांनी विंचुरचे कोर्टांत इनसाफाचे काम चांगले रीतीने चालत असल्याबद्दल माधवराव यांस सर्टिफिकेटे (आब्रूपत्रे) दिली. त्या शिवाय माधवराव यांनी विंचूर संस्थानचे फायद्याची कित्येक कामे मोठ्या शाहाणपणाने केली. तीं अशीं कीं जाहगीर गांवांपैकीं अहमदनगर जिल्ह्यांतील वळदगांव व धामोरी व

पुणे जिल्ह्यांतील मांडकी या गांवांचे शींविसंबंधाने शेजारचे खालसा गांवांबरोबर बहुत वर्षेपर्यंत तंटे चालले होते, त्यामुळे त्या तिन्हीं गांवांतील पुष्कळ जमिनी पडित पडल्या होत्या; परंतु त्यांनी त्याबद्दल सरकारांत उद्योग चालवून त्या तंट्याचे निकाल करून घेतले; तेणेकरून त्या जमिनींची लागवड होऊन, संस्थानचे उत्पन्न दरसाल सरासरी एक हजार रुपये वाढले. शिवाय, सरकारचे एका आक्टा अन्वये सायर वगैरे बाबी माफ झाल्या-होत्या, त्याबद्दलही त्यांनी सरकारांत काम चालवून संस्थानचे नुकसान न होईल असे ठराव करून घेतले.

सन १८५१ इसवी साली पुणे येथे इनाम कमिटी स्थापन झाली असे वर लिहिलेच आहे. त्या कमिटीचे अधिकार पुढे अधिकाधिक वाढून सन १८५५ इ० साली तिची मोठी बडेजाव झाली, आणि इनाम कमिशनर कप्तान कौपर यांची सर्वत्र ख्याती होऊन त्यांचे हुशारीवर मुंबई सरकारचा मोठा भरंवसा बसला. तेव्हां राजकीय संबंधांचे कित्येक कामांत ते सरकार त्यांची सल्ला घेऊं लागले. कौपर साहेब यांस इनाम, सरंजाम, वगैरे देहेनग्यांचे बाबतींत चौकशा कर्ण्याचे कामीं पेशवे सरकारचे अमलांतील गांवगंनाच्या जुन्या कागदपत्रांची गरज लागली; परंतु ते कागदपत्र देशमुख, देशपांडे, व इतर हक्कदार यांचे ताब्यांत असल्यामुळे ते हातीं येणे मोठे दुरापस्त होतें. त्यांचा शोध लावून ते मिळविण्याचे कामीं माधवराव यांनीं रघुनाथराव यांचे हुकुमावरून इनाम कमिटीचे खात्यास कार्य सिद्धी होण्या जोगी मदत केली. त्यामुळे पुष्कळ कागदपत्रांचा शोध लागून ते साहेबमौसूफ यांचे हातीं आले. त्यांखेरीज त्यांचे विंचूर येथील वाड्यांत जे जुने कागदपत्र होते व जे त्यांचे पदरेचे पिढिजादे कामगारांचे घरीं सांपडले ते सर्व त्यांनीं जमा करून आपले पत्रा सोबत कौपर साहेब यांकडे पाठवून दिले. तेणेकरून त्या साहेबांस मोठी खुषी होऊन त्यांनीं त्याबद्दल मुंबई सरकारास वि-

चूरकर घराण्याची तारीफ लिहिली आणि सरकारानेही याबद्दल आपली खुष मर्जी दर्शित केली. *

अहमदनगर जिल्ह्यापैकी कोपरगांव तालुक्यांत बेटकोपरगांव येथील शुक्रेश्वर, कचेश्वर आणि श्रीवास्तुदेव व कोपरगांव येथील गोवर्धनधारी या देवांचे संस्थानांस माजी अमलापासून सालीना रुपये ६००० साहा हजारांची एकंदर नेमणूक मिळत आहे. या नेमणूकेचा खर्च त्या संस्थानचे पंचांचे मार्फत होत असे; परंतु पंच लोकांमध्ये तक्रारी उत्पन्न होऊन सर्व खर्चाचे बाबतींत अत्यंत अव्यवस्था झाली; सबब सरकारने अहमदनगर जिल्ह्याचे कोलेक्टर यांस वर लिहिलेल्या संस्थानची वहिवाट विंचूरकर यांचे हाती देण्याची मंजूरी दिल्यावरून त्यांनीं रघुनाथराव यांस सरपंच नेमिले आणि त्यांचे पदरचे लोकांस पंच नेमून त्यांचे मार्फत सर्व व्यवस्था चालविली. तेणेकरून संस्थानचा बंदोबस्त उत्तम प्रकारे होऊन सर्व तक्रारी मिटल्या. त्या वेळेपासून आजपर्यंत सर्व संस्थानची वहिवाट सुरळीत चालत आहे.

याचप्रमाणे अहमदनगर जिल्ह्यांतील मौजे नानज हा गांव आळंदी येथील ज्ञानेश्वराचे चौघड्याचे खर्चाकडे चालत आहे. त्या गांवाची वहिवाट ज्या मनुष्याकडे होती त्याजकडून बसुलाचे कामांत अव्यवस्था होऊ लागली, सबब अहमदनगरचे कोलेक्टर यांनीं सर्व गांवाची वहिवाट रघुनाथराव यांचे हवाली केली. त्या वेळेपासून सर्व गांवाचे बसुलाची व्यवस्था उत्तम प्रकारे चालत असून एकंदर उत्पन्न ज्ञानेश्वराचे चौघड्याचे खर्चाकरितां नियमित वेळेस पांहींचत आहे.

अहमदनगर जिल्ह्याचे जज्य मि० जे० डब्ल्यु बुडकोक हे त्या जिल्ह्यांत आपले ताब्यांतील दिवाणी कोर्टे पाहण्यास्तव फिरत असतां, ते विंचुरा नजीक आल्याचें वर्तमान रघुनाथराव यांस समजल्यावरून त्यांनीं त्या साहेबांस विंचुरास येण्याविषयी आपली

* सरकारचा राजकीय खात्यांतील तारीख २२ माहे मार्च सन १९५६ इ.स.ची ठराव

रघुनाथराव यांजवर सरकारची खुषमर्जी: २५३

इच्छा दर्शित केली. त्यावरून ते विंचुरास आले. तेथे रघुनाराव यांनी त्यांचा उत्तम प्रकारे सत्कार केल्यावर त्यांस आपले कोर्टाची दिवाणी व फौजदारी दफतरे दाखविली. साहेब मौसूफ यांनी ती तपासून पाहिल्यावर त्यांस खुषी झाली. मग त्यांनी माजी सदर दिवाणी अदालतीस त्या बाबद रिपोर्ट केला. सदर अदालतीने त्या प्रकर्णें सरकारास पत्र लिहिल्यावरून सरकाराने आपले इनसाफ खात्यांत त्याविषयी ठराव करून तो सदर अदालतीस कळविला. सदर ठरावांत विंचूर येथील दिवाणी कोर्टाचे काम चालण्याचे बाबदींत आपल्यास बहुत खुषी झाल्याचा मजकूर सरकाराने लिहिला होता. *

याच सुमारास मुंबई इलाक्यांत विद्या वृद्धीस विशेष उत्तेजन देण्याचे इराद्याने मुंबई सरकाराने गांवोगांव तजविजा सुरू केल्या. त्या कामीं रघुनाथराव यांनी विद्याखात्याकडील कामगार यांची यथाशक्ति सरबराही केल्यामुळे किती एक सरकार खालसा गांवीं नवीन शाळा स्थापन झाल्या. त्याचप्रमाणे त्यांनी स्वतःचे जाहागीर गांवांपैकीं बहुतेक मोठ्या गांवीं शाळा स्थापन करून विद्या शिक्षणास्तव त्या गांवचे लोकांस उत्तेजन दिले. ही गोष्ट सरकारचे विद्या खात्याकडील अधिकारी यांस समजल्यावर त्यांनी त्या बाबदींत मुंबई सरकारास रिपोर्ट करून त्यांत रघुनाथराव यांची तारीफ लिहिली. सरकाराने त्या रिपोर्टाचे जबाबांत रघुनाथराव यांचे वर्तनाने आपल्यास खुषीझाली असें कळविले. †

* अहमदनगरचे जज्य मिस्तर जे डब्ल्यु वुडकॉक यांजकडून सदर दिवाणी अदालतीस नं. ३६४ ता. १६ मे स. १८५४ चे पत्र गेले ते.

सरकाराकडून सदर दिवाणी अदालतीचे रजिस्ट्रार यांस नं. ५४२० ता. ० १६ डिसेंबर स. १८५४ इ. चे पत्र गेले ते.

† १ राबर्ट कीज एस्कायर दक्षिणेंतील सरदार लोकांबद्दलेच एजेंट यांजकडून माधवरावदादासाहेब विंचूरकर यांस नं. ३५१ ता. २ एप्रिल सन १८५६ चे मराठी पत्र आले ते.

२ मुंबई सरकाराकडून विद्या खात्यावरील मुख्य अधिकारी [डिरॅक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन] यांस जनरल खात्यातून नं. १४०५ तारीख १४ जून सन १८५८ चे पत्र गेले ते.

विंचूर संस्थानांत पुष्कळ गांवीं चावड्या व मारुतीचीं देवालये मोडकळीस आलीं होतीं. ही स्थिती रघुनाथरावयांस त्यांचे शेकदार यांनीं कळविल्यावरून त्यांनीं त्या सर्वांच्या मरामती करविल्या. शिवाय ज्या गांवांत अर्जी चावडी अगर देवालय नव्हते तेथे स्वतःचे खर्चाने नवीन चावडी बांधविली, व त्याच प्रमाणे कित्येक गांवांस नवीन गांवकुसें करविलीं. तसेंच गांवोगांव जुने पाटबांधारे बेमरामत झाल्यामुळे त्यांचे पाणी फुटून बाहेर वाहून जात होते असें त्यांस कळल्यावरून त्यांनीं त्यांची डागडुजी करविरी आणि जेथे नवीन बांधारे होण्यासारखीं स्थले होतीं तेथे ते बांधवून पाण्याचे पुरवठ्याकरतां शिवारांतून पाट सुरू केले.

पूर्वी दक्षिणेतील सरदार लोकांबद्दलचे एजंट हे पुणे येथे इस-
ज्याचे सणाबद्दल दरबार करून त्या प्रसंगीं जे सरदार हाजिर असतील त्यांस पोषाग देत असत; परंतु सन १८५७ इ० सालीं त्यांनीं सरकार हुकमावरून ती वहिवाट बंद केली; आणि महाराणी क्वीन विक्टोरिया [सांप्रत केसरेहिंद] यांचे जन्मदिवशीं झणजे ता० १४ मे रोजीं दरबार करून त्यांस जे सरदार येतील त्यांस पोषाग द्यावे असा ठराव केला. तथापि विंचूरचे चीफ रघुनाथराव अंगासाहेब यांचे विनंतीवरून सरकारनें सद्दहू दरबारांत त्यांस स्वतः हाजिर होण्याची शर्त राह करून त्यांस पोषाग द्यावयाचा तो त्यांचे वकिलाचे हवालीं करीत जावा म्हणून एजंट साहेब यांस सन १८५७ इ० सालीं हुकूम पाठविला. त्याप्रमाणे हालीं रघुनाथराव यांस त्या वार्षिक दरबारांत वकील मार्फत पोषाग मिळत आहे.

सन १८५७ इ. चे एप्रिल महिन्यांत उत्तर हिंदुस्थान प्रांती बंगालखात्यांत एक भयंकर लष्करी दंगा उपस्थित झाला, आणि पुढील (मे) महिन्यांत काळे पलटणीतील शिपाई लोकांनीं मीरत येथील छावणींत एकाएकीं गोरे लोकांवर उठून पुष्कळ साहेब लोकांस ठार मारिले; आणि सरकारी तोकखाना व खजीना त्यांच्यांत

उत्तर हिंदुस्थानांतील लष्करी दंगा. २५५

घेऊन तुरंगांतील कैदी लोक सोडून दिले; आणि गोरे लोकांचे बंगल्यांस आगी लावून त्यांस मुलांबाळांसुद्धां प्राणरक्षणार्थ पळून जाणें भाग पाडिलें. नंतर कांहीं तोफा व दारू गोळा वगैरे बरेच जंगी सामान बरोबर घेऊन ते लोक दिल्लीकडे कूच करून गेले. दिल्लीचे छावणींतील काळे पलटणीचे शिपाई व स्वार त्या दंगेखोरांस सामील झाल्यामुळे त्यांनीं तेथेंही गोरे लोक मारून त्या कोटबंदी शहरांत अमल केला, आणि मोघल बादशाहास तख्तावर वसवून त्याचे नावानें द्वाही फिरविली. पुढें आग्रा, कोईल, नसिराबाद, महु, कानपूर, झाशी, बांदा वगैरे कित्येक ठिकाणचे छावण्यांतही वर लिहिल्याप्रमाणेंच दंगे माजले. त्यांपैकीं कित्येक छावण्यांतील शिपाई लोक दिल्लीस जाऊन तेथील दंगेखोर लोकांत मिळाले. शेवटीं दिल्ली, कानपूर व झाशी हीं दंग्याची मुख्य ठिकाणें झालीं. मग इंग्रज सरकारानें पंजाब वगैरे प्रांतांत नवीन शिपाई लोक भरती केले, आणि इंग्लंडाहून मदत बोलावून प्रथम दिल्ली शहरावर हल्ला केला आणि तेथील दंगा अगदीं मोडून टाकून तें शहर ताब्यांत घेतलें. दंगेवाले तेथून निघून लखनौ शहरास गेले. तेव्हां तेथें मोठी जमात होऊन तें शहर दिल्लीप्रमाणेंच दंग्याचे मुख्य ठिकाण झालें; परंतु आमच्या जवांमर्द सरकारानें मोठ्या जुरेतीनें तेथीलही दंगा मोडून तें शहर आपले ताब्यांत घेतलें, आणि दंगेखोरांचा पाठलाग करून त्यांस नेपाळवाल्याचे हद्दींत हांकून लाविलें. त्याचप्रमाणें सरकारानें इतर ठिकाणच्या दंगेखोरांवर हल्ले करून त्यांचेही दंगे क्रमाक्रमानें मोडून टाकिले.

हे सर्व दंगे मोडण्यास्तव सरकारचे सर्व खात्यांत तयारी घालू असतां, “सरकार जी नौकरी फरमावितील ती बजावण्यास मी सिद्ध आहे.” असें रघुनाथराव यांनीं पुण्याचे एजेंट यांचे मार्फत मुंबई सरकारास कळविलें. त्यांचे जबाबांत सरकारानें एजेंट साहेब यांस ता. २७ सेप्टेंबर सन १८५७ इ. चे पत्रानें असें कळविलें कीं “विचूरकर यांचे राज्यनिष्ठेबद्दल सरकार बहुत

२५६ रघुनाथाराव विठ्ठल यांचा वृत्तांत.

खुष झाले असून ते त्याबद्दल विलायत सरकारास लिहून पाठवि-
तील. ”

वर लिहिलेला लष्करी दंगा वाढतां वाढतां त्याचेंतुषार मुंबई
इलाक्यापर्यंत येऊन पोहोचले; आणि खानदेश व नगर जि-
ल्ह्यांत भिल्ल लोकांनीं उठून जागोजाग बंडे केलीं. शिवाय कित्ये-
क ठिकाणीं भुव्हेचोर उठून त्यांनीं मुलुकांत रस्तेलूट व दरोडे घा-
लण्याचा क्रम सुरू केला.

त्याच वेळेस विंचूर येथील कित्येक गैरचालीचे लोकांनीं पैसा
जमविण्याचे इराद्यानें असमंतांतील गांवांत दरबडे घालणें सुरू केलें.
ही खबर रघुनाथराव यांस कळतांच त्यांनीं ती नाशीक सबतुकडी
चे त्या वेळचे माजिस्त्रेट चापम्यान साहेब व पोलीस सुपरिंटेंडेंट
यांस जाहिर करून विंचूरचे बंदोबस्ताकरितां कांहीं पोलीसचे लोक
पाठविण्याविषयीं विनंती केली. तेव्हां पोलीस सुपरिंटेंडेंट हे पोलीसाचे
कांहीं शिपाई व स्वार बरोबर घेऊन विंचुरास आले; आणि त्यांनीं
रघुनाथराव यांची भेट घेऊन ती दरोबस्त फौज विंचूर व त्याचे आसपा-
सचा प्रदेश यांचे बंदोबस्ताकरितां त्यांचे हवाली केली. सुपरिंटेंडेंट साहेब
परत गेल्यावर चापम्यान साहेब माजिस्त्रेट यांनीं विंचुरास येऊन पडले-
ल्या दरबड्याबद्दल तपास सुरू केला; आणि लष्करी कायद्या
अन्वये तेथील कित्येक वहिमी लोकांस पकडण्याचा इरादा दर्शित
केल्यावरून रघुनाथराव यांनीं त्यांस त्या कार्मीं पुष्कळ मदत दि-
ली. त्यामुळे साहेब मौसूफ यांनीं कित्येक वहिमीं लोकांस पकडू
न फांशीं दिलें आणि विंचूरकर यांचे इमानदारीविषयीं मुंबई सर-
कारास रिपोर्ट केला.

हें भिल्ल लोकांचें बंड मोडण्यास इंग्लिशसरकारचे पोलीस
कामगार झटत असतां, विंचूर संस्थानांतील पोलीसचे शिपाई
व स्वार यांनीं त्या कार्मीं त्या कामगारांस बरीच मदत दिली
होती. त्या विषयीं पुढें सन १८५८इ० सालीं रघुनाथराव व मा
धवराव यांनीं अहमदनगरचे पोलीस सुपरिंटेंडेंट यांस रिपोर्ट

दादासाहेबांस डेप्युटी माजिस्ट्रेटचा अधिकार. २५७

केल्यावरून सुपरिंटेंडेंटमौसूफ यांस खुषी झाली, आणि त्यांनीं विंचूरचे पोलिसांपैकीं कित्येक लोकांस नक्त पैसा व कित्येकांस पागोटीं अशीं बक्षिसें वांटिलीं.

याच सालीं विंचूर संस्थानचे खानदेशाचे हद्दीवरील दाहिवड नांवाचे गांवावर भिल्ल लोकांचा पुढारी भागोजी नाईक यानें भर-दिवसास हल्ला केला. त्या वेळेस विंचूरचे पोलिसांपैकीं कांहीं शि-पाई व स्वॉर तेथें असून त्या लोकांनीं बहुत परिश्रम केल्यामुळे फक्त लाडशिका नांवाचे वाण्याचे घरा खेरीज बाकी दरोबस्त गांवाचा बचाव झाला.

या शिवाय, भिल्ल लोकांच्या एका टोळीनें शिचूर तालुक्यांत सारोळें येथें दरबडा घातला. त्या दरबडेखोरांपैकीं कांहीं लोकांचा पाड-लाग सरकारचें पोलीस करीत असतां, त्या भिल्ल लोकांनीं विंचूर संस्थानचे हद्दींत पळ काढिला. त्या वेळेस विंचूरकर यांनीं सर-कारचे पोलिसास चांगली मदत केल्यामुळे भिल्लांचे टोळीपैकीं कि-त्येक दरबडेखोर लुटीचे मालानिशीं विंचुरानजीक पकडले गेले; आणि लुटीपैकीं कांहीं मालाचा माग खुद्द विंचूरगांवांतच गेला अ-सतां, त्याचा पुरा पत्ता लावण्यास विंचूरचे चीफ यांनीं जातीनें झ-टून चांगली मदत केली. *

विंचूर संस्थानचे कारभारी माधवराव दादासाहेब विंचूरकर यांनीं सरकारचे पोलीस खात्याचे कामगारांस बंड मोडण्याचे का-मीं चांगली मदत केली ही गोष्ट त्या कामगारांनीं सरकारास कळविल्यावर त्यांस मोठी खुषी होऊन त्यांनीं दादासाहेब यांस डेप्युटी माजिस्ट्रेटचा अधिकार दिला + आणि त्यांचे हाताखाली

* अहमदनगर डिस्ट्रिक्टचे पोलीस सुपरिंटेंडेंट यांजकडून त्या डिस्ट्रिक्टचे माजिस्ट्रेट यांस ता. ९ नोव्हेंबर सन १८६० चें पत्र गेलें तें.

अहमदनगरचे डिस्ट्रिक्ट माजिस्ट्रेट यांनीं माधवरावदादासाहेब विंचूरकर यांस नं. ३ ता. ८ जानेवारी सन १८६१ चें मराठी पत्र पाठविलें तें.

† अहमदनगरचे डिस्ट्रिक्ट माजिस्ट्रेट यांस सरकारचे ज्युडिशियल खात्या-तून नं. ३७७६ ता. २३ नोव्हेंबर सन १८५९ चें पत्र गेलें तें.

२५८ रघुनाथराव विठल यांचा वृत्तांत

माजिस्ट्रेटचे काम करण्यास त्या संस्थानचे पिढीजादे फडनवीस वामनराव नारायण सालकाडे यांस थर्ड क्लास माजिस्ट्रेटचा अ-
जिझा दिला.

या संधीस हणजे सन १८५९ चे आक्टोबर महिन्यांत उत्तर हिं-
दुस्थानांत बहुतेक ठिकाणीं शिपाई लोकांचा दंगा मोडला जाऊन
स्वस्थता झाल्यावर माहाराणी कीन व्हिक्टोरिया (सांप्रतची के-
सरे हिंद) यांनीं कंपनी सरकारचे हातांतून हिंदुस्थानचे राज्याचा
कबजा घेतला; आणि शेष राहिलेला दंगा मोडण्यास्तव जे बंड-
वाले केवळ दुष्ट व आपमतलबी लोकांचे संगतीनें त्या दंग्यांत
सामील झाले होते त्या लोकांस त्यांनीं माफी देण्याचा ठराव क-
रून आपले हिंदुस्थानांतील वाइसरॉय (प्रतिनिधि) व गवर्न-
र जनरल लॉर्ड क्यॉनिंग यांचे मार्फत संपूर्ण हिंदुस्थानांत ता० १
ली नोव्हेंबर सन १८५९ इ० रोजीं जाहीरनामा लाविला.
त्यांत वर लिहिलेले प्रकारचे दंगेखोर आपआपले घरीं गेले अस-
तां झालेले गुन्हे त्यांस माफकरण्यांत येतील म्हणून वगैरे मज-
कूर लिहिलेला होता.

या जाहीरनाम्यांतील मजकूर विंचूर संस्थानचे चीफ व त्या
संस्थानांतील सर्व लोक यांस जाहिर करण्याकरितां नाशिक तु-
कडीचे माजिस्ट्रेट चाप्म्यान साहेब दुसरे कांहीं साहेबलोकांनिशीं
वर लिहिलेले तारिखेस विंचुरास आले आणि त्यांनीं विंचूरचे चीफ
रघुनाथराव अणासाहेब यांजकडून दरबार करवून त्यांत सदहू
जाहीरनामा वाचून दाखविला.

सन १८५९ इ० सालीं हिंदुस्थानांत मलिका मुआझ्मा यांचे
राज्य स्थापन झाल्यावर पुढें सन १८६२ इ० सालीं मुंबई येथें
नवीन कायदे कौन्सिल स्थापण्यांत आले. त्यांतील मेम्बर सा-
हेब लोक असून शिवाय आडिशनल मेम्बर हणून हिंदुस्थानां-
तील प्रतिष्ठित गृहस्थांचीही योजना करण्याविषयीं सरकारचा ठ-
राव झाला. त्यावरून त्या कौन्सिलांत सावनूरचे नवाब, ना-

नाशंकरशेट, अहमदाबादचे सावकार हेमाभाई प्रेमाभाई व रघुनाथराव यांचे कनिष्ठ बंधू माधवरावदादासाहेब यांच्या नेमणुका झाल्या.

याचवर्षी ऑक्टोबर महिन्यांत माधवरावदादासाहेब यांस अहमदनगर व खानदेश या जिल्ह्यांत चालविण्यास्तव फुल्पावर माजिस्ट्रेटचे * अधिकार मिळाले.

सन १८६३ इ० सालीं दादासाहेब विंचूरकर यांची कन्या विवाहास योग्य झाली होती, सवय त्यांचे वडील बंधू व विंचूर संस्थानचे मुख्य रघुनाथरावअंगासाहेब यांनीं भोर येथील संस्थानिक कैलासवासी नानासाहेब सचीव यांचे पुत्र (भोर येथील सांप्रतचे संस्थानिक)यांस देण्याचें ठरवून लग्नाचा निश्चय केला. हा लग्नसमारंभ त्याच वर्षाचे माघ महिन्यांत भोर येथे झाला. त्या प्रसंगीं औंद येथील प्रतिनिधि, फलटणचे निंबाळकर, सातारचे माजी राजाचे ताब्यांतील कित्येक सरदार व पुण्यांतील बरेच सभ्य गृहस्थ असे गेले होते. हा समारंभ बहुत दिवसपर्यंत चालला असून त्यांत रघुनाथराव यांनीं बहुत पैसा खर्च केला; परंतु दुर्दैवेंकरून लग्न झाल्या नंतर सुमारे एक महिन्यांनं नवरी मुलगी विंचुरास परत जात असतां मार्गांत महामारीचे उपद्रवांनं तिला देवाज्ञा झाली. त्या कारणानें विंचूरकर व सचीव यांचीं मनं किती उदास झालीं असतील हें लिहिणें नकोच; वाचकांचे सहज लक्षांत येईल. पुढें सुमारे तीन वर्षांनीं विंचूरकरांबरोबर झालेला शरीरसंबंध पुनः नूतन व्हावा या हेतूनें नानासाहेब सचीव यांनीं कृष्णराव बापूसाहेब विंचूरकर यांचे कन्येबरोबर आपले पुत्राचा द्वितीय विवाह केला.

याच सालीं मुंबई येथील गव्हर्नरचे हुद्यावर सर बार्टल् फ्रीयर या नांवाचे साहेब आले. त्यांनीं दरबार करण्याची

* आलीकडे फौजदारी कांमचालविण्याचे बाबतींत नवीन कायदा झाला त्यास साधारणतः क्रिमिनल प्रोसिजर कोड असें म्हणतात. त्यांत फुल्पावर माजिस्ट्रेटचे ऐवजीं फर्स्ट क्लास माजिस्ट्रेट अशी संज्ञा लिहिली आहे, व तीच संज्ञा व्हाजीं चालू आहे.

२६० रघुनाथराव विठ्ठल यांचा वृत्तांत.

जुनी बहिवाट मोडून मोघल बादशाहाचे रीतीप्रमाणे दरबार करण्याचा क्रम सुरू केला.

रघुनाथराव यांनी यावर्षी कर्नाटक प्रांतांतील तीर्थयात्रेस जाण्याची तयारी केली; परंतु त्यांचे जाण्यास अकल्पित हरकत आली. ती अशी की, मुंबई सरकाराने स० १८६३ इ० साली देशमुख, देशपांडे वगैरे वतनदार लोकांचे हक्क कायम ठरविण्याकरितां एक कमिशन स्थापून त्यांत माधवरावदादासाहेब विंचूरकर यांस एक मेम्बर नेमिलें; तेव्हां तो नवीन हुद्दा चालविण्यास्तव माधवराव यांस प्रवासास जाणे प्राप्त झालें. त्यामुळे रघुनाथराव यांस आपले संस्थानचा कारभार स्वतः पाहणे अर्थातच भाग पडलें. मग त्यांनीं आपले बंधू कृष्णरावबापूसाहेब हे ठाणे येथे सदरअमिनीचे हुद्यावर असतां त्यांस कांहीं महिन्यांची रजा घेऊन विंचुरास येण्याविषयीं पत्र लिहिलें. त्याप्रमाणे बापूसाहेब हे एक वर्षांची रजा घेऊन विंचुरास आले. मग रघुनाथराव यांनीं आपले संस्थानचा कारभार त्यांचे हवालीं करून आपण स० १८६४ इ० सालीं महाराष्ट्र देश व कर्नाटक यांतील तीर्थयात्रा करण्यास निघून गेले. सदरहू यात्रा करून विंचुरास परत येण्यास त्यांस तेरा चौदा महिने लागले. *

माधवराव दादा साहेब यांचे कायदे कौन्सिलांतील नेमणुकेची दोन वर्षांची मुदत भरल्यावर सन १८६४ इ०चे अव्वलीस सरकाराने त्याच हुद्यावर त्यांची पुनः दोन वर्षे पर्यंत नेमणूक केली.

विंचूर संस्थानांत एकंदर ५० गांव असून त्यांपैकीं बहुतेक नाशिक जिल्ह्यांत, कांहीं अहमदनगर जिल्ह्यांत व दोन पुणे जिल्ह्यांत असे आहेत. नाशिक जिल्ह्यापैकीं येवले हा गांव जरी त्या संस्थानांत सामिरु आहे तरी तेथील दिवाणी व फौजदारी अधिकार रघुनाथराव यांजकडे नसून ते सरकार तर्फेचे अमलदार चालवीत होते. ज्याप्रमाणे हे दोन्ही अधिकार त्यांस इतर जा-

* या यात्रेचा वृत्तांत नाशिक येथे वेदशास्त्रसंपन्न रा. रा. गणेशशास्त्री लेले त्रिषककर यांनी "यात्राप्रबंध" या नांवाने जोग्रंथ तयार करून छापिला आहे त्यांत तर्फासलवार आढळून येईल.

दादासाहेबांचे पत्नीचा मृत्यु व त्यांचे लग्न. २६१

हागीर गांवांत चालविण्यासाठी मिळाले होते त्याचप्रमाणे ते येवले येथेही चालविण्यास्तव मिळावे म्हणून रघुनाथराव यांनी याच सुमारास मुंबई सरकारास विनंती केली. त्यावरून ते दोन्ही अधिकार त्यांस द्यावे आणि त्यांचे येवले येथील वाड्यांत मामलेदार कचेरी आहे ती काढून तो वाडा त्यांचे ताब्यांत द्यावा असा सरकारचा ठराव झाला. त्या बरहुकूम रघुनाथराव यांस माजिस्ट्रेटचा अधिकार मिळून कचेरीचा वाडाही त्यांचे हवाली करण्यांत आला; परंतु दिवाणी अधिकार देण्यास कायद्याची कांहीं हरकत आल्यावरून तो मिळणे तसेच राहिले. मिळालेला माजिस्ट्रेटचा अधिकार चालू करण्यास्तव रघुनाथराव नरसिंगपुराहून विंचुरास परत आले. माधवराव यांची कायदे कौन्सिलांतील दुसऱ्या नेमणुकीची मुदत संपून तेही त्यावेळेस विंचुरास आले. कृष्णराव बापूसाहेब हे विंचुरासच होते. नंतर त्रिवर्ग बंधू येवल्यास गेले. तेव्हां तेथील राहणारे लोक व म्युनिसिपालिटीचे कमिशनर यांनी रघुनाथराव यांचा मोठ्या समारंभाने सत्कार केला. रघुनाथराव यांनी माधवराव यांस येवले येथील माजिस्ट्रेटच्या कामाची सोंप करून ते विंचुरास परत आले आणि विंचूर येथील कारभार त्यांचे दुसरे बंधु कृष्णराव हे पाहातच होते सबब ते नरसिंगपुरास परत गेले.

याच सालीं सप्टेंबर महिन्यांत दादासाहेब यांची पत्नी प्रसूत होऊन तिला कन्या झाली. पुढे त्या बाईची प्रकृति वायूने बिघडून तिला एकाएकी देवआज्ञा झाली. तिचे मागे तिची तान्ही कन्या तान्हुबाई राहिली. तिचे दादासाहेब यांनी संगोपन करून ती दादा वर्षाची झाल्यावर म्हणजे सन १८७४ साली त्यांनी तिचे लग्न चांदुरीकर जाहागीरदार हिंगणे यांचे पुत्राबरोबर करून दिले.

वर लिहिल्याप्रमाणे दादासाहेब यांचे पहिले कुटुंब निवर्तल्यावर अजमासे एक वर्षाने त्यांनी मुंबई येथे आपले दुसरे लग्न केले. ही वधू बडेदे येथील माजी दिवाण गोविंदराव रोडे यांचे पदरचे

तात्यासाहेब देशपांडे शिवापूरकर यांची कन्या होती. त्या बाईचे नांव दादासाहेब यांनीं सरस्वतीबाई असें ठेविलें.

या लमाचे संबंधानें दादासाहेब यांनीं मुंबई येथें गिरगांवांत आंग्र्यांचे वाडींत एक मोठा सुशोभित मंडप घालविला आणि त्यांत उत्तम प्रकारची रोषनी करवून येथें मुंबईचे गव्हर्नर सर हेन्री बार्टल् फ्रीअर यांस एके रात्री जाफत दिली. त्या जाफतीस मोठे दर्ज्याचे पुष्कळ दरबारी व लष्करी साहेब यांस ही बोलावणी झाली होती. सर्व साहेबलोकांनीं खाना खाद्यावर त्यांजपुढें पुष्कळ प्रकारची भातषबाजी (दारुकाम) सोडण्यांत आली. नंतर हिंदुनाटककारांचें नाटकही करविण्यांत आलें. शिवाय, बडोद्याहून तेथें कसरतीचा खेळ आला होता तोही त्यांजपुढें करून दाखविण्यांत आला. या जाफती करितां दादासाहेब यांचे विशेष बोलावण्यारून रघुनाथराव हे मुंबईस जाऊन त्या जाफतीचे प्रसंगी साहेबलोक वगैरेच्या सत्काराकरितां त्या मंडपांत हाजिर होते.

वर हिलिल्याप्रमाणें रघुनाथराव हे सन १८६५ इ० सालीं दक्षिण व कर्नाटक यांतील कांहीं यात्रा करून विंचुरास परत आल्यावर त्यांचे कनिष्ठ बंधू बापुसाहेब यांची रजा भरली सबब त्यांनीं त्यांजकडून अणखीं एक वर्षाची रजा मिळण्यासाठीं आपले वरिष्ठ अधिकाऱ्यांस अर्ज करविला. तो अर्ज मंजूर होऊन रजा मिळाल्या नंतर रघुनाथराव आपले कुलस्वामीची सेवा करण्यास्तव नरसिंगपूरास परत गेले.

माधवराव दादासाहेब विंचूरकर यांस सरकारानें सन १८६३ इ० सालीं वतन कमिश्नाचे एक मेम्बर नेमिल्याबद्दल वर मजकूर लिहिलाच आहे. ते काम त्यांनीं उत्तम प्रकारें बजाविल्यावरून सरकारानें विलायत सरकारचे मंजूरीनें सन १८६५ चे एप्रिल महिन्यांत त्यांचे नांव दक्षिणेंतील पहिल्या प्रतीचे बडे लोकांत घाबलें.

फ्रीयर साहेबांची तसवीर काढविण्याचा उद्योग. २६३

याच सुमारास इंग्लंडातील जानसन नांवाचे प्रख्यात चितारे साहेब मुंबईस येऊन तेथून पुण्यास गेले. त्यांचे अंगी पाहिजे त्या मनुष्याची व पदार्थाची हुबेहुब तसवीर काढण्याचा गुण आहे असा त्यांचा लौकीक ऐकल्यावर रघुनाथराव यांचे मनांत आले कीं, सर बार्टल फ्रीयर साहेब गव्हर्नर हे हिंदुस्थानांत बहुत वर्षे पर्यंत काम करीत राहिले असून ते बहुतेक नेटिव संस्थानिकांशीं दोस्तीनें वागले आहेत; शिवाय त्यांनीं आपले अधिकारांत कारितां आले तितके उपकार बहुत लोकांवर केले आहेत; आणि जेव्हा ते गव्हर्नरचे हुद्दार राहातील तेव्हा ते प्रायः अणखींही लोकांचीं कल्याणें करतील; याकरितां वर लिहिलेल्या चिठ्याकडून त्यांची तसवीर काढवून ती प्रसिद्ध दरबारांत त्यांस नजर करावी, ह्मणजे पुढें ते आपले विलायतेस परत गेल्यावर त्यांस दक्षिणेतील बडे लोकांचें वारंवार स्मरण होण्यास तें एक साधनच होईल. त्यावरून रघुनाथराव यांनीं दक्षिण व दक्षिणमहाराष्ट्रदेश यांतील बहुतेक जाहागिरदारांस पत्रें लिहून त्यांत गव्हर्नर साहेबांची तसवीर काढवून ती त्यांस दरबारांत मोठ्या समारंभांनें सर्वांनीं मिळून नजर करण्याचा माझा विचार आहे या कारितां त्या कृत्यास लागणाऱ्या खर्चात भागीदार होऊन यथाशक्ति वर्गणी देण्याची इच्छा असेल तर तसें लिहून कळवावें म्हणून सूचना केली. सदरहू जाहागिरदारांकडून अनुकूलतेचे जबाब आल्यावर रघुनाथराव यांनीं नेकनामदार फ्रीयर साहेब यांस विनंतीपत्र लिहून त्यांत असें कळविलें कीं, “आसाहेबांची तसवीर काढवून ती आपल्यास उघड दरबारांत नजर करावी असा माझा व दक्षिणेतील बहुतेक सरदार लोकांचा हेतू आहे याकरितां या बाबतींत आपली मर्जी काय आहे ती मेहेरबानगीनें कळवावी.” सदरहू पत्राचे जबाबांत साहेब मौसूफ यांनीं ती तसवीर स्वीकारण्याविषयीं आपली खुषी दर्शित केली. मग रघुनाथराव यांनीं त्या कामीं आपले कनिष्ठ बंधू कृष्णराव

२६४ रघुनाथाराव विठ्ठल यांचा वृत्तांत.

यांची योजना केली. तेव्हां कृष्णराव यांनी दक्षिण व दक्षिण महाराष्ट्रदेश यांतील सरदारांकडून आलेल्या वर्गण्या एकत्र करून फंड जमा केला आणि ती तसवीर काढण्याबद्दल जॉन्सन साहेबांचे मेहेनतान्याचा * ठराव करून त्यांजकडून ती काढण्याची सुरवात कराविली. चितारी साहेब यांनी थोडकेच दिवसांत ती तयार झाली म्हणून रघुनाथराव यांस लिहून कळविलें. मग रघुनाथराव यांनी नेकनामदार फ्रीअर साहेब यांची भेट घेऊन तसवीर तयार झाल्याचा मजकूर त्यांस समज कळविला. पुढें थोडकेच दिवसांनी ते साहेब सदर्हू तसवीर पाहण्यास्तव रघुनाथराव यांस बरोबर घेऊन जॉन्सन साहेबांचे बंगल्यावर गेले आणि ती पाहिल्यावर त्यांस मोठी खुषी झाली.

सन १८६६ चे अक्वलीस अक्कलकोठचे राजे मुंबईसरकारचे मत्सें मनार्ने व शरिरानें अशक्त ठरेल, सबब त्यांचा राज्यकारभार चालविण्यास्तव सरकारानें सन मजकूरचे जून महिन्यांत रघुनाथराव यांचे कनिष्ठ बंधू माधवरावदादासाहेब यांस “ रिजेंट ” (राज्यकारभार चालविणारे) या हुद्यावर नेमिलें. तेव्हां दादासाहेब हे येवले येथील माजिस्ट्रेटच्या कामाचा चार्ज आपले वडील बंधू कृष्णराव यांस देऊन आपले नवीन हुद्याचा चार्ज घेण्यास्तव अक्कलकोटास गेले.

पुढें नेकनामदार फ्रीअरसाहेब गव्हर्नर यांनी ता. ०२९ ऑक्टोबर सन १८६६ इ. रोजी दिवसास बारावर चार वाजतां पुणें येथें बडा दरबार केला. या दरबारास येण्याविषयीं दक्षिण व दक्षिण महाराष्ट्र देशांतील राजे व संस्थानिक व सरदार यांस सरकारची पत्रे गेली. त्यावरून त्या दरबारास बडे लोक आले ते येणें प्रमाणें:—

* तसवीर काढण्या बद्दलचे फीचा.

फ्रीयरसाहेबांचे दरबारास आलेले राजेरजवाडे. २६५

१ कोरापुरचे महाराज आपले प्रतिनिधि विशाळगडकर, बागडेकर, अमात्य, वगैरे अष्ट प्रधानांसुद्धां.

२ सातारचे प्रतिनिधि औंधकर.

३ भोरचे सवीव.

४ अकलकोटचे राजे रिजेंट माधवराव विठ्ठल विनूरकर यांसुद्धां.

५ रतनसिंग जाधवराव राजे मालेगांवकर.

६ जवारे राजे.

७ रामदुर्गकर भावे.

८ मुधोळकर घोरपडे.

९ विनूरचे चीफ अंगासाहेब व त्यांचे बंधु कृष्णराव बापूसाहेब.

१० पटवर्धन संस्थानिक

१ सांगलीकर.

२ मिरजकर.

३ कुर्दवाडकर.

४ जमखिंडीकर.

११ फळटग येथील निंबाळकर.

१२ जतकर डफळे.

१३ दक्षिण व दक्षिण महाराष्ट्र देश यांतील इतर संस्थानिक.

१४ मुंबई येथील सर खर्चदजी जीजीभाय बाटलीवाले बारोनेट.

१५ डेव्हिड सातव यांचे जेष्ठ विरंजीव.

१६ पुण्यांतील पुरंदरे वगैरे बडे लोक.

१७ स्टार ऑफ इंडियाचे खिताबवाले सरदार.

१८ कायेदे कौन्सिलचे मेम्बर साहेब लोक व नेटिव.

१९ मुंबईतील मोठे अब्दुल्लेखानसावकार व सौदार.

२० पुण्यांतील दरोबल नेटिव हुद्देदार.

२१ या शिवाय मोठे दरजाचे दरबारी व लष्करी हुद्देशार साहेबलोक व अजमास २०० मडमा.

२२ सुरत येथील एक आरब जातीचे मुसलमान सरदार.

या दरबारा करितां पुण्यांतील रेल्वे स्टेशनाचे पूर्वेस विक्टोरिया गार्डन नांवाचे बागेचे दक्षिण बाजूस ज्या ठिकाणीं हालीं कौन्सिल हालचा बंगला आहे त्या ठिकाणालगत तंबू दिले होते

२६६ रघुनाथराव विठ्ठल यांचा वृत्तांत

आणि त्यांत गव्हरनरसाहेबांकरितां एक मोठें तख्त ठेविलेलें असून इतर बडेसाहेबलोक व मडमा व सरदार लोक यांकरितां कोचें व खुर्च्या ठेविलेल्या होत्या.

नेकनामदार गव्हरनरसाहेब बॉडीगार्डचे स्वांरांनिशीं किती एक मोठमोठाले दरवारी व लष्करी साहेबलोक वरोवर घेऊन वर लिहिलेले दरबारचे तंबूस आले. तेव्हां शिरस्तेप्रमाणें सलामीच्या तोफा झाल्या. गव्हरनरसाहेबांस ताजिम देण्यास्तव कोल्हापुरचे माहाराज, सर्व संस्थानिक व सरदार आपआपल्या टिकाणीं उभे राहिले. गव्हरनर साहेब तख्तावर बसल्यावर त्यांनीं कोल्हापुरचे माहाराज यांस जवळ बोलावून आपल्या लगत बसविलें; आणि त्यांस मुख्तयारी दिल्याबद्दल वस्त्रें व अलंकार आणि तरवार देऊन त्यांजवरोबर आलेले प्रतिनिधि व अष्टप्रधान यांस पोषाग दिले. नंतर माहाराजांनीं उभें राहून थोडा वेळपर्यंत इंग्रजींत आभारदर्शक संभाषण केलें, तेणेंकरून गव्हरनर साहेब यांस मोठी खुशी झाली. मग त्यांनीं जवार येथील राजांचे दत्तपुत्र यांस जवारचे गादीचे मालिक असें कबूल करून वस्त्रें व तलवार दिली. राजे यांनीं त्याबद्दल सरकारचे आभार मानिले. नंतर गव्हरनरसाहेब यांनीं रघुनाथराव विठ्ठल ऊर्फ अंगासाहेब विंचूरकर, सुरत येथील मुसलमान सरदार आणि मुंबईतील सौदागर डेविड सासून यांचे वडील चिरंजीव यांस कंपानियन ऑफ धि मोस्ट एक्झाल्टेड ऑर्डर ऑफ धि स्टार ऑफ इन्डिया असा खिताब व त्यासंबंधीं सोनें जडावाचीं निरनिराळीं पदके दिलीं. हा खिताब देते वेळेस गव्हरनरसाहेबांनीं त्रिवर्ग कंपानियन यांजवरोबर पृथक् संभाषण केलें, व त्या त्रिवर्गींनीं त्यांस जबाब दिले; परंतु हा वृत्तांत रघुनाथराव अंगासाहेब यांचा आहे सबब गव्हरनरसाहेब यांनीं त्यांजवरोबर जें संभाषण केलें व त्यांनीं जो त्याचा जबाब दिला त्याचा उतारा आम्ही खालीं दाखल करितों.

गव्हरनर साहेब म्हणाले, “ रघुनाथराव विठ्ठल! नेक नामदार व्हाइसरॉय व प्रॉड मास्टर ऑफ् धि स्टार ऑफ् इन्डिआ यांचे हुकुमावरून कंप्यानियन या पदवीचे चिन्हांसहित ती पदवी देणारी जी मलिकामुआझमा त्यांचे सहीची सनद मी तुम्हास मोठ्या संतोषाने देतो. तुम्ही व तुमचे घराण्याने आपले देशबांधवांस जे चांगले उदाहरण दाखविले ते मलिकामुआझमा यांस पसंद होऊन तुम्ही ज्या भारदास्त प्रतीचे गृहस्थ आहां त्या प्रतीविषयी त्यांनी आपली खुष मर्जी दर्शविली त्यांचे एक प्रमाण म्हणून ही त्यांचे मेहेरबानगीची खूण आहे असे तुम्ही व तुमचे घराणे व दक्षिणेतील संस्थानिक हे मानितील अशी मी उमेद बाळगितो. माजी पेशव्यांचे पदरचे लोकांमध्ये सर्वांत शूर, इमानदार व प्रतिष्ठित म्हणोन तुमचे पूर्वजांचे नांव इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. बुडणारे राजघराण्याशी त्यांनी जी इमानदारी ठेविली ती केवळ अपूर्व आहे. तत्रापि त्यांनी मागाहून वर्तणूक केली तेणेकरून आनरेबल् मोंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन व सर जान मालकम् यांजकडून त्यांस बहुमान मिळाला व त्यांचा कित्ता व त्यांनी केलेली व्यवस्था येणेकरूनच तुम्ही व तुमचे बंधू हे आपले नांवास व दरजास योग्य होण्यास तरबेज झालां आहां. तुमची स्वतःची जाहागीर ही चांगले वहिवाटीचा एक नमुना होय. तुमचे दोन बंधूपैकीं एकजण (रावबाहादुर कृष्णराव विठ्ठल) यांनी नेटिव जडज्य या नात्याने व दुसरे बंधू (माधवराव विठ्ठल) यांनी मुंबई येथील गव्हरनर यांचे कायदे कौन्सिलांतील आडिशनल मेम्बर या नात्याने आमचे सरकारची चांगली नौकरी बजाविली आहे. मी मोठ्या उत्कंठेने अशी आशा करितो की, दक्षिणेतील सरदारांपैकीं बहुतेक तुमचे किच्याबरोहूकूम वागतील. आपले स्वतःचे व आपले पदरचे लोकांचे खरे हिताकडे लक्ष्य देऊन ह्या तुमच्या किच्यापमाणे ते वर्तणूक करतील तर प्रतिष्ठ

२६८ • रघुनाथराव विठ्ठल यांचा वृत्तांत.

० मिळविण्यास त्यांस अद्यापीही मार्ग खुला आहे असे त्यांनीं मनांत समजावें. ”

त्याजवर विंचूरचे चीफ यांनीं जबाब दिला तो,—“ नेकना-
मदार साहेब! कंपानियन ऑफ धि मोस्ट एक्झाल्टेड आर्डर ऑफ
धि स्टार ऑफ इन्डिया या दरजाचे लोकांचे पटांत माझे नांव घालण्यांत
परम दयाळू माहाराणीसाहेब यांनीं मला जो बहुमान दिला त्याची
योग्यता मी किती मोठी समजतो तें मला पुरतेपणीं बोलून
दाखवितां येत नाहीं. मी आंसाहेबांस खातरीनें सांगतो कीं, मा-
हाराणीसाहेबांचे मेहरबानगीचे ह्या चिन्हानें मेट ब्रिटनचे राज्याशीं
विंचूरकर घराण्याचे संघट्टग हालीं पूर्वीपेक्षां अधिक दृढ होऊन
ज्या सरकाराशीं आमचा आजरोजीं इतक्या प्रतिष्ठेनें संबंध
झाला आहे त्या सरकारचे ताबेदारींत पूर्वीपेक्षां अधिक परिश्रम
करण्यास माझे घराण्याचे पुरुषांस उत्तेजन येईल. ”

नंतर हाजिर असलेले राजे व संस्थानिक व सरदार यांस
अत्तर, गुलाब व विडे व.टण्यांत येऊन दरबार बरखास्त झाला.
नंतर गव्हरनरसाहेब वगैरे सर्व साहेबलोक व मंडमा आपआ-
पले बंगल्यास परत गेल्या. फक्त पोलिटिकल् एजेंट मात्र मार्गे
राहिले. त्यांनीं आपापले ताब्यांतील राजे, संस्थानिक व सरदार
यांस शिष्ट सांप्रदायाप्रमाणें विदा करून दिले.

नेक नामदार गव्हरनरसाहेब यांस नजर करण्यास्तव रघुना-
थराव वगैरे बडे लोकांनीं त्यांची तसवीर काढवून ती त्यांस दाखविल्या-
चा मजकूर पूर्वी लिहिलाच आहे. वर सांगितलेला बडा दरबार झाल्याचे
दुसरे दिवशीं सदर तसवीर त्यांस नजर करण्यास्तव त्याच तंबूंत
पृथक् दरबार करण्याविषयीं वर लिहिलेल्या बडेलोकांमध्ये बेत
ठरला. आणि त्या दिवशीं दोन प्रहरां नंतर रघुनाथराव व दक्षिण
व दक्षिण माहाराष्ट्र देश यांतील जमलेले बहुतेक संस्थानिक व
सरदार यांनीं नेक नामदार गव्हरनरसाहेबांचे गणेशखिंड येथील
बंगल्यावर जाऊन त्यांस दरबारचे तंबूस येण्याविषयीं विनंति के-
ली. गव्हरनर साहेबांनीं ती विनंति मान्य केल्यावर सर्व सं-

स्थानिक व सरदार हे आपआपले लवाजम्यानिशीं दरबारचे ठिकाणीं आप्यास निघाले. त्यांचे मागून गव्हर्नरसाहेब बॉडीगार्डाचे स्वांरांनिशीं कितीएक मोठे दरजेचे दरबारी व लष्करी साहेब लोक बरोबर घेऊन आपले बंगल्यांतून निघाले. ही एकंदर स्वांरी नारायण पेठेंतील लकडी पुलावरून शहरांत आली; आणि सदाशिव पेठचा हौद, नगरकरांचा वाडा, गवत्या मारुती व बुधवारचा वाडा यांवरून आदितवारचे चौकांत गेली; नंतर तेथून रास्त्यांचे वाड्यावरून व पुढें गोसावीपुन्यामधून गारपिरावर जाऊन दरबाराचे तंबूस पोहोचली. त्या वेळेस शिरस्तेप्रमाणें सालामीच्या तोफा झळ्या. या ठिकाणीं बसण्याची वगैरे सर्व व्यवस्था कृष्णराव बापूसाहेब विंचूरकर यांनीं उत्तम प्रकारें ठेविली होती. या दरबारात इतर बहुत साहेबलोक व मंडमा आल्या होत्या. शिवाय, मुंबईतील कित्येक बडे लोक व पुण्यांतील सर्व बडे लोक आले होते. दरबारचे तंबूबाहेर शहरांतील इतर लोकांची फार मोठी गर्दी जमली होती. गव्हर्नरसाहेबांस ताजिम देण्यास्तव सर्व संस्थानिक व सरदार वगैरे पुढें जाऊन आपापल्या ठिकाणीं उभे राहिले होते; आणि गव्हर्नरसाहेब जाऊन तख्तावर बसल्यावर त्या बडेलोकांनीं संकेताप्रमाणें जॅनसनसाहेबांनीं काढिलेली तसवीर मोठ्या आदरानें त्यांस नजर करून तिजबरोबर त्यांस हंमजी मानपत्रही दिले. हें मानपत्र कृष्णराव बापूसाहेब विंचूरकर यांनीं वाचिलें. नंतर अत्तर, गुलाब व विडे वाटण्यांत येऊन दरबार बरखास्त झाला हें झाल्यावर रघुनाथराव वगैरे संस्थानिकांनीं गव्हर्नरसाहेब व इतर साहेब लोक यांस विक्टोरिया बागेजवळ नेऊन तेथें एक मंडप तयार केला होता त्यांत खुर्च्यांवर बसविलें. दरबारचे बंगल्यापासून या ठिकाणापर्यंत रोषनी दुतर्फा केलेली होती. नंतर जगन्नाथ शंकरशेठ यांचे मार्फत बापूसाहेब विंचूरकर यांनीं जी आतषबाजी (दारुकाम) करविली होती ती सोडण्यास आरंभ झाला. ही कर्मणूक रात्रीं दादा वाजत तोंपर्यंत झाली. नंतर

सर्व साहेबलोक व मडमा आणि सर्व संस्थानिक वगैरे आप-
आपले ठिकाणीं परत गेले.

तसविरीचे संबंधाचा दरबार झाल्यावर दुसरे दिवशीं वर
लिहिलेले संस्थानिक व सरदार एकत्र जमून त्यांनीं असा विचार
ठरविला कीं, जॉनसनसाहेब यांकडून लेडीफ्रीअर, कमान्डर इन-
चीनफ् व इतर कौन्सिलदार यांच्या निरनिराळ्या तसवीरा काढवून
त्या नेकनामदार गव्हरनरसाहेब यांचे तसविरी जवळ ठेवाव्या.
शिवाय, त्याच चितान्याकडून हाजिर असलेला प्रत्येक संस्थानिक व स-
रदार यानें आपली तसवीर काढवून त्या सर्व तसविरा गव्हरनरसाहेब
यांचे तसविरीचे आसपास त्याच जागीं ठेवाव्या. पुढें थोडेकच
दिवसांनीं हा ठराव त्या बडेलोकांनीं नामदार एलीस साहेब
कौन्सिलदार यांचे मार्फत गव्हरनरसाहेब यांचे कानावर घालून
त्याप्रमाणें करण्याविषयीं त्यांची परवानगी मागितली. ती मिळा-
ल्यावर त्या बडे लोकांनीं एकंदर तसविरा काढविण्याचे तजविजी-
साठीं एक कमीटी नेमली. तींत नामदार एलीस साहेब हे अध्यक्ष
असून बापूसाहेब विंचूरकर व आबासाहेब कुरंदवाडकर हे
मेम्बर होते. ह्या कमिटीनें जॉनसनसाहेब यांकडून वर लिहि-
ल्या तसविरा काढविल्या व प्रत्येक संस्थानिक व सरदार यानेंही
पूर्व संकेताप्रमाणें आपली तसवीर काढविली. त्या सर्व तसविरा
कौन्सिल हॉलांत नेक नामदार गव्हरनर साहेब यांचे तसविरी जव-
ळ ठेवण्यांत आल्या. त्यांत रघुनाथराव यांचीही तसवीर आहे हें
लिहिणें नकोच.

वर लिहिलेल्या गोष्टी झाल्यावर रघुनाथराव व कृष्णराव विं-
चूरकर हे उभयतां विंचुरास गेले, आणि त्यांचे कनिष्ठ बंधु माध-
वराव हे अक्कलकोटचे राजांस घेऊन अक्कलकोटास निघून गेले.

सन १८६७ चे आखेरीस आफ्रिका खंडांतील अबिसीनिया
(हबष) देशावर इंग्रज सरकारानें स्वारी केली. त्या वेळेस त्या-
नें हिंदुस्थानांतील किती एक काळीं पलटणे लढाई करितां नेलीं.

बंधूमध्ये वडिलार्जित मिळकतीची वांटणी. २७१

त्या संधीस “आम्ही सरकारास यथाशक्ति मदत करण्यास तयार आहो.” म्हणून रघुनाथराव यांनी त्या वेळेचे मुंबईचे गव्हर्नर सर सिमोर वी. सी. फिट्स्राल्ड साहेब यांस पत्र लिहिले. त्याचे जबाबांस साहेबनूसूफ यांनी तारीख २० फेब्रुवारी सन १८६८ चे पत्राने रघुनाथराव यांस आपले आभार कळविले.

पुढे सन १८६८ चे मार्च महिन्यांत माधवराव विंचूरकर हे राजा घेऊन अक्कलकोटाहून विंचुरास आले. तेव्हां त्रिवर्ग बंधूंनी वडिलार्जित स्थावर मिळकतीच्या आपसांत वांटण्या करण्याचा विचार काढिला; परंतु जम बसेल असे वाटेना. सवव रघुनाथराव यांनी रावबाहादूर गोपाळराव हरी देशमुख यांस विंचुरास येण्याविषयी पत्र लिहिले. त्यावरून देशमुख हे विंचुरास आले. तेव्हां आपली समाईक इनामगांवें, वतनें, मिराशीजमिनी, वाडे व घरे यांची समभाग वांटणी करून देण्यास्तव व सरंजामाचे उत्पन्नावर दर शेंकडा रुपये साडेसात प्रमाणे प्रत्येक कनिष्ठ बंधूस रघुनाथराव यांनी द्यावे असा पूर्वी सरकारचा ठराव झाला होता त्याप्रमाणे सरंजामी गांवांचे उत्पन्नांची एक नक्की बेरीज ठरवून त्या बेरजेचे मानाने कृष्णराव व माधवराव यांस नक्त नेमणुका किंवा त्यांचे ऐवजीं सरंजामगांवांपैकीं गांव नेमून देण्यास्तव त्रिवर्ग बंधूंनी त्यांस लवाद नेमिले. त्यावरहुकूम त्यांनीं त्रिवर्गांची निरनिराळी म्हणणीं समजून घेऊन प्रत्येक क्षणण्याबद्दल पुरावा घेतला; आणि त्रिवर्गांची समजूत घालून सर्वांचे समाधान केल्यावर एक ठराव लिहिला. त्या ठरावाच्या तीन प्रती त्रिवर्ग बंधूंनी आपले वहिवाटी करितां घेतल्या. याप्रमाणे सरंजामी उत्पन्नांची व्यवस्था लागल्यावर रावबाहादूर यांनीं इनामगांव, वतनें, मिराशीजमिनी, वाडे, व घरे यांचीही योग्य वांटणी करून दिली. तेथे करून त्रिवर्ग बंधूंचे समाधान होऊन बरेडा मिटला. हें खासगी काम झाल्यावर माधवराव हे अक्कलकोटास परत गेले असते; परंतु वर लिहिलेल्या वांटणीच्या कामास दिरिंग लागण्याचा संभव दिसल्यामुळे त्यांनीं

२०२ रघुनाथाराव विठ्ठल यांचा वृत्तांत

सरकारापाशीं एक वर्षाची रजा मागितली. परंतु ती न मिळाल्यामुळे त्यांत अकलकोट येथील रीजेंटचे हुयाचा राजीनाम देणें भाग पडलें.

राजधर्माचे पुस्तकाविषयीं. माहाभारतग्रंथांतील शांति पर्वत भीष्मानें धर्मराजास आपदधर्म, राजधर्म, मोक्षधर्म व दानधर्म हें चार धर्म सांगितले आहेत. त्यापैकीं रघुनाथाराव यांनीं राजधर्माचें मराठी भाषांतर करून त्याचें एक पृथक पुस्तक छापवून प्रसिद्ध केलें; आणि त्याच्या प्रती सरकारी अधिकारी साहेब, एादेशीय विद्वजन व सभ्य गृहस्थ यांत नजर पाडविल्या. त्यावेळेस त्यांनीं मलिका मुभक्षना यांचे सरकारचे हिंदुस्थानाबद्दलचे सेक्रेटरी, इंडियाचे व्हाइसराय व गव्हर्नर जनरल आणि मुंबईचे गव्हर्नर यांसही निरनिराळ्या प्रती आदरपूर्वक नजर पाडवून दिल्या. या सर्व प्रतींचा त्या थोर अधिकाऱ्यांनीं स्विकार करून पुढें सन १८७० इ० सालीं त्या पावल्याचे जबाब रघुनाथाराव यांस पाडवून त्यांत त्यांची तारीफ केली.

सन १८६९ सालीं जेजूर येथें एक गोष्ट झाली; ती कांहीं महत्वाची वाटल्यामुळे आझी ती थोडक्यांत पुढें लिहितों.

बडोद्याचे गायकवाड खंडेराव महाराज यांचे पदरीं भाऊशिंदे या नांवाचे एक मराठे गृहस्थ होते. ते त्यांचे कुंतेतील अतल्यमुळें त्यांनीं त्यांस आपले दिवाण करून नाशिक जिल्ह्यापैकीं चांदवड तालुक्यांत त्याचे वतनाचा गांव देवरगांव हा त्यांस इनाम करून देण्याचा निश्चय केला; परंतु तो गांव त्यांचे अमलांत नसून इंग्रजी अमलांत होता, सबब त्याचे मोबदला आपले राज्यापैकीं तितक्याच आकागाचा एक गांव त्यांनीं इंग्रज सरकारास देऊन तो [देवरगांव] शिंदे यास इनाम करून दिला. त्या गांवीं आपले कुटुंबाचीं माणसें राहाण्याकरितां शिंदे यांनीं बहुत पैसा खर्च करून इंग्रजी पद्धतीचा एक वाडा बांधिला; आणि त्याचे घरभरणीकरितां ते स्वतः त्या सालीं आपले घरीं आले. तो विधी आटपल्यावर ते रघुनाथाराव यांचे भेटी करितां विंचुरास आले. परंपरें

शिंदे व विंचूरकर यांच्या परस्पर मेजवानी. २७३

भेटी झाल्यावर त्यांनीं रघुनाथराव यांस आपले गांवीं मंडळीनिशी मेजवानीस येण्याचें आमंत्रण केलें. तें स्वीकारून रघुनाथराव हे नेमलेल्या दिवशीं आपले कनिष्ठ बंधू बापूसाहेब व दादासाहेब व पदरची दरोवस्त मंडळी यांसहवर्तमान देवरगांवास गेले. भाऊ शिंदे यांनीं त्रिवर्ग बंधूंस सामोरें येऊन सन्मानानें आपले वाड्यांत नेऊन बसविलें. भोजन झाल्यावर शिंदे यांनीं त्रिवर्ग विंचूरकर बंधू यांस आपले हातांनीं अत्तर, गुलाब व पानसुपारी देऊन नंतर त्यांस निरनिराळे उंची पोषाग दिले. शिवाय त्यांनीं रघुनाथराव यांस एक घोडा नजर केला आणि त्यांचे पदरेचे मंडळीसही ज्याचे त्याचे योग्यतेप्रमाणें पोषाग दिले. नंतर शिष्टसांप्रदायाप्रमाणें थोडा वेळ परस्परें भाषण झाल्यावर शिंदे यांनीं सर्वास योग्य रीतीनें विदा करून दिले.

पुढें भाऊ शिंदे यांस उलट मेजवानीचें आमंत्रण कर्ण्यास्तव रघुनाथराव यांनीं आपले बंधू बापूसाहेब यांस देवरगांवास पाठविलें. तें आमंत्रण स्विकारून भाऊ शिंदे आपले तावेदारमंडळी निशी नेमलेले दिवशीं विंचूरचे वाड्यांत आले. तेथें मराठे दरबारचे रीतीप्रमाणें उंची विठायत केलेली असून कळवंतिणीचा नाच ही उभा केलेला होता. भोजन झाल्यावर रघुनाथराव यांनीं शिंदे यांस पानसुपारी, अत्तर गुलाब, आणि पोषाग देऊन मागाहून एक मौल्यवान घोडाही बक्षिस दिला. त्याचप्रमाणें बापूसाहेब यांनीं शिंद्यांचे मंडळीस ज्याचे त्याचे योग्यते प्रमाणें पानसुपारी, अत्तर गुलाब, आणि पोषाग दिले. नंतर रघुनाथराव यांचा निरोप घेऊन शिंदे लासलगांव स्टेशनावर गेले आणि आगगाडींत बसून बडोद्यास गेले.

बडोद्यास पोहोचल्यावर शिंदे यांनीं विंचूर येथें आपल्यास झालेल्या सत्काराची खबर खंडेरावमाहाराजगायकवाड यांस कळवून रघुनाथराव यांची मोठी प्रशंसा केली; आणि आपले दरबारांत बापूसाहेब विंचूरकरां सारखे हुशार गृहस्थ असात्रे

२७४ रघुनाथराव विठ्ठल यांचा वृत्तांत

अशी त्यांस सूचना केल्यावरून, गायकवाड महाराजांनीं रघुनाथराव यांस खलिता पाठवून बापूसाहेब यांस भेटीस्तव एक वेळा बडोद्यास पाठवून द्यावे असें लिहिलें. त्याप्रमाणें रघुनाथराव यांनीं बापूसाहेबांस माफीक लवाजम्यानिशी बडोद्यास पाठवून दिलें. बापूसाहेबांचे पेशवाईकरितां खंडेराव महाराजांनीं भाऊ शिंदे यांस तेथील आगगाडीचे स्टेशनावर पाठवून त्यांचे उतरण्या राहण्याची सर्व व्यवस्था आपले एका बागेत लावून ठेविली. दुसरे दिवशीं खंडेराव महाराजांनीं बापूसाहेब यांचीं भेट स्विकारिलीं. पुढे एक दोन भेटी झाल्यावर महाराज बापूसाहेबांस म्हणालें कीं, “ आपण इंग्रजी कामकाजांत चांगले वाकिफगार आहां; याकरितां या दरबारचे तर्फेने रेसिडेंटसाहेबांकडे जें काम पडेल तें आपण करीत जावे, म्हणजे आम्हास मोठी मदत होईल. ” परंतु बापूसाहेबांनीं महाराजांस मोठ्या चातुर्यानें जबाब दिला. ते म्हणाले, “ इंग्रज सरकारचे पदरीं माझी नौकरी बहुत वर्षे झाली असून अणखी एक दोन वर्षे झाली म्हणजे मला पेनशन् मिळेल; याकरितां महाराजांचे क्षणव्याप्रमाणें कर्ण्यास तूर्त सवड नाही. ” त्याजवर खंडेराव महाराज म्हणाले कीं, “ तुझी क्षणतां हें ठीक आहे व त्याप्रमाणें तुझी सरकारी नौकरीवर जावे; परंतु तुमचे चिरंजीव नरसिंगराव हे विद्यमान येथें असून तेही इंग्रजी कामांत चांगले वाकिफगार आहेत; याकरितां त्यांस तरी येथें ठेवून द्यावे. ” हें म्हणजे मात्र बापूसाहेब यांस तात्काळ नाकबूल करितां आले नाही. मग त्यांनीं महाराजांस असें कळविलें कीं, “ हल्लीचा गोष्टीन आझीं आजवर आपले वडील बंधूंचे आज्ञेप्रमाणें वागत आलों आहों; याकरितां चिरंजीवांस येथें ठेवण्याचे बाबदींत त्यांस विचारून मागाहून जबाब लिहून कळवूं. तूर्त त्यांस महाराजांचे मर्जीप्रमाणें येथें ठेवून द्या. ” त्याप्रमाणें महाराजांनीं रावसाहेब विनूरकर यांस तेथें ठेवून घेऊन बापूसाहेब यांस बहुमानानें वि-

ड्यूक आफ इंडिबरो यांचे मुंबईस आगमन. २७५

दाकरून दिले. रावसाहेब हे बडोदा येथे असता तेथील उन्हाळा त्यांस न सोंसून ते आजारी पडले, आणि पुढे तेथे राहिल्याने आपली तबियत फारच बिघडेल असे त्यांस वाटल्यावरून ते महाराजांचे परवानगीने तेथून निघून आपले वडिलांकडे गेले. पुढे बडोद्याचे हवापाणी आपले तबियतीस मुळीच मानणार नाही असे त्यांस वाटल्यावरून ते पुनः बडोद्यास गेले नाहीत.

प्रकरण ३.

मालिका मुआझमा यांचे द्वितीय चिरंजीव ड्यूक आफ इंडिबरो यांचे मुंबईस आगमन. सन १८६९ इसवीचे आखेरीस ड्यूकसाहेब यांची स्वारी हिंदुस्थान पाहाण्याचे इराद्याने लंडन शहराहून निघाली. या सफरेंत त्यांजबरोबर किती एक लार्ड पदवीचे साहेब लोक आले होते. ड्यूक साहेब आगबोटीतून प्रथम भागिरथीचे किनाऱ्यावर कलकत्ता येथे उतरले. त्या वेळेस हिंदुस्थानांत लार्ड मेयो नांवाचे गव्हर्नर जनरल होते. त्यांनी ड्यूकसाहेबांचा उत्तम प्रकारें सत्कार करून त्यांकरितां बडा दरबार केला. त्या दरबारास उच्चर हिंदुस्थानांतील बहुतेक राजे, नबाब, व सरदार गेले होते. त्या प्रसंगीं गव्हर्नर जनरल यांनी मालिका मुआझमा यांचे प्रतिनिधी या नात्याने ड्यूकसाहेबांस “मांड मास्टर आफ धि मोस्ट एक्झालटेड आर्डर आफ् धि स्टार आफ इंडिया” असा खिताब दिला. शिवाय, त्यांनी आपले वंगल्यांत रात्री मोठी रोषनी करून ड्यूकसाहेबांत बाल (मडमांचा नाच) व जाफत दिली. नंतर आतषबाजी (दारूकामें) सोडून मोठी मौज दाखविली. त्या प्रसंगीं कलकत्ता शहरांतील सावसावकार व मोठमोठाले सौदागर यांनी ही शहरभर मोठी रोषनी करून जागोजाग कळवंतिणींचे नाच व गाणी व इतर आनंदप्रदर्शक कृत्ये केलीं. त्याचप्रमाणें त्या शहरांतील म्युनिलिपालिटीने सडकांवर ठिकठिकाणीं कमानंशर दरवाजे उभेकरून त्यांजबरो मोठी रोषनी केली.

पुढें सन १८७० इसवीचे अव्वलीस ड्युक साहेबांची स्वारी कलकत्याहून निघून मुंबई शहरास आली. त्या शुभदायक प्रसंगीं मुंबई शहरांत ही गव्हर्नरसाहेबांनीं ड्युकसाहेबांचे सत्कारारितीं आपले इलाक्यांतील राजे, संस्थानिक व सरदार यांस आमंत्रणें केल्यावरून ते सर्व मुंबईस जाऊन राहिले. या थोर समाजांत सरकारचे पत्रावरून रघुनाथराव अंगासाहेब व कृष्णराव बापूसाहेब हेही गेले होते. त्यांचे कनिष्ठ बंधू माधवराव दादासाहेब हे शीतज्वरानें आजारी असल्यामुळे त्यांचे जाणे झालें नाहीं.

ड्युकसाहेबांची स्वारी बेरीबंदराचे स्टेशनावर आगगाडींतून उतरण्याचे वेळेस गव्हर्नरसाहेब हे कमांडर इन् चीफ, इतर कौन्सिलदार, हायकोर्टाचे चीफ जस्टिस व ज्यज्ज्य, इनर मोठाले अधिकारावरील साहेब लोक व तेथें येऊन राहिलेले दरोबस्त राजे, संस्थानिक व सरदार यांसहवर्तमान ड्युकसाहेबांचे सत्कारार्थ उभे राहिले; आणि ते स्टेशनचे सपाट फरसावर उतरतांच त्यांचे आदाब योग्यारीतीनें वजावून त्यांस समारंभानें परळ येथील सरकारी बंगल्यावर नेलें. दुसरे दिवशीं ड्युकसाहेबांची स्वारी गोदी, टांकसाळ व गिरण्यां वगैरे मोठे कारखाने पाहावयास गेली. तिसरे दिवशीं गव्हर्नरसाहेबांनीं त्यांस बडा खानादेऊन बाल (मडमांचा नाच) दाखविला; आणि सेक्रेटरी हपिसांत ग्यास लाइटची (बाफेने जळणाऱ्या दिव्यांची) रोषनी करून तेथें ड्युकसाहेबांची स्वारी आल्यावर समुद्र किनाऱ्यावर भातबवाजी (दारूकामें) सोडण्यांत आली. या ठिकाणींही शेंकडों साहेब लोक व मडमा व नेटिवराजे, संस्थानिक व सरदार गेले होते. पुढें थोडकेच दिवसांनीं परळ येथील बंगल्यांत लेवी (धूळभेट) झाली. त्या वेळेसही गुजराथ, व काठेवाड येथील व दक्षिण व दक्षिणमाहाराष्ट्रदेश यांतील समस्त नेटिवराजे, संस्थानिक व सरदार हे हाजिर होते. रघुनाथराव यांनीं तेथें आलेल्या राजापैकीं खंडेराव माहाराज गायकवाड यांची भेट घेतली. त्यावेळेस माहाराजांनीं रघुनाथराव यांचा परम आदरानें सत्कार केला.

पुनर्विवाहाचे सशास्त्रते बदल वाद. • २७७

ड्यूकसाहेब यांचे सन्मानार्थ व त्यांचे आगमनाचें एक स्मारक कृत्य म्हणून शहर पुणें पॅठ बुधवार येथें बुधवारचे वाड्याचे ईशान्येकडील कोपन्यावर एक मोठे घड्याळ स्थापन करण्या-विषयीं रघुनाथराव यांनीं मुंबईचे गव्हर्नरसाहेबांचे मार्फत ड्यूकसाहेबांचे अनुमत घेऊन तेथें नेटिव जनरल लैब्रेरीवर सर्वांचे दृष्टीस पडेल अशा प्रकारची एंच इमारत बांधून ति-अवर तें घड्याळ स्थापन केलें. *

ड्यूकसाहेबांची स्वारी मुंबई येथे असतां तेथे त्यांजकरितां अनेक प्रकारचे उत्साह झाल्यावर ते इंग्लंडास परत गेले.

याच वेळेस ब्राह्मण जातीचे गतभर्तृकेचा पुनर्विवाह कर्णे शास्त्रसंमत आहे किंवा शास्त्राविरुद्ध आहे याचा निर्णय करण्या-स्तव कोल्हापूरचे मठांतील भीजगुरू शंकराचार्य यांचें पुणें शहरास आगमन होऊन उभयपक्षांचे शास्त्रीलोकांमध्यें कित्येक दिवस वाद झाला.

या वादाचे वेळेस हाजिर राहण्यास्तव भीजगुरूकडून दक्षिणेतील दरोबस्त ब्राह्मण संस्थानिकांस बोलावणीं झालीं. त्याच प्रमाणें रघुनाथराव हे ड्यूकसाहेबांचे दरबाराकरितां मुंबईस गेले असतां तेथें त्यांस बोलावणें करण्यास्तव भीजगुरूकडून एक कार-कून आला. रघुनाथराव यांस भीजगुरूंचे आशे प्रमाणें पुण्यास जाण्याची मोठी उत्कंठा होती; परंतु त्यांचे कनिष्ठ बंधू-माधवराव यांची प्रकृती विचूर येथें फार बिघडलेली असल्यामुळे त्यांस विचुरासच परत जाणें भाग पडलें. तथापि, आपले न येण्याचें कारण भीजगुरूंस कळविण्यास्तव त्यांनीं शंकर शास्त्री या मांवाचे आपले एका आभितास पुण्यास पाठवून दिलें.

सन १८७१ इ. चे डिसेंबर (मार्गशीर्ष) महिन्यांत रघुनाथ-राव यांची सापत्न मातूभी लक्ष्मीबाई साहेब यांस देवाज्ञा झाली.

---

* आलीकडे बुधवारचा वाडा जळून गेला तेव्हां त्या बरोबर तें घड्याळही जळून गेलें.

२७८ रघुनाथाराव विठ्ठल यांचा वृत्तांत.

त्यांचें उत्तरकार्य त्यांचे सख्खे कनिष्ठ पुत्र माधवराव यांनीं गोदातीरीं आपले घराण्याचे रिती प्रमाणें केलें. बाईचे सख्खे जेष्ठ पुत्र कृष्णराव हे सातारा येथें सदरअभिनीचे हुद्यावर असल्यामुळें आपले मातृभ्रांचे भंतकालीं व उत्तरकार्याकरितां त्यांचे जेष्ठ भाई नाहीं.

सन १८७२ इ० सालीं हिंदुस्थानचे त्यावेळेचे गव्हर्नर जनरल लार्ड नार्थब्रुक साहेब यांची स्वारी मुंबई शहरास येण्याचें ठरलें, तेव्हां त्यांचे सत्कारार्थ बंगाल, मद्रास आणि मुंबई या इलाक्यांतील नेटिव माहाराज, राजे, संस्थानिक व सरदार यांस मुंबईस अमुक तारिखेस येण्याविषयीं सरकारी पत्रें गेल्यावरून ते सर्व तेथें येऊन राहिले.

लार्डसाहेब बोरीबंदराचे स्टेशनावर उतरण्याचे वेळेस मुंबईचे गव्हर्नरसाहेब हे कमांडर इन्चीफ व आपले इतर कौन्सिलदार, सेक्रेटरी, हायकोर्टाचे चीफजस्टिस व ज्युडज्य, व मोठ्या दर्जाचे इतर दरवारी व लष्करी साहेब लोक आणि तेथें आलेले दरोबस्त राजे रजवाडे यांसहीत त्या स्टेशनावर उभे राहिले. लार्डसाहेब आगगाडीतून प्ल्याट फार्मावर उतरतांच सर्वांनीं त्यांचे आदाब योग्य रितीनें बजाविले. नंतर गव्हर्नरसाहेबांनीं लार्डसाहेबांस घोड्याचे वाहनांत बसवून त्यांचे जिलेबीचे साहेबलोकांसुद्धां त्यांची स्वारी परळ येथील सरकारी बंगल्याकडे चालविली, आणि जमलेले राजेरजवाडे यांस आपापले बंगल्यावर परत जाण्यास परवानगी दिली.

पुढें एकदोन दिवसांनीं लार्डसाहेबांनीं क्यांपाचे मैदानांत दल-बादल बादशाही तंबू उभे करवून त्यांत कांहीं संस्थानिक व साहेब लोक यांस स्टाराचे निरानिराळे खिताब देण्यास्तव दरबार केला. त्या दरबारांत स्टारच्या खिताबाचे जे महाराज वगैरे हाजिर होते त्यांपैकीं प्रमुखाची नांवें येणें प्रमाणें:—

स्टारच्या पदव्या देण्याकरितां दरबार. २७९

१ माहाराज जयाजीराव शिंदे.

२ रिठ्याचे माहाराज.

३ भोपालची बेगम.

४ सर सालारजंग, निजाम
सरकाचे वजीर.

५ सर रावराजे दिनकरराव
राजवाडे.

६ सर टी माधवराव.

७ रघुनाथरावअंगासाहेब
विंचूरकर.

लार्डनार्थब्रुकसाहेबांची स्वारी दरबारचे तंबू जवळ येण्याचे सु-
मारास सर्व माहाराज वगैरे आपापल्या दर्ज्याचीं निरनिराळीं नि-
षाणें आपल्यापुढें चालवून, त्या तंबूपासून कांहीं अंतरावर हद्दीक-
रितां जो दरवाजा लाविलेला होता त्याजवळ उभे राहिले, आणि
लार्डसाहेबांची स्वारी तेथें येतांच त्यांचे आदाब बजावून आपाप-
ल्या दर्जाप्रमाणें दरबारचे तंबूकडे चालले. त्या सर्वांचे मागून मांड-
मास्टर (लार्डसाहेब) हे गेले. त्या तंबूंत गेल्यावर सर्व मा-
हाराज वगैरे आपापले खुर्च्यापुढे उभे राहिले, आणि मागून मांड
मास्टर येऊन खुर्ची वर बसल्यावर मग सर्व बसले.

ज्या साहेब लोकांस स्टाराचे खिताब मिळावयाचे होते त्यांस
से देण्यांत आल्यावर भोपालच्या बेगमसाहेब यांनीं बुरख्यानिशीं
मांडमास्टरांपुढें येऊन त्यांचे आदाब बजाविले. मग मांडमास्टर
साहेबांनीं बेगमसाहेबांस जी. सी. एस्. आय. चा खिताब दिला.
नंतर बेगमसाहेबांनीं स्टारच्या दर्ज्याचे माहाराज वगैरे यांपैकीं प्र-
त्येकापुढें जाऊन इंग्रजी रितीप्रमाणें त्यांचे हातांत आपला हात घा-
तून तो हालविला. [हें चिन्ह बेगमसाहेब ह्या त्यांच्या रफिक
(सेवतिणी) झाल्याचें होय. हें झाल्यावर बेगमसाहेब नेमलेल्या
खुर्चीवर बसल्या. नंतर थोड्या अवकाशानें सर्व माहाराज वगैरे
उठले आणि आपापल्या दर्ज्याप्रमाणें निषाणें पुढें करून वर लिहिलेल्या
हद्दीच्या दरवाज्याकडे चालतेझाले. त्यांचे मागून मांडमास्टर
निघाले. ही स्वारी त्या दरवाज्या जवळ पोहोचतांच माहाराज
वगैरेही मांडमास्टरांचे योग्य आदाब बजाऊन त्यांस विदाकरून
दिलें आणि सर्व आपापले डेज्यांस परत गेले.

२८ • रघुनाथराव विठ्ठल यांचा वृत्तांत.

दुसरे दिवशीं फक्त मुंबई इलाक्यांतील राजे, संस्थानिक व सरदार यांजकरितांच दरबार झाला. त्यांत मोघल बादशाहांचे दरबाराचे रीतीप्रमाणे समस्त राजे रजवाडे वगैरे यांनीं आपापले योग्यते प्रमाणे लार्ड नार्थब्रुक यांस मोहोरा नजर केल्या. त्यांचा लार्डसाहेबांनीं स्विकारकरून ज्याचे त्याचे योग्यते प्रमाणे सर्वांस खिलती * दिल्या.

यादरबारांत विंचूरचे चीफ रघुनाथरावभंगासाहेब यांनीं लार्ड साहेबांस १० दाहा मोहोरा नजर केल्या आणि लार्डसाहेबांनीं त्यांस पांच पाख्यांची † खिलत दिली.

पुढे लार्डसाहेबांनीं प्रत्येक माहाराज वगैरे यांस उलट भेट देण्याविषयीं आपली इच्छा दर्शित केल्यावरून सर्वांनीं आपले बंगल्यांत त्यांचा निरनिराळे वेळेस सत्कार केला. मंतर लार्डसाहेबांनीं सर्व माहाराज वगैरे यांस आपापले राजधानीस परत जाण्यास परवानगी दिली.

रघुनाथरावभंगासाहेब विंचूरास परत जाण्याचे तयारींत असतां, लार्डसाहेबांची स्वारी उत्तर हिंदुस्थानांत परत जाईल त्या वेळेस आपले जाहागीर गांव मनमाड येथे त्यांचा सत्कार करावा अशी त्यांस इच्छा प्राप्त झाल्यावरून, त्यांनीं ती इच्छा नामदार एलिस साहेब कौन्सिलदार यांचे मार्फत लार्ड साहेबांस कळविली. लार्ड साहेबांनीं ती पूर्ण करण्याचें कबूल केल्यावरून रघुनाथराव यांनीं ताबडतोब मनमाडास जाऊन तेथील आगगाडीचे स्टेशना वर लार्डसाहेबांचे सत्काराची सर्व प्रकारे तयारी केली; आणि ज्या तारीखेस व ज्या वेळेस त्या साहेबांची स्वारी मनमाडचे स्टेशनावर यावयाची होती त्या तारीखेस व त्या वेळेस त्यांनीं तेथे पुष्कळ शिष्ट मंडळी निशी उभे राहून लार्डसाहेब आगगाडींमून खाली उतरतांच त्यांचे आदाब बजाविले;

* पोषाग.

† बऱ्यांची.

होळकर माहाराजांचा मनमाड येथे सत्कार. २८१

आणि त्यांस सत्काराचे ठिकाणीं नेऊन तेथे त्यांस नानाप्रकारची मिठाई व मेवे नजर केले; आणि मागाहून हारतुरे, गजरे, छ-ड्या, अत्तर, गुलाब आणि विडे दिले. त्या सर्वांचा लार्ड साहेबांनीं खुशमर्जीने स्वीकार केल्यावर त्यांजबरोबरचे साहेबलोकांस अत्तर गुलाब वगैरे वांटण्यांत आले. लार्डसाहेब या ठिकाणीं आजमासे १८ मिनिटे बसल्या नंतर ते पुनः स्पेशल ट्रेनावर चढून पुढे खांडव्याकडे चालते झाले. नंतर रघुनाथराव विंचुरास परत आले.

माहाराज तुकोजीराव होळकर यांचा मनमाड येथे सत्कार व त्यांस विंचूर येथे मेजवानी. सन १८७३ इसवीचे डिसेंबर महिन्यांत माहाराज तुकोजीराव होळकर यांची स्वारी दक्षिणेंत जेजुरीं वगैरे ठिकाणच्या यात्रा करण्यास्तव इंदुराहून आगगाडींत बसून निघाली. त्यांचा विचार प्रथम मनमाडचे स्टेशनावर उतरून नंतर तेथून सडकेनें नगरावरून जेजुरीस जाणे असा होता. ही खबर इंदुराहून अंणासाहेब गरूड नायब दिवाण निसबत होळकर यांनीं रघुनाथराव अंणासाहेब यांस विंचुरास लिहून कळविली. विंचूरकर व होळकर यांचे घराण्यांमध्ये थोरले बाजीरावसाहेब पेशवे यांचे वेळेपासून स्नेहसंबंध चालत आला होता; परंतु दरमियान इंगजी अंमल झाल्यामुळे उभय घराणीं दूरत्वावर राहून त्या घराण्यांचे मुख्य यांच्या परस्पर भेटी होण्याचा योग घडून आला नाही. त्या कारणाने पूर्वीचा स्नेहसंबंध मजित झाला होता. तो पुनः पुर्ववत नूतन व्हावा अशी रघुनाथराव यांचे मनांत बहुत दिवसांपासून इच्छा होती; परंतु तसें घडण्यास अनुकूल अशी संधी मुळींच आली नव्हती. तथापि, हालींचे होळकर तुकोजीराव माराराज हे विंचूर संस्थानचे गांव मनमाड येथे उतरणार होते त्या योगाने पूर्वीचा स्नेहसंबंध पुनः नूतन कर्ण्यास ही संधी चांगली आहे असे रघुनाथराव यांस वाटून, होळकर माहाराजांचा मुक्काम खांडवा येथे असतां, त्यांजकडे त्यांनीं कारकून व शिपाई पाठवून दिले;

आणि त्यांचे सत्काराकरितां मममाड येथे रेलवे स्टेशनावजवळ एक मोठा मंडप घालवून तेथे आपण स्वतः पदरचे सभ्य मंडळीनिशीं जाऊन राहिले. होळकर महाराज मनमाडास येण्यापूर्वी एक-दोन दिवस त्यांचे पुष्कळ नौकरलोक पुढे येऊन त्यांनीं तंखू उभे केले आणि त्यांचे स्वारीचे हत्ती, घोडे, बैरे खडल्याचे उतरण्याची मिसल लावून त्यांजकरितां सर्व तयारी करून ठेविली.

दुसरे दिवशीं रात्रीस सात वाजण्याचे सुमारास होळकरमहाराजांची स्वारी आगगडींतून उतरण्यापूर्वी रघुनाथराव आपले पदरचे प्रतिष्ठीत मंडळीनिशीं स्टेशनावर उभे राहिले. तेथे महाराजांची स्पेशल ट्रेन येऊन ते त्यांतून उतरतांच रघुनाथराव यांनीं त्यांची आदरपूर्वक भेट घेतली. कांहीं वेळपर्यंत परस्परे आगतस्वागतार्थे भाषण झाल्यावर रघुनाथराव यांनीं महाराजांस त्यांचे तळावर पोहोचवें केलें.

दुसरे दिवशीं तिसरे ग्रहराचे सुमारास “ भेटीस येतो ” म्हणून महाराजांनीं रघुनाथराव यांस निरोप पाठविला. त्यावरून रघुनाथराव यांनीं आपले मंडपांत विजयत घालवून रोषनीही करविली; आणि कळंबतिणीचे ताफ्याचा नाच उभा करवून महाराजांचे सत्काराची सर्व तयारी केली. पांच वाजण्याचे सुमारास होळकर महाराजांची स्वारी पदरचे मानकरी, मुत्सद्दी, आणि दरबारी व लष्करी हुद्देदार यांसह सत्काराचे मंडपांत आली. रघुनाथराव यांनीं पुढे होऊन महाराजांस मोठ्या आदराने बसवून घेतले. नंतर नृत्यास व गायनास आरंभ झाला. दरभियान महाराज व रघुनाथराव अंगासाहेब यांमध्ये बराच वेळ संभाषण झालें. त्यांत पूर्वापार चालत आलेल्या स्नेहसंबंधाच्या सर्व गोष्टी बोलण्यात येऊन शेवटीं जो स्नेह नूतन झाला आहे तो चिरकाळ चालावा असें परस्परे भाषण झालें. इतक्यांत रघुनाथराव यांचे पदरचे विष्णूपंत छत्रे या नांवाचे ब्राह्मण चाबुक

होळकर महाराजांस विंचूर येथे मेजवानी. १८३

स्वार हे त्यांचे पागेतील एक शिकविलेल्या घोड्यावर बसून मंडपाचे तोंडाजवळ आले. हे मनुष्य मोठे नामांकित चढाईत असून त्यांनीच तो घोडा शिकवून तयार केला होता. ते त्या घोड्यावर असतांच रघुनाथराव यांचे इषान्या वरून मंडपांत आले. परंतु त्यांनी तो घोडा इतके हलके कदम टाकीत आणिला की त्याचा कदम जरा देखील न वाजता तो एकाएकी होळकर महाराजांपुढे येऊन पोहोचला. मग विष्णूरांतांनी महाराजांस त्या घोड्यावरून मुजरा केला. त्या घोड्याची कर्तबगारी पाहून महाराज फार खुष झाले. मग रघुनाथराव यांनी महाराजांस आर्वा जातीची एक घोडी नजर केली. सुमारे २ तास बसल्यावर महाराजांनी आपले छावणीस परत जाण्याची इच्छा दर्शित केल्यावरून रघुनाथराव यांनी त्यांस अक्षर लाविले आणि त्यांजवर गुलाबपाणी शिंपडून विड्यांचे तबक पुढे केले. ते महाराजांनी आदरपूर्वक स्विकारिले. मग रघुनाथराव यांनी महाराजांस विंचुरास चलण्याविषयीं पुष्कळ आग्रह केला. तेव्हां महाराज बोलले की “मी एवढ्यानेच तृप्त झालों असे नाही. जेजुरिहून परत येतांना मी विंचुरास येऊन मेजवानी घेईन.” इतके बोलून महाराज उठले आणि रघुनाथराव यांनी त्यांस शिष्टसांप्रदाया प्रमाणे विदा करून दिले. दुसरे दिवशी महाराजांची स्वारी मनमाडाहून अहमदनगराकडे कूच करून गेली.

पुढे जेजुरिची यात्रा झाल्यावर, होळकर महाराज पुणे वगैरे ठिकाणी जाऊन शेवटीं विंचुराजवळ निराड येथे आले. त्यांचे स्वामीवरोवर रघुनाथराव यांनी दिलेले कारकून माधगराव भगवंत व कांहीं स्वार होते, त्यांजकडून रघुनाथराव यांस महाराजांचे विंचुरास येण्याचे बेताची खबर येताच, त्यांनी त्यांचे सत्काराची आपले सामर्थ्याप्रमाणे उत्तम तयारी केली; आणि त्यांचे पेशवाई-कारितां स्वतः अध्याकोसोब अंतरावर जाऊन त्यांस आपले बा-

१८४ रघुनाथराव विठल यांचा वृत्तांत

ड्यांत आणिले. माहाराजांची खासा स्वारी उतरण्यास रघुनाथराव यांनी आपले वाड्याचा दरोबस्त पुढील चौक खाली करून ठेविला होता. तेथे सर्व खासी मंडळी उतरली. माहाराजांचे लष्कर गांवाबाहेर उत्तरेचे वाजूस कुरणाचे मैदानांत उतरले असून मानकरी, मुत्सद्दी व हुद्देदार यांस गांवातील निरनिराळे लोकांचे घरातून जागा दिलेल्या होत्या. रघुनाथराव यांनी रात्रीस माहाराजांचे भोजन वगैरेचा उत्तम प्रकारे बंदोबस्त ठेविला. दुसरे दिवसी सकाळी माहाराजांची स्वारी आपले जन्मभूमीचे गांव करंजी हे पाहाण्यास गेली. मार्गात नांदुर येथे गोदास्नान करून तेथून ती करंजीस गेली, आणि त्याचे दुसरे दिवसी अस्तमानी विंचुरास परत आली. रात्रीस पहिल्या प्रमाणेच सर्व प्रकारचा बंदोबस्त ठेवण्यात आला. दुसरे दिवसी रघुनाथराव यांनी माहाराजांस मोटी मेजवानी केली. भोजन झाल्यावर अत्तर, गुलाब, विडे आणि पानसुपारी वाटण्यात आली, त्यावेळेस रघुनाथराव यांनी माहाराज व त्यांचे उभयतां चिरंजीव यांस उत्तम प्रकारचे पोषाग दिले आणि हात्यारें ही नजर केली. त्याचप्रमाणे त्यांनी माहाराजांचे पदरचे मंडळीस जराचे त्याचे योग्यतेप्रमाणे पोषाग दिले. तिकडे त्याच वेळेस सौभाग्यती जानकीबाईसाहेब विंचूरकर यांनी माहाराजांचे राण्यांस पेटण्या वगैरे उंची वस्त्रे दिली. गंतर माहाराजांची स्वारी तेथून निघाली आणि लासलगांवचे स्टेशनवर स्पेशल टेनात बसून इंदुरास गेली.

मलिका मुआझ्मा यांचे वडील पुत्र युवराज प्रिन्स् आफ वेल्स यांचे हिंदुस्थानांत आगमन. सन १८७५ इसवीचे सेप्टेंबर महिन्यांत युवराज यांची स्वारी इंग्लंड येथे सिराजिज नांवाचे आगबोटीत बसून मुंबईस येण्यास निघाली. ही खबर मुंबईचे गव्हर्नर यांस पूर्वीच कळली होती, सबब त्यांनी मुंबई येथे त्यांचे सत्कारांकरिता उत्तम प्रकारे तयारी केली होती, व त्याचप्रमाणे आपले इलाक्यातील तमाम राजे, संस्थानिक व सरदार यांस युवराजांची स्वारी मुंबईस येण्यापूर्वी

प्रिन्स आफ वेल्स यांचे मुंबईस आगमन: २८ ५

तेथें येऊन राहण्याविषयीं पोलिटिकल एजेंट यांचे मार्फत हुकूम पाठविले होते. त्याप्रमाणें दरोबस्त राजे, संस्थानिक व सरदार हे त्या शहरास येऊन निरनिराळ्या बंगल्यांत आपापले लवाज-
म्यानिशीं राहिले. या प्रसंगीं विंचूरचे चीफ रघुनाथरावजंणा-
साहेब यांस ही पुण्याचे एजेंट साहेबांचे मार्फत सरकारचा हुकूम आल्यावरून ते मुंबईस जाऊन गिरगांवांत राहिले.

युवराज यांची स्वारी मुंबई जवळ येऊन पोहोचल्यावर, त्यांचे पेशवाई करितां अमुक तारिखेस व अमुक वेळेस अमुक बंदरावर हाजिर होण्याविषयीं गव्हर्नर साहेबांकडून जमलेले समस्त राजे, संस्थानिक आणि सरदार यांस सूचना झाल्या. त्याप्रमाणें अपालो [पालक्याचे] बंदरावर समाज जमला. त्या शिवाय पुष्कळ सा-
हेब लोक व मडमा ही तेथें येऊन खुर्च्यावर बसल्या होत्या. कां-
हीं अवकाशांनें गव्हर्नर साहेब हे कमांडर-इन-चीफ व दरोबस्त इतर कौन्सिलदार व सेक्रेटरी, हायकोर्टाचे चीफजस्टिस व
ज्युडिस व मुंबईतील इतर खात्यांचे मोठ्या दर्ज्याचे अधि-
कारीसाहेब यांस बरोबर घेऊन तेथें आले. त्याजवर थोड-
क्या वेळानें प्रिन्स साहेबांची स्वारी आगबोटीतून एका नावेत उत-
रून त्या बंदरावर आली. तेव्हां सलामीच्या तोफा सुटल्या. गव्हर्-
नर साहेब पुढें होऊन त्यांनीं युवराज यांचे योग्य रीतीनें
आदाब बजाविले. युवराज यांजबरोबर कित्येक प्रिन्स, ड्यूक
व इतर थोर पदव्यांचे साहेबलोक होते. शिवाय, त्यांची सर्व प्र-
कारची व्यवस्था ठेवण्यास्तव मुंबईचे माजी गव्हर्नर सर बार्टल
फ्रीयर हे ही आले होते. युवराज पुढें चालले तेव्हां सडकेचे दोन्ही
बाजूंस जे साहेबलोक व नेटिव राजे, संस्थानिक व सरदार उभे
होते त्यांस ओळखून फ्रीयर साहेब हे युवराज यांस त्यांची नावे
सांगत गेले आणि त्यांनीं केलेली कुर्निष* स्विकारून युवराज हे
त्यांस सलाम करित गेले. याप्रमाणें युवराज सुमारे दोनशें कदम

पांयांनीं चालत गेल्यावर ने घोड्यांचे गाडींत बसून पुढे चालते झाले. त्यांजबरोबर त्यांचे जिलेबीचे साहेबलोक ही निरनिराळ्या गाड्यांतून बसून चालते झाले. नंतर सर्व नेटिव राजे, संस्थानिक व सरदार हेही आपापल्या गाड्यांतून बसून आपापल्या लवाजम्या-निशां आपापल्या बंगल्यांस गेले.

वर लिहिलेल्या स्वारींत युवराज यांची गाडी पुढे असून तीचे दोन्ही बाजूंत त्यांबरोबर इंग्लंडाहून आलेल्या बडे लोकांच्या गाड्या होत्या. त्यांचे मागून गव्हर्नर, कमांडर-इन-चीफ व इतर कौन्सिलदार, आणि हाय कोर्टाचे चीफ जस्टिस व ज्युडज्य यांच्या गाड्या अनुक्रमाने होत्या. युवराज यांचे गाडीपुढे गव्हर्नर साहेबांचे बाडीगार्ड (खासबारदार स्वार) आणि त्यांचे सन्मानार्थ जे सरकारी स्वार व पायदळ पलठन आणि बाजेवाले आले होते ते चालत होते. ही स्वारी क्यांपाचे मैदानांतून काळकांदेचीचा रस्ता व भेंडीबाजार यांमधून परळ येथील सरकारी बंगल्यावर गेली. तेथे गव्हर्नर व कमांडर-इन-चीफ यांनी युवराज यांस उतरून घेऊन त्या बंगल्यांत नेले. त्यांजबरोबर विलायतेहून आलेले सर्व बडेलोक ही त्याच बंगल्यांत शिरले, नंतर मुंबई येथील त्या स्वारीबरोबर गेलेले दरोबस्त साहेबलोक आपापले बंगल्यांस परत गेले.

दुसरे दिवसीं समस्तराजे, संस्थानिक व सरदार यांनी युवराज यांस आपापले दरजाप्रमाणे अमोलीक वस्तू नजर केल्या. त्यांचा युवराजांनीं नेमलेल्या कमिटीचे मार्फत स्विकार केला.

युवराज यांचा मुक्काम मुंबई येथे सातभाड दिवस झाला. ज्याज्या ठिकाणी त्यांची स्वारी गेली व ज्याज्या गोष्टी त्यांनीं केल्या त्यासंबंधीं हकीकत लिहिली तर एक मोठा ग्रंथच होईल, सबब ती येथे न लिहितां त्यातारिखांचे वर्तमान पत्रांतून पाहाण्या-विषयीं आम्हीं वाचकांस विनंती करितो.

चिचुरचे चीफ रघुनाथरावअणासाहेब यांनीं संस्कृत भाषेत प-

माहाराष्ट्र व दक्षिण हिंदुस्थान यांतील दुष्काळ. २८७

घात्मक मानपत्र तयार करून ए. ए. फिन्स्टन कालेंजांतील संस्कृताचे प्रोफेसर मिस्तर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांजकडून त्याचे इंग्रजी भाषांतर करविलें; आणि तें एकंदर संस्कृत व इंग्रजी मानपत्र छापवून त्याची एक छापील प्रत युवराज यांस आदरपूर्वक नजर केली. तिचा युवराज यांनीं संतोषानें स्वीकार केला.

मागाहून कांहीं दिवसांनीं युवराज यांजकडून रघुनाथरावभंणा-साहेब यांस एकपचासह चांदीचे एक मेडल (पदक) आलें. त्यावर युवराज यांचा चेहेरा काढलेला असून “ रघुनाथराव वि-
चुरास विचूरचेचीफ यांस बक्षित दिलें असे. ” असे शब्द वढविलेले होते.

मुंबई येथें रघुनाथराव यांचा मुक्काम असतां, त्या दरबारास आलेल्या दक्षिणेतील बहुतेक बडेलोकांच्या व त्यांच्या भेटी झाल्या. विचुरास परत जाण्याचे सुमारास त्यांनीं मंगलदास नथुभाई यांचे गिरगांव येथील वाडींतील बंगल्यांत निजामसरकारचे वजीर सर सलारजंग मुख्त्यार उल-मुल्क-बाहादूर यांस पानसुपारीस बोलाविले. त्याप्रसंगीं बराच वेळ पर्यंत फुरसतीने शिष्ट सांप्रदाया प्रमाणे परस्पर भाषण झाल्याने पुर्वीचा स्नेहसंबंध अधिक दृढ झाला. मंतर रघुनाथराव लौकरच विचुरास परत आलें

पुढें युवराज यांची स्वारी बडोद्यास गेली आणि मुंबई येथें माघारी आल्यावर लागलीच रेलवेनें कलकत्यास गेली. तेथून बनारस, अलहाबाद, वगैरे ठिकाणें पाहातपाहात रेलवेनें इंदुरचे रेसिडेन्सीस परत आली; आणि शेवटीं मुंबईस परत येऊन तेथून आगबोटीनें स्वदेशास परत गेली.

सन १८७६ इसवी सालीं माहाराष्ट्र वगैरे दक्षिणहिंदुस्थानांतील सर्व प्रदेशांत पर्जन्य न पडल्यामुळे मोठा भयंकर दुष्काळ पडला. त्यामुळे अन्नपाण्याचांनून हजारों मनुष्ये मरूं लागलीं. या सार्वजनिक संकटाचे प्रसंगीं इंग्रज सरकारानें उदारमनानें लाखों अनाथ लोकांस धर्मार्थ पोशिलें; जागोजाग मजुरिचीं कामें काढिलीं आणि गरीब लोकांस कामांस लावून त्यांचें पीडास दि-

२८८ रघुनाथराव विठ्ठल यांचा वृत्तांत.

लें. त्याचप्रमाणे राजेरजवाडे व सावकार लोक यांनी ही भक्ष-
सत्रे घालून हजारों गरीब लोकांस त्या संकटांतून मुक्त केलें. रघु-
नाथराव यांनी ही आपले जाहागीर गांवांतील शेतकरी लोकांस
धान्य पुरवून त्यांचा व त्यांचे कुटुंबांचा बचाव केला. शिवाय,
त्यांनी विंचूर येथे दररोज अजमाते ५०० अनाथ मनुष्यांकरितां
बाजरीच्या भाकऱ्या व पिठलें किंवा भाजी किंवा आंबठी त-
यार करवून प्रत्येक मोठ्या मनुष्यास ३ पासून ५ पर्यंत भा-
कऱ्या व त्या सोबत खाण्याचा पातळ पदार्थ, व लाहान सुलास
२ भाकऱ्या व त्या मानानें सोबतचा पातळ पदार्थ, याप्रमाणे
वांटविल्या. हा क्रम सरासरी सवावर्ष चालला. शिवाय,
इंदूरचे माहाराज होळकर यांनी रघुनाथराव यांकडे १५००
रुपये त्याच प्रकारच्या धर्म कृत्याकरितां पाठविले होते. त्यांवाही
रघुनाथराव यांनी वर लिहिल्या प्रकारेंच व्यय केला.

याशिवाय, रघुनाथराव यांनी आपले कुलस्वामीचें स्थान नि-
रानरसिंहपूर येथेही वरलिहिल्याप्रमाणेंच ज्वारीच्या भाकऱ्या
व त्या सोबत खाण्याचा पातळ पदार्थ करवून तो गरीब लोकांस
कित्येक महिने पर्यंत वांटविला. शिवाय, इंदूरचे माहाराज हो-
ळकर यांकडून त्या क्षेत्रांत खर्च करण्यास्तव रुपये ५०० आले
होते. त्यांचा ही रघुनाथराव यांनी गरीबगुरिवांचे गुजाऱ्यास्तव
लक्षम प्रकारें व्यय केला.

याचसाठीं मलिका मुआझमा यांनी " केसरे हिंद
" झणजे हिंदुस्थानची बादशाहीण ही पदवी धारण केली
आणि ती हिंदुस्थानांतील दरोबस्त माहाराज, राजे, नबाब, संस्था-
निक, सरदार व सर्व साधारण लोक यांस जाहिर करण्यास्तव
त्यांचे व्हाइराय [प्रतिनिधि] व गव्हर्नर जनरल लार्ड लिटन
साहेब यांनी संपूर्ण हिंदुस्थानची प्राचीन राजधानी दिल्ली शहर येथे
मैदानां मोठमोठाले तंबू उभे करून त्यांत तारीख १ जानेवारी
सन १८७७ इस्वी रोजी वडा दरबार केला.

केसरेहिंदची पदवी धारण केल्याबद्दल दरबार. २८९

त्याचप्रमाणे सदर तारिखेस तंपूर्ण हिंदुस्थानचे इंग्रजी राज्यांतील राजधानीचीं शहरे म्हणजे कलकत्ता, मद्रास, मुंबई, आग्रा, लाहोर, कराची, जबलपूर, रंगून, वगैरे शहरांत व प्रत्येक इलाक्यांतील जिल्ह्यांचे शहरांत पोलिटिकल कामगार अगर जिल्ह्याचे कलेक्टर अगर इतर अधिकारी यांनीं आपापले अमलाचे हद्दींतील सरदार, जाहागीरदार, विद्वज्जन, प्रतिष्ठितगृहस्थ वगैरे लोकांस बोलावणीं करून निरनिराळे दरबार केले आणि त्यांत संभाषण करून मलिकामुआझमा यांनीं सदर पदवी धारण केल्या-चा मजकूर सर्व आबालवृद्धांस जाहीर केला.

दिल्ली येथील दरबारास येण्याविषयीं दक्षिणेंतील व दक्षिण माहाराष्ट्र देशांतील कांहीं संस्थानिकांस दुष्काळाचे कारणाने बोलावणीं झालीं नव्हतीं. त्याचप्रमाणे रघुनाथरावआंगासाहेब विंचूरकर यांसही बोलावणे आले नाहीं. परंतु पुण्याचे एजेंट यांनीं पुण्यास दरबार केला त्यास व नाशिकचे त्या वेळेचे कलेक्टर मि० अर्स्किन यांनीं नाशिक येथे सरकारी वाड्यांत दरबार केला त्यास येण्या-विषयीं त्यांस व त्यांचे कनिष्ठ बंधू माधवराव दादासाहेब यांस पत्रे आलीं; परंतु एजेंट साहेबांचे पुणे येथील दरबारास न जातां ते उभयतां बंधू पदरेचे पुष्कळ मंडळीनिशीं नाशिकास गेले. ते-व्हां त्यांचे पेशवाईस प्रिस्काटसाहेब असिस्टेन्ट पोलिस सुपरिंटेन्ड-न्ट, कलेक्टरचे चिटणीस, नाशिकचे मामेलदार व फौजदार हे नाशिक येथील पोलिसचे स्वार व शिपाई यांनिशीं येऊन त्यांनीं त्यांस बहुमानाने उतरण्याचे वाड्यांत नेऊन पोहोचविले. दुसरे दिवशीं रघुनाथराव व माधवराव हे दरबारेचे नेमलेले वेळेस सरकारी वाड्यांत गेले. तेथे नाशिक जिल्ह्यांतील छोटे जाहागीरदार, प्रतिष्ठित गृहस्थ व विद्वज्जन बरेच जमले होते. मि० अर्स्किन साहेब यांनीं उभयतां विंचूरकर बंधूस जमलेल्या समुदायामध्ये अग्रस्थानीं बसविले. नंतर कांहीं अवकाशाने त्या साहेबांनीं उभे राहून मलिकामुआझमा यांनीं “ केसरे हिंद ”

ची पदवी धारण केल्याबद्दल इंग्रजींत निबंध वाजिला. त्याचें स्पष्टीकरण मराठींत होण्यास्तव त्या वेळेचे नाशिकचे मामलेदार रावसाहेब काशीनाथ माहादेव यत्ते यांनीं उभें राहून मराठींत स्वरस संभाषण केलें. नंतर अत्तर, गुलाब व विडे वाटण्यांत येऊन दरबार बरखास्त झाला. या दरबारांत पोलिसचे कांहीं हुद्देदारांस “ खानवाहादूर ,, वगैरे खिताब देण्यांत आले.

मलिकामुआझमा यांनीं सदर पदवी धारण केल्याबद्दल त्यांस मुबारकबादी देण्यास्तव* रघुनाथराव यांनीं राजेबाहादर यांचे बागेतील बंगल्यांत तारीख ३ माहे जान्युआरी सन १८७७ इसवी रोजीं सायंकाळीं दरबार केला. त्या दरबारास येण्याकरतां मि० अर्स्किन वगैरे साहेब लोकांस त्यांनीं तारीख २ माहे हाल रोजीं विनंतीपत्रें पाठविलीं होतीं. सायंकाळीं सदर बंगल्यांत रोषनी करून मराठी दरबारचे बहिवाटीप्रमाणें कळवंतीणीचे ताफ्याचा नाच ही उभा करण्यांत आला होता. तेथें मि० अर्स्किन व त्यांचे असिस्टेंट व जाइन्ट ज्यडज्य व इतर कित्येक साहेबलोक व मडमा येऊन खुर्च्यावर बसल्या. त्या शिवाय नाशिक येथील कित्येक सभ्य गृहस्थ ही तेथें आले होते. रघुनाथराव आणासाहेब यांनीं मि० अर्स्किन हे जिल्ह्याचे मुख्य कामगार म्हणून त्यांजपुढें आपले क्लार्काकडून इंग्रजींत छापिलेले मानपत्र वाचवून नंतर तें आदरपूर्वक त्यांचे हातांत दिलें. मग माधवराव दादासाहेब यांनीं उभें राहून त्या दरबारचे संबंधानें मराठींत कांहीं मिनिटें संभाषण केलें. नंतर अत्तर, गुलाब वगैरे वाटण्यांत येऊन दरबार बरखास्त झाला. सर्व साहेबलोक व मडमा रघुनाथराव यांचीं रजा घेऊन परत जाण्यास निघाल्या तेव्हां मैदानांत पुष्कळ दारूकाम सोडण्यांत आले. तेणेंकरून कांहीं वेळ पर्यंत सर्वांचें मनोरंजन झालें.

रघुनाथराव व माधवराव आपले डेव्यास परत आल्यानंतर त्यांस एक दुःखकारक वर्तमान कळलें. तेणेंकरून ते कांहीं

कृष्णराव बापूसाहेब यांस अर्धांग वायू झाला. २९१

वेळ स्तब्ध बसले आणि दुसरे दिवशीं ते पदरचे मंडळीनिशीं ता-
बडतोब विंचुरास परत आले. ते वर्तमान असैं होतें कीं, त्यांचे
बंधू कृष्णराव बापूसाहेब यांची द्वितीय पत्नी सौभाग्यवती बया-
बाईसाहेब यांस सातारा येथें नुकतीच देवाज्ञा झाली होती.

सन १८७८ इसवीचे आक्टोबर महिन्यांत रघुनाथराव यांची
स्वारी पुण्यांत असतां विंचूर येथें माधवराव दादासाहेब यांची द्वि-
तीय पत्नी सौभाग्यवती सरस्वतीबाईसाहेब यांस देवाज्ञा झाली.
या बाई अल्पवयी असून परलोकवाशी झाल्यामुळे दादासाहेब
यांस किती दुःख झालें असेल त्याचा अजमासच करितां येत नाही
तथापि त्या बाईस दोन पुत्र व दोन कन्या होत्या त्यामुळे दादासा-
हेब हे आपले मनास धैर्य देऊन पुढें चिरंजीवांचा प्रपंच जमविण्याची
आशा धरून राहिले. त्या दोन पुत्रांचीं नांवे येणेंप्रमाणें:—

१ गणपतराव आबासाहेब.

२ लक्ष्मणराव आपासाहेब.

सौभाग्यवती सरस्वती बाईसाहेब यांचे हयातींत दादासाहेब
यांनीं सन १८७८ इसवीचे फेब्रुवारी महिन्यांत आबासाहेब यांचें
मौजिवंधन केलें होतें, आणि त्या हक्क झाल्यावर सन १८७९ चे-
मे महिन्यांत इंदूर येथील होळकर महाराजांचे फडनवीस वळ-
वंतराव यांचे जेष्ठ कन्येबरोबर त्यांचा विवाह केला.

पुढें सन १८८१ इसवीचे मार्च महिन्यांत दादासाहेब यांनीं
आपले द्वितीय चिरंजीव आपासाहेब यांचें मौजिवंधन केलें आणि
पुढें सन १८८२ चे मे महिन्यांत इंदूर येथील होळकर महाराज
यांचे नायब दिवाण आंगासाहेब गरूड यांचे नातीबरोबर त्यां-
चा विवाह केला.

कृष्णरावबापूसाहेब हे अहमदनगर येथें फर्स्टक्लास सेकंड ग्रेड
ज्वडज्याचे हुद्यावर असतां सन १८७९ सालचे आगष्ट महिन्याचे
आखेरीस त्यांचे शरीराचे डावे बाजूस एकाएकी अर्धांगवायु हो-
ऊन त्यांची प्रकृति अतीशय बिघडली. त्या आजारास उप-

२१२ रघुनाथराव विठ्ठल यांचा वृत्तांत

चार करण्यास्तव त्यांनीं पुण्यासजाऊन तेथें इंग्रजी डाक्टरा-
कडून सतत दोन महिने पर्यंत पुष्कळ उपचार करविले; परंतु
आराम न होतां शेवटीं सेप्टेंबर महिन्यांत त्यांस देवाज्ञा झाली.

हे खेदकारक वर्तमान रघुनाथराव यांस विंचूरयेथें कळतांच
ते पुण्यास निघून गेले आणि बापूसाहेबांचे त्रिवर्ग चिरंजीव तेथें
होते त्यांचें त्यांनीं पुष्कळ रीतीनें शांतवन करून बापूसाहेब यांची
उत्तरक्रिया गोदा तिरीं व्हावी या हेतूनें त्यांनीं त्यांस आपलें इनाम-
गांव सायखेडें येथें आणि त्यांजकडून ती उत्तरक्रिया
करविल्यानंतर त्यांस विंचूरास नेले.

मरहूम बापूसाहेब यांची प्रथम लग्नाची स्त्री पंढरपूरकरकानडे
सावकार यांची कन्या असून त्या बाईपासून त्यांस तीन पुत्र व दोन
कन्या झाल्या. नंतर ती बाई हक्क झाली. त्या पुत्रांचीं नांवे येणें प्रमाणें:—

- १ भगवंतराव उर्फ बाळासाहेब.
- २ नरसिंगराव उर्फ रावसाहेब.
- ३ विठ्ठलराव उर्फ नानासाहेब.

या तीन पुत्रांपैकीं वडील पुत्र बाळासाहेब हे सन १८६७ इसवी
सालीं नाशीक येथें हक्क झाले. द्वितीय पुत्र रावसाहेब हे हालीं
निझामाचे मुलकांत बीड येथें अकटींग अव्वल तालुकदार असून त्यांस
इरमाहा रुपये ६०० प्रमाणें पगार मिळत आहे. तिसरे पुत्र नाना-
साहेब हे तीन दिवसांचे वयाचे असतां त्यांची मातृभ्री निर्वतली.
नंतर रघुनाथराव यांनीं त्यांचें पालन पोषण करून त्यांस वाढविलें
आणि त्यांचें मौजिवंधन करून लग्नही करून दिलें. पुढें ते रघुना-
थराव यांजपासून निघून आपले बंधू रावसाहेब यांजकडे रोजगार
मिळविण्याचे इराद्यानें गेले; परंतु त्यांस नशीबाची अनकुलता
नसल्यामुळे ते अद्यापपर्यंत बेकारच आहेत.

बापूसाहेब यांचें पहिलें कुटुंब निर्वतल्यावर त्यांनीं दुसरा विवाह
पंढरपूर येथील जवळेकर आडनांवाचे गृहस्थ यांचे कन्येबरोबर

होळकर माहाराजांचे विंचूर येथे पुनरागमन. २१३

केलां. या बाईपासून त्यांस एक पुत्र झाला. त्यास रामराव हर्फ बाळासाहेब असें घणतात. बाळासाहेब यांचे वय सुमारे १७ वर्षांचे. असून हालीं ते पुणे येथे विद्याभ्यास करीत आहेत. बापूसाहेब यांची ही पत्नि निवर्तल्याचा मजकूर आम्ही वर लिहिलाच आहे.

सन १८८१ इसवी सालीं इंदूरचे माहाराज होळकर यांचे विंचूर येथे पुनरागमन. सन १८७३ इसवीचे दिसेंबर महिन्यांत माहाराज तुकोजीराव होळकर यांची स्वारी विंचूर येथे आल्याने विंचूरकर व होळकर यांच्या घराण्यांमधील मजित झालेला स्नेहसंबंध पुनः नूतन झाला असें आम्ही वर लिहिलेंच आहे. पुढे सन १८८१ इ० चे जान्युआरी महिन्यांत होळकर माहाराजांची स्वारी जेजुरी वगैरे देवस्थानांचे यात्रेकरितां दक्षिणेंत येण्यास निघाली तेव्हां त्यांनीं रघुनाथरावअंगासाहेब यांस आपला विंचुरास भेटीस येण्याचा मानस कळविला. तेणे करून रघुनाथराव यांस आनंद होऊन त्यांनीं आपले कनिष्ठ बंधू माधवराव दादासाहेब यांस माहाराजांस सामोरे म्हणून दोनप्रहरीं मनमाडास पाठवून दिले. तेथे तिसरे प्रहरीं स्पेशलट्रेनीने माहाराजांची स्वारी येऊन उतरल्यावर दादासाहेब यांनीं त्यांची भेट घेऊन “मी आपल्यास विंचुरास नेण्याकरितां आलों आहे” असें त्यांस कळविले. माहाराजांनी दादासाहेब यांची खातर-करून त्यांस असें सांगितले कीं, “विंचूर हे आम्हांस परस्थल असे वाटत नसून अंगासाहेब यांचे भेटीकरितां तेथे आमची येण्याची तयारी आहेच. याकरितां तुम्ही विंचुरास परत जावे. आम्ही मागाहून येतच आहों.” मग दादासाहेब यांनीं विंचुरास परत येऊन माहाराजांचे सत्काराची सर्व प्रकारे तयारी करविली. अस्तमानचे सुमारास विंचूरचे वाड्यांत माहाराजांची स्वारी जबळ आल्याची खबर आली. त्यावेळेस रघुनाथराव हे अमीहोत्राचा सायंकाळचा होम देत होते. सबब दादासाहेब यांनीं माहाराजांस सामोरे जाऊन मोठ्या आदराने त्यांस वा-

खुचांत आणिले. कांहीं अवकाशाने माहाराजांनीं होमशाळेचे द्वारापुढे रघुनाथराव यांची भेट घेतली तेव्हां शिष्टसंप्रदायाप्रमाणे कांहींवेळ परस्परे भाषण झाले. त्याचप्रमाणे राणीसाहेब यांची स्वारी येऊन पोहोचतांच श्रीमंत सौभाग्यवती जानकीबाईसाहेब विंचूरकर यांनीं त्यांस वाड्याचे दरवाज्यापर्यंत सामोरी जाऊन त्यांचे राहण्याकरितां जी माडी नेमिलेली होती तेथे त्यांस पोहोचविले.

दुसरे दिवशीं अंगासाहेब यांनीं माहाराजांस भेजवानी केली. माहाराजांनीं विंचुरापासून पांच कोसांवर आपले जन्मभूमीचे गांव करंजी येथे एक नवीन इमारत तयार करविली असून ती पाहण्याकरितां त्याच दिवशीं तिसरे प्रहरीं त्यांची स्वारी मिघाली, आणि विंचुरास परत न येतां परभारें निहाड गांवावरून बांदवडास जाणार होती सबब अंगासाहेब यांनीं त्यांस व त्यांचे कनिष्ठ चिरंजीव जे त्यांजबरोबर होते त्यांस पोषाग देण्यास आणविले; परंतु “आम्ही परस्थळीं आलों नसून केवळ प्रेम भावाने आपल्यास भेटण्यास्तव मुद्दाम आलों आहों, सबब पोषागांची जरूर नाही. ” असें माहाराजांनीं त्यांस सांगून ते पोषाग स्विकारिले नाहींत. तथापि “आपले प्रेमाचे आगमनाचे स्मरण राहण्यास्तव आपण आमचे हातांनीं कांहीं तरी स्विकारिलेंच पाहिजे. ” असें अंगासाहेब यांनीं बोलून मोठ्या आदराने माहाराजांस आपले पागेतील एक उत्तम घोडा नजर केला. तो माहाराजांनीं अंगासाहेब यांची मर्जी न मोड्यावी म्हणून स्विकारिला. नंतर माहाराजांची स्वारी करंजीस गेली.

पुढे दोन दिवसांनीं माहाराजांचे जेष्ठ चिरंजीव बाळासाहेब यांची स्वारी करंजीस जाण्याकरितां लासलगांव स्टेशनावर आली. तेव्हां अंगासाहेब यांनीं आपले कनिष्ठबंधू दादासाहेब यांस स्टेशनावर पाठवून त्यांस बहुमानाने आपले विंचूर येथीं वाड्यांत आणिले. एक दोन दि.

सौभाग्यवती जानकी बाईसाहेब यांचा मृत्यू. २९५

बसांनीं ते करंजीस जाऊन विंचुरास परत आल्यावर इंदुरास जाण्यास तयार झाले, तेव्हां अंगासाहेब यांनीं त्यांस उंची पोषाग देऊन शिष्टसांप्रदायाप्रमाणे विदा करून दिले.

सन १८८० इसवीचे फेब्रुआरी महिन्यांत [माघ शुद्ध १३ या दिवशीं] रघुनाथराव अंगासाहेब यांनीं अग्नीहोत्र ग्रहण करून पुढे एकवर्ष पर्यंत विंचूर ग्रामाचे सीमोल्लंघन न करितां आपले राहाते वाड्यांत सतत अग्न्यार्चन केले होते. होळकर महाराजांची स्वारी विंचुरास येऊन गेल्यानंतर दोन महिन्यांनीं त्यांस आपले नरसिंहपूर येथील कुलस्वामीचे सन्निध कांहीं कालपर्यंत क्षेत्रवास करण्याची इच्छा उत्पन्न झाल्यावरून, सन १८८१ इसवीचे एप्रिल महिन्यांत ते विंचुराहून निघून पायमार्गाने होत्राचे अग्नीसह नरसिंहपुरास गेले. तेथे अग्न्यार्चन व श्री नरहरीचे पूजन करून कालक्षेप करीत असतां, सुमारे एक महिन्यानंतर ह्मणजे मे महिन्यांत त्यांची पत्नी श्रीमंत सौभाग्यवती जानकीबाई साहेब यांची प्रकृती कफक्षयाने एकाएकीं बिघडून त्या आजारी पडल्या. त्यांस आराम व्हावा ह्मणून रघुनाथराव अंगासाहेब यांनीं पुणे व पंढरपूर येथून चांगले प्रवीण वैद्य आणवून उत्तम प्रकारे औषधोपचार करविले; परंतु बाईसाहेब यांस बिलकुल आराम न होतां त्यांची प्रकृती दिवसानदिवस अधिकाधिक बिघडत जाऊन शेवटीं जूनमहिन्यांत त्या पुण्यश्लोक बाईस देवाज्ञा झाली, अंगासाहेब यांस त्या स्त्रीपासून पुत्रसंतान झाले नव्हते. तथापि, बाईचे वय वृद्ध झाले नसल्याकारणाने अद्यापिही आपल्यांस पुत्रसंतती होईल अशी त्यांस आशा वाटत होती. परंतु दुर्दैवेंकरून बाईचा देहांत झाल्यामुळे ती आशा अगदीं नष्ट होऊन त्यांचे प्रपंचास मोठा धक्का बसला. शिवाय, त्यांचे अग्नीहोत्र ही विधिष्ठन झाले.

वर लिहिलेला विपरीतप्रकार घडल्यामुळे अंगासाहेब यांचे धार्मिक, इष्टमित्र व पदरचे लोक यांस अत्यंत दुःख झाले. अं-

२९६ रघुनाथाराव विठ्ठल यांचा वृत्तांत

णासाहेब यांस किती दुःख झाले असेल त्याचा तर अजमासच करितां येत नाही. सारांश, बाईचा देहांत झाल्यावेळेपासून त्यांचे मन प्रपंचांतून अगदीं उठले, आणि इतर कांहीच न करितां आपले संस्थानची वहिवाट आपले कनिष्ठ बंधू माधवरावदादासाहेब यांचे स्वाधीन करावी, आणि क्षेत्रवास करून आपले आयुष्याचे शेष राहिलेले दिवस तेथे स्नानसंध्येतच घालवावे असा त्यांनीं निश्चय केला. त्यावेळेपासून त्यांचे कायमचे राहाणे नरसिंहपूर येथेच आहे. ते जरी कधीं कधीं कारणपरत्वे विंचुरास येतात तरी तेथे पंधरा दिवसांपेक्षां अधिक दिवस मुक्काम न करितां नरसिंहपुरास परत जातात.

रघुनाथराव यांचे मन प्रपंचांतून उठण्यास अणखी एक विशेष कारण झाले. त्या संबंधाची हकीकत आम्ही पुढे लिहितो.

सन १८१८ इसवी सालीं पेशव्यांचे राज्य नष्ट होऊन दक्षिणेंत कंपनी सरकारचा अंमल झाल्यावर नवीन काबीज केलेल्या मुलकांचा बंदोबस्त करण्याचा मुख्य अधिकार आनरेबल मोंटस्टुअर्ट एलफिस्टन्साहेब बांजकडे येऊन त्यांस “ सोलकमिशनर ” (झणजे कुलकामगार) असे नांव प्राप्त झाले. या साहेबांनीं पेशव्यांचे दरोबस्त लष्करी सरदारांचे उत्पन्नांच्या चौकशा करून दराव केले त्यावेळेस त्यांनीं विंचूरचे चीफ विठ्ठलरावतात्यासाहेब विंचूरकर [रघुनाथराव यांचे वडील] यांचे ही दरोबस्त उत्पन्नांची चौकशी करून त्यांचा सालिना अजमासे बारा लाख रुपयांचे आकाराचा दरोबस्त लष्करी सरंजाम लागलाच खालसा केला. परंतु त्या शिवाय त्यांचा सालिना आजमासे ५०००० रुपयांचे आकाराचा जात सरंजाम होता तो त्यांजकडे सदोदीत चालविण्याविषयीं सरजान मालकम् यांनीं पेशव्यांबरोबर चाललेले युद्ध समाप्त होण्यापूर्वी त्यांस वचन दिले असून ते त्यांनीं आपले तारीख ५ जून व तारीख २६ जुलई सन १८१८ इसवीचे पत्रांत आपल्यांस [सोल कमीशनर यांस] कळविले होते सबब तेव्हा

त्यांचे मन प्रपंचांतून उठण्याचीं कारणें. २१७

मात्र त्यांचे घराण्याचे गुजाऱ्याकरितां त्यांजकडे वंशपरंपरेनें चालवावा असा त्यांनीं ठराव करून त्यांचे (विठ्ठलरावतात्यासाहेब यांचे] ताब्यांत दिला; आणि सन १८१९ इसवी सालीं त्यांनीं [सोल कमीशनर यांनीं] इंडियाचे गव्हर्नर जनरल यांस एकंदर सरंजामपट पाठविला त्यांत विंचूरकर मौसूफ यांचे नांवाचे पत्रकांतील शेंवटचे कोष्टकांत त्यांचा सरंजाम वंशपरंपरेनें चालावयाचा असा शेरा लिहिला. सदर्हू एकंदर सरंजामपट गव्हर्नर जनरल यांनीं मंजूर केल्यावरून सोलकमीशनर यांनीं सदर्हू सरंजाम वंशपरंपरेनें चालविण्याचे बाबदींत केलेला ठराव कायम झाला. आनरेबल मोंटस्टुअर्ट एलफिन्स्टनसाहेब हे दक्षिणेंत इंग्रज सरकारचे राज्याचा मजबूत पाया घालणारे असून सदर्हू बंदोबस्ताचे कामीं पूर्ण अधिकारी होते आणि त्यांस पेशव्यांचे प्रत्येक पिढीजादे सरदाराचे योग्यतेची पुरी माहितगारी होती याकारणानें त्यांनीं जे ठराव केले ते आखेरचे आहेत असें पुढील अधिकारी मानू लागले. सबब त्यासाहेबांनीं विंचूरकर यांचे जातसरंजामाचे बाबदींत जो ठराव पूर्ण माहितीनें व विचारपूर्वक केलाहोता त्याबद्दल पुनः चौकशी करण्याचें कारण राहिले नव्हतें. तथापि पुढें अठरा वीस वर्षांनीं कंपनी सरकारची मुळची राज्यरिती बदलली असें दिसतें, कारण आनरेबल एलफिन्स्टनसाहेब यांनीं अव्वल इंग्रजीस जे ठराव केले होते त्यामुळे. दक्षिणेंतील सरदार लोकांचे हातांत पुष्कळ मुलुक राहिला होता असें त्या सरकारचे मुख्य अधिकारी यांस वाटल्यावरून त्यांनीं सन १८३८ इसवी सालीं आनरेबल एलफिन्स्टनसाहेब यांजपासून पुढें लिहिल्याप्रमाणें लेख लिहून घेतला.

“ दिल्लीचे बादशाहा व सातारचे राजे यांनीं प्रत्यक्ष दिलेले किंवा मंजूर केलेले सरंजाम मात्र वंशपरंपरेनें चालवावे. बाकी जे सरंजाम इतर अधिकाऱ्यांनीं म्हणजे पेशवे वगैरेंनीं दिले असतील ते सरकारचे मर्जी प्रमाणें चालवावे. ”

यावरून असें दिसतें कीं आनरेबल मिस्तर एलफिन्स्टनसाहेब यांनीं पुर्वीं सन १८१८ इसवी सालीं दक्षिणेंतील सरंजामांचे बाबदीत ठराव केले होते ते केवळ त्या प्रांतांतील सरदार लोकांचीं मनें तूर्त संतुष्ट करण्यास्तव केलेले असून पुढें फिरविले जाण्यास पात्र होते किंवा कंपनी सरकारचे लंडन शहरांतील मुख्य कोर्टानें तो लेख एलफिन्स्टन साहेबांपासून सक्तीनें लिहून घेतला असावा किंवा आतां आपण स्वदेशास आलों तेव्हां आपल्यास दक्षिणेंतील सरदारांची काय जरूर आहे ? असें त्या साहेबांस वाटून त्यांनीं तो दिला असावा.

एलफिन्स्टन साहेबांस आपले आयुष्याचे शेवटचे दिवसांत तो लेख लिहून देण्यास वरालिहिलेलींच कारणें झालीं असतील किंवा इतर झालीं असतील तें बरोबर कळत नाहीं; पण त्या लेखामुळे पुढें दक्षिणेंतील शंकडों सरदार लोकांची नुकसानें झालीं एवढें मात्र ढळढळीत दिसत आहे.

पुढें सन १८४२ इसवी सालीं कंपनी सरकारचे वर लिहिलेले मुख्य अधिकाऱ्यांनीं सर्दहू सरंजामांच्या चौकशा करण्यास्तव तीन मुख्य रूल (कानू) मुंबई सरकाराकडे पाठवून दिले, ते त्या सरकारानें पुणें येथील त्यावेळचे आपले एजेंट मिस्तर जान बार्डन यांकडे अमलांत आणण्यास्तव रवाना केले.

सर्दहू तीन कानूंनील शर्ती येणेंप्रमाणें:—

१ सन १७५० इसवी सालीं सातारचे शेवटचे राजे शाहू-माहाराज यांचा देहांत झाल्यावर दक्षिणेंत बाळाजी बाजीराव पेशवे हे मुख्य राज्याधिकारी झाले सबब सन १७५१ इसवी साला पूर्वी दिलेले सरंजाम लष्करी नसतील तर तेव्हाडे मात्र वंशपरंपरेनें चालवावे.

२ सन १७५१ इसवी सालापासून सन १७९६ इ० पावेतो म्हणजे माधवराव नारायण पेशवे यांचे अंतकाळापर्यंत जे सरंजाम देण्यांत आले ते अडीच पुष्ट चालवावे म्हणजे दोन पुष्ट

त्यांचें मन प्रपंचांतून उठण्याचीं कारणें, २९९

चालवून तिसरे पुष्ताचे पुरुषास त्याचे वडिलार्जित सरंजामाचे वार्षिक उत्पन्नाचे निम्मे आकारा इतकें पेनशन ताहयात करून द्यावें.

३ सन १७९६ इसवीपासून सन १८१८ इ० पर्यंत जे सरंजाम देण्यांत आले ते म्हणजे शेवटचे पेशवे बाजीराव रघुनाथ यांनीं दिलेले सरंजाम दीड पुस्त चालवावे, म्हणजे ते पहिल्या पुष्ताचे पुरुषास चालवून दुसऱ्या पुष्ताचे पुरुषास त्या सरंजामाचे निम्मे आकारा इतके पेनशन ताहयात करून द्यावें.

हे रूल (कानू) करण्यास कंपनी सरकारचे मर्जी शिवाय किंवा आनरेबल मिस्टर एलफिन्स्टन साहेबांचे वर लिहिलेले लेखा शिवाय दुसरा कोणताच आधार दिसत नाही, कारण, जो राज्याधिकारी कोणती एकादी देहेनगी देतो ती तो आपले राज्याचा कुलमालिक असतां त्यानें दिली असली तर ती पुढील राज्याधिकार्यानें पूर्ववत चालविणें यथान्याय आहे: ती एक किंवा दोन किंवा अडीच पुस्त चालविण्याचा नियम करून देण्यास पुढील राज्याधिकार्याची मर्जी किंवा त्यानें मनमानेल तसा केलेला कानू यांशिवाय दुसरा आधार दिसत नाही. परंतु पेशव्यांचे पदरेचे लष्करी सरदार हाल्लीं इंग्रज सरकारची रयत झालें ओहेत सबब इंग्रज लोकांनीं केलेले कायदे व कानू कसेही असले तरी, राजानें मारिलें व पावसानें मिजविलें याची दाद सर्व शक्तीमान जगनियंत्या शिवाय कोणापाशींही लागावयाची नाही अशी वृद्धांची क्षण आहे, ती सत्य मानून आपली स्थिती सुधारण्याविषयीं अनन्यभावेकरून त्या नियंत्याचीच प्रार्थना करीत असोवें एवढा मात्र तरुणोपाय दिसतो तो सर्वांनी करून स्वस्थ वसोवें. असो.

वर लिहिलेल्या रुलांचे (कानूचे) आधारानें पुढें एजेंटमो-सूफ यांनीं सदरहू सरंजामांबद्दल चौकशा केल्या आणि एक सरंजामपट तयार करून तो मुंबई सरकाराकडे पाठवून दिला. हा सरंजामपट कंपनी सरकारचे लंडन शहरांतील मुख्य कोर्टानें ना-

३०० रघुनाथराव विठ्ठल यांचा वृत्तांत.

पसंद केल्यावरून त्याबद्दल पुनः पुनः चौकशा झाल्या. रघुनाथ-
राव यांजकेडे जो जात सरंजाम हालीं चालत आहे तो सदोदित
चालविण्याविषयीं पूर्वी सरजान मालकम् यांचे वचन मिळालें अ-
सून मुख्यत्वेकरून त्याच वचनाचे आधारानें तो वंशपरंपरेनें चाल-
वावा ह्मणोन आनरेबल मोंटस्टुअर्ट एलफिनस्टनसाहेब यांनीं ठराव
केलाहोता सबब त्या संबंधाचे दरोबस्त कागदपत्र मुंबई सरका-
राकडून सन १८४९ इ० सालीं कंपनी सरकारचे वर लिहिलेले
मुख्य कोर्टापुढें गेले. ते पाहिल्यावर तो दरोबस्त सरंजाम सदोदित
चालविण्याजोगा असण्याविषयीं त्या कोर्टाची खात्री झाली. (त्या
कोर्टाकडून मुंबई सरकारास तारीख २२ माहे मे सन १८४९ इस-
वीचे पत्र आलें तें पाहवें.) तथापि, सरजान् मालकम् यांचे
वचनाची शाबिती कर्ण्याचा बोझ्या त्या कोर्टानें रघुनाथराव यांचे शि-
रावर ठेविला. [सदरहू वचन सरजान मालकम् यांनीं वर लि-
हिल्याप्रमाणें विठ्ठलरावतात्यासाहेब (रघुनाथराव यांचे वडील)
यांस तोंडीं देऊन फक्त आनरेबल मोंटस्टुअर्ट एलफिनस्टन यांस
आपले तारीख ५ माहे जून व तारीख २६ जुलई सन १८१८
इसवीचे पत्रांनीं कळविले होतें.] पैकीं तारीख २६ जुलईचे प-
त्रांत त्या साहेबांनीं एके ठिकाणीं असे लिहिलें आहे कीं, “ मी
विंचूरकर यांस जें वचन दिलें तें माझे मत्तें लेखीं वचना इतकें
मजबूत असून लेखीं वचनाप्रमाणेंच इंग्रजसरकारचा विश्वास गुंत-
विणारे आहे असे मला मानणे भाग आहे. ” त्याच पत्रांत दुसरे
ठिकाणीं असे लिहिलें आहे कीं, “ पेशवे शरण आल्यावर ही
त्यांचे मदतीची गरज नाहीशी झाली नाही. पेशव्यांचे फौजेची
दाणादाण करण्यास व त्यांचे बदललेले स्थितीस त्यांचे मन राजी
करण्यास त्यांची [विंचूरकर यांची] मदत अवश्य पाहिजेहोती
व ती त्यांनीं हमेषा मोकळे मनानें दिली. ”

सदरहू वचनाची शाबिती कर्ण्यास सरकारचे रिकार्डंतील दाख-
ल्यांशिवाय दुसरें कांहींच साधन नव्हतें सबब ती शाबिती कर्णे

त्यांचे मन प्रपंचांतून उठण्याची कारणे. • ३०१

त्यावेळेस रघुनाथराव यांजकडून घडले नाही. सबब इंग्रज सरकारचे मेहेरबानगीचे एककृत्य म्हणून सदरहू जातसरंजाम रघुनाथराव यांचे ताहयात चालवून त्यांचे पश्चात त्याचा निम्मे भाग त्यांचे वारिसाकडे चालवावा म्हणून त्या कोर्टाने सन १८५२ इसवी साली ठराव करून तो मुंबई सरकारास लिहून कळविला व त्या सरकाराने आपले पुणे येथील एजेंटचे मार्फत रघुनाथराव यांस त्या ठरावाची समज दिली.

पुढे रघुनाथराव यांनीं सदरहू वचनाची शाबिती करण्यास जो पुरावा पाहिजे होता तो मिळविण्याचा उद्योग चालविला. शेवटीं सन १८५६ इसवी सालीं पुणे येथील त्यावेळेचे एजेंट मिस्टर लिजेट यांस त्यांनीं तोंडी विनंती करून सरकारचे इंग्रजी दफतर पाहाण्याची परवानगी मिळविली. नंतर त्यांनीं इंग्रजी जाणणाऱ्या एका मनुष्याकडून कितीएक दिवस त्या दफतरांतील कांहीं कागद वाचून पाहविले. शेवटी त्यांस सहर्हू सरंजामालंबंधीं कांहीं कागद आढळले, त्यांत सरंजान मालकम् यांची वर लिहिलेलीं दोनपत्रे व आनरेबल मिस्टर एलफिन्स्टन यांचे सरंजामपटांतील सहर्हू सरंजामापुरता दाखला वगैरे दाखले होते. त्या दाखल्यांच्या नकला सहीनिशीं आपल्यास देण्याविषयीं रघुनाथराव यांनी एजेंटमौसूफ यांस विनंती केली; परंतु त्यांनीं ती नाकबूल करून विनसहीच्या नकला करून घेण्याची मात्र परवानगी दिली. त्या प्रमाणे रघुनाथराव यांनी त्या नकला घेतल्यामुळे त्यांजपाशीं सदरहू वचनाची शाबिती करण्यापुरता मजबूत पुरावा झाला.

कंपनीचे हिंदुस्थानांतील राज्य मलिकामाआझमा यांचे कबजांत जाण्या पूर्वी कोणते हीराजास किंवा संस्थानिकास आपले राज्याचा किंवा संस्थानाचा वारिस कर्ण्यस्तव दत्तक घेण्याची परवानगी-देऊनये आसा कंपनीसरकाराने एक नियमकरून ठेविला होता. त्यामुळे उत्तर हिंदुस्थानांत झाशी व जालवण आणि दक्षिणेंत सातारा वनांगपूर येथीलराज्ये व पटवर्धन यांची कांहीं संस्थाने व त्याच

३०२ रघुनाथराव विठल यांचा वृत्तांत.

प्रमाणें कित्येक जाहागिरी रघुनाथराव यांच्या डोक्यासमोर खालसाझाल्या शिवाय इनाम कमिशनर यांचे ठारावा मुळें पुर्वीं बहुत दिवस चाललेलीं कित्येक इनामे सुध्दां तेडे वारसांचे. हरकतीमुळें खालसा झाल्यानें संपूर्ण दक्षिणभर मोठा गवगवा झाला होता. तो विकट प्रसंग व त्यावेळचे राजनितीची चालू स्थिती पाहून रघुनाथराव यांचे अंतःकर्ण अगदीं चक्रीत झालें, आणि त्यांस असें वाटूं लागलें कीं कदांचित दुर्दैवेंकरून आपल्यास पुत्रसंतती न झालीतर आपलें संस्थान कंपनी सरकार खचितच खालसा करील. त्यावेळेस त्यांचे वयास ३३वें वर्ष असून त्यांची संतान होण्याची उमेद खचलीनव्हती. तत्रापिही त्यांनीं फार दूर दृष्टी पोहोंचवून, आपल्यास पुत्र न होतां कदांचित आपला देहांत झाला तर आपलें संस्थान आपले कनिष्ठ बंधूचे पुत्रसंततीकडे वंशपरंपरेनें चालवावें म्हणून त्यांनीं सन १८५५ इसवी सालीं मुंबई सरकारास अर्ज केला. त्याजवर इनाम कमिटींत पत्रव्यवहार होऊन शेवटीं कंपनी सरकारचे वरलिहिलेले मुख्य कोर्टाचे मंजूरीनें त्यांचे विनंती प्रमाणें करण्याविषयीं ठराव झाला. पुढें सन १८५७ इसवी सालीं उत्तर हिंदुस्थानांत लष्करी दंगा माजला, त्यामुळें अशा प्रकारचे सर्व व्यवहार, म्हणजे निपुत्रीक संस्थानिकांचीं संस्थानें व जाहागिरी खालसा करण्याचा क्रम बंद पडला. पुढें सन १८५९ इसवीचे आखेरीस मलिकामाअझमा यांनीं कंपनी सरकारचे हिंदुस्थानांतलि राज्याचा कबज्या घेतल्यावर सन १८६१ इसवी सालीं हिंदुस्थानचे त्या वेळचे गव्हर्नर जनरल लार्ड क्यानिंग यांचे सिफारिषी वरून हिंदुस्थानांतील दरोबस्त नेटीव राजे व संस्थानिक यांस आपले शास्त्रा प्रमाणें आपली राज्यें व संस्थानें यांकरितां दत्तक घेण्याच्या एकदम सनदा करूनद्याव्या असा मलिकामाअझमा यांचे सरकारानें एकसां हुकूम सादर केला. त्या हुकुमा वर-हुकूम आपल्यास दत्तक घेण्यास हरकत राहिली नाहीं असें रघुनाथराव यांस वाटून सन १८५६ इसवी सालीं मिळविलेल्या

त्यांचे मन प्रपंचांतून उठण्याचीं कारणें, ३०३

पुराव्याचे आधारानें प्रथम आपला दरोबस्त सरंजाम आपल्याकडे •
वंशपरंपरेनें चालविण्याविषयीं रघुनाथराव यांनीं सन १८६५
इसवी सालीं मलिकामाभाझमा यांचे सरकारचे मुख्य सेक्रेटरी यांस
अर्ज केला; परंतु पूर्वीं सन १८५२ इसवी सालीं माजी कंपनी
सरकारचे वर लिहिलेल्या कोर्टानें त्यांचा फक्त निम्मेच सरंजाम
वंशपरंपरेनें चालविण्याविषयीं द्राव करून त्या प्रकरणाचा निकाल
लावीला होता, सबब त्या प्रकरणाची पुनः चौकशी करण्याचें का-
रण नाहीं असें त्या थोर अधिकाऱ्यास वाटून त्यानें तो त्यांचा
अर्ज नामंजूर केला.

तथापि रघुनाथराव यांनीं आपले विनंतीस अधिक मजबूती
येण्यास्तव सन १८५६ इसवी सालीं मिळविलेल्या पुराव्या खेरीज
सन १८७३ इसवी सालीं अणखी दस्ताऐवजी पुरावा मिळविला.
हा पुरावा सन १७५० इसवी सालीं त्यांचे निपणजे व सर्दहू
सरंजामाचे मुळ संपादक विठ्ठल शिवदेव यांचे हातांत सालिना
सुमारें ऐशी हजार रुपयांचे उत्पन्नाचा मुलुक असून शिवाय
त्या सालीं त्यांस स्वतःचे वार्षिक तैनातीबद्दल पन्नास हजार
रुपये मिळाळे असें दाखविणारा होता. तों पर्यंत ही रघुनाथराव
यांस पुत्रसंतान झालें नाहीं. आणि त्या पुढे ही नझालें तर
त्यांचे देहांतानंतर त्यांचे संस्थान व त्यांचे नांव चालविण्यास त्या-
चे देहाचा सिधा वारिस म्हणून कोणीच राहाणार नाहीं. या-
करितां आपले उभयतां बंधूंचे पुत्रां पैकीं एक पुत्र सरकारचे पर-
वानगीनें दत्तक घेऊन त्यांचे नावानें आपलें सांप्रतचें दरोबस्त
संस्थान आपले पश्चात वंशपरंपरेनें चालेल असा बंदोबस्त आपले
हयातींत करून ठेवणें हे त्यांचे जन्मांतील शेवटचें कर्तव्यकर्म
होतें. सबब त्यांनीं तारीख १७ माहे डिसेंबर सन १८७७
इसवी रोजीं मलिकामाभाझमा यांचे सरकारचे हिंदुस्थानाबद्दल
चे मुख्य सेक्रेटरी यांस मुंबई सरकारचे मार्फत तफसीलवार अर्ज
करून त्यांत आपल्यास दत्तक घेण्यास्तव सनद मिळावी आणि

जो दत्तक आपण घेतील त्याजकडे आपला सांप्रतचा दरोबस्त सरंजाम वंशपरंपरेने चालवावा अशा दोन विनंत्या केल्या. हा अर्ज तफसीलदार होता यामुळे त्यांत वर लिहिलेला दरोबस्त पुरावा दाखल केलेला असून पेशवाई अमलांत त्यांचे (रघुनाथ राव यांचे) पुर्वज किती थोरपदवीचे लष्करी सरदार होते व त्यांनीं काय पराक्रम केले होते व इंग्रज सरकारचे जनरल त्यांस किती मानीत होते हे दाखविण्यास्तव इंग्रज कामगारांचे पत्रव्यवहारांतील अनेक उतारे व त्याचप्रमाणे आपले घराण्याचा संक्षिप्त इतिहास येणेंप्रमाणें विचाराकरितां विनयपूर्वक पुढे केलेले होते. या शिवाय रघुनाथराव यांनीं रावबाहादूर गोपाळरावहरीदे-शमुख यांचे मार्फत आपले कनिष्ठ बंधू कृष्णरावबापूसाहेब यांस असें कळविलें कीं, “ मला जो दत्तक घ्यावयाचा आहे तो मीं तुमचे पुत्रां पैकींच घेईन, याकरितां सांप्रतचें दरोबस्त संस्थान पुढे वंशपरंपरेने चालण्यास्तव मीं जो उद्योग चालविला आहे त्यांत तुम्हीं माझे विरुद्ध वर्तन करूंनये, कारण, तसें तुम्हीं वर्तन करण्यासरिखें मी पूर्वीं तुम्हां बरोबर वर्तन केलेंनाहीं. तुम्ही उभयतां बंधूंनीं इतकेंच करावें कीं मीं केलेल्या अर्जावद्दल आपली राजीरजामंदी सरकारास कळवावी. हें नहोईल तर माझे अर्जावर तक्रारअर्ज तरी करूंनका. ” परंतु रघुनाथराव यांच्यावर लिहिलेल्या म्हणण्याकडे कृष्णरावबापूसाहेब यांनीं बिलकूल लक्ष न देतां आपले कनिष्ठ बंधू माधवरावदादासाहेब यांस आपले बेतांत सामील करून घेतले. नंतर लौकरच उभयतां बंधूंनीं सन १८७८ इसवीचे फेब्रुआरी महिन्यांत रघुनाथराव यांचे वरलिहिलेले अर्जावर तक्रारअर्ज सरकाराकडे गुजराविला. त्यांत मुख्य विनंती अशीहोती कीं, आम्हां उभयतां अर्ज दारांचे वंशाकडे हाल्लींचे सरंजामाचा निम्मे भाग चालविण्या विषयीं सन १८६६ इसवी सालीं जो ठराव झाला आहे त्यांत फेरफार होऊंनये. असें वर्तन करणें उभयतां बंधूंस अगदीं

त्यांचें मन प्रपंचांतून उठण्याचीं कारणें. ३०५

अनुचित होते, कारण, सुदैवें करून दरोबस्त सरंजाम चालविण्याविषयीं ठराव झाला असतातर विंचूरसंस्थानांतील सर्व लोकांचें, विशेषेंकरून उभयतां तक्रारअर्जकरणाच्याबंधूंचे निःसंशय हीत झालें असतें. या उभयतां बंधूंनीं सन १८४५ इसवी सालापासून हरएक विशेषप्रसंगीं आपले वडीलबंधू व विंचूरसंस्थानचे मालिक यांचे इच्छेनुसारच वर्तन केल्याचीं उदाहरणे आढळतात. असें असतां, यामहत्प्रसंगीं त्यांजकडून त्यांचे इच्छेविरुद्ध वर्तन झालें हें त्या संस्थानांतील सर्व लोकांचें दुर्दैवच होय असें ह्मणण्यास हरकत दिसत नाही. शेवटीं, उभयतांबंधूंचे तक्रारअर्जांमुळे किंवा दुसरेकांहीं कारणामुळे, मलिकामाभाझमा यांचे सरकारानें, रघुनाथराव यांनीं आपले तारीख १७ माहे डिसेंबर सन १८७७ इसवीचे अर्जात दाखल केलेल्या दस्ताऐवजी पुराव्याकडे लक्ष नपुरवितां पूर्वीं सन १८६६ इसवी सालीं झालेला ठराव आखेरचा आहे असा त्या अर्जाचा जबाब मुंबई सरकाराकडे पाठविला आणि मुंबई सरकारानें तो आपले ताब्यांतील मध्यभागाचे कमिशनर यांचे मार्फत त्यांस सन १८७९ इसवीचे जुलई महिन्यांत कळविला. त्यामुळे आपण इतके झटून केलेले सर्व परिश्रम निर्फल होऊन आपलें संस्थान पुढें आपले देहाचे वारिसाकडे नचालतां आपले देहांताबरोबर सरकार त्यांचानिम्मेभाग अन्यायानें खालसा करणार असें त्यांस वाटलें; आणि त्यावाटण्यांत प्रपंच्यांतील नाउमेदीचीं इतरकारणें हीं सामील झालीं असतां, प्रपंच्यांत बिलकूल सुख नसून तो सर्व दुःखाचें कारण आहे असें त्यांचे मनांत पक्कें ठसलें.

याप्रमाणें आम्ही यथामती विंचूरकर यांचे घराण्याचा इतिहास तयारकरून सांप्रतकाळापर्यंत आणून पोहेंचविला आहे. हा पुराकरण्यांत आम्ही आपल्या बर्फेने याघराण्याकरितां दोन ओळी पुढें लिहितों.

पेशवाई अमलांत हें घराणें पुरातन सरदारलोकांचे घराण्यांमध्ये मोठें नामांकित असून याचें एकंदर वार्षिक उत्पन्न सरासरी वीस लाख रुपयां इतकें होतें आणि याचे हाताखालचे स्वांरांची कायमची संख्या पांचहजारां पेक्षां कमी नव्हती. असें असतां या जगांतील इतर क्षणभंगुर गोष्टींप्रमाणें कालक्रमेंकरून याचे मुख्याचे हाताखालची दरोबस्त फौज गेली व त्यामानानें याचें उत्पन्न ही कमी होऊन हालीं सालीना सरासरी साठ हजार रुपयांचें राहिलें आहे. * तेव्हाड्यानें सुद्धां याघराण्याच्या मुळच्या महत्वाचें कांहींसें चिन्ह राहिलें आहे; परंतु याघराण्याचे सांप्रतचे चीफ (मुख्य मालिक) रघुनाथरावअंणासाहेब यांचे पश्चात या घराण्याचा निम्मे भाग सरकारखालसा करून बाकीचा निम्मेभाग मात्र पुढें वंशपरंपरेनें चालवावा असा केसरे-हिंद यांचे सरकारानें पूर्वीच ठराव करून ठेविला आहे. शिवाय, पुढें चालणाऱ्या निम्मे भागाच्या सरंजामांत ही दोन वांटण्या होणार आहेत असें कळून येतें. असें झालें असतां संस्थान ह्मणून मुळींच न राहातां जसे कोणी सामान्य किरकोळ जाहागीरदार असतात तद्वत सांप्रतचे चिफांचे कायममुकाम रहातील आणि या घराण्याचे मुळचे ऐश्वर्याची छाया सुद्धां राहाणार नाही ही मोठे दुर्दैवाची व दःखदायक गोष्ट होईल. याकरितां सर्वशक्तीमान परमेश्वरापाशीं आमची अंतःकरण पूर्वक अशी प्रार्थना आहे कीं या घराण्याचे सांप्रतचे चीफ रघुनाथरावअंणासाहेब यांचे आयुष्याचीं पूर्वीं शत वर्षे भरत तो पर्यंत यांचें सर्वप्रकारें रक्षण करावें. असें झालें असतां, किमानपक्ष आमचे, विशेषेंकरून सांप्रतचे पिढीचे डोळ्यां देखत तरी या घराण्याचें सांप्रतचें ऐश्वर्य कायम राहील. ईश्वर करो आणि असें होवो म्हणजे सर्व झालें !

---

* हे उत्पन्न सगसगी मुळच्या सरंजामाच्या वत्तीसाव्या अंशाबरोबर आहे.

परिशिष्ट (क)

सन १७८३ इसवी सालीं माहादजी शिंदे यांनीं दिल्लीचे बाद-
शाहा यांजकडून पेशवे माधवरावनारायण यांस पत्र आणिलें
त्यांत पेशवे यांस खिताब लिहिला होता तो येणें प्रमाणें:—

अमारत् व अयालत् मर्तबत् हषमत् व षौकत् मंजिलत्
जुबदय रफी उस् षान दौलत्खाह उमदयखैर अंदषान
बिलौ इष्टिवाह कसीरुलइकितदार अकीदत् दिसार
सइफे मसलुले मैदान पुजाअत उमदे मसकुले मिजमारे
जलादत मदार असनाफ् अवताफ् मोहोब्बत् अन्वाये अल
ताफ् मवरदे इनायत जिह्मे मष्मूल अवातिफ जमील व-
किलेमुतल्क आमीर—उल—उमरा मुखतार—उल्—मुमालिक् मदार
उल-मोहाम सलतनत् उमदय आराकिन खिलाफत् यार व-
फादार सिदह इख्लास सआदतमंद व जानपयवंद फरजंदे
खास-उल्-खास मुरव्वज माहाराजाधिराज पंडितपरधान स-
वाईमाधवराव नारायण बाहादूर फिद्दीय षाहआलम् बा-
दशाहे गाजी.

सदहूचा मराठींत तरजमा.

मानपात्रता व संपत्ती यांचे अधिकारी; सेना व संपत्ती यांचें
स्थान; मित्रतेचे चिन्हानें चिन्हितांतील केवळसार; राज्याभिष्ट
चितक; निःसंशयपणें कल्याण इच्छकांतील अतिउत्तम; विश्वास
वृद्धिकारक; भरवशाचेंचिन्हआहेज्यांस; रणभूमींतील केवल
नग्न तलवार; रणकंदनांतील माहाशूरत्वाचे केवल तीक्ष्णधारेचा
भालाच; माहाश्रेष्ठ; परमविश्वासू; स्नेहभावाचे सुलक्षणाचा आसमं-
तात् भाग; नानाप्रकारचे कृपापात्र; सर्व कृपा उतरण्याचें स्थान;
कृपेचे ठायेनें वेष्टित; अतिसर्वोत्तम.

स्वतंत्र कामचालविणारे; सर्वअमिरांचेअमीर; (सर्व
देडेलोकांत प्रमुख) सर्व देशाचा स्वसत्तात्मकपणें कार-

भारचालविणारे, दौलतिचे सर्व कामांचा भरंवसा आहे ज्यांजवर,
 राज्याधाराचे केवळ स्तंभच, अशा सर्व कारभारी मंडळीतील
 अति सर्वोत्तम; स्नेहभाव सिद्धीस नेणारे सुमित्र; सेनापती सुदैव-
 वान; व जिवास जीव देणारे; सरकारचे केवळ सुनिश्चित
 पुत्रच; असे जे महाराजधिराज सर्वाईमाधवराव पंडीत
 प्रधान बाहादूर हे षाहआलम बादशाहा महान्वीर याचे
 ताबेदार.

या खिताबाशिवाय पेशवे माधवराव यांस खिळत (पोषाक)
 आली त्यांतील पाच्ये (वस्त्रे) येणेंप्रमाणे:—

१ दस्तार. (पागोटें)	१ जामा. (पायजमा)
१ निमास्तिन (अर्ध्या अस्तिण्यांची बंडी.)	१ चारकुवा.
१ चीरां.	१ वाकबंद.
१ कंबरबंद. (कंबरपटका)	१ दुमटा.
१ दुशाला. (शालजोडी.)	१ झगा.

हात्यारें वगैरे.

१ घमसेर. (तरवार)	१ मोच्येल जोडी.
१ ढाल.	१ हत्ती.
१ कलमदान.	१ घोडा.
१ शिकेदउत.	१ नालकी.
	१ पालखी.

जवाहीर दागिने.

१ मोत्यांचीमाळ पदकसुद्धां.	१ शिरपेंच.
	१ कलगी.

माहादजी शिंदे यांस खिताब मिळालातो;—राजे माहादजी
 शिंदे, मदार—उल—मोहाम (सर्व कामात भरंवशाचे.)

शिवाय, वस्त्रे, जवाहीर, हत्ती, घोडा, माहीमरातब, नालकी आणि पालखी. येणेंप्रमाणें त्यांस मिळालें.

वरलिहिलेली बादशाही देहेनगी पेशवे यांनीं स्विकारूनये असें कित्येक मुत्सद्दी मंडळींचें मत होतें; परंतु सातारचे माहाराज (ज्यांस रामराजे असें लोक म्हणत होते) त्यांची परवानगी आणवून नंतर पेशवे यांनीं दरबार करून त्यांत ती दरोबस्त देहेनगी मोठ्या समारंभानें स्विकारिली.

नंतर माहादजी शिंदे यांनीं आपल्यास बादशाहाकडून मिळालेली देहेनगी पेशवे यांचे आज्ञेवरून स्विकारिली. नंतर ते-पालखांत बसून आपले छावणीस गेले.

परिशिष्ट (ख)

विंचूर संस्थानचे एकंदर वार्षिक उत्पन्न नगरे दाखविणारा तखता.

गांवांचें नांव.	रकबा जमीन.	कमाळ आकार.	तनखा बेरीज.	वसुली आकार.
इनामीगांव (नाशिक जिल्ह्यांत.)	विधे. पांड. काव्या.	रुपये. आणि. पै.	रु. आ. पै.	रु. आ. पै.
कसबे विंचूर मौजे सायखेडे	१३१२००५५ ३१२४०२५३	१४२७४५५६ २२१२५१२५१	८००१ २०४७५८	७४७६५४६६ २५०३५२५३
सरजामी गांव. (नाशिक जिल्ह्यांत.)	१६३८४०७५३	१७१२४५२५५	१००४८५८	२२८२५६५९
मौजे टाकळी.	६००१०७५२॥	५८०७५५५३	४०११२५६	३६७३५१५१०
कोटमगांव नजीक.	३५१५५१२५१०	२८८२५३५१	१२२५	१२६२५१२५४
निंबगांव वांकडा.	२४०२	२२२२६	२८७५२	१३७२५१०५२
पीपळगांव नजीक.	१४६४५५५१८	१०५८	७०७५८५६	२७२५२२

पारिगांव.
 कोटमगांव खूई.
 भायखेडें.
 येवेलें.
 जउळकें.
 धुळगांव.
 बदामपूर.
 सोमठाणें देश.
 आंबेगांव.
 नेउरगांव.
 देशमाने बुजुर्गी.
 निंबगांव मढ.
 भारम.
 न्याहारखेडें.
 धनकवाडी.
 कासारखेडें.
 मानोरी.

पि. पा. का.
 १८००
 १२००
 ६००
 १४४०
 १४४०
 ३६००
 १६५३६१
 २६७७
 १३८६६११
 ३६००
 ३४७२६१५
 ५०९७
 ३०९०
 ६३०
 ७२०६१०
 ७१७
 २१८१

रु. आ. पै.
 १०३५६१२
 ११०५६१२
 ३६७६८
 १२८८
 १३५८४४
 २९३९६४
 १५५६
 २०३९
 ८६६६१०६६
 ३४४३
 ४०१९६३६९
 ४८२५
 ११०४
 ६३०
 ३६६६८
 ३४७
 २५११४४

रु. आ. पै.
 ९८४६९
 ७६९६९६६
 ३२७६११६६
 ५२३६८
 १२३७६११
 १८३८६१२६९
 ८५३६५६६
 १८५४६१३६९
 ५३८६११६६
 २३७२६१
 २५९३६४
 ३३३७६४
 १०४०६१०
 ४२०६११
 ४०८६१२६६
 २०७६३६६
 १,९०८६१०

रु. आ. पै.
 ७०७६६९
 ९०१६६
 १५८६२
 ११७०६३६९
 ११४९
 १२९६६६६६१
 १४०२६८
 १८२१
 ६८९६५६६
 २६६०६१२६४
 ३१५२६१४६३
 ३४७९६३६११
 ८४७६१०६५
 २८०६८
 १६२
 १,५३६२
 २२१८६१५६६

वि. पां. का.	बि. पां. का.	रु. आ. पै.	रु. आ. पै.	रु. आ. पै.
जळगांव बुजुर्ग.	३६००	१०१३८२	७१०८१८६	६१२८१२
सोयगांव.	१२००	६७५८१२	३७०८१५	२९६८८९९
येकवई.	९६२	५१३८८	१९२८५८९	५०६८५८१०
खादगांव.	१२००	८१८८७	५७१८८६	६३२८१२८३
दहीविड.	५६००	४७५८८२	२४२८८४	२३६६८११८९
(नगर जिल्ह्यांत.)				
धामोरी.	५३४४	६०९९८११	३९५६८३८६	४२२८८१५८६
नाटगांव.	१८००	१७४७	८३०	११५६
चांदगव्हाण.	१६८०	१३१७	१०९६८४८६	६५४८६८१०
(पुणे जिल्ह्यांत.)				
रासे.	२२२४	१९३५८८	७४३८४	११४२८११८३
सांडकी.	१५६८८१५	३२२६८१०८६	१२६९८३	४१६९
	१०९८७५८१३८१७	९०२१०८७	५५३३७८१८६	६५२९९८८१३८७
० एकंदर.....	१२६२६०८१	१०७४०४८९८५	६५३८५८९८६	७५२८९४४८८

कंपेनसेशन.
 स्टांपचिक्री.
 इनामी जमिनी.
 देशमुखी.
 पाटीलक्या व कुळक-
 णे यांबद्दल.
 दिवाणी भत्ता.
 किरकोळ.

रु. आ. पे
 २३७५८१०
 १४९७८१४
 ४००
 २४८३८४८१०
 ३२७१८४८४
 १४०१८५८६
 ४६६८४२८१

एकंदर रुपये.....९६३८६८१३८१

* सन १८८१ इसवी साली हिंदुस्थानांत खानेसुमारी झाली त्याप्रमाणें विंचूर संस्थानची लोकसंख्या येणें प्रमाणें:—

नाशिक जिल्ह्यांतील.			
१ कसबे विंचूर	४८५	२५ कोटमगांवखुर्द	४३५
२ मौजे सायखेडें	२०१	२६ भायखेडें	४०
३ मौजे टाकळी	१०९	२७ जउळकें	३२४
४ कोमटगांव नजीक	७७	२८ धुळगांव	७८४
५ निबगांव वांकडा	१५	२९ बदापूर	१२९
६ पिपळगांव नजीक	२६	३० सोमठाणें देश	८८४
७ मनमाड	३७८	३१ आंबेगांव	२१५
८ दहीगांव	२७	३२ नेउरगांव	४६१
९ कोकणखेडें	२३	३३ देशमाने बुजुर्ग	६९२
१० दरेगांव	५६	३४ निबगांवमठ	४५६
११ मेसनखेडें	५	३५ भारम	४९८
१२ वाद	५	३६ न्याहारखेडें	१०
१३ डोणगांव	१०	३७ धमकवाडी	४२
१४ डोंगरगांव	२०	३८ कासारखेडें	३८
१५ गंगावें	३०	३९ मानोरी	२६०
१६ धोडेंबें	१४०	४० जळगांवबुजुर्ग	५००
१७ पाटोदें	७९	४१ सोयगांव	१५५
१८ वळदगांव	९	४२ येकवई	१२०
१९ पिपळगांवलेप	२९	४३ खादगांव	२९८
२० आढगांवरेपाळ	३२	४४ दहीवड	१२०४
२१ सातारें	२०	नगर जिल्ह्यांतील.	
२२ बाभुळगांव बुजुर्ग	२२		
२३ बाभुळगांव खुर्द	९		
२४ पारेगांव	१		
१८४००		४५ धामोरी	९७७
		४६ नाटेंगांव	३१९
		४७ चांदगव्हाण	५२
		८८९३	

एकूण. एकंदर.....२७२९३.

४८ येवले	...	...	...	....०
४९ रासें	....	....	....	....०
५० मांडकी	....	....	....	....०

* विंचूर संस्थानचें इनामी व सरंजामी मिळून ५० गांवांपैकीं फक्त ४७ गांवांची खानेसुमारी विंचूरकर यांनीं केली, सबब ४७ गांवांचीच लोकसंख्या येथें लिहिली असून बाकी ३ गांवांसमूर पुज्यें दाखल केली आहेत. या ३ गांवांचे लोकसंख्या सरकारचे खानेसुमारिवरील कामगार यांचे मागण्यांवरून मिळते.

दरबारी शब्दांचा कोश.

दरबारी शब्द.	त्याचा मराठी अर्थ.
अ	
अखबार.	....खबरा-री.वर्तमाने.
अखबारनवीस.	....वर्तमानेलिहूनकळविण्याकरितां परस्थळीं ठेविलेला मनुष्य.
अंजाम	....परिणाम.
अर्जीसौब.	....हिकडून.
अब्सोस.	....दुःख.खेद.
अलिनबाब.	....मोठ्यादज्ज्याचा, पदवीचा, नबाब.
अलिषान.	....मोठ्याछानीचा. श्रीमान.
आ	
आतपबाजी.	....दारूकाम. जसे, नळे, हवया, बाण, तारे, झाडे, वगैरे.
आयंदां	....पुढे. पुढीलकाळीं.
आंसाहेब }	....आपण.
आंमेहेरबान }	
आंके *	....अणखीं.
आलाहिदा	....पृथक. निराळे-ळा-ळी.
इ	
इजलास	....बैठक. बसणे.
इंजानिब	....मी-आह्मी.
इतराजी }	....अवकृपा.
खफ्गी }	
इतळाकरणे.	....वरिष्टास कळविणे.

* कारकूनलोक “ आंके ” शब्दाचे ऐवजीं चुकून “ अंकी ” असा शब्द लिहितात.

इतलाक्फौज.	....	....प्रसंगोपात नवीन नौकरीस ठेवि- लेली फौज.
इंतिकाल.	....	....देहांत, मरण.
इन्सान.	....	....मनुष्य, माणूस.
इब्लाग्निकिया.	....	....प्रविष्ट केला, पोहोचविला.
इस्म.	....	....नाव. जण.
इमानदारी.	....	....इमानीपणा.
उम्दा.	....	....उत्तम. बेष.
उम्देतुल्मुल्क.	....	....दौलतीचाधीरा, खांब.
क		
कतल करणें.	....	....तरवारीने किंवा इतर हात्याराने तोडणें.
कदीम्.	....	....पुरातन. जुना.
कमाल.	....	....अतिशय मोठा.
करम्	....	....मेहबानगी, देहेनगी.
करम्फर्माय दोस्तां...		....मित्रांवरकृपाकरणारा, मित्रांस देहेनगी देणारा.
कलम.	....	....लेखणी.
कलम जारी करणें....		....उमेदवार शिपायांचीं नांवे नौकरां- चे पटांत लिहिणें.
कलमी करणें.	....	....लिहिणें, लिहून कळाविणें.
कही करणें	....	....लूट करणें. घोड्यांस चंदी, वैरण वगैरे सामान मिळविण्यास्तव मु- लकांत स्वारांचें फिरणें.
किताबत् *	....	....लेख.
कूच.	....	....चालणें.
कूच करणें.	....	....लप्कर, फौज, बरोबर घेऊन जाणें.
कैसरे हिंद.	....	....हिंदुस्थानचा बाहशाहा किंवा हिंदुस्थानची बादशाहीण.

* दरवारी पत्राचे शेवटीं हे विनंतीचे ऐवजी हा शब्द लिहिला जातो.

ख

खत	....	....पत्र.
खान्दानी	....	....घराणें. कूळ.
खिताब्	....	....किताब.
खुदावंद	}	....साहेब, माहाराज, धनी.
खुदायगान		
खुराकी—पोषाकी	....	....अन्नवस्त्र.
खुषामद	....	....आर्जव, स्तुती.
खैरख्वाह	....	....शुभचिंतक.
खैरख्वाही	....	....शुभचिंतन.
खैरसला	....	....सुखरूपता, स्वस्तीक्षेम.

खैराफियत्	}	....कूशल.
खैरीयत्		

ग

गनीम	....	....शत्रू.
गरीबपरवर	....	....गरिबाचें पोषणकरणारा.

ज

जवांमर्द	....	....पराक्रमी.
जाफत	....	....मेजवानी.
जुरत, जुरियत	....	....हिम्मत, मगदूर, औसान.
जियादा	....	....अधीक.
जनाब	....	....माहाराज.
जनाबेआलि	....	....माहाराजाधिराज.

त

तख्त	....	....सिंहासन.
तख्तताऊस	....	... मोराचे सिंहासन.
तख्तनधीन	....	....सिंहासनारूढ.
तबियत.	....	....प्रकृती.

तरत्रमा	....	....भाषांतर
तारीफ.	....	....प्रशंसा.
तैनात.	....	....वेतन, मुशाहिरां, पगार.

द

दफतर.	....	....दफ्तर.
दफतरदार.	....	....दफ्तरदार.
दरींविला.	....	....घांप्रत.
दिगर.	....	....इतर.
दिगरमजमून.	....	....इतर मजकूर.
दामअफाकहु.	....	....नेहेमीं तुमची कृपाराहो.
दामएकवालहु.	....	....नेहेमीं तुमचा प्रताप राहो.
दाम मोहोब्बतहु.	....	....नेहेमीं तुमचा लोभराहो.
दर.	....	....आंत.
दरइजलास.	....	....बैठकींत.

न

नबाब.	....	....मुसलमान मांडलीक राजा, किंवा रजवाडा, किंवा सरदार, किंवा ब-डा लोक.
नमकहराम.	....	....आपले अन्नदात्यावर उठणारा किंवा त्याचे नुकसान करणारा.
नमकहलाल.	....	....आपले अन्नदात्याचे हीत करणारा. त्याचे उपकार मानून त्याज-बरोबर विश्वासाने वागणारा.
निहायत.	....	....मोठा.

प

परवरिष.	....	....पोषण, परामृष.
पसंद.	....	....पसंत.
पीलखाना.	....	....हत्ती बांधण्याचे, राहाण्याचे ठिकाण.
प्यार.		ममता, लाड.

फ

फराजिंद.	....	....औरस पुत्र.
फारसी.	....	....पार्शी.
फारसनवीस. } फारसीखां. }	....	....पार्शी जाणणारा. मुनशी.
फिदवी.	....	....शेवक, नौकर, ताबेदार.
फैजबक्ष.	....	....बक्षीस करणारा.
फैजरसान.	....	....फायदा करून देणारा.

ब

बदमाष.	....	....गैरचालीचा, दुष्कर्मी.
बंदिगान्.	....	....साहेब. माहाराज. धनी.
बक्षी.	....	....सेनापती.
बक्षीगरी.	....	....सेनापतीचें काम.
बाद.	....	....नंतर.
बादज बरसात.	....	....पावसळ्या नंतर.
बादशाहा.	....	....पादशाहा.
बाहादर. } बाहादूर. }	....	....पराक्रमी.
बाहादरी. } बाहादूरी. }	....	....पराक्रम.
बाहाल करणे.	....	....दिलेले परत न घेणें किंवा परत देणें.
बेआदबी.	....	....अमर्यादा.
बेबंदी.	....	....अव्यवस्था, बेवंदोबस्त, बलबलपूरी.
बेमरामत.	....	....डागडूजी न झाले ला-ली.
बेवकूफ.	....	....मूर्ख.

म

मर्दुमी	....	....पुरुषार्थ.
ममूजीद	...	....मशीद.
मालीक	....	....मालक.

मालूम होय	....	....कळावें.
मुसाफिर	....	....मुशाफर.
मुबारकवादी देणें	....	....सहानंद कळाविणें.
मुलुकगोरी करणें	....	....मुलुक सरकारण्यास्तव किंवा खं- डणी वसूलकरण्यास्तव. फौजे- निशीं फिरणें.
मुलक	....	....मुलूख.
मुप्फक	....	....कृपावंत..
मुस्तताब	....	....थोर.
मोर्ची	....	....रुंद व खोल खंदक खोदून त्या खंदकाचे मागील बाजूस रुंदीकडे पांच साहा कणगी जवळजवळ उभ्या करितात व त्याचप्रमाणें त्या मोर्चीची जितकी लांबी अ- सेल तेथपर्यंत अणखीं कणगी उभ्या करितात आणि त्या खं- दकांतील माती त्या सर्व कणगींत भरितात. मग त्या कणगींचे आ- सपासचे रिकामे जाग्यांत दगड भरून वरून माती वसवितात, आणि ती माती ठोकूनसपाट सडक झाली ह्मणजे तीचे पुढले बाजूस खंदक राहातो व मागले बाजूस खालीं उतरण्यास तिन चार पाहिऱ्या करितात. शिपाई त्या पाहिऱ्यानी खालीं उतरून बंदुक भरीतो, आणि ती सडक छाती इतकी उंच पुढे राही तोंवर तो पाहिऱ्या चढतो आणि तेंथें बंदुकेची शिस्त धरून ती खंदकापलिकडे शत्रू-

वर सोडितो. त्यासडकेचे एंफं-
दर लांबी मध्ये कांहीं अंतरांवर
बुरूज बांधून त्यांत तोफा लावून
शत्रूवर सोडितात. त्या एकंदर
लढाऊ कामास “ मोर्चा ” असें
ह्मणतात.

मोर्चेबंदी	....	....असे मोर्चे पुष्कळ बांधून किल्या- वर तोफांचा मार करितात त्या मोर्चास मोर्चेबंदी असें ह्मणतात.
मोहीम	....	....काम. लढाई. स्वांरी.
मोहोब्बत	....	....लोभ.
मौलाअलकाब्	....	....मोठ्या दर्जाचा. मोठ्या मरातबाचा.
मौसूफ	....	....वरलिहिलेला. मशारनिलहे.
मलिकामाआजमा	....	....माहाराजाची विवाहित कन्या. थोर मालकिण. धनीन.

र

रुसल ओ रसायल	....	....पत्रव्यवहार.
रैयत परवरिष्	....	....प्रजापालन.
रोषनी } रोषनाई }	....	....बहुत दिवे लाविल्याने प्रकाश प- डतो त्यास रोषनी किंवा रोषनाई असें ह्मणतात.

ल

लुवाजमा	....	....इतमाम. हत्ती, घोडे, म्याने, पा- लख्या, शिपाई, प्यादे, वगैरे खटला.

व

वाफूस	....	....परत.माघारें-रा,-री.
वारिस्	....	....वारस.